خلاصهٔ فهرست کتاب

(۱) تفصیل حصص کتاب (۲) فهرست دیباچه کتاب

(۳) فهرست مستقل تراجم مندرجه کتاب (۴) فهرست اسماء اصحاب که ذکرشان ضمناً وارد شد

فهرست تراجم ماثر الکرام

دفتر ثانی

موسوم به سرو آزاد

مشتمل بر دو فصل

صل اوّل در ذکر شعراے فارسی مشتمل بر یک صد و چهل و سه (۱۴۳) تراجم از

صفحه ۱۴ تا صفحه ۳۵۱ +

صل دوم در ذکر شعراے هندی مشتمل بر هشت (۸) تراجم از صفحه ۳۵۱ تا صفحه ۴۰۷

و نعت و حال تالیف کتاب . . . .

از شعر گفتن و خواندن از آثار و احادیث ۳

بیت آغاز شعر و شاعری ۳

فہرست تراجم فصل اول

در ذکر (۱۴۳) شعرائے فارسی

نمبر شمار	اسماء	صفحہ	نمبر شمار	اسماء	صفحہ
۱	سحابی - مولانا سحابی استرابادی	۱۴	۱۵	فغفور - محمد حسین -	
۲	فیضی فیاضی - شیخ ابو الفیض	۱۵	۱۶	نظام - میر نظام دست غیبی شیرازی	
	اکبر آبادی		۱۷	مرشد - مُلّا مُرشد یزدجردی -	
۳	انیسی - شاملو یولقلی بیگ	۲۱	۱۸	زلالی - خوانساری -	
۴	نوعی - ملا نوعی خبوشانی	۲۲	۱۹	نقی - شیخ علی نقی -	
۵	نظیری - مولانا نظیری نیشاپوری	۲۴	۲۰	طالب - آملی -	
۶	سنجر - میر سنجر خلف میر حیدر	۲۶	۲۱	شفائی - اصفہانی -	
	معمائی کاشی -		۲۲	قاسم - قاسم خاں جوینی -	
۷	زمانی - ملا زمانی یزدی -	۲۸	۲۳	شوقی - میر محمد حسین -	
۸	شانی - شانی تکلو -	ایضاً	۲۴	فتحی اردستانی -	
۹	شکیبی محمد رضا بن خواجہ عبد اللہ	۲۹	۲۵	فصیحی -	
	صفاہانی -		۲۶	شاپور طہرانی -	
۱۰	رضی - آقا رضی اصفہانی -	۳۱	۲۷	اسیر - میرزا جلال بن میرزا	
۱۱	ملک - ملا ملک قمی -	ایضاً		مومن شہرستانی -	
۱۲	ظہوری - مُلّا ظہوری ترشیزی -	۳۳	۲۸	ادائی - میر محمد مومن یزدی -	۴
۱۳	زکی ہمدانی -	۳۶	۲۹	سعیدا - نقشبند یزدی -	۴
۱۴	فرقتی - ابوتراب جوشقانی -	۳۷	۳۰	نظیر - مشہدی -	

اسماء	صفحہ	نمبر شمار	اسماء	صفحہ
نادم۔ لاہیجانی۔	۵۶	۴۸	فرج۔ مُلّا فرج اللہ شوستری۔	۹۴
سروری۔ کابلی۔	۵۷	۴۹	احسن۔ ظفر خاں۔	۹۵
مطیع۔ تبریزی۔	؍؍	۵۰	آشنا۔ عنایت خاں۔	۹۶
اوجی۔ نطنزی۔	؍؍	۵۱	صائب۔ میرزا محمد علی تبریزی	۹۸
مشرقی۔ میرزا ملک مشہدی۔	۵۹		اصفہانی۔	
منیر۔ ابوالبرکات لاہوری بن		۵۲	غنی۔ مُلّا محمد طاہر اشئوی کشمیری۔	۱۰۳
ملا عبدالمجید ملتانی	۶۰	۵۳	ناظم۔ ہروی۔	۱۰۵
قدسی۔ حاجی محمد جان مشہدی	۶۱	۵۴	واعظ۔ میرزا محمد رفیع قزوینی۔	؍؍
سلیم۔ میرزا محمد قلی طرشتی۔	۶۳	۵۵	رفیع۔ میرزا حسن۔	۱۰۷
کلیم۔ ابوطالب۔	۷۷	۵۶	ناصح۔ میرزا عرب تبریزی۔	۱۰۸ ۲۸۴
معصوم۔ میر معصوم	۸۱	۵۷	سالک۔ محمد ابراہیم قزوینی۔	۱۰۹
شیدا۔	۸۲	۵۸	سالک۔ یزدی۔	۱۱۰
ادہم۔ میرزا ابراہیم بن میر رضی	۸۴	۵۹	صیدی۔ میر صیدی طہرانی۔	۱۱۱
الٰہی۔ میر الٰہی۔	۸۵	۶۰	ماہر۔ میرزا محمد علی اکبرآبادی	۱۱۲
یحییٰ۔ میر یحییٰ کاشی۔	؍؍	۶۱	فیاض۔ مُلّا عبدالرزاق۔	۱۱۴
دانش۔ میر رضی بن میر ابوتراب	۸۷	۶۲	تجلّی۔ مُلّا علی رضا اردکانی۔	۱۱۵
رضوی مشہدی۔		۶۳	اشرف۔ مُلّا محمد سعید۔	۱۱۶
مسیح۔ حکیم رکنا کاشی۔	۸۹	۶۴	راقم۔ میرزا اسعد الدین محمد	۱۱۹
حاذق۔ حکیم حاذق بن حکیم	۹۱		مشہدی۔	
ہمام گیلانی۔		۶۵	شوکت۔ بخاری (محمد اسحٰق)	۱۲۰

نمبر شمار	اسماء	صفحہ
۶۶	قاسم۔ قاسم دیوانہ مشہدی۔	۱۲۲
۶۷	طغرا۔ ملا طغرائے مشہدی۔	۱۲۴
۶۸	مخلص۔ (میرزا محمد کاشانی)	۱۲۵
۶۹	موسوی۔ موسوی خاں میرزا معزّ الدین محمد۔	۱۲۶
۷۰	راسخ۔ میر محمد زمان سہرندی۔	۱۲۸
۷۱	علی۔ (شیخ ناصر علی سہرندی)۔	۱۲۹
۷۲	وحید۔ میرزا محمد طاہر قزوینی	۱۳۲
۷۳	عالی۔ میرزا محمد شیرازی۔	۱۳۶
۷۴	خالص۔ سید حسین۔	۱۳۹
۷۵	باذل۔ رفیع خاں مشہدی۔	۱۴۱
۷۶	اثر۔ شفیعائی شیرازی۔	۱۴۲
۷۷	سرخوش۔ محمد افضل۔	۱۴۳
۷۸	طاہر۔ التفات خاں نقدہ صفاہانی۔	۱۴۴
۷۹	غبار۔ میرزا ابوتراب۔	۱۴۵
۸۰	واضح۔ میرزا مبارک اللہ مخاطب بہ ارادت خاں	۱۴۶
۸۱	بیدل۔ میرزا عبدالقادر عظیم آبادی۔	۱۴۸

نمبر شمار	اسماء	صفحہ
۸۲	سیل۔ عبداللہ خاں قطب الملک	۱۵۴
۸۳	امیر الامرا۔ سید حسین علیخاں	۱۶۲
۸۴	آصف۔ نواب نظام الملک آصفجاہ طاب ثراہ۔	۱۷۳
۸۵	آفتاب۔ نواب نظام الدولہ بہادر ناصر جنگ شہید رح	۱۸۴
۸۶	نصرت۔ دلاور خاں۔	۱۹۶
۸۷	قبول۔ میرزا عبد الغنی کشمیری	۱۹۷
۸۸	گرامی۔ میرزا گرامی کشمیری۔	۱۹۸
۸۹	گلشن۔ شیخ سعد اللہ دہلوی قدس سرہٗ	″
۹۰	یکتا۔ احمد یار خاں۔	۱۹۹
۹۱	شہرت۔ شیخ حسین شیرازی۔	۲۰۱
۹۲	ثابت۔ میر محمد افضل الہ آبادی۔	۲۰۳
۹۳	رائج۔ میر محمد علی سیالکوٹی۔	۲۰۴
۹۴	آفرین۔ فقیر اللہ لاہوری۔	۲۰۵
۹۵	روحی۔ سید جعفر زبیرپوری۔	۲۰۷
۹۶	امید۔ قزلباش خاں ہمدانی۔	۲۰۹
۹۷	زائر۔ شیخ محمد فاخر۔	۲۱۰
۹۸	افضلی۔ شیخ محمد ناصر۔	۲۱۹

نمبرشمار	اسماء	صفحہ
	غالب۔ شیخ اسد اللہ۔	۲۲۰
	مخمور۔ مرشد قلی خاں۔	۲۲۱
	اقدس۔ میر رضی شوستری۔	۲۲۳
	حزین۔ شیخ محمد علی۔	۲۲۵
	متین۔ میرزا عبد الرضا صفاہانی۔	۲۲۶
	آرزو۔ سراج الدین علیخاں اکبرآبادی	۲۲۷
	مظہر۔ میرزا جانِ جان سلمہ اللہ تعالے	۲۳۱
	دردمند۔ فقیہ صاحب۔	۲۳۴
	شاہر۔ گل محمد معنی یاب خاں	۲۳۵
	عزلت۔ میر عبد الولی۔	۲۳۶
	جرأت۔ میر محمد ہاشم۔	〃
	رسا۔ جان میرزا۔	۲۳۸
	ایجاد۔ میرزا علی نقی۔	۲۴۰
	افتخار۔ عبد الوہاب دولت آبادی	۲۴۱
	امداد۔ شیخ غلام حسین۔	۲۴۳
	ضمیری۔ شیخ نظام بلگرامی۔	۲۴۴
۱۱۵	شاہدی۔ میر عبد الواحد حسینی واسطی بلگرامی قدس سرہٗ	۲۴۷
۱۱۶	عشقی۔ سید برکت اللہ۔	۲۴۸
۱۱۷	ضیا۔ حافظ سید ضیاء اللہ بلگرامی قدس سرہٗ	۲۵۰
۱۱۸	میر طفیل محمد بلگرامی۔	۲۵۱
۱۱۹	واسطی۔ میر عبد الجلیل حسینی واسطی بلگرامی قدس سرہٗ۔	۲۵۳
۱۲۰	سید علی معصوم مدنی۔	۲۸۶
۱۲۱	شاعر۔ میر سید محمد سلمہ اللہ تعالے	۲۸۹
۱۲۲	آزاد۔ میر غلام علی بلگرامی قدس سرہٗ۔	۲۹۱
۱۲۳	یوسف۔ میر محمد یوسف سلمہ اللہ تعالیٰ	۳۰۷
۱۲۴	غلام۔ میر غلام نبی بلگرامی۔	۳۱۲
۱۲۵	عجیب۔ سید قریش بلگرامی	۳۱۴
۱۲۶	بیخبر۔ میر عظمت اللہ بلگرامی	۳۱۵
۱۲۷	فقیر۔ میر نوازش علی سلمہ اللہ تعالیٰ	۳۲۵

نمبر شمار	اسماء	صفحہ	نمبر شمار	اسماء	صفحہ
۱۲۸	غریب۔ سید کرم اللہ بلگرامی۔	۳۲۷	۱۳۵	واحد۔ میر عبد الواحد بلگرامی	۳۴۱
۱۲۹	سید غلام مصطفےٰ بلگرامی قدس سرہٗ۔	۳۲۸	۱۳۶	ایما۔ بندگی سید محمد حسن بلگرامی	۳۴۵
			۱۳۷	آگاہ۔ سید علی رضا	۳۴۶
۱۳۰	احمدی۔ سید احمد بلگرامی	۳۳۲	۱۳۸	عارف۔ محمد عارف بلگرامی۔	۳۴۷
۱۳۱	فرد۔ سید اسد اللہ بلگرامی	۳۳۶	۱۳۹	صانع۔ نظام الدین احمد بلگرامی	۳۴۸
۱۳۲	سید عظیم الدین بن سید نجابت بلگرامی	۳۳۷	۱۴۰	سخنور۔ شیخ محمد صدیق بلگرامی	۳۴۹
			۱۴۱	تمکین۔ شیخ غلام حسن بلگرامی۔	۳۵۰
۱۳۳	محب۔ سید غلام نبی بلگرامی۔	۳۳۸	۱۴۲	وامق۔ نواز محی الدین بلگرامی۔	〃
۱۳۴	قابل۔ سید عبد اللہ بلگرامی۔	۳۴۰	۱۴۳	محزون۔ سید برکت اللہ بلگرامی	۳۵۱

فہرست تراجم فصل دوم

در ذکر (۸) شعراے ہندی بھاشا

نمبر شمار	اسماء	صفحہ	نمبر شمار	اسماء	صفحہ
۱	شیخ شاہ محمد بن شیخ معروف فرملی۔	۳۵۲	۴	میر عبد الجلیل بلگرامی نور اللہ ضریحہٗ	۳۶۹
			۵	سید غلام نبی بلگرامی۔	۳۷۱
۲	سید نظام الدین المتخلص بہ مدھنایک۔	۳۵۶	۶	سید برکت اللہ قدس سرہٗ	۳۹۴
			۷	میر عبد الواحد ذوقی بلگرامی۔	۳۹۶
۳	دیوان سید رحمت اللہ۔	۳۵۹	۸	محمد عارف بلگرامی۔	〃

فہرست اسماء اصحاب کہ ذکر شان ضمناً وارد شدہ

نمبر شمار	اسماء	صفحہ	نمبر شمار	اسماء	صفحہ
۱	میر عبدالسلام مشہدی مدفون سواد اورنگ آباد۔	۶۴	۱۰	شیخ محمد یحییٰ	۲۱۱
۲	شیخ غلام مصطفےٰ انسان۔	۷۴	۱۱	حاجی افضل	۲۴۶
۳	شیخ جان محمد۔	〃	۱۲	میر معصوم	۲۸۶
۴	سید صدر جہاں	۹۲	۱۳	میر نظام الدین احمد	〃
۵	میرزا محمد علی دانا۔	۱۱۷	۱۴	دیوان سید بھیکہ	۳۵۹
۶	شاہ حمید مجذوب	۱۳۱	۱۵	سید خیراللہ	۳۶۲
۷	حافظ محمد اسعد مکی	۱۹۰	۱۶	سید حبیب اللہ	۳۶۳
۸	شاہ ابراہیم	۱۹۷	۱۷	چنتامن شاعر ہندی	۳۶۵
۹	شیخ محمد افضل الہ آبادی	۲۱۱	۱۸	مصر دواکر شاعر ہندی	۳۷۰

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

سرمایۂ حمد نیاز مبدعے کہ ارواح معانی را با قوالب الفاظ آمیخت و سبعۂ معلقۂ
افلاک را از در قدرت آویخت و جواہر صلوات نثار امّی کہ نقش کلام معجز بر صفحۂ
روزگار نشاند و محضر دعوئے زبان آوران را بہ مہر سکوت رسانند و اولاد و الا نژاد
لمبادی فن ولایت و اصحاب عالیجناب کہ مطالع دیوان ہدایت اند۔

امّا بعد عرض می دارد پا شکستۂ زاویۂ گمنامی فقیر **غلام علی** متخلص بہ آزاد
حسینی واسطی بلگرامی کہ این دلدادۂ زلف سخن و مخلص معنی طرازانِ نو و کہن پیش
ازین بخدمت موزونانِ سلف و خلف پرداختہ و تذکرۃ الشعرائے مسمی بہ **ید بیضا**
محرر ساختہ امّا آن نسخہ نقش انگارہ[*] و تصویر تنگارہ بود لہٰذا بعد فراہم رسیدن بعضے
از مواد رنگ اصلاح ریختہ شد و نقش ثانی بہ از اوّل برانگیختہ و چون سخن رسا
تر از نشۂ شراب و سریع تر از پرتو آفتاب است ہر دو **ید بیضا** دستگاہ شہرت
بہم رساند و جا بجا پرتو رواج افشاند۔

اکنوں نظر دقیقہ سنج نسخۂ ثانی را ہم نے تواند پسندید و در میزان اعتبار نمی
تواند سنجید۔ طبع نیرنگ درین شیوہ معذور است و شیشۂ بوقلمون در تلون مجبور کہ
چندانکہ ملکات می افزاید۔ ساختۂ دپرداختۂ پیشین تقویم پارین بہ نظر می آید و ہر گاہ
حکام عَالِمُ الْغَیْبِ وَالشَّھَادَۃِ بہ اقتضاء مصلحتے رنگ می گرداند و خزانِ نسخ بہم

[*] بمعنے نقش ناتمام ۱۲

"بیت پرتوِ عمر چراغے است کہ در بزم وجود بہ نسیم مژہ برہم زدنی خاموش است"

الحاصل بعد تالیفِ ید بیضا بخاطر رسید و سرپنجۂ حب الوطن دامنِ دل کشید کہ کتابے در ذکر صاحب کمالانِ بلگرام صَانَہُ اللہُ عَنْ طَوَارِقِ الْاَیَّامِ بہ تحریر درآید۔ و آثاریکہ در نقابِ خفا متواری است جلوۂ ظهور نماید۔ لختے بہ تحقیق و تنقیح مطالب پرداختم۔ وطاؤسان معانی را بگلدامِ عبارت بند ساختم کتابے در پنج فصل صورت بست۔ وشاہدے کہ گرد خیال می گشت برکرسی نشست نخست قرعۂ وحدت انداختم۔ وفصول خمسہ را در مجلد واحد جمع ساختم۔ وگروہے کہ بخلعت جامعیت آراستہ اند۔ وبجواہر حیثیات پیراستہ مثل عرفان طرازی ونکتہ پردازی۔ ہم فصل فقرا را سرمایۂ طراوت بخشیدند۔ وہم فصل شعرا را سامانِ نضارت۔ امادر موضعِ اول دائرۂ استیعاب بر سطحِ ورق کشیدم و در موضعِ ثانی رشتۂ حوالہ درانگشت قلم پیچیدم۔

شخصے خواست کہ نقل فصول شعرا بردارد۔ وفصلین فقرا وفضلا را واگذارد۔ درین صورت حال ارباب حوالہ معلق می ماند وکلام شاعر بے ترجمہ خاطر موزخان را بہ تسلّی نمی رساند لہٰذا کتاب را بدو دفتر تقسیم کردم۔ وتفصیلیانِ دفتر اوّل را درین دفتر نیز بر سبیلِ اجمال واستقلال بہ تحریر درآوردم۔

نام دفتر اوّل مآثر الکرام تاریخ بلگرام است مشتمل بر دو فصل فقرا وفضلا نَوَّرَ اللہُ مَضَاجِعَهُمْ

ونام این دفتر سروِ آزاد است نیز محتوی بر دو فصل فصل اول در ذکر صاحب طبعان فارسی اَیَّدَهُمُ اللہُ بِرُوحِ الْقُدُسِ فصل ثانی در ذکر قافیہ سنجان ہندی جَزَاهُمُ اللہُ بِجَائِزَۃِ الْخَیْرِ

وبرائے شعراءِ عربی انموذجے علیحدہ بزبان عربی طرح انداختم وفصحا...

می رساند کہ مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰیَۃٍ اَوْ نُنْسِھَا نَأْتِ بِخَیْرٍ مِّنْھَآ اَوْ مِثْلِھَا[۱] احکام ساکنانِ حضیضِ امکان و فرورفتگانِ اَسْفَلَ السَّافِلِیْنَ نقصان بہ طریق اولی قابلِ تبدیل و نیازمند تعدیل تواند شد ہرچند نسخ اول ثمرۂ حکمت است و نسخ ثانی نتیجۂ غفلت اَلْحَقّ تاکہ مصنف نشئۂ زندگی در سرو لباس عنصری در بردارد کتاب بانجام نمے تواند رسید و طرۂ گفتگو سر از درازی نمی تواند پیچید کہ بعد از نظر ثانی و ثالث و ھَلُمَّ جَرًّا نقصانہا گل می کند و خارہا در خاطر می شکند بلے روزے کہ مصنف تمام شود تصنیف نیز رنگِ مصنف گیرد و از لب بستنی کار سالہا صورت پذیرد۔

آوردہ اند کہ رکن قلم و سخندانی عماد کاتب اصفہانی وقتے علم مناقشہ افراختہ اعتراضے برکلام استاذ البلغاء قاضی عبد الرحیم نسائی متوجہ ساخت قاضی جواب درستے تحریر نمود و بادۂ صافی بر مجلسیان عالم انصاف پیمود ملخص جوابش این کہ "قَدْ وَقَعَ لِیْ شَیْءٌ وَّمَا اَدْرِیْ اَوَقَعَ لَکَ اَمْ لَا وَھُوَ اَنَّ الْاِنْسَانَ لَا یَکْتُبُ کِتَابًا فِیْ یَوْمِہٖ اِلَّا یَقُوْلُ فِیْ غَدٍ لَوْغُیِّرَ ھٰذَا لَکَانَ اَحْسَنَ وَلَوْ تُرِکَ ذٰلِکَ لَکَانَ اَوْلٰی وَھٰذَا عِبْرَۃٌ عَظِیْمَۃٌ وَّحُجَّۃٌ مُّسْتَقِیْمَۃٌ عَلٰی اسْتِیْلَاءِ صِفَۃِ النُّقْصَانِ عَلٰی طَبِیْعَۃِ الْاِنْسَانِ"

و من ہیچمدان پیش از تالیف کتاب نظر بر عواقب امور داشتہ ام و در عنوانِ نسخۂ ثانی بخامۂ اعتذار این عبارت نگاشتہ :۔

"و باآنکہ سامان اصلاح چنانچہ باید و شاید ہنوز بحصول نہ پیوستہ و صورت این مدعا"
"خاطرخواہ نقش نہ بستہ اما باعث سرعت خامۂ خوشخرام در طی این مقام آنست کہ"
"حیات فانی گرہی است بر باد چشم بقا از و نتوان داشت و پیکر جسمانی حبابے است"
"بر آب۔ کار این دم بنفس دیگر نباید گزاشت"

---

[۱] البقرہ ۲۔ آیت ۱۰۰۔

را باشعراء فارسی مزج نساختم۔ کہ فارسی دانان بسیط مطالعۂ اشعار عربی را وا می گزارند۔ وکاتبان عجم زبان عرب را بہ تحریفات از صورت نوعے بر می آرند۔

وبہ تقریب مردم بلگرام جمعے دیگر را درین محفل خوانده ام وقوافل سخن را از کجا تابکجا رسانده۔ لمؤلفہ

این تازه سواد سرمۂ دیدار است   سرمایۂ بینشِ اُولِی الْاَبْصار است
هرچند تکلفے ندارد امّا   چون نقش فرنگ سادۂ و پرکار است

اکنون تاریخ ترتیب کتاب ثبت می نمایم۔ ونظرها را بہ نهال سیرابی نضارت می افزایم ؎

خوشا مشاطۂ کلکِ هنرمند   بہ رخسارِ ورق مالیده غازه
شنو از قمریانِ غیب تاریخ   نشاند آزاد سروِ سبز تازه

اُمید از حکماء این فن وحرکت شناسانِ نبض سخن آنکہ اگر خدمت نیازمند پسند اُفتد۔ نوشدارو ے دعا مرحمت نمایند۔ واگر سقمے ملاحظہ شود۔ بہ معجون لطف معالجہ فرمایند۔ اِنْ اَجْرِیَ اِلَّا عَلٰی رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَهُوَ نِعْمَ الْمَوْلٰی وَنِعْمَ الْمُعِیْنُ

فصل اوّل درذکر صاحب طبعان فارسی اَیَّدَهُمُ اللّٰهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ۔

نخستین خامۂ زمزمہ سنج شرافت کلام موزون واصالت این دُرِّ مکنون بیان می سازد وسامعۂ سخن پرستان را باین حرف دلنشین می نوازد۔

ارباب سیر اتفاق دارند کہ در محفل اقدس رسالت پناهی ورسانندۂ نفائس وحی الٰهی عَلَیْهِ اَفْضَلُ الصَّلَوَاتِ وَاَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ نسیم سخن موزون می وزید وغنچۂ لعل مبارک باتبسم آشنا می گردید وهرگاه خاطر ملکوت ناظر از استماع سخن می کشود مخاطب را بہ خواندن شعر دیگر پیهم اشاره می فرمود۔

وموزونانِ پایۂ تخت رسالت را بہ هجو مشرکان مامور می ساخت وطائفۂ

معنی طرازان را به انعام صلات و اقسام عنایات می نواخت خطاب[1] اُهْجُوا الْكُفَّارَ فَاِنَّهَا اَشَدُّ عَلَيْهِمْ مِنْ رَشْقِ النَّبْلِ[2] و نصب منبر برائے حسان بن ثابت رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ و دعا[3] اَللّٰهُمَّ اَيِّدْهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ و حدیث[4] هَجَاهُمْ حَسَّانُ فَشَفٰی وَ اسْتَشْفٰی و عطائے[5] شیرین نام جاریہ بہ حسان رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ در وجہ صلۂ شعر و انعام[6] بُرد مبارک بہ کعب بن زہیر در جائزۂ قصیدہ بَانَتْ سُعَادُ مشہور است و در کتب معتبرہ مسطور۔

و در تفسیر قرطبی آوردہ قال کعب (ابْنُ مَالِكٍ) ؎

جَاءَ السَّخِيْنَةُ كَيْ تُغَالِبَ رَبَّهَا وَلَيُغْلَبَنَّ مُغَالِبُ الْغَلَّابِ

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود " لَقَدْ مَدَحَكَ اللّٰهُ يَا كَعْبُ فِيْ قَوْلِكَ هٰذَا

و در روایتے آمدہ کہ حضرت فرمود اِنَّ اللّٰهَ لَمْ يَنْسَ ذٰلِكَ لَكَ یعنی بدرستی اللہ تعالےٰ فراموش نکند ایں شعرے کہ ترا است[7]۔

حواشی

مراد از سخینہ[3] بخائے معجمہ بروزن سفینہ قریش اند و در اصل سخینہ طعام است کہ از آرد و روغن ترتیب دہند۔ قریش این طعام را اکثر استعمال مے کردند و مردم دیگر ازین وجہ قریش را طعنہ می زدند تا بحدیکہ نام ایشان سخینہ اُفتاد و لیغلبن صیغۂ مجہول است و مغالب صیغۂ اسم فاعل و غلاب صیغۂ مبالغہ یعنی آمدند قریش تا غالب شوند پروردگار خود را و ہر آئینہ مغلوب می شود غلبہ جویندہ بر کسے کہ سخت غالب است یعنی حق سبحانہٗ و تعالےٰ۔

---

[1] تفسیر کبیر جلد ۷ صفحہ ۵۵۰ [2] مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۱ [4]،[3] تفسیر در المنثور جلد ۵ صفحہ ۱۰۰ مطبوعہ مصر۔
[5] مجمع بحار الانوار جلد ۲ صفحہ ۱۰۳ و مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۱ مطبوعہ دہلی ۱۲۷۱ھ ہجری۔

وشیخ جلال الدین سیوطی در خصائص کبری روایت مے کند کہ نابغہ جعدی شعرے در حضور پُر نور حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وسلم خواند فرمود اَجَدْتَ لَا یُفْضِضِ اللّٰہُ فَاكَ یعنی شعر جید گفتی نشکند خدائے تعالےٰ دندان ترا۔

عمر نابغہ یکصد وچند سال شد دندانے نہ ریخت[1]۔ ودر روایتے ہرگاہ دندانے می اُفتاد بجائے آں دیگری می روئید۔

وبیہقی در دلائل[2] بابے مستقل عقد کردہ وگفتہ بَابُ اُخْتِیَارِہٖ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ الشِّعْرَ وحدیثے طویل آوردہ از جابر رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ حاصل مضمون حدیث آنکہ مردے نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلّم آمد وگفت یا رسول اللہ پدر من می خواہد کہ مالم بگیرد حضرت فرمود پدر خود را پیش من بیار۔ چون پدر او آمد۔ حضرت فرمود پسر تو می گوید کہ تو مال او را مے گیری۔ عرض کرد کہ بپرس یا رسول اللہ او را کہ مصرف مال او نیست مگر عمات و قرابات او۔ آیا صرف نکنم آن را بر نفس خود و عیال خود۔ پس نازل شد جبریل علیہ السلام و گفت یا رسول اللہ این شیخ در نفس خود شعرے گفتہ است کہ تا گوش او نرسیدہ یعنی ہنوز از زبان بر نیامدہ۔ حضرت صلے اللہ علیہ وسلّم پرسید آیا گفتی در نفس خود شعرے۔ شیخ گفت لَا یَزَالُ یَزِیْدُنَا اللّٰہُ تَعَالٰی بِكَ بَصِیْرَةً وَّیَقِیْنًا یعنی ہمیشہ افزون کناد مارا اللہ تعالیٰ بتو بصیرت ویقین را۔ وہفت عدد

---

[1] دلائل النبوۃ جلد ۲ صفحہ ۱۶۴ و خصائص کبری جلد ۲ صفحہ ۱۶۶ ہر دو مطبوعہ حیدر آباد دکن۔
[2] در نسخۂ دلائل بیہقی مطبوعہ دائرۃ المعارف حیدر آباد دکن تفحص نمودہ شد۔ اما این باب و حدیث مذکور بنظر نیامدہ۔ آرے این روایت مع ہفت عدد ابیات در کتاب سیرۃ محمدیہ مؤلفہ مولوی کرامت علی دہلوی مرحوم مطبوعہ بمبئی صفحہ ۴۲۰ منقول است و صرف ابیات در شرح حماسہ تبریزی صفحہ ۳۵۴ مطبوعہ یورپ بمقام بن سنہ ۱۸۲۸ء ہم موجود است۔

ابیاتے کہ گفتہ بود بعرض رسانید اولش این است ؎

غَذَوْتُكَ مَوْلُوْدًا وَّعُلْتُكَ يَافِعًا ۔ تُعَلُّ بِمَا اَجْنِيْ عَلَيْكَ وَتَنْهَلُ

جابر رضی اللہ عنہ گوید فَبَكٰى رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ اَخَذَ بِتَلْبِيْبِ اِبْنِهٖ وَقَالَ لَهٗ اِذْهَبْ فَاَنْتَ وَمَالُكَ لِاَبِيْكَ یعنی گریست حضرت صلی اللہ علیہ وسلم از استماع ابیات۔ پس گرفت گریبان پسر را و فرمود برو۔ تو و مال تو پدر تر است۔[1]

مسئلہ تصرف پدر در مال پسر بقدر ضرورت ہمیں حدیث ثابت شدہ و در حدیث شریف آمدہ ذُكِرَ عِنْدَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الشِّعْرُ فَقَالَ هُوَ كَلَامٌ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ۔ (مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۳)

و ابن سیرین گفت هَلِ الشِّعْرُ اِلَّا كَلَامٌ لَّا يُخَالِفُ سَائِرَ الْكَلَامِ اِلَّا فِي الْقَوَافِيْ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ۔"

مقصد آنکہ شعر فی نفسہ مذموم نیست بلکہ حسن و قبح راجع می شود بمدلول و درین امر خود نظم و نثر مساوی است۔ و معنی قبح آنست کہ مخالف شرع باشد مثل ہجو و شتم مسلمانے یا کذبے کہ موجب اضرار باشد نہ کذبے کہ محض برای تحسینِ کلام آرند۔ چہ قصیدۂ بانت سعاد فراوان اغراقات دارد و متضمن تغزل با سُعاد و تشبیہ رضاب بہ شراب است ؎

تَجْلُوْ عَوَارِضَ ذِيْ ظَلْمٍ اِذَا ابْتَسَمَتْ ۔ كَاَنَّهٗ مُنْهَلٌ بِالرَّاحِ مَعْلُوْلُ[2]

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم این ہمہ را شنید و انکارے نفرمود[3]

و ازین زیادہ تر آنکہ واصف حضرت صلی اللہ علیہ وسلم در حدیث كَانَ

---

[1] شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۳۲ مطبوعہ یورپ ۱۸۷۱ء

[2] کتاب الموشی صفحہ ۵۰ امطبوعہ یورپ ۱۳۰۲ ہجری بمقام بریل

عُنُقَهُ جِيْدُ دُمْيَةٍ برای تصویر مدعا گردن مبارک را به گردن تمثال عاج تشبیہ دادہ و آن را مضایقہ ندانستہ۔

و قفال و صیدلانی کہ از اکابر علما اند گفتہ اند کہ کذب شعر کذب نیست زیراکہ قصد کاذب تحقیق قول خود است یعنی کذب را صدق وا می نماید و قصد شاعر محض تحسین کلام است"۔

ازینجا ثابت شد کہ تخیلات موزونان برای تزئین اشعار و تحلیۂ بنات افکار جائز باشد و للہ درّ القائل ؎

هَجَتْ بَانَتْ سُعَادُ ذُنُوبَ كَعْبٍ وَ اَعْلٰى كَعْبَهُ فِيْ كُلِّ نَادٍ

و حضرت صلے اللہ علیہ وسلم گاہے مثل می زد بمصراعے و می فرمود راست ترین کلمہ کہ شاعر گفت کلمۂ لبید است ؎ اَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَّا خَلَا اللّٰهَ بَاطِلٌ و احیاناً تمثل می فرمود باین مصراع ؎ وَ يَاْتِيْكَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَّمْ تُزَوِّدِ

و ہر جا در کلام الٰہی و حدیث رسالت پناہی ذم شعر و شعرا واقع شدہ باتفاق ائمۂ دین در بارۂ ژاژخایان مشرکین است۔

اما نفی تعلیم شعر از حضرت صلی اللہ علیہ وسلم در کریمۂ[1] مَا عَلَّمْنٰهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِيْ لَهٗ از برائی آنست کہ اگر حضرت صلے اللہ علیہ وسلم فکر شعر شعار خود می ساخت پست فطرتان گمان می بردند کہ تکلم مبارک بہ آیات بینات از جہت سلیقۂ زبانی است نہ سفارتِ ربّانی

و این نکتہ دلیلے است واضح بر براعتِ این صناعت

معہذا احیاناً از ان مرتبۂ جامع صلے اللہ علیہ وسلم کلام موزون سر بر می زد۔ از انجملہ است ؎

---

[1] سورۂ یٰس ۳۶۔ آیت ۶۹۔

اَنَا النَّبِیُّ لَا کَذِبْ   اَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبْ

وگاہے اصلاح شعرے فرمود۔ سید **محمد برزنجی مدنی** رحمہ اللہ تعالی دربعض رسائل خود آوردہ کہ کعب بن زہیر دربیت

اِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ یُّسْتَضَاءُ بِهٖ   مُهَنَّدٌ مِّنْ سُیُوْفِ اللّٰهِ مَسْلُوْلُ[1]

سُیُوْفِ الْهِنْدِ گفتہ بود۔ حضرت صلی اللہ علیہ وسلم سُیُوْفِ اللّٰهِ ساخت۔

راقم الحروف گوید ظاہرا سبب اصلاح حضرت صلی اللہ علیہ وسلم آنست کہ لفظ زائد در کلام واقع نشود چہ مہند تیغے را گویند کہ مصنوع از آہن ہند باشد قال الجوہری اَلْمُهَنَّدُ السَّیْفُ الْمَطْبُوْعُ مِنْ حَدِیْدِ الْهِنْدِ

شبے در **مدینہ** منورہ علی منورہا الصلوۃ والتحیۃ نکتہ در فضیلت کلام موزون برضمیر این فقیر وارد گردیدہ وآن اینست کہ بخاری روایت می کند ان مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَةً ۔ برضمائر حکمت پناہان وطبائع دقت دستگاہان ہویداست کہ بعضے از شعر یعنی شعرے کہ شرعا محمود باشد مندرج در مفہوم حکمت است زیرا کہ مفہوم شعر اخص من وجہ از مفہوم حکمت است ومقصود ازین کلام بیان فضیلت شعر است پس سزاوار آنست کہ مخبر عنہ واقع شود ومقدم در ذکر باشد وحق عبارت این کہ گفتہ شود بَعْضُ الشِّعْرِ حِکْمَةٌ اما حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَةً تقدم لفظی را بر اصل خود گزاشت برای اہتمام شان شعر وافادۂ حصر واسلوب معنوی را قلب کرد وحکمت را مخبر عنہ ساخت بجہت مبالغہ در مدح شعر یعنی ماہیت حکمت بعضے از شعر است ولازم آمد کہ جمیع افراد حکمت بعضے از شعر باشد ومندرج دران کہ اندراج ماہیت مستلزم اندراج جمیع افراد است وخبر حضرت صلی اللہ علیہ وسلم از افادۂ حصر بتقدیم خبر وایراد کلام باسلوب تاکید چہ قدر بر مراتب مبالغہ افزود و

---

[1] شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۱۹۷ مطبوعہ یورپ ۱۸۷۱ء۔

و مدائح تفضیل شعر را تا کجا طے فرمود پس معنی کلام شریف چنین شد کہ ہر آینہ حکمت نیست مگر بعضے از شعر۔ لطف کلام صاحب جوامع الکلم را صلے اللہ علیہ وسلّم باید دریافت کہ مبالغہ بہ شعر مناسبت داشت۔ این مناسبت شعرے را در کلامے کہ برائے مدح شعر آوردہ رعایت نمود و دستاویزے براے جواز مبالغہ و قتیکہ مصلحتے شرعی تقتضی باشد افادہ فرمود صلی اللہ علیہ وسلم۔

و طیبی شارح مشکوٰۃ در بیان قول حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا مے گوید کہ من تبعیضیہ است و مراد تشبیہ بیان بہ سحر است و حق کلام این کہ گفتہ شود ان بعض البیان کالسحر حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم قلب کرد و خبر را مبتدا ساخت و اصل را فرع و فرع را اصل گردانید بجہت مبالغہ۔

و ابن ماجہ روایت می کند اَلْکَلِمَةُ الْحِکْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ حَیْثُمَا وَجَدَهَا فھو احق بھا یعنی کلمۂ حکمت گم شدۂ مومن است ہر جا کہ یابد آن را پس او سزاوارتر است بہ اخذ آن۔ و قید ہر جا یابد برای آنست کہ مے باید نظر این کس بہ مقول باشد نہ بہ قائل چنانچہ گفتہ اند اُنْظُرْ اِلٰی مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرْ اِلٰی مَنْ قَالَ

و در کفایۃ الحاجہ شرح سنن ابن ماجہ گوید بعبارت عربی حاصلش اینکہ کلمۂ حکمت ضالۂ مومن است یعنی مطلوب است اورا در کمال مطلوبیت پس لائق بحال مومن اینست کہ بجوید کلمۂ حکمت را چنانکہ می جوید کسے گم شدۂ خود را۔ این کلام بطریق ارشاد و تعلیم واقع شدہ نہ بطریق اخبار چہ بسا مومن کہ اصلا طلب ندارند یا بطریق اخبار واقع شدہ بحمل مومن بر فرد کامل انتہٰی و کلمۂ حکمت شامل باشد نثر و نظم را بجہت عموم لفظ۔ مؤید ثانی است اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَةً۔ طرفہ اینکہ اطلاق کلمہ بر قصیدہ ہم آمدہ۔ و در زمان قدیم شعر عرب ہمین قصیدہ بود۔ قَالَ الْجَوْهَرِیُّ اَلْکَلِمَةُ الْقَصِیْدَةُ بِطُوْلِهَا۔

اکنون باید دانست کہ در حدیث اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً اگر قطع نظر از مبالغہ کنند و اصل معنی اخذ نمایند یعنی بَعْضُ الشِّعْرِ حِکْمَۃٌ حاصل شود بانضمام او با حدیث ثانی شکل اول باین طریق بَعْضُ الشِّعْرِ کَلِمَۃٌ حِکْمِیَۃٌ وَ الْکَلِمَۃُ الْحِکْمَۃُ ضَآلَّۃُ الْمُؤْمِنِ فَبَعْضُ الشِّعْرِ ضَآلَّۃُ الْمُؤْمِنِ۔ لفظ کلمہ در صغری زیادہ کردہ شدہ زیرا کہ شعر حکمت قولی است و حجت قاطع است در اثبات نتیجہ آنچہ مسلم[1] روایت می کند کہ "گفت شرید صحابی رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ ردیف شدم رسول اللہ را صلے اللہ علیہ وسلم روزے فرمود آیا ہست با تو از شعر امیہ بن الصلت چیزے۔ گفتم ہست۔ فرمود بیارہ پس خواندم بیتے را کہ خوش آمد حضرت را صلّی اللہ علیہ وسلّم و فرمود زیارت کن تا آنکہ من خواندم صد بیت

و ازین حدیث مستفاد شد استحباب طلب شعر محمود کہ نتیجۂ شکل اول است و استحباب طلب زیادت و استحباب انشاء شعر۔ و استحباب طلب از ہر جا کہ باشد چہ اُمیہ بن الصلت کافر بود۔ و حضرت صلّی اللہ علیہ وسلّم فرمود اٰمَنَ لِسَانُہٗ وَکَفَرَ قَلْبُہٗ در کتب سیر آمدہ کہ شعراء مدحت طراز حضرت صلّی اللہ علیہ وسلّم صد و شصت و نہ از رجال و دوازدہ از نسا بودند و باستثناء کریمۂ اِلَّا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَ عَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ[2] سر امتیاز بآسمان می سودند۔ و ہمچنین بسیارے از کبراء امت و فصحاء ملت کنوز سربستۂ عرش را بمفاتیح زبانہا کشودہ اند و نفائس معانی را باسلوب شعرا دا نمودہ رَحِمَھُمُ اللّٰہُ تَعَالٰے۔

و اول کسیکہ جواہر سخن را در رشتۂ نظم کشید و این تحفۂ موزون را از خزانۂ غیب بہ قلمرو شہود رسانید آدم علیہ السّلام است چون قابیل ہابیل را شربت شہادت

---

[1] مسلم جلد ۲ صفحہ ۱۹۸ مطبوعہ مصر و تہذیب الاسماء صفحہ ۱۶۴ مطبوعہ یورپ۔

[2] الشعراء ۲۶ - آیت ۲۲۷ -

چشانید۔ مرثیۂ فرزند شہید در سلک نظم کشید از انست ؎

تَغَیَّرَتِ الْبِلَادُ وَمَنْ عَلَیْھَا ۔۔۔ وَوَجْہُ الْاَرْضِ مُغْبَرٌّ قَبِیْحٌ

تَغَیَّرَ کُلُّ ذِیْ طَعْمٍ وَلَوْنٍ ۔۔۔ وَقَلَّ بَشَاشَۃُ الْوَجْہِ الْمَلِیْحِ

فَوَا اَسَفِیْ عَلٰی ھَابِیْلَ اِبْنِیْ ۔۔۔ قَتِیْلًا قَدْ تَضَمَّنَہُ الضَّرِیْحُ

ابن اثیر و جم غفیر این ابیات را بآدم اسناد کردہ اند و جمعے دیگر انکار نمودہ اند کہ انبیا عَلَیْہِمُ الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ از گفتن شعر معصوم اند۔

و در تفسیر معالم التنزیل[1] از ابن عباس روایت کردہ کہ آدم علیہ السلام این مرثیہ را باسلوب نثر ادا نمود و بفرزندان وصیت فرمود کہ ہمیشہ متوارث شوند و برین مصیبت عظمی رقت نمایند۔ چون بہ یعرب بن قحطان رسید۔ از زبان سریانی بلسان عربی ترجمہ کرد و موزون گردانید۔

امیر خسرو علیہ الرحمہ فرماید ؎

ما ہمہ در اصل شاعر زادہ ایم ۔۔۔ دل باین محنت نہ از خود دادہ ایم

و مرزا صائب گوید ؎

آنکہ اول شعر گفت آدم صفی اللہ بود ۔۔۔ طبع موزون حجت فرزندی آدم بود

اکثر مؤرخین آوردہ اند کہ اول کسیکہ شعر فارسی گفت بہرام گور است روزے بشکار رفتہ بود۔ شیرے را صید کرد و از غایت بشاشت این مصراع برزبانش گذشت

؎ منم آن پیل دمان و منم آن شیر یلہ

دلارام چنگی کہ محبوبۂ او بود و ہر سخن کہ از بہرام سر بر می زد مناسب آن جواب بہم می رسانید۔ در مقابل گفت ؎ نام بہرام ترا و پدرت بوجبلہ[2]

---

[1] تفسیر المائدہ - ۵ آیت ۴ ۳ صفحہ ۲۸۰ جلد ا مطبوعہ بمبئی و معجم فی معابیر اشعار عجم صفحہ ۱۶۸ مطبوعہ بیروت -

[2] تذکرۂ دولت شاہ سمرقندی صفحہ ۲۹ مطبوعہ یورپ و معجم فی معابیر اشعار عجم صفحہ ۱۶۹ -

و بعضے نوشتہ اند کہ در عہد **عضد الدولہ دیلمی** در کتابہ قصر شیرین کہ تا آن وقت سلامت بود۔ این بیت بزبان قدیم نوشتہ یافتند ؎

ہژیرہ اگیہان انوشہ بزی   جہان را نگہبان و نوشہ بزی

ہژیر بضم ہا وکسر زای فارسی بمعنی خوب و نیکو و صاحب فرہنگ[1] سروری بفتح ہا گفتہ و در ان صفحہ نوشتہ۔ وازینجا بوضوح می رسد کہ وجود شعر فارسی بیش از زمان اسلام ہم بود۔

صاحب تاریخ **صبح صادق** نقل می کند کہ اول کسیکہ بعد از بہرام گور در عہد اسلام شعر فارسی گفت عباس مروزی است۔ چون مامون خلیفہ بمرو رفت قصیدہ در مدح او پرداخت و صلۂ جزیل یافت۔ مطلعش اینست ؎

اے رسانیدہ بدولت فرق خود تا فرقدین   گسترانیدہ بجود و فضل در عالم یدین

ابتداء خلافت مامون سنہ ثلث و تسعین و مأتہ (۱۹۳) بودہ است۔

و بعضے قلمی نمودہ اند کہ **یعقوب بن لیث صفار** کہ در احدی و خمسین و مأتین (۲۵۱) استیلا یافتہ پسر او روز عید با اطفال جوز می باختند ہفت جوز بگو فتاد و یکے بیرون ماند۔ پسر نومید شد۔ اتفاقاً جوز غلطیدہ بگو رسید از غایت سرور بر زبان پسر گذشت ؎ غلطان غلطان ہمی رود تا لب گو[2]

این کلام بمذاق **یعقوب** خوش آمد و با فضلا در میان آورد۔ بعد از خوض مصراعے از بحر ہزج یافتند و مصراعے و بیتے دیگر ضم ساختہ دو بیتی نام کردند و رفتہ رفتہ رباعی نام شد اما در شعراء عرب تا حال دو بیتی نام دارد۔

و برخے آوردہ اند کہ ابتداء شعر فارسی در اسلام **ابو حفص** سغدی گفت و

---

[1] فرہنگ رشیدی جلد ۲ صفحہ ۳۰۷ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۷۲ء۔

[2] تذکرہ دولت شاہ صفحہ ۳۰ مطبوعہ یورپ۔

او در حدود سنہ ثلث مآتہ (۳۰۰) بودہ و شعرے کہ با او نسبت دہند اینست

آہوے کوہے در دشت چگونہ دودا　　یار ندارد بے یار چگونہ رودا

بالجملہ تا حدود ثلث مآتہ (۳۰۰) ہجری شعر زمرۂ قلیل اندک اندک شعر گفتہ بودند اما کسے بہ تدوین نپرداختہ تا در عہد سلاطین سامانیہ استاد رودکی ظہور کرد و دیوان شعر ترتیب داد و بمرور دہور پایہ سخن رسید بجائے کہ رسید

راسم اوراق درین صحیفہ جمعے از قافیہ سنجانِ متاخرین را کہ ابتداء ظہور یا انتہاء وجود ایشان بعد از ہزار (۱۰۰۰) ہجری است بر صدر بیان مے نشاند و بعد ازان موزونان بلگرام را رونق این انجمن می گرداند تا عرصۂ سخن را دستگاہے بہم رسد و نظر تماشائیان را جولانگاہے پدید آید۔ و دیوان ہر صاحب سخن کہ بدست افتاد و بتقریب انتخاب آن استفادہ دست بہم داد اشعار می رود و جز غزل و رباعی قسم دیگر کمتر ثبت مے شود۔

اکنون بہ تحریر تراجم روشن طبعان می پردازم۔ و چراغانے ترتیب دادہ چشم یاران را گرم تماشا می سازم۔

(۱) سحابی۔ مولانا سحابی استرآبادی

سحاب گوہر پاش اسرار است۔ و آفتاب سرگرم افاضۂ انوار در ارشاد حقائق و معارف بے نظیر افتادہ۔ و ارواح معانی را در چار عنصر رباعی بروجہ احسن جلوہ دادہ مدت سی سال بجاروب کشی آستان نجف اشرف سعادت جاودانی اندوخت و دران فرصت قدم از روضۂ علیہ بیرون نگزاشت۔ و از حطام دنیا بہ حصیرے و ابریقے قناعت کرد و ہم دران بقعۂ مبارک در حدود سنہ عشر و الف (۱۰۱۰) فنائے صوری را بافنائے معنوی ہم آغوش ساخت۔

صاحب تاریخ صبح صادق نقل مے کند کہ وقتے بکنار آبے رسید۔ خواست
کہ گذرد۔ پایش فرو رفت۔ با خود گفت این معنی از تعلق است و مرا بہ ہیچ چیز
جز دیوان شعر خود تعلقے نیست دیوان را در آب انداخت و چون پیک صبا بر
روے دریا خرامان بگذشت۔
ہفتاد ہزار رباعی گفتہ بود از انجملہ قریب بیست ہزار کہ در سفائن مردم مرقوم
بود باقی ماند۔ ومِنْ اَنْفَاسِہِ النَّفِیْسَۃ ؎

با ذات بہ صفت گرایند خوش است	نغمہ بہ آہنگ مے رامید خوش است
از بہر خدا ہیچ عمل ضائع نیست	در خانہ زہ و کہ در آید خوش است

عالم چہ کنی و عالم آرائی را	ہمراز نگشتہ یار اسیرائی را
در خانہ اگر ہزار صورت باشد	درمان نکنند درد تنہائی را

بے خود در مدح و ذم سخنے باید زد	بیرون از حد قدم مے باید زد
عالم ہمہ آئینہ حسن ازلی است	مے باید دید دم نے باید زد

آنانکہ باصل کار نیکو بینند	کار این سو برای آن سو بینند
ز انگونہ کہ روی جامہ را خیاطان	این رو دوزند حسن آن رو بینند

(۲) فیضی و فیاضی شیخ ابو الفیض اکبر آبادی

طوطی ہند سخن گستری است۔ و ملک الشعراء درگاہ اکبری۔ در طبقۂ سلاطین
تیموریہ ہند اول کسیکہ بخطاب ملک الشعرائی تحصیل مباہات نمود غزالی مشہدی
است کہ از پیشگاہ اکبر بادشاہ باین خطاب نامور گردید۔ وبعد میدن او از صحرائے
فنا بہ شہرار بقا شیخ فیضی باین لقب بلند آوازہ گشت و در عہد جہانگیر بادشاہ
طالب آملی و در زمانِ صاحبقران شاہ جہان اَنَارَ اللّٰہُ بُرْھَانَہٗ ابو طالب

کلیم ہمدانی باین خطاب سکۂ تفاخر در آفاق زدند۔

و بر متتبعان اخبار موزونان روزگار ہویداست کہ از شعراء ولایت ایران و توران کسانیکہ بمداحی سلاطین و امراء ہند پرداختند دو قسم اند قسم اوّل جمعے کہ از اوطان خود بگلگشت ہند شتافتہ اند۔ و صحبت ممدوحان دریافتہ مثل حکیم روحانی سمرقندی صاحب تاریخ صبح صادق گوئید کہ سلطان شمس الدین ایلتمش والی دہلی در سنہ ثلث و عشرین و ستمائۃ (۶۲۳) قصد تنقنبور کرد و گرفت پس بمندور رفت و استیلا یافت۔ حکیم روحانی سمرقندی در آن آوان از بخارا بخدمت او پیوست و قصیدہ بعرض رسانید و صلۂ جزیل یافت مطلعش این است ؎

خبر برائے اہل سما برد جبرئیل امین ز فتحنامۂ سلطانِ عصر شمس الدین

و مثل بدر چاچی کہ در پایان عمر بہند خرامید و مشمول فراوان عنایت و رعایت سلطان محمد تغلق شاہ گردید و بہ فخر زمان مخاطب گشت۔ دیوانش بین الجمہور مشہور است۔ طور خاصے دارد و تشبیہ و کنایت اکثر بکار می برد و مثل شیخ آذری اسفرائنی کہ بعد تحصیل زیارت حرمین مکرمین شرفہما اللہ تعالیٰ بسیر ہند شتافت و با سلطان محمد نبیرۂ رایات اعلیٰ خضر خان فرمانروائے دہلی برخورد و ازانجا رو بدکن آورد سلطان احمد شاہ بہمنی باعزاز و اکرام پیش آمد۔ اتفاقاً سلطان دران ایام شہر بیدر بنیاد می کرد و دار الامارۃ در کمال شکوہ طرح انداخت شعراء پائے تخت کتابۂ عمارت بنظم آوردند۔ شیخ آذری ہم چند بیت موزون ساخت۔ ازانجملہ است این دو بیت ؎

حبذا قصر مشید کہ ز فرطِ عظمت آسمان پایۂ از سدۂ این درگاہ است

؎ تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۱۰۵ مطبوعہ بمبئی۔

آسمان ہم نتوان گفت کہ ترکِ ادب است | فخر سلطانِ جہان احمدِ بہمن شاہ است

سلطان در وجہ صلہ دوازدہ ہزار بستہ قماش عنایت نمود شیخ گفت لاتحمل عطایا کم الا مطایا کم۔ سلطان بیست ہزار تنکہ دیگر وجہ کرایہ راہ رعایت فرمود شیخ باحمال و اثقال بخراسان عطف عنان نمود[1] و مثل شہیدی قمی کہ بعد فوت سلطان یعقوب بہ پایہ بند ہجرت برگزید و در دکن و گجرات زندگانی بسر برد۔ صاحب تاریخ فرشتہ گوید[2] کہ چون اسماعیل عادل شاہ در سنہ ست و ثلثین و تسعمائۃ (۹۳۶) قلعہ بیدر مفتوح ساخت و خزائن را بکلید سخاوت بر روئے خلائق باز کرد۔ مولانا شہیدی قمی کہ از کمال شہرت از تعریف مستغنی است در آن مدت از خطۂ گجرات آمدہ بود۔ و بواسطۂ سمت شاعری کمال تقرب نزد سلطان پیدا کرد۔ سلطان حکم فرمود کہ بخزانہ رفتہ آن قدر زر احمر کہ حملش مقدور باشد بردارد۔ چون مولانا از رنج سفر فی الجملہ ضعف و ناتوانی داشت بعرض رسانید کہ روزے کہ از گجرات متوجہ این درگاہ می شدم دو چندان این قوت داشتم چہ باشد کہ بعد از چند روز کہ آن توانائی عود نماید برین خدمت روح پرور سرافراز شوم۔ سلطان سخن پرور نکتہ گزار لب بہ تبسم شیرین کردہ گفت نشنیدہ ای کہ آفتہاست در تاخیر و طالب را زیان دارد۔ باید کہ دو دفعہ بخزانہ رفتہ آنچہ از دست برآید تقصیر نکنی۔ و وقت فرصت غنیمت شماری۔ چون این حکم عین مدعاے مولانا بود شگفتہ و خندان از مجلس برخاستہ دو کرت بخزانہ شتافت و ہمیانہاے بیست و پنج ہزار ہون طلا بیرون آورد۔ چون خازن این خبر بسمع بادشاہ رسانید۔ فرمود مولانا راست مے گفت کہ من قوت ندارم۔ و نزاکت این کلام بر ارباب ادراک واضح و روشن است

---

[1] تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۳۲۷ مطبوعہ بمبئی و تذکرۂ دولت شاہ صفحہ ۴۰۰ مطبوعہ یورپ۔
[2] تاریخ فرشتہ جلد دوم صفحہ ۳۴ مطبوعہ بمبئی۔

کہ ہم جانب خوش طبعی منظور است وہم جانب ہمت۔ قسم ثانی۔ جمعے کہ قدم سعی باین دیار نفرسودہ اند۔ وغائبانہ تحفہ گرانمایۂ مدح ارسال نمودہ۔ مثلؒ خواجہ حافظ شیرازی قدس سرہٗ کہ بدرگاہ سلطان غیاث الدین والی بنگالہ غزلے فرستاد۔ این دوبیت ازان است ؎

شکر شکن شوند ہمہ طوطیان ہند زین قند پارسی کہ بہ بنگالہ مے رود

حافظ ز شوق مجلس سلطان غیاث دین غافل مشو کہ کار تو از نالہ مے رود

ومثلؒ عارف جامی قدس سرہٗ کہ اورا با ملک التجار خواجہ محمود گاوان امیر الامراء سلطان محمد شاہ بہمنی والی دکن اتحاد خاص بود وارمغان مدائح ارسال می فرمود۔ ازانجملہ قصیدہ ایست کہ یک بیتش این است ؎

ہم جہان را خواجہ وہم فقر را دیباچہ است سر الفقر است لیکن تحت استار الغنا

ودر خاتمۂ غزلے می فرماید ؎

جامی اشعار دلاویز تو جنسی است لطیف بودش از حسن ادا لطف معانی تارش

ہمرہ قافلۂ ہند روان کن کہ رسد شرف مہر قبول از ملک التجارش

اما در عہد اکبر بادشاہ عدد ہر دو قسم بکثرت رسید۔ وبازار ہر دو گروہ بنہایت گرم گردید۔ طائفہ اولی عیان اند۔ ومستغنی از اطالت بیان۔ وطائفۂ ثانی را شیخ ابو الفضل در آئین اکبری بیان می کند۔ ومی گوید :-

"درد آنانکہ سعادت بار نیافتند و از دور دستہا گیتی خداوند را ثنا گزارند بس انبوہ چون قاسم[۱]

" گونابادی[۲]۔ ضمیری سپاہانی[۳]۔ وحشی بافقی[۴]۔ محتشم کاشی[۵]۔ ملک قمی[۶]۔ ظہوری ترشیزی[۷]

" رشکی ہمدانی[۸]۔ ولی دشت بیاضی[۹]۔ نیکی[۱۰]۔ نظیری[۱۱]۔ صبری اردستانی[۱۲]۔ فکاری

" اسفرائنی[۱۳]۔ میر حضوری قمی[۱۴]۔ قاضی نوری سپاہانی[۱۵]۔ صافی بمبئی[۱۶]۔ طوفی تبریزی[۱۷]۔

---

[۱] ریاض السلاطین صفحہ ۱۰۲ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۹۰ء۔

[۲] فرشتہ جلد اول صفحہ ۶۹۴ مطبوعہ بمبئی۔ [۳] آئین اکبری جلد اول صفحہ ۱۸۱ مطبوعہ کشوری لکھنؤ ۱۸۸۲ء۔

و از جملہ ثانی **شیخ علی نقی کمرہ** قصیدۂ سی و پنج بیت در ستائیش **شیخ فیضی** پرداختہ و از صفاہان بہند روان ساختہ از ان است ؎

مرا فتادہ بر نظم امور ہم پرتو فیضی | ابوالفیض آن گزین اکبر و شیخ کبیر من
ظہیر قدوۂ پیشینیان جستہ ظہیر الدین | امیر زیدۂ اہل زمان یعنی امیر من
اگر ہستم مجیر اندر سخن او ہست خاقانی | وگر من سنجرم آستان او مجیر من
کیم با او رسد در شاعری دعوائے ہمچشمی | کہ این خانقاہم من مرید او پیر من
زمین ہند باقرب دنش نعم النعیم دل | ہوائے خلد و راہ حضرتش بئس المصیر من

شیخ فیضی را وقت سفارت **برہان شاہ** والی احمد نگر با **ملا ملک قمی** و **ملا ظہوری ترشیزی** ملاقات واقع شد و صحبت گرمی افتاد۔ بعد معاودت از جانبین ابواب محبت تا مہا مفتوح بود

ملا ظہوری نثر لطیفے در مدح **شیخ فیضی** بقلم آوردہ۔ **حکیم عین الملک** شیرازی مکتوبات شیخ جمع نمودہ و در خاتمۂ مکتوبات نثر مذکور مندرج ساختہ۔

مرزا صائب علیہ الرحمہ او را بخوبی یاد می کند و می فرماید ؎

این آن غزل کہ فیضی شیرین کلام گفت | در دیدہ ام خلیدہ و در دل نشستۂ

احوال **شیخ فیضی** تفصیلا در فصل ثانی از دفتر اول پیرایۂ بیان پوشیدہ اینجا آنچہ مناسب منصب شاعری است سمت گذارش می یابد۔

نامش **ابوالفیض** است۔ سالہا **فیضی** تخلص کرد۔ آخر **فیاضی** قرار داد و اشعار باین معنی می نماید ؎

زین پیش کہ سکہ ام سخن بود | فیضی رقم نگین من بود
اکنون کہ شدم بہ عشق مرتاض | فیاضیم از محیط فیاض

پادشاہ او را بنظم خمسہ مامور ساخت۔ در مدت پنج ماہ کتاب **نل دمن** چہار ہزار و

ودویست بیت مقابل **لیلی مجنون** موزون ساخت و باشرفیها از نظر پادشاہ گورانید۔ درجۂ استحسان یافت۔ حکم شد کہ نسخۂ دیگر نوشتہ مصوّر سازند۔ **نقیب خان** وحضور می خواندہ باشد۔ ازان کتاب است ؎

بانگِ قلم درین شبِ تار   بس معنی خفتہ کرد بیدار

ودر برابر **مخزن اسرار مرکز ادوار** نقش بست وآن سوادرا بعد وفات او **شیخ ابوالفضل** بہ بیاض رسانید

ودر پہلوی **شیرین خسرو۔ سلیمان بلقیس** ودر ازاءِ **سکندر نامہ۔ اکبر نامہ** ودر تقابل **ہفت پیکر۔ ہفت کشور** آغاز کرد اما باتمام نرسانید

از مقطعات اوست ؎

منم فیضی کہ در میدانِ معنی   چو من چابک سوارے تیز تگ نیست

بجلد شعر من از پوست تا مغز   بجاے مردم ناپاک رگ نیست

بدان می ماند این پاکیزہ گفتار   کہ در دیوان حافظ نام سگ نیست

شیخ محمد یحییے الہ آبادی در کتاب **اعلام الانام** گوید۔ صاحب قطعہ را این بیت بنظر نرسیدہ ؎

شنیدہ ام کہ سگان راقلادہ می بندی   چرا بگردنِ حافظ نمی نہی رسنے

راقم الحروف گوید در بعضے نسخ دیوان خواجہ حافظ بجائے لفظ حافظ لفظ عاشق واقع شدہ ومقطع چنین است ؎

مزاج دہر تبہ شد درین بلا حافظ   کجاست فکر حکیمے ورائے برہمنے

از حسن اتفاقات اینکہ چیزے کہ شیخ فیضی مے خواست در دیوان فقیر آزاد موجود است و ازین لفظ مبر است۔

دیوان **شیخ فیضی** بنظر در آمد متضمن اصناف شعر است۔ بیتے چند از غزلیات

او فرا گرفته شد ؎

سہاند گریہ شبِ وصل بیقراران را | سہیل طلعتِ آن ماہ بُرد باران را
خبر برید شبِ عید پیر مصطبہ را | کہ راست می نہم امشب قصبِ رسی شب را
اگر ہر نے بکشم سوی بیخودی چہ کنم | مرا زہمدمے خود ملال مے گیرد
شمیم خاک و لیکن ز بوی تربتِ ما | توان شناخت کزین خاک مردمی خیزد
مژگان بپوش چون قدم از دیدہ میکنی | مردانِ رہ برہنہ نہادند پائے را
آنچہ بہ فیضی نظرِ دوست کرد | مشکل اگر دشمنِ جانی کند

رباعی

بر ماچہ زیان اگر صفِ اعدا زد | مشتے خاشاک لطمہ بر دریا زد
ما تیغ برہنہ ایم در دستِ قضا | شد کشتہ کسے کہ خویش را بر ما زد

(۳) انیسی شاملو یولقلی بیگ

نکتہ سنج یگانہ است و انیس معانی بیگانہ - از ایران دیار بہ سیر ہند خرامید و مدتہا در ظلِ عاطفت خانخانان آرمید - وفاتش در برہان پور در سنۂ ثلث عشر و الف (۱۰۱۳) واقع شد -

انیسی نظم قصۂ محمود و ایاز شروع کردہ بود - ہادم اللذات قطع سخن کرد و آن نقش صورت اتمام نپذیرفت - از انست در وصف چشمہ ؎

بحدے سرد کز بیم فسردن | نیارد عکس در وے غوطہ خوردن
بریم ما غمِ تو ہر نفس بخانۂ خویش | چنانکہ مرغ برد خس با آشیانۂ خویش
یادگار از ما درین عالم غم بسیار ماند | رفت اگر آتش نشانِ دود بر دیوار ماند
خبرِ گل مرسانید بہ مرغانِ قفس | کس چرا مژدۂ نوروز بزندان آرد

قاصد ادای نامہ نتواند نہ حرفِ شوق   حیف از زبان کہ بالِ کبوتر نمی شود

(۴) نوعی ملا نوعی خبوشانی

نوع کلامش جنس عالی است۔ و رشحۂ اقلامش بقیمت لآلی۔ **مرزا صائب** گل دعائی برتربت اوے افشاند و می فرماید ؎

این جوابِ مصرعِ نوعی کہ خاکش سبز باد   سایۂ ابرِ بہاری کشت را سیراب کرد

ابتداء حال از متوسلان شہزادۂ **دانیال ابن اکبر بادشاہ** بود چون او شتغار شد دامنِ دولت **خانخانان** گرفت و قصائد و ساقی نامہ در مدح او پرداخت و بکرات و مرات جوائز گرانمند اندوخت۔ یک دفعہ دہ ہزار روپیہ نقد و خلعت فاخرہ و زنجیر فیل و اسپ عراقی صلۂ شعر گرفت۔ **ملا آہی** درین باب گوید ؎

ز نعمت تو بہ نوعے رسید آن مایہ   کہ یافت میر معزی ز دولت سنجر

ز گلبنِ املش صد چمن گلِ اُمید   شگفت تا کہ بمدح تو شد زبان آور

در عہد **اکبر بادشاہ** نوجوان ہندوئے بشبِ طوی خود را **اکبر آباد** از بازار مسقف میگذشت قضارا سقف فرود آمد۔ نوجوان برخاک ہلاک اُفتاد۔ عروس نامرا کہ در نہائت رعنائی و کمال خوش سیمائی بود بآئین خود قصد سوختن کرد۔ اکبر بادشاہ در حضور خود طلبیدہ ہر چند منع نمود۔ و امیدوار فراوان ناز و نعمت ساخت۔ زن بپامردی ہمت از جان رفت و پروانہ وار خود را بر آتش زد۔ ازینجاست کہ شعراء زبان ہند در اشعار خود عشق از جانب زن بیان می کنند کہ زن ہندو ہمین یک شوہر می کند۔ و او را سرمایۂ زندگی می شمارد و بعد مُردن شوہر خود را با مُردہ شوہر می سوزد۔ امیر خسرو علیہ الرحمہ می گوید ؎

خسروا در عشق بازی کم ز ہندو زن مباش   کز برای مردہ سوزد زندہ جانِ خویش را

واز غرائب اتفاقات آنکه در قرآن مجید قصۂ عشق زن بر مرد واقع شدہ یعنی قصۂ یوسف علیٰ نبینا وعلیہ الصّلوٰۃ والسّلام۔

نوعی حسب الامر شاہزادہ دانیال در واقعہ مذکور مثنوی سوز و گداز بنظم آوردہ۔ ازانست

جمالِ نازرا پیرایہ نو کرد | عبارت راتبسم پیشہ و کرد

واز ساقی نامۂ اوست

بدہ ساقی آن ارغوانی نبید | کہ روز خرابات بپایان رسید
بگردان زرہ عمر برگشتہ را | چوشاہ نجف روز شب گشتہ را

وفات **نوعی** در **برہان پور** سنہ تسعۃ عشر و الف (۱۰۱۹) اتفاق افتاد۔

دیوانش بمطالعہ درآمد و این ابیات حاصل شدہ

زان پیش کہ صبح از شبِ امید برآید | بکشا دہنِ شیشہ کہ خورشید برآید
دست فرسود تمنا دلِ شیدائی نیست | این گل طور بود لالۂ صحرائی نیست
بادہ می خواہم بسیرِ ماہتابم کار نیست | ہیچ بادہ چارہ دہ چون ساغرِ سرشار نیست
شرابِ مطاب و دلدار در مقابلہ بود | میانِ دیدۂ و دیدار شرم فاصلہ بود
ما بے سواد علم معاشِ زمانہ ایم | مفلس شریک مایۂ این کارخانہ ایم
ماعاشق و جز خانہ خرابی فنِ ما نیست | خصم است بخود ہر کہ بجان دشمن ما نیست
بگرد نسیم صبا بوی گلے برد بہ یعقوب | بگریست کہ این نکہت پیراہن ما نیست
نسیم مصر بجاروب گل در ماتم رفت | اگر غلط نکنم بوسے یار مے آید
سبوی بادہ سلامت کہ زینت دوش است | سرے کہ مائۂ درد است گو بدوش مباد
تو روی آئینہ و ما قفاے آئینہ ایم | چنانکہ از تو بد از ما نکو نمے آید
چو جام بادہ مسخر شود بدعوت صبح | چہ لازم است کہ تسخیر آفتاب کنند

ہرذرہ زاجزای جہان تابعِ رنگے است ‏ ‏ ‏ در بادہ گرت خصم نمک ریخت شکر گیر

(۵) نظیری - مولانا نظیری نیشاپوری

سخن سرسبزش نظیر فیروزۂ نیشاپور است ازانش نظیری خوانند - و دیوان رنگینش رشکِ نگارخانۂ نغفور است ازانش بے نظیر دانند -

مرزا صائب گوید ؎

صائب چہ خیال است شود ہمچو نظیری ‏ ‏ ‏ عرفی بہ نظیری نرسانید سخن را

و ظاہر است کہ ترجیح دادن مرزا **نظیری** را بر **عرفی** و برخود مطلق نخواہد بود کہ عرفی در قصائد چرب است و مرزا در غزل خودمی فرماید ؎

بلبلِ خوشنواے نیشاپور ‏ ‏ ‏ خجل از طبع بے نظیر من است

مولانا **نظیری** فیروزہ وار از نیشاپور برآمدہ در ہندوستان بہ یمن جوہر شناسی **خانخانان** نامے برآورد و قصائد غرا در مدحتِ **خانخانان** بر صفحۂ روزگار ثبت نمود - وصلات گرانمایہ اندوخت - بعد چندے بدلالت خضر توفیق احرام حرمین محترمین بربست و بعد احراز این سعادت کبری رخت عود بہ **ہندوستان** کشید - و در **گجرات - احمد آباد** رنگ توطن ریخت -

وقتے جہانگیر پادشاہ گُنّابہ عمارتے امر فرمود - مولانا غزلے گفتہ بعرض رسانید کہ مطلعش این است ؎

این خاک درت صندلِ سرگشتہ سران را ‏ ‏ ‏ بادا فرہ بجاروب رہت تاجوران را

پادشاہ در جائزہ قریب سہ ہزار بیگہ زمین انعام فرمود -

شیخ محمد مندوی متخلص **بغوثی** در کتاب **گلزار ابرار** مے گوید :-

"مولانا نظیری نیشاپوری حاجی الحرمین درویش طبیعت صوفی سیرت - مہذب الاخلاق بود

در آخر روزگار زندگانی عنان نظم تراشی بصوب طرز گفتار صوفیان وحدت گزار منعطف ساخته نخست سواد عبارت عربی از مصاحبت نگارندهٔ گلزار ابرار روشن ساخت سپس دوازده سال که تتمهٔ عمر او بود در احمدآباد اقامت گزیده علوم دینی تحصیل کرد و تصحیح تفسیر و حدیث از خدمت مولانا حسین جوهری واده نمود و در هزار و بیست و سه (۱۰۲۳) بعالم بقا خرامید انتهی ـ

قبرش در تاج پورهٔ احمدآباد واقع شده بر قبرش گنبدے تعمیر کرده اند این چند بیت از دیوانش انتخاب افتاد ـ

چون نام صنم نقش مکن لوح جبین را | تا پی نکنی راسته نتوان نگین را
بے عشق عقل را بہرے در دماغ نیست | بسوزد آن چراغ که از عشق داغ نیست
شرمم می آید ز قاصد طفل محجوب مرا | برسر راهش بینداز ید مکتوب مرا
ببین بعیب و قبولم که در پناه توام | اگر بد دو جهانم که نیک خواه توام
وگر خدا بر دای دل سر کجا داری | که یک روز شد آتش بزیر پا داری
جرم من است پیش تو گر قدر من کم است | خود کرده ام به پند خریدار خویش را
می گریم و از گریه چو طفلم خبرے نیست | در دل هوسے هست ندانم که کدام است
به مهربانی او اعتماد نتوان کرد | که تازه عاشقم و خاطرش بمن صاف است
این رسمهائے تازه ز حرمان عهد ماست | عنقا بروزگار کسے نامه بر نشد
توان ز نامهٔ من یافت اشتیاق مرا | عیار شوق باندازهٔ سخن باشد
به بیع عشوه برهم جان که مست نازم را | اهانت است که خود به متاع آید
دولتے بود که مردیم بهنگام وداع | آن قدر زنده نماندیم که محمل برود
یک توجه از تو در کار است و صد عالم مراد | غم ندارم گر اجابت با دعا دشمن شود
تو کار خود به غمزهٔ معشوق واگذار | بیطاقتی مکن که نکویان نکو کنند

مسافرانِ چمن نارسیده درکوچ اند　　شگوفه می رود و شاخ بار می آرد

کمر بخدمت عمریست می بندم چه شد قدرم　　برہمن می شدم گراین قدر زُنّار می بستم

بوی یار من ازین سست وفا می آید　　گلم از دست بگیرید که از کار شدم

نازم باین شرف که غلام محبتم　　لافِ نسب زنسبتِ آدم نمی زنم

(۶) سنجر میر سنجر خلف میر حیدر معمّائی کاشی

سخنش ہموار است و گہرش آبدار۔ دیوانش بنظر امعان در آمد۔ غزل و قصیده و مثنوی یک رتبه دارد۔

در سلک ملازمان اکبر بادشاه انتظام داشت و قصائد فراوان در ثنا طرازی بادشاه و شاہزاده ہا و امراء اکبری بنظم آورده و با میرزا جانی والی تتہ نیز مربوط بود و زبان بمداحی **میرزا بانی** و **میرزا غازی وتاری** کشود۔

در اواخر عهد اکبری جانب بیجاپور حرکت کرد۔ و در ظل عنایت **ابراہیم عادلشاه** قرار گرفت۔ عادل شاه در ملازمت نخستین خلعت ملبوس خاص و انگشتر زمرد بیش بہا عطا فرمود۔ و شکسته حالی اورا بمومیائی لطف و احسان مدادا نمود۔

میر در اشعار خود شکایت بسیار از دست روزگار دارد۔ و در زمرهٔ ممدوحان خود از **ابراہیم عادل شاه** اظہار رضا می کند و در مدح او می گوید ؎

دو شاه شاعرپرور بلند نام شدند　　نخست والیِ غزنین دوم خدیو دکن

رسد بعهد تو شاعر به پایهٔ ملکی　　زہے نوازش شاه و زہے ظہور سخن

اشاره بملا **ملک قمی** و **ملا ظہوری ترشیزی** ہر دو شاعر مشہور پای تخت ابراہیمی در ایام اقامت بیجاپور فرمان طلب شاه عباس ماضی با خلعت فاخره بنام او صدور یافت اما پیش از وصول فرمان۔ منشور اجل نامزد گردید۔ این صورت

و بسنه احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) رو داد - مصرع "افگند بادشاه سخن چتر سنجری" تاریخ است - مؤرخ دوعدد زائد را به حُسن تعمیه افگنده - ۱۰۲۳ ۲ ۱۰۲۱

این چند بیت از غزلیات سنجر به انتخاب در آمده

شهر حسن است بهرجانب بازار مرا	تو نخواهی دگری هست خریدار مرا
نتاب دیدن و لے طاقت شکیبائی است	تو چون نقاب کشی رحم بر تماشائی است
محققان که ز دریای علم در جوش اند	چو کوه تا نکنی امتحان سوال خاموش اند
آتش خرمن منی شبنم بهشت دیگران	دوزخ من چرا شدی ای تو بهشت دیگران
ای بخت صبح عشرت تا کے بخواب بینی	بردار سر ز بالین تا آفتاب بینی
راہے نبرد گوش به راز نهان ما	در قفل دل شکست کلید زبان ما
ناخوانده گرچه آمده ام زود می روم	طبع ترا زیاده مکدر نمی کنم
الماس بدل پاشم و منت کشم از خود	من لذت این زخم بسوزن نه پسندم
اگر از دامن محمل کشیدم دست بیتابی	به پاے ناقه افتادم به گرد سار بان گشتم
ما عجز دشمنیم حریفان زبون طلب	ای خون ما به گردن طبع غیور ما
ای غم هجر بجنبش از این جائے تو نیست دلم	یا بگذر از این سرا یا بنما قباله را
امشب ای همسایه و مهمان من از خود رفته ام	گر کسے احوال من پرسد بگو در خانه نیست
مهر آمد به تماشای تو با تیغ و ترنج	گو بیا گر هوس دست بریدن دارد
مرا که سینه زمین نمک فروشان است	دماغ سوزی مرهم به داغ من غلط است
نیست اوراسر آزادی این مرغ اسیر	ورنه صد مرتبه گردانده بگرد سر خویش
این زمان بے نسیم سنجر و گرنه پیش از این	دست من در زلف او گستاخ تر از شانه بود

(۷) زمانی - ملا زمانی یزدی

علتِ این تخلص آنست کہ مذہب تناسخ داشت - و خود را شیخ نظامی گنجوی پنداشت
و این خام خیال را در عالم تال می آرد - کہ ؎

در گنجہ فرو شدم چو دید | از یزد بر آمدم چو خورشید
ہر کس کہ چو مہر بر سر آید | ہر چند فرو رود بر آید

و آو دیوان لسان الغیب را غزل بغزل جواب گفت - و دم ہم صفیری بلبل
شیراز زد و دیوان خود را نزد شاہ عباس ماضی برد و عرض کرد کہ دیوان خواجہ را جواب
گفتہ ام - شاہ فرمود خدا را چہ جواب خواہی گفت - کلیات او دہ ہزار بیت است مؤلف
صبح صادق سال وفات او در سنہ احدی و عشرین والف (۱۰۲۱) نوشتہ و
ناظم تبریزی در تذکرۂ خود گوید" وفات او در سنہ ہزار و ہفدہ (۱۰۱۷) واقع شد"
غنچۂ تاملش باین رنگ می شگفد ؎

حکایت از قدِ آن یار دلنواز کنید | باین فسانہ مگر عمر ما دراز کنید
ہلاک شیشۂ در خون نشستۂ خویشم | کہ آخرین نفسش عذر خواہی سنگ است
زبانِ حال خموشان کسے نمی داند | وگرنہ سوسنِ آزاد در فسانۂ تست

(۸) شانی - شانی تکلو

در سخنوری شانے بلند دارد - و مکانے ارجمند - مولانا فصیحی ہروی در مدح او
قطعۂ طویل الذیلے می پردازد - و در عنوانِ آن می طرازد ؎

صبا بگوی دل آشفتگانِ عشق گذر | زمین ببوس اگر آسمان دہد دستور
بگو بمردمکِ دیدۂ ہنر شانی | کہ ای ضمیر تو چون چشم عقل سایۂ نور

نوآن مسیح مقالی کہ ملک معنی راست | بیاض جبہۂ ملک نو صبحگاہِ نشور

و او از شناطرازان پایۂ سریر شاہ عباس ماضی است. و بنظر التفات شاہ
اختصاص داشت۔ و در صلۂ این بیت ؎

اگر دشمن کشد ساغر و گر دوست | بطاقِ ابروی مستانۂ اوست

شاہ او را بزر کشید و مبلغ ہم سنگ عنایت کرد۔

ثنائی مدا او اخر زندگانی در مشہد مقدس گوشۂ انزوا برگزید۔ و از سرکار
شاہی بوظیفہ بیست تومان موظف گردید۔ فوتش در سنہ ثلث و عشرین و الف
(۱۰۲۳) واقع شد "پادشاہ سخن" تاریخ است۔

چراغ فکرش چنین پرتو می دہد ؎

ہم خوش است با دو لذت مرغ نکو یا گردن | گاہ ہائے روز ہجران شب دراز کردن
لذت آزار گر این است پیکان ترا | ہیچ اجرے نیست در محشر شہیدانِ ترا
ہر قاصدا ہے کہ بسوی تو فرستم | ہمچون نفسِ باز پسین باز نیامد
ہمچون مرغ گرفتار بہ امید رہائی | ہر چند کہ پرواز کنم در قفس افتم
نیست ممکن کہ گریزیم ز غزالانِ خیال | ورنہ مجنونِ تو تنہا ز زمین می بایست

(۹) شکیبی - محمد رضا بن خواجہ عبداللہ صفاہانی

از نژاد خواجہ عبداللہ امامی است کہ عارف جامی در نفحات الانس بہ تحریر
احوالش پرداختہ۔ و او فرزند خواجہ امین الدین حسن باشد کہ حضرت لسان الغیب او را
یاد می کند و می فرماید ؎

بہ ندی شہرہ شد حافظ بیانی چندین و لیکن | چہ غم دارم کہ در عالم امین الدین حسن دارم

شکیبی در سنہ اربع و ستین و تسعمائۃ (۹۶۴) متولد شد برخے علوم در شیراز و لختے

درصفاہان تحصیل کرد۔ و بہ ارادۂ سیر ہند درکشتی نشستہ خود را بہ ساحل بندر چیول کشید
وازانجا بہ قصدِ ادراک خانخانان کہ دران ایام در گجرات بود۔ عازم گجرات شد۔ اتفاقاً
خانخانان دران فرصت بہ آگرہ رفتہ بود۔ شکیبی از گجرات بہ آگرہ شتافت۔ وخانخانان
را دریافت۔ و با او سیر سندھ و دکن کرد۔ در سنہ ست والف (۱۰۰۶) از خانخانان
جدائی ورزید۔ و در سرونج از توابع مالوا رسیدہ بیماری صعب کشید۔ و نذر کرد اگر شفا
حاصل شود خود را بزیارت حرمین شریفین رساند۔ از برکات این نیت شفا دست بہم
داد۔ و در سنہ اثنا عشر و الف (۱۰۱۲) کمر ایفاء نذر محکم بربست۔ و این سعادت عظمی را
حاصل نمود۔ وبعد ۳ سال از راہ بندر سورت برگشت۔ و در برہان پور با خانخانان
برخورد و در سنہ ثمانیہ عشر والف (۱۰۱۸) التماس گوشہ نشینی کرد خانخانان برای او
سیورغال و صدارت دہلی از درگاہ جہانگیری برگرفت۔ و باین تقریب در دار الخلافہ
دہلی بدل جمعی فروکش کرد۔ تا آنکہ در سنہ ثلث وعشرین و الف (۱۰۲۳) محمل سفر بعالم دیگر بربست
شاعر خوش طبیعت صاف فکر است۔ ساقی نامہ برای خانخانان در سلک نظم کشید
وبصلہ دہ ہزار روپیہ جیب و دامن آرزو پُر کرد۔ ازان است ؎

بیا ساقی آن آب حیوان بدہ	زسرچشمۂ خان خانان بدہ
سکندر طلب کرد لیکن نیافت	کہ در ہند بود او بظلمت شتافت
ای خدا جنس مرا از عیب بازارے بدہ	می فروشم دل بدیدارے خریدارے بدہ
شکستہ دل نشویم ارترا سر جنگ است	کہ آبگینۂ ماہم طبیعت سنگ است
تو غنچۂ سحر و من چراغ صبحدمم	تو خندہ برلب و من جان در آستین دارم
پروانہ نیک رفت کہ در پیش شمع سوخت	آگہ نشد کہ سوختنِ نمائیانہ چیست

رباعی

نردیست جہان کہ بردنش باختن است	نرّادیِ او شش دو کم ساختن است

دنیا بمثالِ کعبتینِ نرد است   برداشتنش برای انداختن است

(۱۰) رضی - آقا رضی اصفهانی

اُستادِ فن و نقادِ سخن بود۔ سیرِ ہندوستان کرد و برگشت و در سنہ اربع و عشرین و الف (۱۰۲۴) جادۂ فنا پیمود "آہ از رضی" تاریخ است۔

نقشِ سخن بایں آئین می بندد ۔

نہ ہر کہ چہرہ برافروخت از غم آزاد است   کہ سرخروی گل از طپانچۂ باد است

در فراقِ تو چنان است تنِ بے جانم   کہ چو فانوس بہ تحریک نفس می گردد

نخواہم زیست چندانیکہ باز آرد پیامش را   وصیت نامۂ بربالِ مرغِ نامہ بر بستم

(۱۱) ملک - ملا ملک قمی

مشہورِ سخن سرایان است ۔ و معروف نکتہ پیرایان ۔ مرزا صائب سخن او را مکرر تضمین می کند ۔ و در مقطعے می گوید ۔

این جواب آن غزل صائب کہ می گوید ملک   چشمِ بینش باز کن تا ہرچہ خواہی بنگری

در صغرِ سن بہ مشقِ شاعری اُفتاد ۔ واز قم بہ کاشان آمد و ایامے در اینجا انجمن سخن گرم داشت ۔ آخر متوجہ قزوین شد ۔ و قریب بچہار سال در مصاحبت موزونان و سخندانِ آن مقام گزرانید ۔

و در رمضان سنہ سبع و ثمانین و تسعمأتہ (۹۸۷) از قزوین بر آمدہ سرے بہ یارِ دکن کشید ۔ واز مرتضی نظام شاہ دیوانہ والی احمد نگر و بعد او از برہان شاہ اکرام و انعام فراوان یافت ۔

و در بیجاپور دامن دولت ابراہیم عادل شاہ والی آنجا گرفتہ ۔ از

مقربان بساط عزت گشت - وثمر ہا از نہال برومند دولتش برچید - وچون جوہر قابلیت ملا ظہوری مشاہدہ کرد فریفتہ گردید - ودختر خود را در حبالۂ نکاح او درآورد -

صاحب تاریخ عالم آرای عباسی گوید :-

"مولانا ملک قمی باتفاق مولانا ظہوری ترشیزی کتاب نورس را کہ نہ ہزار بیت است"

"بنام عادل شاہ تمام کردہ نہ ہزار ہون بالمناصفہ صلہ یافتند"

شیخ فیضی وقتیکہ از درگاہ اکبری بہ سفارت پیش برہان شاہ والی احمد نگر مامور شد - در عریضۂ خود[1] از احمد نگر بہ اکبر بادشاہ می نویسد کہ :-

"در احمد نگر دو شاعر خاکی نہاد - صافی مشرب اند - ودر شعر رتبۂ عالی دارند یکے ملا"

"ملک قمی کہ بکس کمتر اختلاط می کند - وہمیشہ مزۂ ترے دارد - دیگر ملا ظہوری کہ بغایت"

"رنگین کلام است - ودر مکارم اخلاق تمام - وہمیت آستان بوس دارد"

ناظم تبریزی گوید :-

"در سنہ ہزار وبست وچہار ملا ملک فوت شد وملا ظہوری یک سال بعد ازو"

وابوطالب کلیم گوید :-

ملک آن پادشاہ ملک معنی	کہ نامش سکۂ نقد سخن بود
چنان آفاق گیر از ملک معنی	کہ حد ملکش از قم تا دکن بود
سوی گلزار جنت رفت آخر	کہ دلگیر از ہوائے این چمن بود
بجستم سال تاریخش ز ایام	بگفتنا - او سر اہل سخن بود

اما این تاریخ از روایت ناظم تبریزی یک عدد زیادہ دارد -

پیش ازین کلیات ضخیمے از ملا ملک دیدہ بودم - در وقت تحریر دیوان غزل

[1] اس عرضی کو مولانا محمد حسین آزاد مرحوم نے دربار اکبری میں صفحہ ۳۹۷ سے لغایت ۴۱۷ نقل کیا ہے دیکھو دربار اکبری مطبوعہ لاہور رفاہ عام سٹیم پریس ۱۸۹۸ء

مختصرے ازو بنظر در آمد- خوش لفظ است - اما معانی تازہ کم دارد - و تشبیہ کہ رکن رکین فصاحت است درکلام او بسیار کم واقع شدہ - واشعار چیدہ او ازین قبیل است کہ بہ تحریر می آید ست

دلم ز داغ غمت صد ہزار جا ریش است | کسی کہ دوست بود با تو دشمن خویش است
ازین رخ کہ پیدا دکار محبوب است | اگر وفا نہ نماید سزیدہ ہم خوب است
اگرچہ مجلس ستان تہی ز غوغا نیست | ولیک صحبت نشان خالی از تماشا نیست
مرہ خجست کہ ریزد خون مردم چشم فتانت | کہ رسم وصف محشر رسد رستے بدامانت
اگر باد عی عہد وفا بستی نمی رنجم | کہ می دانم ندارد اعتبارے عہد و پیمانت
بروز حشر شہیدان چو خون بہا طلبند | تبسمے کن و خاموش کن زبان ہمہ
باحتیاط می عافیت بہ ساغر ریز | کہ سنگ تفرقہ صف پیالہ داران است
پیام مست عہدان داشت سفیہے | کہ قاصد دست بر نبض خبر داشت
صلح کردیم من و غیر درین بود صلاح | زانکہ جنگ من و او باعث رسوائی تست
مرغ شب کو کہ در سایۂ پروانہ گداخت | بہ آنست کہ تقلید سمندر نکند
ستم دیدی ملک یکبار سر کن شکوۂ | نبیتی شرمندۂ لطفے زبانت لال چیست

رباعی

عاشق بہوس گر سر کارے می داشت | جا در حرم چون تو نگارے می داشت
ای کاش ملک بو الہوسی می آموخت | تا در نظر تو اعتبارے می داشت

(۱۲) ظہوری - ملا ظہوری ترشیزی

ظہور دولت سخن در عہد او بمعارج علیا رسیدہ و نہال کلام موزون از زمین تربیت او سر بہ طارم اخضر کشیدہ -

مرزا صائب او را با ادب یاد می کند و می گوید ؎

صائب نداشتیم سر و برگ این غزل | این فیض از کلام ظهوری بما رسید

ظهوری درین زمین دو غزل دارد۔ بیتے از ان فقیر را خوش آمد ؎

با خنجر کشیدہ تغافل رسانده بود | خود را به پیش من که نگاه از قفا رسید

ساقی نامۂ ظهوری عجب صفائی و نمکینی دارد۔ و به نازک ادائیها دل از دست می برد۔ کتابۂ[1] این میخانه بنام **برهان شاه** والی **احمد نگر** است۔

نثر ملا هم طرز خاص دارد۔ اما غزلش باین رتبه نیست۔ بعد از تحصیل حیثیات محل سیاحت بربست۔ و به سیر **عراق و فارس** پرداخته عازم گلگشت **دکن** گشت و از خوان احسان **ابراهیم عادل شاه** فراوان نعمت اندوخت۔ و کام و زبان را بحلاوت او شیرین ساخت۔

ملا ملک قمی او را بزیور کمالات محلی دیده طرح الفت ریخت۔ و صبیۂ خود را در عقد ازدواج مولانا کشید۔

و این هر دو سخن آفرین دماغ اتحاد نوعی رسانیدند که تالیفها بمشارکت فکر به تحریر آوردند۔ چنانچه **ملا ظهوری** در دیباچه "**خوان خلیل**" می طرازد که "ظهوری قبل ازین در پیرایش "**گلزار ابراهیم**" و اکنون در گستردن "**خوان خلیل**" سهیم عدیل ملک الکلام است"

وفات **ملا ظهوری** در **دکن** سنه خمس و عشرین و الف (۱۰۲۵) واقع شد۔

منشی سال پیش ازین کلیات بیرضخامتے از و بنظر رسید۔ و درین وقت دیوان غزل بدست آمد و بیتے چند انتخاب افتاد ؎

شب از مژگان تر رُفتم غبار آستانش را | پشیمانم که کارے یاد دادم پاسبانش را

---

[1] مراد از کتابه دریچا ڈیڈی کیشن است۔

تغافل پیشهٔ صیادافگنِ این سرزمین باشد که دائم بهرِ تقریبِ نگاهے در کمین باشد

نیفتادم چنان کز کوششِ افلاک برخیزم مگر گردِ تو گردد گردِ من کز خاک برخیزم

همچنان طفل مزاجیم اگر پیر شدیم کوچه گردی است بجا گرچه زمین‌گیر شدیم

ازین چه باک که رسمِ وفا نمی دانی بلاست اینکه طریقِ جفا نمی دانی

مدارِ خویش منه جمله بر نمے دانم گذشت کار ز طفلی چرا نمی دانی

سعادت است بعشقِ تو هر نفس مردن وکیلِ خضر منم عمرِ جاودان ننگ است

تصرفِ عجبے کرد در مزاجش غیر عجیب نیست که غیرت مزاج گو[1] شده است

نیاز مود که زورِ غرور تا چند است اگر حریف ضرور است عجزِ ما اینجا است

که دیده است این چنین صیاد قدرت آن مروت این که زخمِ فربه از نخچیرِ لاغر بر نگرداند

خصم گو صبر مرا عجز تصور میکن نیستم مرد عداوت بمحبت سوگند

بجلدی چون نگاهِ تیز بینان قاصدے خواهم نشستن بر سرِ راهِ صبا از من نمی آید

به تمکین گاهِ عرضِ حال کوهِ آهنی بودم چه دانستم حیا در رعشهٔ سیماب هم اندازد

خموشی نفعها دارد سخن پرداز می داند نخستین اینکه ساکت هیچگه نادم نمی گردد

اگرچه یاد مرا رخصتِ نشستن نیست همین بس است که بر خاطرش گذر دارد

حد بُرد است چشمِ اشکبارم قرعه غلطانی نمی دانم شکیبم از سفر کے باز می آید

سعی فرمائے که سیماب شوی از تفِ شوق که اگر کشته شوی قدر تو افزون گردد

بُرد باران کوه را از کاه کمتر می نهند ناتوانان اند لیکن در سخن برداشتن

ذوقی است پادشاهے اقلیم دوستی خواهم که یک دو روز تو باشی بجای من

تیغِ تو نمی داشت اگر آب مُروّت خونِ چو منے را که رساندے به بهائے

فلک گویا تلاشِ منصبِ مشاطگی دارد وگرنه چیست از خورشید و مه آئینه گردانی

[1] مزاج گو۔ کسے که موافق مزاج کسے سخن گوید (فرهنگ رشیدی جلد دوم صفحه ۲۲۳ مطبوعه کلکته ۱۸۷۲ء)۔

کدام جور تو از لطف دلنشین تر نیست — چہ احتیاج کہ تشویش انتخاب کشی

شیخ **فیضی** در عریضۂ[1] خود از احمد نگر بہ **اکبر پادشاہ** بر می نگارد کہ :-

"مولانا ظہوری نقل کرد کہ روزے در باغ یکے از شرفاء مکہ معظمہ مجمعے بود - اقسام"

"مردم بر کنار حوض نشستہ صحبتے مے داشتند - بہ تقریبے یکے از اہالی ماوراء النہر گفت"

"کہ فردا چہار یار بر چہار گوشۂ حوض کوثر نشستہ آب بمومنان خواہند داد محمود صباغ"

"نیشاپوری برخاستہ گفت - نامعقول مگوئید - حوض کوثر مدور است و ساقیش علی مرتضیٰ"

"دگر یخت":

راقم الحروف گوید چون تقریب حوض کوثر درمیان آمد - رشحۂ فائدہ از سحاب قلم می تراود کہ حوض کوثر مربع است - شیخ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ تعالیٰ در کتاب "البدور السافرہ" می آرد اَخرَجَ اَحمدُ وَالبَزَّارُ عَن جَابِرٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللہِ صَلَّی اللہُ عَلَیہِ وَسَلَّمَ اَنَا عَلَی الحَوضِ اَنظُرُ مَن یَرِدُ عَلَیَّ وَالحَوضُ مَسِیرَۃُ شَہرٍ وَزَوَایَاہُ عَلَی السَّوِیَّۃِ یَعنِی عَرضُہُ مِثلُ طُولِہٖ۔

(۱۳) زکی ہمدانی

زکی الخلق ذکی الطبع بود - و گوئے غزل گوئی از اقران می ربود - قوت مدرکہ بلند داشت - و با **ملا شکوہی** درخدمت **میرزا ابراہیم ہمدانی** درس می خواند - میرزا طاہر **نصیر آبادی** انتقال او در سنہ ثلثین والف (۱۰۳۰) نوشتہ و **ناظم تبریزی** گوید " وفات او در سنہ ہزار و بیست و پنج (۱۰۲۵) واقع شد -

داو ساز سخن باین قانون می نوازد ؎

شہمکشان محبت دم از فغان بستند — گرہ ز جبہہ کشادند و بر زبان بستند

---

[1] دربار اکبری صفحہ ۷۱۴ مطبوعہ لاہور ۱۸۹۸ء -

ما بہ نکہت پیراہنے مضایقہ نیست	دلے بہ طالع ما راہ کاروان بستند
اگر دل از غرض تمنا بمراد سے نرسید	این قدر شد کہ ترا بر سر ناز آوردم

(۱۴) فرقتی - ابوتراب جوشقانی

جوشقانی المولد - کاشانی المنشأ - از قافیہ سنجان عہد شاہ عباس ماضی بود - گوی سخن از ہمداستانان می ربود -
یک قطعۂ منظوم آوردہ پیش صادقی بیگ نقاش - بہ اصفہان فرستاد - التماس تخلص کرد - صادقی بیگ قطعۂ در جواب نوشت - و چہار تخلص تجویز نمود - از انہا فرقتی پسندش افتاد - از ان چہار تخلص یکے کلیم بود - گفتند چرا کلیم تخلص نمی کنی - گفت نخواہم کہ ظرفا کلیم جوشقانی خوانند
ارتحال او در سنہ ست و عشرین و الف (۱۰۲۶) اتفاق افتاد نہال گلکش این نوع ثمر می افشاند

مجنون ترا عار ز عریانی تن نیست	پروانۂ پر سوختہ محتاج کفن نیست
چہ شد اگر مژہ برہم نمی توانم زد	کہ لب بلب نرسیدہ است ہیچ دریا را
نوازش می کند از جا گہہ سیدایم	طفل اشکم باز گم کردہ است راہ خانہ را
چو جادوے کہ ز بہر فسون لبہا بجنباند	بہ افسونم زند جنبش بہم ہر لحظہ مژگان را

(۱۵) فغفور - محمد حسین

از سادات لاہیجان - در فن طبابت و شعر و خوشنویسی ممتاز زمان بود - در ایران رسمی تخلص می کرد - بعد وصول ہند فغفور تخلص برگزید - بلے شاہ مصوران کشور فصاحت است - و خسرو نقش طرازان قلم و کتابت -

دراواخر ایام زندگانی ملازم شهزادهٔ **پرویز بن جهانگیر بادشاه** شُد واشعار

خود را بمدحت او موشح ساخت۔

و در بلدهٔ **الٰه آباد** سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) چینی حیاتش بر

سنگ فنا افتاد۔

دیوانش قریب چہار ہزار بیت نوشتہ اند۔ نقاش فکرش باین حسن تصاویر

می کشد ؎

فلک امشب بکامِ رندِ دُرد آشام می گردد | عسس گو خواب راحت کن کہ امشب جام می گردد

درعشق چو ستایۂ تسبیح شماران | صد عُقدہ بہ پیش آمد وازراہ نگشتم

سرِ شوریدہ بسامان نتوان باز آورد | این نہ دستارِ پریشانست کہ از سر بندند

این قومِ خودنما کہ نہ بینند عیب خویش | آئینہ کاش در گردِ توتیا کنند

می رسد نازت ازان چشم کہ چون غنچۂ گل | سرِ مژگانِ تو از طرف کلہ می گذرد

ملاحتِ تو گواہ است وشور بختی من | کہ بے نمک نسرشتند خاکِ آدم را

(۱۶) نظام میر نظام دست غیبی شیرازی

نسق ملک سخن طرازی است۔ ونظام قلمرو نکتہ پردازی۔ درعمر سی ساگی دنیای

پنج روزہ را وداع کرد۔ واین سانحہ درسنہ تسع وعشرین والف (۱۰۲۹) واقع

شد۔ خوابگاہش **حافظیۂ** شیراز۔

سحاب کلکش باین آبداری گوہر می افشاند ؎

دلم را عشق گرداند بگردِ چشم پر کارش | چو آن مُرغے کہ گرداند کسے برگرد بیمارش

زُدنیا یکسرِ مو غم نباشد اہل دنیارا | کہ دلگیری نباشد در قفس مرغانِ دیبارا

گر فلک با من ہم آغوشش نماید دور نیست | باغبان برچوب بندد گلبنِ نوخیز را

چشم چون بر عشوه کرد اول بسوی خویش دید — بادۂ خود خورد ساقی ساغر لبریز را

دل کہ افسردہ شد از سینہ بدر باید کرد — مردہ ہرچند عزیز است نگہ نتوان داشت

من آن مرغم کہ باشد آشیانم سایۂ برگے — تواند جنبش بائے مرا بے خانمان کردن

(۱۷) مرشد۔ مُلّا مرشد یزدجردی

مرشد سالکان جادہ سخن است۔ و صاحب تلقین مرتاضان این والافن۔ از وطن خود رہگراے ہند شد۔ چون بقندہار رسید۔ جاذبۂ التفاتِ میرزا غازی وقاری عقال پائے او گردید و دران عتبہ کرسی نشین عزت گشت۔ و مرشد خان خطاب یافت۔ بعد فوت میرزا غازی خود را بہ ہند کشید۔

پوشیدہ نماند کہ وارد شدن مُرشد از ولایت خود بقندھار و رحل اقامت افگندن در سایۂ عاطفت میرزا غازی ہفدہ سال پیش ازین ہنگامے کہ تحریر ید بیضا درمیان بود۔ در تذکرۂ مشاہدہ افتاد۔ تعیین تذکرہ از خزانۂ حافظہ برآمد۔

و میر تقی اوحدی صفاہانی صاحب تذکرۂ عرفات گوید ملخص کلامش اینکہ:

"مرشد وقتیکہ از یزدجرد بہ صفاہان آمد بندہ بخدمت ایشان مکرر رسیدم۔ از انجا"

"بشیراز رفتہ۔ مدتے سیر کرد۔ چون بممالک سندھ افتاد صحبت او با میرزا غازی برآمد"

"و ترقیات نمود۔ و مرشد خان خطاب یافت۔ و چون میرزا غازی جرعہ شہادت چشید۔"

"ارادۂ درگاہ جہانگیر بادشاہ نمود۔ در اثناے تحریر این مقالات بہ آگرہ آمد۔ چند روز او"

"دریافتم۔ پس در اجمیر رفتہ بہ اردوے جہانگیری واصل شد و بملازمت سلطانی مشرف"

"گردید والحال با مہابت خان می باشد۔"

و ہمچنین میر تقی در ترجمہ طالب آملی کہ با او ہم ملاقاتہا دارد می نویسد کہ:۔

"وقتیکہ از ایران عزم ہند کرد در سندھ بخدمت میرزا غازی قیام نمود۔"

برخال وخط شناسان چهرۂ تاریخ ہویداست کہ **میرزا جانی** والی ٹھٹہ پدر **میرزا غازی** در سنہ احدی والف (۱۰۰۱) ناصیۂ بخت بملازمت **اکبر پادشاہ** برافروخت۔ و **میرزا غازی** در ٹھٹہ ماند۔ **اکبر پادشاہ ٹھٹہ** را بہ **میرزا جانی** ارزانی داشت۔ ونیابت بہ **میرزا غازی** عنایت شد و چون **میرزا جانی** در **برہان پور** در سنہ ثمان والف (۱۰۰۸) جان بجہان آفرین سپرد۔ پادشاہ **میرزا غازی** را مشمول عواطف داشتہ ولایت سندھ را باو باز گذاشت۔ و در سنہ احدی عشر والف (۱۰۱۱) سعید خان چغتا بانتزاع سندھ مامور شد **میرزا غازی** حلقۂ انقیاد در گوش کشید۔ وتا **بھکر** رسم باستقبال بجا آوردہ سعید خان را دریافت۔ و بہمراہی او خود را بدرگاہ اکبری رسانید۔ ہمت خسروانی برحمت بحالی ملک سندھ رنگ رفتہ او را بحالت اصلی آورد۔ و در عہد جہانگیری صوبہ **ملتان** در اقطاع او اضافہ شد۔ آخر بصوبہ داری قندھار سرمایۂ افتخار اندوخت۔ و ہمانجا در عمر بیست وپنج سالگی سنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) پیمانۂ حیات او لبریز گردید۔[1]

میرزا غازی بعد از آنکہ از سندھ بہند خرامید۔ باز بہ سندھ نرفت۔ پس ملاقات **مرشد** و **طالب** با میرزا غازی در سندھ بقول میر تقی در عہد اکبری بودہ باشد۔ واللہ اعلم

مخفی نماند کہ تذکرۂ **میر تقی صفاہانی** بعد تبییض این جریدہ بنظر رسید اسامی شعراء ترتیب حروف تہجی مے کرد۔ عجب صلاے عام در دادہ۔ و بہ ادنیٰ موزونے کہ پے بردہ چہ قدیم چہ جدید در مہمان خانہ خود تکلیف نمودہ وبہ از تذکرۂ میر تقی کاشی است۔ تذکرۂ صفاہانی نسخۂ ناقص از حرف الضاد تا

---

[1] ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۵۔

حرف الیاء بدست آمد چند جا ضرورۃً بعضے مطالب الحاق نموده شد۔

مرشد در سنۂ ثلثین و الف (۱۰۳۰) از لباس عنصری برآمد منتخب از دیوان از مثنوی بر اقسام شعر بنظر در آمد۔ زبان خوبے دارد و سخن بقدرت می گوید۔ قصاید و مثنویات او بہ از غزل است و ساقی نامہ مختصرے نشہ آور از منی انہ غفلت بر ادیده مطالعش این است ؎

بهار است و دل مست و من در خمار | خوشا جام مے خاصہ از دست یار
میرم که روز حشر سر از خاک بر کنم | آن دیده کو که جانب قاتل نظر کنم
من آن مرغم که گر یاری نماید بخت ناسازم | بود تا گوشہ بام قفس معراج پروازم
طرۂ دلبر نیم تا کے پریشان زیستن | چشم عاشق نیستم تا چند حیران زیستن
کاش اجزای وجودم بگسلد از یکدگر | تا دو روزے جمع گردم زین پریشان زیستن
بسیار زحد می گذرد گرمی مجلس | دلسوخته در بس دیوار نباشد
بے سبب مرشد ز طور من شکایت میکند | اینقدر آخر نمی داند که من دیوانه ام
جوان ز بسکه شد از فیض ابر عالم پیر | شگوفه ریزد از شاخ بر سر نخچیر
بهان برنگ گل افتد بخاک سایۂ گل | ز بسکه لطف هوا کرد در زمین تاثیر
هوا چنان بر لوبت که از زبان تا گوش | هزار جا بزند ریشه نالۂ شبگیر
چنان ز لطف هوا گشت طبع آتش تیز | که شعله چون می گلرنگ بگذرد ز حریر

رباعی

راهے پیشم ہست نشیب است و فراز | کز انجامش خبر ندارد و آغاز
چون نالۂ عاشقان پست و بلند | چون وعدۂ وصل گلرخان دور و دراز

(۱۸) زلالی خوانساری

در اختراع تازگی عبارات و نازکی اشارات بے نظیر افتاده و با یجاد صبحۂ

سیارۂ سپہر بلند خیالی را رونقے دیگر دادہ۔

عمدۂ مثنویات او "محمود و ایاز" است کہ مصنف اکثر اوقات خود را صرف این
کتاب ساختہ۔ سال آغازش کہ احدی و الف (۱۰۰۱) باشد این بیت تصریح مینماید ؎

ور است نقشان این مثنوی زلالی   بجو تاریخ نقطش از نظامی

و تاریخ اختتامش کہ سنہ اربع و عشرین و الف (۱۰۲۴) باشد این مصرع افادہ میکند ؎

الٰہی عاقبت محمود باشد۔[۱]

اما ترتیب نادادہ ورق حیات گردانید شیخ عبد الحسین داماد شیخ علی نقی کہ
در ہندوستان نسخ متعددہ فراہم آوردہ بہ تقدیم و تاخیر و طرح ابیات فی الجملہ
ربطے داد۔ و ملا طغرائی مشہدی دیباچہ نثر بہ تحریر آورد۔

و فوت زلالی در سنہ احدی و ثلثین و الف (۱۰۳۱) واقع شد مصرع
"از جہان رفت زلالی بجنان" تاریخ یافتہ اند۔

از محمود و ایاز است ؎

مئے کز وے خرد بے برگ گردد   غم از یک جرعہ شادی مرگ گردد

جنون یک قطرہ از لائے خم او   سر بیہوشی و پائے خم او

(۱۹) نقی۔ شیخ علی نقی

از شعرائے معمورۂ کمرہ و مروج نقود سرہ است۔ در آغاز سن وقوف بجد تمام
بکسب علوم پرداخت۔ و در معقولات و منقولات از اکفاء و اقران گوئے سبقت برآمد
و اکثر ناوک فکر بصید معانی می انداخت۔ و وحشیان خیال را در دام عبارت
بند می ساخت۔ دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر درآمد تعدادش

۱؎ ازین مصرع تاریخ مطلوب بر نے آید۔

میرزا صائب گوید ؎

بطرز تازہ قسم یاد می کنم صائب — کہ جائے طالب آمل در اصفہان پیداست

در ریعانِ شباب از ولایت خود برآمده به بتکدۂ هند خرامید چون میرزا غازی بن تقاری از پیشگاه جهانگیر پادشاه بصوبه داری قندهار مامور گردید۔ در نقد کمیاب قدردانی اہل کمال را رواج داد۔ طالبا خود را بآستان میرزا غازی کشید۔ و به التفات فراوان اختصاص یافت طالبا قصیدۂ طولانی در مدح میرزا غازی می طراز د۔ و دران قصیدۂ رفتنِ خود از هند پیش میرزا مفصل بیان می نماید۔ از انجاست این بیت ؎

عنایاتِ شوق تو شُد ورنہ کے دِل — زدے فال رجعت زہندوستانم

و بعد رحلت میرزا غازی کرت ثانی به گلگشت هند شتافت وایامے با عبداللہ خان بهادر فیروز جنگ ناظم گجرات بسر بُرد۔ آخر باعتصام ذیل جهانگیری قوی پایہ شدہ در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) بخطاب ملک الشعرائی بلندنامی اندوخت و درہمیں سال ابوطالب کلیم ہمدانی از هندوستان بعراق عجم معاودت نمود۔ طالب آملی در مدح جهانگیر بادشاہ و اعتماد الدولہ وزیر و نورجہان بیگم قصائد غرا دارد۔

و ستی النسا خانم همشیرۂ طالباست ستی النسا خانم در عهد صاحبقران ثانی شاهجهان مدار المهام محل پادشاهی بود۔ و شوهرش نصیرا برادر حکیم رُکنا کاشی در هندوستان رخت هستی بربست چون فرزندے نداشت ستی النسا خانم دو دختر کہ از طالبا ماندہ بود بہ فرزندی برگرفت۔ کلان را بہ عقل ازدواج عاقل خان وخورد را بحبالۂ نکاح حکیم ضیاء الدین مخاطب بہ رحمت خان کہ پسر حکیم قطبا برادر دیگر حکیم رکنا ست درآورد۔

ستی النسا خانم در ذی الحجہ سنہ ست وخمسین والف (۱۰۵۶) بساط زندگانی درنوردید۔

طالبا در اوائل مُہردار اعتماد الدولہ بود آخر مستعفی شد و قطعۂ اعتذاری بنظم آوردہ۔ از انست ؎

دو صنف اند اہلِ طبیعت کہ ہرگز ندارند باہم سرِ سازگاری
یکے را فرومایگی کردنش عر یکے را بزرگی و عالی وتباری
من آن شاعرم شکر اللہ کہ دارم زبختِ بلند تو اُمیدواری
کہ گر دہر یاقوت یکدانہ گردد درو بینم از چشم نا اعتباری
بہ گلزارِ معنی ہزارِ فصیحم بمنصب چہ شد نیستم گر ہزاری
چو مہرِ تو دارم چہ حاجت بمُہرم مرا مہرداری بہ از مُہرداری

طالبا در مدح قلیج خان ناظم لاہور قصیدۂ ہشتاد و چہار بیت در یک شب فکر کرد و بآن می نازد و می گوید ؎

منم کہ نیست چو من شاعرے ز اہلِ سخن منم کہ نیست چو من فائقے ز اہلِ کلام
گواہ این دو سہ معنی ہمین قصیدہ بس است کہ یافت از سرِ شب تا سپیدۂ دم اتمام

اما میرزا صائب اشہب فکر از طالبا نیز تر راند۔ وہنگام ورودِ برہان پور قصیدۂ شصت و یک بیت در یک چاشت در مدح ظفر خان بنظم آورد و در آنجا مے فرمائد ؎

ہزار حیف کہ عرفی و نوعی و سنجر نیند جمع بدار العیار برہان پور
کہ قوتِ سخن و لطف طبع مے دیدند نمی شدند بطبع بلند خود مغرور
ہمین قصیدہ کہ یک چاشت روی داد مرا زاہل نظم کہ گفت است در سنین و شہور

اگرچہ طالبا را بیست و سہ بیت افزون است۔ اما افزونی ابیاتِ طالبا با وسعت

وقت کم است۔ وکمی ابیات مرزا یا تنگی فرصت افزون۔ و این معنی از تقسیم ابیات
میسانعات واضح می شود۔

آمدم بدین کہ نسبت بجناب مرزا صائب بے ادبی نمی توان کرد۔ امّا این
ہمہ تفاخر از طالب آملی نامنظور است۔ چہ شوکت قصیدۂ قریب صد بیت در
مدح میرزا اسعد الدین در عرض چہار ساعت نجومی انشا نمود۔ مطلقاً لب
باظہار کمال نکشود۔ مطلع قصیدہ این است ؎

بسکہ جوشد شعلۂ حل کردہ از میناے من   شیشہ از فوارۂ آتش کند صہباے من

و در آخر قصیدہ می گوید ؎

شب کہ گردیدم ہم آغوش پریزاد خیال   چار ساعت در گذار شام دیو آساے من
این ہمہ اطفال معنی را کہ افکار من اند   زاد کلک مریم آساے مسیحا زاے من

طالبا در عین جوانی از دنیا خلعت زندگانی برآمد۔ این واقعہ در سنہ ست و
ثلثین والف (۱۰۳۶ھ) پیش از فوت جہانگیر پادشاہ بیک سال بود داد۔

دیوان قصائد و غزلیات و رباعیات طالبا در وقت تحریر بدست آمد فرصت وفا
نکرد کہ بانتخاب پرداختہ شود۔ گل چند از گلستانش حوالۂ دست قلم می شود ؎

گر من بجاے جوہر آئینہ بودمے   بیرون نما ز آئینہ اشکے نمودمے
من کیستم کہ شرم قتیل من سر انداز در پیش   تا کار خود بہ گرانی نمی کند بہ گردنش
بے نیازانہ ز ارباب کرم می گذرم   چون سیہ چشم کہ بر سرمہ فروشان گذرد
ملامت کن و فارغ نشو از ملامت خلق   کہ کوہ من ز آسیب تیشہ آزاد است
دشنام خلق را ندہم جز دعا جواب   ابرم کہ تلخ گیرم و شیرین عوض دہم
سبک چنین کہ بگلگون می سوار شدم   امید ہست کہ رنگ پریدہ را گیرم
خانۂ شرع خراب است کہ ارباب صلاح   در عمارتگری گنبد دستار خود اند

اے در آغوشِ ملک پروردہ بد خوئی مکن — شکرستان زیر لب داری ترش روی مکن

بخود ز غمِ تو نگویم کہ بیمِ رسوائی است — نہان کنم ز خیالت کہ یار ہر جائی است

بہ انتقام ابد آشتی میسر نیست — ز بسکہ خوے تو بر یک گناہ مے پیچید

نوبہارے کہ دلی تشگفد از پہلوی او — جاے آنست کہ پہلوی خزان بنشیند

دامنِ دیدہ نگہدار کہ در مذہبِ ما — دل چو شد کشتنہ دیت از مژۂ تر گیرند

یک لحظہ نپرداخت مرا داورِ محشر — این شکوۂ جانسوز بمحشر دگر افتاد

خدا عشقِ مرا از ننگ رسوائی نگہدارد — کہ بیتابی پیرامنِ این راز می گردد

گر نقد جان بہاے وصالت نمی شود — از قاصدِ تو ذوقِ خبر می توان گرفت

آن دل کہ نامزد بوفاے تو کردہ ام — کارے مکن کہ عربدہ جوئے دگر شود

تپ غم دیدہ را دلسوزیِ شکر زبان دارد — تبسم را مکن شیرین کہ می ترسم بجان افتم

زہر بیداد م بہ بزم امتحان کم کم مریز — ہر چہ داری بر سرم ہم ریز تا یکجا کشم

پے شکستنِ پیمانِ ما ہمین بس است تلافی — کہ بہر تازگی عہد داد دست بدستم

مراقبت بہ پنہان دیدنی کردمی خورسندم — کہ بوی غیبتی می آید از رنجش بہا کردن

(۲۲) قاسم۔ قاسم خان جوینی

قاسم مائدۂ فصاحت است۔ و ناظم جواہر بلاغت۔ منیجہ بیگم خواہر اعیانی نور جہان بیگم در حبالۂ عقد قاسم خان بود۔ و بہ علاقۂ سلفیت جہانگیر بادشاہ بہ پایۂ امارت و رتبۂ مصاحبت سر برافراخت۔ و بہ قاسم خان منیجہ مشہور گردید[1] در اواخر عہد جہانگیری بحکومت صوبہ اکبر آباد و حراست قلعہ آن مصرے پرداخت و در آغاز دولت شاہجہانی بہ منصب پنجہزاری پنج ہزار سوار و ایالت

---

[1] مآثر الامرا جلد ۳۔ صفحہ ۷۹ مطبوعہ کلکتہ۔

صوبۂ بنگالہ امتیاز یافت۔

و در سنہ اثنتین و اربعین و الف (۱۰۴۲) بعد فتح ہوگلی بندر کہ از بنادر عمدۂ بنگالہ است۔ بفاصلۂ سہ روز باجل طبیعی درگذشت۔ امیرے خیر مستجمع کرائم اخلاق بود در نماز تہجد تقید داشت۔ و ہر سال دو لک روپیہ بمستحقان می رسانید

رایت سخن باین شکوہ می افرازد ؎

نمونۂ جرس بیدلم صدا نکنم | زبس شکستہ دلم لب بخندہ وا نکنم
راہ نالہ ہجوم گریہ بر آواز بستہ ایم | خون خوردہ ایم تا لب غماز بستہ ایم

(۲۳) شوقی۔ میر محمد حسین

از سادات ساوہ است۔ وطراح سخن باحلاوہ۔ میرزا صائب کلام او را تضمین میکند و می گوید ؎

جواب آن غزل است اینکہ میر شوقی گفت | چو شیر از دو طرف می کشند زنجیرم

از ولایت خود بکشور ہند آمد و بشمول عواطف اعتماد الدولہ طہرانی بجہانگیری گردید۔ بعد چندے سدۂ جہانگیر بادشاہ لازم گرفت۔ و بہ تقصیرے مورد عتاب شدہ در حبس افتاد۔ و بتوجہ قاسم خان جوینی از قید رہائی یافت و مدتے با او بسر برد۔ آخر بولایت ایران معاودت نمود و ہمانجا درگذشت۔

طلاے سخن باین چاشنی از معدن بیرون می آرد ؎

در عشق ہر کجا کہ بلندی است پست ماست | فیروزۂ حباب گردون بدست ماست
نتوان عربدہ با چشم تو کردن آرے | بتواضع گذرانند ز خود مستان را

(۲۴) فتحی اردستانی

فاتح ابواب خیال بندی است۔ و حرف شناس قفل ابجد مشکل پسندی۔ مرزا

صائب سخن او را تضمین می کند و می فرماید

این جواب آن غزل صائب که فصیحی گفته است ‏ ‏ ‏ ‏ از فراموشان مبادا آن کس ک مارا یاد کرد

فی الجمله تحصیل کرده بود۔ و در کمال ملایمت و نهایت پاکیزگی زندگانی میکرد۔ وفات او در سنهٔ خمس و اربعین و الف (۱۰۴۵) واقع شد

گوهر سخن چنین در سلک نظم می کشد

هزار نکته بن گفت چشم غمازش ‏ ‏ ‏ ‏ چو سر نخورد که بیرون نیاید آوازش

بدیده اشک نشود رهنمون دل مارا ‏ ‏ ‏ ‏ ستاره شمع بود رهروان دریا را

(۲۵) فصیحی

از اعیان سادات هرات۔ و آئینهٔ نقش پذیر حسن صفات بود۔ خوانندهٔ افسون فصاحت۔ نوازندهٔ قانون بلاغت۔ میرزا جلال اسیر گوید

آنانکه مست فیض بهاراند چون اسیر ‏ ‏ ‏ ‏ نه جرعهٔ ز جام فصیحی کشیده اند

ابتداء حال در خدمت حسن خان بن حسین خان حاکم هرات عظیم تقرب داشت۔ و تخم مدحت پدر و پسر فراوان در سر زمین سخن کاشت دران ایام ورود حکیم شفائی به هرات اتفاق افتاد۔ و در مجلس حسن خان با میرزا فصیحی ملاقات دست داد۔ و مشاعرهٔ ایشان بمنازعه انجامید۔ خان طرف فصیحی گرفت۔ شفائی از هرات برآمده فصیحی را هجو کرد۔ فصیحی در دیوان بلند حوصلگی را کار فرمود و اصلا ملتفت جواب نشد۔ هجو فصیحی در دیوان شفائی بنظر در آمد دل نخواست که زبان قلم بکلمات رکیک آشنا شود۔

میر تقی اوحدی صفاهانی گوید:۔ چند نوبت عزم هند کرد مانع او شد ند چون ماهچه لوائی شاه عباس ماضی در سنهٔ احدی و ثلثین و الف (۱۰۳۱) سواد افروز هرات گردید۔ میرزا فصیحی باریاب ملازمت گشت۔ و صحبت او دلنشین شاه افتاد۔ و بعنایات

فراوان مخصوص گردانید۔ و همراه خود بعراق عجم و مازندران برد۔ از فروغ تربیت گوہر اورا جلائے بخشید۔"

دیوانِ فصیحی بنظر در آمد۔ خوش محاوره است۔ امّا مضمون تازه بندرت دارد۔ این چند بیت ازو التقاط یافت؎

زبونِ دردِ پریشان زلفِ یار شدم — نه صیدِ دوست که صیدِ دلِ فگار شدم

مزاجیست تعلقِ دوست که چون بخت سرآید — آب سیه از چشمهٔ خورشید بر آید

تو تماشا مکن آئینه که حیران نشوی — زلف بر خویش مپیچان که پریشان نشوی

لبے کز نازکی بارِ تبسم بر نمے تابد — بخون غلطم که امروزش بدشنام آشنا کردم

رتبهٔ حسن بلند است چه حاجت به نقاب — به شعاعِ نگهی کز مژه کوتاه تر است

هزار بار قسم خورده ام که نام ترا — بلب نیاورم اما قسم بنام تو بود

خویش را بر نوکِ مژگانِ ستم کیشان زدیم — آن قدر زخمے که دل میخواست در پیکان نبود

از بهر قناعتیم فصیحی نه شهدِ ناب — مردِ طپانچه خوردنِ بالِ مگس نه ایم

خارِ ترم که تازه ز باغم بریده اند — محرومِ بوستانم و مردودِ آتشم

نوبهار است بشمیمِ گل عیشم مفریب — که من این نالهٔ زار از دلِ خرم دارم

مختصر دستی که ما را بود صرفِ جام شد — گر خدا روزی کند دستِ دگر بر سر زنم

خاکِ آن کوی فصیحی ز جبین رنجه مکن — از مه و مهر بیاموز جبین سائی را

(۲۶) شاپور طهرانی

پدرش خواجگی برادرِ حقیقی میرزا محمد شریف هجری پدرِ اعتماد الدوله جهانگیری است شاپور فریبی هم تخلص میکرد۔ قصائد دلفریب دارد و غزلهائے دیوان زیب مرزا صائب کلامِ اورا تضمین می کند و می فرماید؎

صائب این تازه غزل آن غزل شاپور است که گران می رود آنکس که توکل دارد

کلیات شاپور بنظر درآمد قصیده نسبت دیگر اقسام شعر خوبتر می گوید و داد رقت و نزاکت می دهد چون قاعدهٔ اغلب این جریدهٔ ذکر ابیات غزل است چند بیت از غزلیات او جدا نموده شده

بشوخی تو سوارے بصدر زین ننشست تو تا سوار شدی فتنه بر زمین ننشست

گرچه در حاشیهٔ بزم تو داخل باشم رو خراشیده تر از صفحهٔ باطل باشم

نه گلی چیدم ازین بستان نه نام یاسمن بردم دلے پر درد از غوغاے مرغان چمن بردم

در رهٔ یارے کز و ممنون یاری نیستم گرچه خود را گشته ام بے شرمساری نیستم

بے می سر تیمار دل ریش ندارم تا مست نگردم خبر از خویش ندارم

نازک دلم چو کاسهٔ چینی خدائے را انگشت بر لبم نزنی کز فغان پر است

قد من پست از بلندیہای استغنای اوست ورنه دیوار من از دیوار کس کوتاه نیست

ما ز نگاه دور که رندان پاکباز بر سر نخے زنند گلے را که بو کنند

سینه بر خنجر او زن که شهادت اینجا ناقص است ار مدد کشته به قاتل برسد

چو ابرم از پے رفع کدورت گریه می آید اگر بر خاطر باد صبا بینم غبار خود

میرود رقص کنان بر دم تیغے شاپور دامنش را بگذارید که کارے دارد

گو میا بهر تلافی بسر کشتهٔ خویش به که این صلح بر نجیدن پای نکشد

هر تیر که چون نیشکر از دست تو خوردم تا آهن پیکان همگی جزو بدن شد

هیچ جرمے نیست در عالم ز غمازی بتر عشق معذور است گر منصور را بر دار کرد

عیب پوش خود نباشم عیب جوی کس نیم درد مندم در شکست درد مندان نیستم

نعم البدل وعدهٔ صد ساله وصال است آن بوسه که نقد از لب پیغام گرفتم

کفنے غبارم و عریانی ست کسوت من نیم عبیر که خود را به پیرهن مالم

روشن نشد ز آتش ما چشم خانهٔ همچون چراغ گور بویرانه سوختیم

وسعتِ عرضِ تمنا کو کہ در ایام وصل	یار مستغنی و من مستغرقِ نظارہ ام
زین سرِ کفروشان نتوان بادہ خریدن	صفرای می از بادۂ خوناب شکستیم
ورقِ ہستیم از ہم بدرانید کہ من	دیدہ ام آنقدر اصلاح کہ باطل شدہ ام

(۲۷) اسیر میرزا جلال بن میرزا مومن شہرستانی

شاعر دابند است و موجد اندازہاے دلپسند۔ **ابوطالب کلیم** گوید ے

میرزای ما جلال الدین ببر است	از سخن سنجان طلبگار سخن
راستی بعیش استاد من است	کج نهم بر فرق دستار سخن

و **میرزا صائب** سخن اورا مکرر تضمین میکند و در مقطعے میگوید ے

خوشا کسے کہ چو صائب ز صاحبان سخن	تتبعِ سخنِ میرزا جلال کند

اسیر اگرچہ تلمیذ **فصیحی ہروی** است اما با میرزا صائب اعتقاد تمام دارد۔ و اکثر زمزمۂ ستایش می سنجد۔ وجای می گوید ے

باوجودِ آنکہ اُستادم فصیحی بودہ است	مصرعِ صائب تو اندیک کتاب من شود

میرزا از اجلۂ ساداتِ شہرستان صفاہان است و بمصاہرت **شاہ عباس** ممتاز زمان پیوستہ سرگرم صحبتِ اربابِ کمال بود۔ و بعلو ہمت و سمو فطرت اتصاف داشت۔ اما با گردش جام و شرب مدام آنقدر خوگر شد کہ در عین جوانی بر بستر ناتوانی افتاد۔ و در سنہ تسع واربعین والف (۱۰۴۹) غبار ہستی بباد فنا داد۔

دیوانش سیر نمودہ شد۔ غث وسمین دارد۔ و مضامین تازہ کم واقع شدہ این چند رشحہ از خمستانش می چکد ے

گرچہ آن قیمت ندارد دل کہ پامالت شود	صرف آتشبازیِ طفلانِ ہمسالت شود
رخصتِ کشتنم بدہ نرگسِ کم نگاہ را	یا مکن آشنای دل گرمی گاہ گاہ را

بامیدِ کسے نگذاشت بیدادش دلِ ما را — خدا اجرے دہد در کشتنِ ما قاتلِ ما را

بلب ہر دم ز شادی شکر این سودا نمی گنجد — کہ در دامِ تغافل غیر صیدِ ما نمی گنجد

پس از عمرے بسویم گر نگاہے کرد جا دارد — شہیدِ زخمِ شمشیرِ تغافل اجر ہا دارد

شہلا یار گرچہ سر زدہ نگہِ ستمگرش ہست — چہ غمِ خمار دارد میِ ناز در سرش ہست

بیکدام جان بباز د بیکدام سر نہ بخشد — چہ کند کسے بہ یکدل کہ ہزار دلبرش ہست

جولان دل شکاریش از کار بردہ است — مستانہ می رود جلوے میتوان گرفت

غیرت روا نداشت کہ تنہا گزارش — عمرِ عزیز در قدمِ نامہ بر گذشت

نہ خوب دانم و نے زشت اینقدر دانم — کہ ہر چہ ہست بغیر از من انتخابِ من است

گرچہ استغناست ناحق کشتگان را خون بہا — چشمِ خوبان را نگاہِ عذر خواہی لازم است

در پریشان کدۂ یاس بود فیض رسا — سایۂ بید خوش آیندہ شمالے دارد

صبح خندان می شود بر روئے تیغِ آفتاب — کاملے باید کہ از تقصیرِ جاہل بگذرد

بدوستی کہ چو در کوی او غبار شوم — نسیم را خبر از سرگذشت من مکنید

بگذارید کہ بگذارم و آہے بکشم — عمر ہا سوختہ ام تا نفسے یافتہ ام

گفتم ندہی دل نشنیدی سخنم را — از آئینہ دیدی چہ قدر ناز کشیدی

دستے کہ بزنگیرد از پا فتادۂ را — چون آستینِ خالی است بیکار تا بگردن

رباعی

آگاہی چیست سیرِ دنیا کردن — در مملکتِ وجود سودا کردن

چون مہر سفر کن کہ بود کار زنان — از سرمۂ سایہ دیدہ بینا کردن

(۲۸) ادائی میر محمد مومن یزدی

کلامش ادا ہائے خوب دارد - و انداز ہائے مرغوب - در دیار خود متہم بالحاد گردید

و مجال اقامت ندیده رخت بوسعت آباد هند کشید و در سنهٔ ثلثین والف (۱۰۳۰)
(۱۰۳۰) در دکن شد - و دران الکه مراحل زندگانی بپایان رسانید -
سیارات ابیاتش از افق بیان طلوع می کند ؎

بے روی تو روز بکه رحم بر چمن افتد | دیوار به از سایه که بر روی من افتد
یک دل آزاد درین دامگه فانی نیست | یوسفے نیست درین مصر که زندانی نیست
چاشنی گیر زہر کاسه این خوان گشتم | خوش نمک تر ز سر انگشت پشیمانی نیست

رباعی

این عمر بباد نو بهاران ماند | این عیش بسیل کوهساران ماند
زنهار چنان بزی که بعد از مردن | انگشت گزیدنی بیاران ماند

(۲۹) سعیدا نقشبند یزدی

نقشبند کارگاه خوش تلاشی است - وصورت آفرین هیولاے خوش قماشی میرزا صائب اورا بزبان ادب یاد می کند و می گوید ؎

این خوش غزل ز فیض سعیدای نقشبند | صائب ز بحر دل تبامل رسیده است

سعیدا در صفاهان اقامت داشت - و نزد اکابر وقت معزز و محترم می زیست نقش خیال در پرند عبارت چنین می بافد ؎

کس نیست که خارم ز دلِ ریش برارد | این خار مگر آتشے از خویش برارد

(۳۰) نظیری مشهدی

نظیری عندلیب بهار است - و عدیل طوطی شیرین گفتار - در سنهٔ ثلثین والف (۱۰۳۰) احرام بیت الله بست و بعد از ادراک این سعادت متوجه هند گشت - و

در اثناء راه شدائد بسیار کشید و کشتی او شکست - بعد محنتِ تمام به شهر بیجاپور رسید۔ و در سلک مقربان عادل شاہ انخراط یافت۔

اول نظیری تخلص می کرد۔ باستدعای نظیر نیشاپوری نظیر قرار داد۔ گویند نظیری عوض حرف یا دہ ہزار روپیہ بہ نظیر تسلیم کرد۔ و این سوال و جواب ظاہراً غلط شدہ باشد۔ زیرا کہ نظیر بعد فوت نظیری بہ ہندوستان رسید واللہ اعلم

نظیر آہوانِ معانی را باین قسم شکار می کند ؎

نگذاشت زسامانِ تنم ضُعف جُدائی	چندانکہ نگاہِ شوم و از مژہ خیزم
در سلسلۂ بال فشانانِ ہوائی	خم ناشدہ از نامہ من بال پہ نیست

(۳۱) نادم لاہیجانی

سرخروئی معرکۂ شعر است۔ اما از شکستِ نفس نادم تخلص می گزیند و صدر آرای مجلس فُصحا ست۔ لیکن از فروتنی در صفِ آخر می نشیند۔ الکن طلق اللسان بود۔ وقصب السبق از ر ائضانِ مضمار زبان آوری می ربود۔ از دیار خود بممالک دکن اُفتاد۔ و با مولانا نظیری نیشاپوری صحبت معتقدانہ داشت۔ بعد چندے بصوب بنگالہ خرامید۔ و از انجا بہ عظیم آباد پٹنہ حرکت کرد۔ آخر بہ اصفہان معاودت نمود و ہمانجا مرحلۂ آخرت پیمود۔

ریحانِ کلامش در سرزمینِ ورق سبز می شود ؎

در کعبہ اگر دل بسوے یار نباشد	احرام کم از بستنِ زُنّار نباشد
ہرگز این طفل مزاجی نرود از یادم	گرپتابوت روم شوخی گہوارہ کنم
باعثِ جلوۂ گل دیدۂ بیدار من است	بلبلان شور برآرید کہ خوابم نبرد
ہنوزش رنگ طفلی ہست گل چیدن نمیداند	بدامن آشیانِ بلبل از گلزار می آید

(۳۲) سروری کابلی

عالم بیگ نام دارد۔ نکات رنگینش گلدستۂ سروری است۔ وخیالات دلنشینش رابۂ حضوری۔ در اُردوی جہانگیری بسر مے برد۔ و در زمرۂ خوش خیالان می زیست۔ نہال فکرش باین رعنائی می بالد ؎

لطف و دشنام تو تسکین دلِ بیہوش ست	آتش از آب چہ گرم و چہ خنک خاموش است
در رقص دست و پا زدن اخترِاع ماست	چون نبض زیر پوست تپیدن سماعِ ماست
چوگان صفت بطالب خود پشت پا زدیم	پیوندِ ما بمطلب انقطاعِ ماست
عُذرِ دست تہی است خُلق کریم	میوۂ بید سایۂ بید است

(۳۳) مطیع تبریزی

طوطی بے بدل و مطیع استاد ازل است۔ میرزا صائب مصراع اورا تضمین می کند و می فرماید ؎

جواب آن غزل است اینکہ گفتہ است مطیع	کلید کعبہ و بتخانہ در بغل دارم

مطیع تجارت پیشہ بود۔ از دیار خود بسیر ہند خرامید۔ روزگارے مُہتنا داشت طبعِ اشعارش پیرایۂ عارض ورق می شود ؎

آہے کہ مرا از دلِ پُر درد بر آید	چون شاہسواری است کہ از گرد بر آید
چو وسعتِ عدمم در خیال می آید	ز تنگنائے وجودم ملال می آید

(۳۴) اوجی نطنزی

فکر بلندش طرفہ اوجے دارد۔ وشعر آبدارش عجب موجے۔ میرزا صائب سخن

او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب مصرع اوجی که وقتی گفته است | پادشاهی عالم طفلی است یا دیوانگی

و اوجی نسبت بمیرزا می گوید ؎

صائب نمود جوہر شعر مرا بہ من | تیغ برہنہ ام کہ جگر دار یافتم

اوجی با حسن خان شاملو حاکم ہرات بسر مے برد۔ و در مدح او فراوان قصائد پرداخت۔

دیوان او بمطالعہ در آمد و این چند بیت بالتقاط رسید ؎

کرم گلے است کہ در باغ خودنمائی نیست | کریم ساختہ بودن کم از گدائی نیست

گر شام شیب و گر صبح شباب است | پوشیدن چشم از دو جہان یکمژہ خواب است

ساغر بغیر داد ز رشکم خراب ساخت | آتش بدیگرے زد و مارا کباب ساخت

نگہ گرم عنانم صف دیدار کجاست | بوسۂ بے ادبم کنج لب یار کجاست

رطل گران بقیمت جان می توان خرید | این است گوہرے کہ گران میتوان خرید

درین زمانہ پسر با پدر نمے سازد | درین حدیث گواہم شراب انگوری است

بہر یک لب خندہ نتوان زینت شادی کشید | منصب گل گر دہند غنچۂ تصویر باش

ما حریف این قدر بار تعلق نیستیم | می بزور این رنگ را بر چہرہ ما بستہ است

خاطر جمعی ندارم از تو آخر دیدہ ام | ہمچو دستار پریشانم ز سر وا کردۂ

کے بآرایش ویرانۂ ما سے آید | آنکہ در آئینہ یک جلوہ بصد ناز کند

من گرفتم خویش را بے غم تسلی ساختم | خاطر غم را باین معنی تسلی چون کنم

با آن کہ قتل ما بتحمل حوالہ کرد | چندان امان نداد کہ خاکے بسر کنم

صفائے روی عرقناک یار را نازم | کہ صلح داد بہم آفتاب و شبنم را

از بادہ نمے توان بریدن | زین آب گذر نمے توان کرد

او جی این قطرهٔ خونی کہ اجل خواہد ریخت / صرفہ آنست کہ در گردنِ دشمن باشد

(۳۵) مشرقی میرزا ملک مشہدی

در نظم و نثر منشأ بدائع آثار است و مشرقِ فراوان انوار۔ چندے در خراسان با حسن خان شاملو گزرانید۔ آخر باصفہان شتافت۔ و در سلک منشیان شاہ عباس ماضی انتظام یافت۔ خان مذکور در مفارقت او غزلے گفتہ۔ از آن است ؎

تا مشرقی از کنار من رفت / از مشرقم آفتاب رفت

دیوان مشرقی بملاحظہ در آمد۔ قصائد غرا در مدح شاہ صفی بنظم آوردہ۔ و قطعات ہجو بسیار گفتہ۔ محرر اوراق التزام کردہ کہ زبان خامہ را از ہجویات و ہزلیات شعرا نگاہ دارد۔

مشرقی مضامین خوب در قصائد تلاش کردہ۔ این چند بیت از غزلیات او برچیدہ شد ؎

می گویم کہ آتش رنگت با گل بو بگرداند / الٰہی آن گلِ آتش طبیعت خو بگرداند

دوستان بوی می از خرقۂ ما مے آید / نکہتِ یوسف ازین کہنہ قبا می آید

ہمچو خورشید قدم بر سرِ دنیا دارم / عالمے در تہِ یک آبلۂ پا دارم

پرتوِ شمع رخے افتاد در کاشانہ ام / سوزشِ یاقوت شد خاکسترِ پروانہ ام

دل را بشمیم گل داغے نرساندیم / پروانۂ خود را بچراغے نرساندیم

چو عندلیب مدارم بآہ و نالہ گزشت / چو گل تمام بہارم بیک پیالہ گزشت

باغبان چون غنچۂ نرگس مرا در خواب دید / تا بحسرت در کدامین بزم چشمے وا کنم

زکعبہ آیم و رشک آیدم بخون نابے / کہ از زیارت دلہاے خستہ مے آید

کارِ دوبارہ عیش بتاراج دادن است | می راز خم بجام کن و در سبو مکن
مطلب ز اضطراب بمقصد رسیدن است | از شیشہ تا بلب نرسد می رسیدہ نیست
نہ در بہار نشاطے نہ در خزان المے | فلک مرا بچہ امید در قفس دارد
نہ زخم خار کشیدم نہ بوی گل دیدم | زعندلیب شنیدم کہ نو بہاری ہست
آبِ حیات تیغت جان داد مشرقی را | ہرگز کسے ندارد جان دادنی چنین یاد

(۳۶) منیر ابو البرکات لاہوری بن مُلا عبد المجید ملتانی

صاحب طبع منیر و نظم و نثر دلپذیر است۔ در منشآت خود گوید ''من بے خانمان کہ در قلمرو سخن وطن گزیدہ ام صد ہزار بیت بلند بنیاد نہادہ ام'' منثورات او و شعرے کہ بر قصائد عرفی شیرازی نوشتہ متداول است۔ مولد و منشأ منیر دار السلطنت لاہور است

در عہد شاہجہانی اول با میرزا صفی مخاطب بہ سیف خان ناظم الہ آباد بسر می برد این سیف خان داماد میرزا ابو الحسن مخاطب بہ آصف خان بن میرزا غیاث بیگ اعتماد الدولہ طہرانی جہانگیری است۔ بعد ازان منیر با اعتقاد خان حاکم جونپور پسر خورد اعتماد الدولہ مذکور مربوط گشت۔ و از خوان احسان او زلہ برداشت۔

و ہفتم رجب سنہ اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴) در مستقر الخلافہ اکبر آباد رخت حیات بر بست۔ نعش او را بلاہور نقل کردہ زیر خاک سپردند۔

طبع منیر سواد سخن را چنین روشن می کند ؎

قدم برون ننہد ماہ من ز منزلِ خویش | بود چو صورت آئینہ زیب محفلِ خویش
سہی قدان کہ گرفتار جلوۂ خویش اند | چو نخلِ شمع دو انند ریشہ در گلِ خویش

(۳۷) قدسی - حاجی محمد جان مشہدی

بیان سخن پروری است و روح معنی گستری ۔ سعادتِ زیارتِ حرمین شریفین اندوخت ۔ و بگلگشت ہند خرامش نمود ۔ و در شہر ربیع الآخر سنۂ ثنتین و اربعین و الف (۱۰۴۲) بتقبیل عتبۂ صاحبقران ثانی ملتفے پرلب گذاشت روز اول قصیدہ بعرض رسانید کہ مطلعش این است ؎

اے قلم برخود ببال از شادیٔ بکشا زبان ... در ثنائے قبلۂ دین ثانی صاحبقران

بعنایت خلعت و انعام دو ہزار روپیہ کامیاب گشت ۔ و در ذیل شناطرازان انخراط یافت ۔ و یومیۂ بیش قدرے موظف گردید ۔ و بارہا بجوائز کام دل اندوخت

شیخ عبدالحمید صاحب شاہجہان نامہ در وقائع جشن نوروز سال ہزار و پنجاہ و پنج ہجری می نگارد کہ :-

" روز پنجشنبہ دوازدہم شوال سریر آرای آسمان چہارم پرتو اعتدال بر ساحت حمل"
" انداخت و افسردہ طبعان نباتات را باہتزاز در آورد ۔ شانزدہم ماہ مذکور ۔ "
" حاجی محمد جان قدسی در جلدوی قصیدہ کہ بمدح پادشاہی محلی ساختہ بود بر زبر"
" کشیدہ مبلغ زران راکہ پنج ہزار و پانصد روپیہ شد باو مرحمت گردید و درا واسط شہر"
" ربیع الاول سنہ تسع و اربعین و الف (۱۰۴۹) بعنوان صلۂ شعر صد مہر عنایت"
" شد ۔ و در جشن شفا یافتن جہان آرا بیگم بنت صاحبقران ثانی از آسیب آتش "
" در اوائل شوال سنہ اربع و خمسین و الف بعنایت خلعت و دو ہزار روپیہ تمتع "
" برگرفت "۔

شیر خان در مرآۃ الخیال می نویسد کہ :-

" حاجی محمد جان قصیدۂ رنگین در مدح صاحبقران ثانی گفتہ بعرض رسانید پادشاہ"

"اقسام جواہر قیمتی طلبیدہ فرمود تا ہفت بار دہانش ازان پر کردند انتہی[1]"

اما مؤلفین شاہجہان نامہا مثل ملا عبد الحمید لاہوری و ملا علاء الملک تونی و صاحب عمل صالح کہ ہر کدام حالات پادشاہی مستوفی می نگارد صلۂ پر کردنِ دہانِ قدسی بجواہر بہ زبانِ قلم نیاوردہ اند۔

قدسی بادشاہ نامۂ صاحبقرانی نظم آوردہ چون نام عبد اللہ خان فیروز جنگ در وزن پادشاہنامہ نمی گنجید۔ باین حسن بیان ادا کردہ

نہنگے کہ از غایتِ احتشام　　　نگنجد بحر از بزرگیش نام

بخاطر ناقص می گزرد کہ برای نگنجیدنِ نام دو تعلیل آورد۔ از غایت احتشام و از بزرگی۔ احدہما زائد است۔ اصلاح برین وجہ می تواند شد

نہنگیست از غایتِ احتشام　　　نگنجد بحر از بزرگیش نام

و طوری بے تکلف معنی می تواند شد کہ ضمیر شین را راجع بنام سازند یعنی نہنگے کہ از غایت احتشام او نام بمرتبۂ بزرگ شدہ است کہ در بحر نمی گنجد۔ و اصلاحے کہ کردہ شد معنی را صاف ادا می کند۔

مثنوی و قصیدۂ قدسی خوب است لیکن غزلش چندان رتبہ ندارد۔ انتقال او در ستہ و خمسین و الف (۱۰۵۶) اتفاق افتاد۔ کلیم در مرثیۂ او ترکیب بندے گفتہ و تاریخ چنین یافتہ مصرع دور از ان بلبلِ قدسی چمنم زندان شد ۱۰۵۶ھ

شیخ عبد الحمید می گوید کہ "قدسی بعارضہ اسہال در دار السلطنت لاہور در گزشت" و غنی کشمیری در قطعہ تاریخ وفات کلیم گوید کہ

عمرہا در یاد او زیر زمین　　　خاک بر سر کرد قدسی و سلیم

عاقبت از اشتیاقِ یکدگر　　　گشتہ اند این ہر سہ در یکجا مقیم

---

[1] تذکرہ مرآۃ الخیال صفحہ ۱۲۷ مطبوعہ کلکتہ۔ ترجمۂ حاجی محمد جان قدسی۔

ظاہر منطوق عبارتِ ہمین است کہ ہر سہ دریکجا مدفون اند و این وقتے تواند شد کہ جسد قدسی را بہ کشمیر نقل کردہ باشند۔

و میر طاہر نصیر آبادی می نویسد کہ" استخوان او را بمشہد مقدس رسانیدند"

دیوان قدسی بنظر تصفح در آمد و این چند بیت اختیار افتاد ؎

زد دیدہ گردم من بے صبر داغ خویش را | اول شب می کشد مفلس چراغ خویش را

در جلوہ گری مثل تو کس یاد ندارد | نادر بود آن پیشہ کہ استاد ندارد

در مجلسے کہ یاران شربِ مدام کردند | نوبت بما چو آمد آتش بجام کردند

اینجا غم محبت۔ آنجا جزای عصیان | آسایشِ دو گیتی بر ما حرام کردند

در چنین فصلے کہ بلبل مست گلشن پر گل است | گر ہمہ پیمانہ عمر است خالی خوشتر است

ہر چہ با زلفِ تو می ماند دل از من می برد | روز عمرم در تمنا ے شب یلدا گذشت

غم ہجوم آورد من در فکر بے سامانیم | میزبان خجلت کشد ہر چند مہمان آشنا ست

عیش این باغ باندازۂ یک تنگدل است | کاش گل غنچہ شود تا دلِ ما بکشاید

گر دستِ شام ہجران گیرد گلوی شب را | مشکل کہ تا قیامت از صبح دم برآید

عشق چون قسمتِ اربابِ معیشت میکرد | لالہ داغے ز میان برد کہ داغم دارد

تابِ ہجرانِ شرابم نیست تا وقت صبوح | پیشتر از صبح می خندد گلِ پیمانہ ام

نگذاشت بخواب عدمم شیونِ بلبل | گل ریختہ بودند مگر بر سرِ خاکم

(۳۸) سلیم میرزا محمد قلی طرشتی

از طبقۂ اتراک و نکتہ سنجان بلند ادراک است۔ صاحب طبع سلیم و ذہن مستقیم۔ در سلاستِ عبارات ممتاز و در نزاکتِ خیالات بے انباز۔ ابتداء حال با میرزا عبد اللہ وزیر لاہیجان بسر می برد۔ و بمزید مصاحبت امتیاز داشت۔ در آن

ایام مثنوی رنگینے در تعریف لاهیجان انشا کرد۔

آخر الامر در عهد شاهجهانی سرے بهند کشید و مثنوی مسطور را تغیر داده بنام کشمیر ساخت۔ ازان است در صعوبت راه کشمیر ؎

چنان معلوم می گردد که این راه	رهِ موران بود بر خرمنِ ماه
زبس رهرو در و سنگین خبر آمد	زپا بیش رشتۂ پنداری بر امد
همانا کافر است این کوه خونخوار	که دارد بر کمر زمین راه زنّار
مغلطان سنگ از دتامے تو انی	که باشد بد بلائے آسمانی
بسامان رفتنِ این راه زشت است	مجرّد شو که این راه بهشت است

بعد ورود هندوستان ندیم میر عبد السلام مشهدی شد و در مدح او قصائد بلند پرداخت۔ میر عبد السلام از عمدۂ امرا شاهجهانی است و در عهد شاهزادگی بمنصب شایسته و خطاب اختصاص خان اختصاص داشت و بعد سریر آرای سلطنت اول بخشی دوم شد۔ پس ازان ناظم گجرات و عقب آن ناظم بنگاله۔ سپس بخطاب اسلام خان و والا پایۂ وزارت مباهی گشت۔ و چون نوبت وزارت به سعد الله خان رسید پادشاه اسلام خان را بایالت ممالک دکن سرفراز فرمود و هم در زمانِ حکومت دکن سنه سبع و خمسین والف (۱۰۵۷ھ) جهان فانی را وداع نمود۔ مقبرۂ او در سواد اورنگ آباد معروف است۔ عمارتے دلنشین دارد۔

محمد قلی سلیم در رکاب اسلام خان بسر مے برد۔ و در سالے که اسلام خان فوت کرد یعنی سنه سبع و خمسین والف (۱۰۵۷) او هم در کشمیر رخت سفر ازین عالم بر بست۔ و در دامن کوہے که مشهور به "تخت سلیمان" است مشرف بر تالاب ڈل خلوت نشینِ خاک گردید۔

این چند بیت از دیوان سلیم بر ارباب ذوق سلیم عرض می شود ؎

گذار ز دستم که گل باغ وفایم | بر دست تو شایسته تر از رنگ حنایم

تا چند دیر و کعبه مخوان این فسانه را | همچون کمان حلقه یکی کن دو خانه را

بدست آئینه از عکس رخش گلدسته را ماند | ز شانه زلف او هندوی ترکش بسته را ماند

دی تازه روز زخم خدنگ تو داغ ما | از روغن کمان تو روشن چراغ ما

در قفس رفت چو قمری چمن از یاد مرا | بهتر از سرو بود سایهٔ صیاد مرا

مدعی گر نکند بحث سخن دلگیر است | در جدل گوش و زبانش سپر و شمشیر است

تا سحر امشب شراب ناب می باید گرفت | خونبهائے شمع از مهتاب می باید گرفت

نارسائی به هنرور همه جا همراه است | جامهٔ سرو نه موزونی او کوتاه است

جدل از خصم هنر باشد و از من عیب است | چون رگ لعل ز دانا رگ گردن عیب است

هما نصیب تو از من چنانکه خواهی نیست | که استخوان مرا مغز همچو ماهی نیست

امشب که زانجمن بسوی بزم تو راه است | چون شمع سراپای تنم وقف نگاه است

صید ما را از خدنگش در دل و جان آتش است | ناوک او را مگر چون شمع پیکان آتش است

ساقی گلفام صحن باغ را میخانه ساخت | از طرب چون صبح صوفی سبحه را پیمانه ساخت

واقف کسے ز شیوهٔ آن کجکلاه نیست | چون صورت فرنگ نگاهش نگاه نیست

نیم بلبل که فصل گل بگلشن آشیان گیرم | دهم صد گل که همچون شمع یک برگ خزان گیرم

چو بلبل باعث شوریدہ گفتاری نمی دانم | چو گل تقریب این آشفته دستاری نمی دانم

باوجود صد هنر الهام ز شعر دلکش است | خامه در دست هنرور تیر بر روی ترکش است

روزی کس را خورد کے دیگرے زان چوب را | آب نتواند فرو بردن که رزق آتش است

هر کدام نمک لطف می کنی خوب است | که داغهائے دلم را ز هم جدائی نیست

راحت مردان هم از سر پنجه مردانگی است | شیر را در وقت خفتن دست و بازو متکاست

ذوقے از دیدن معشوق بدلگیری نیست | غنچه در چاک قفس قفل در زندان است

نگردد گریهٔ مستانه ام کم | که این بارانِ شب سینه گرفت است

نتوان نمود نقش ترا آنچنانکه هست | آئینه پیش روی تو چون صبح کاذب است

خنده بر سرو مکن این همه در محفل خویش | جامهٔ کوتاه اش اولی است که خدمتگار است

سلیم از مهِ نو حالِ آسمان پیدا است | نشانِ مرکبِ طفلان رکاب کوتاه است

چون تندروی کاشیان تبه پاساز میشود | قالبِ مجنون تهی لیلی چو در محمل نشست

به بزم باده مرو بے صحیفهٔ غزلے | سفینهٔ بطلب تا توان در آب نشست

مهمان بخانه دیر چو ماند عزیز نیست | کوتاهی زمانه ز عمرِ دراز ماست

گر سرو بود کجکله و بر زده دامان | منعش نتوان کرد از اینها که جوان است

هیچ کس حالِ سرِ ما را نمی داند که چیست | عالمے را چشم همچون صبح بر دستارِ ماست

شاهان چرا سلیم برو رشک مے برند | ملکِ سخن چو بیش ز یک گوشوار نیست

دل درونِ سینه ام می رقصد از حرفِ ثنا | هیچ سازے ماهیان را چون صدائے آب نیست

تیغ او پیش از اجل نی سازدم از غم خلاص | راه پل دور است می باید مرا بر آب زد

از یار مصلحت نیست آهنگِ شکوه کردن | چون دف بحلقهٔ ما دیوار گوش دارد

در مقامِ عشق دل را از تعلق پاک کن | با نمد آئینه را نتوان بدستِ شاه داد

سلیم گفت که دارم بطره اش سخنے | بخنده گفت که هندو زبان چه می داند

یوسفِ من چشمِ طفلان نیست تنها بر رهت | شوقِ مکتوب تو پیران را کبوتر باز کرد

هیچ کس پروردهٔ خود را نمی خواهد زبون | آب و آتش را خصومت بر سرِ خاشاک شد

اعتبارے دولتِ جمشید را پیدا نشد | تاک تا از دودمانِ خود باو دختر نداد

نسبتے در عاشقی ما را به مرغِ بسمل است | تا ز ما صیاد سر نگرفت ما را سر نداد

نیست در ایران زمین سامانِ تحصیلِ کمال | تا نیامد سوی هندستان حنا رنگین نشد

باخبر باش از زبانِ خود که دانایانِ راز | از خموشی حلقه در گوشِ سخن چین کرده اند

جهان سفله اگر داد جرعهٔ آبے　　همان نفس چو آن را بروی من آورد

از عذر نیست هرگز دلگیر وعدهٔ او　　کاهل همیشه خواهد همراه لنگ باشد

شانه نی زید بکار زلف از آشفتگی　　آشنایان را در ایام پریشانی مپرس

چو تند باد حوادث مشو غبار انگیز　　پناه مردم بے دست و پا چو مژگان باش

بسکه دارم ذوق جستن از فضاے روزگار　　درمیان خانه همچون تیر میدان می کشم

سفر اول شوق است بکوے یار ما را　　سپید مازود توان کرد که نو پرواز یم

حیف باشد که زبے مهری او شکوه کنیم　　ما که معشوق پران همچو کبوتر بازیم

چنان قناعت فقر است ساز گار مرا　　که چون حباب شوم فربه از هوا خوردن

عهد کردم که گر این بار بکوی تو رسم　　سرمهٔ دیده کنم سایهٔ دیوار ترا

مخفی نماند که در تتبع فقیر اول کسیکه تضمین چسپان در مقطع غزل طرح انداخت سلیم است - می گوید ؎

سلیم امشب بیاد تربت حافظ قدح نوش است　　اَلَا یَا اَیُّهَا السَّاقِی اَدِرْ کَاسًا وَّ نَاوِلْهَا

و مے گوید ؎

گفت حافظ دید چون کلک بیانم را سلیم　　بلبلے برگ گلے خوش رنگ در منقار داشت

زبان زد خلق است که او معانی بیگانه را باخود آشنا می ساخت - چنانچه ملا وارستہ گوید ؎

دخلے که نکردی بکلام الله است　　بیتے که نبردهٔ تو بیت الله است

طرفه اینکه سلیم از دست دیگران می نالد و می گوید ؎

دیوان خود بدست حریفان مده سلیم　　غافل مشو که غارت باغ تو می کنند

و نیز می گوید ؎

دیوان کیست از سخنانم تهی سلیم　　تنها نه بر من این ستم از دست صائب است

نامِ میرزا صائب را تصریح کرده اما بالغ نظران می دانند کہ میرزا صائب
خیلے صاحب قدرت سیر بضاعت است - حاشا کہ باخندو جریدہ ازد - و متاع بیگانہ را
دستمایۂ خود سازد - مضامینے کہ از سلیم و صائب ہمسایہ بکدیگر واقع شدہ و منظرِ تتبع
این نارسا رسیدہ درینجا ثبت می نماید - و چون تاریخ وفات سلیم مقدم است اول شعر
سلیم مذکور می شود -

سلیم ؎ مشاطہ را جمالِ تو دیوانہ می کند | کائینہ را خیالِ پریخانہ می کند
صائب ؎ دل را نگاہ گرمِ تو دیوانہ می کند | آئینہ را رُخِ تو پریخانہ می کند

غنی کشمیری نیز این مضمون را می بندد کہ ؎

ہر کس کہ دید روی تو دیوانہ می شود | آئینہ از رُخِ تو پریخانہ می شود
سلیم ؎ چشمِ تو ام زہوش تہیدست می کند | یک سرمہ دان شراب مرا مست می کند
صائب ؎ از چشمِ نیم مستِ تو با یکجہان شراب | ما صلح کردہ ایم بیک سرمہ دان شراب
سلیم ؎ صدا چگونہ برآید کہ این سیہ چشمان | بسنگ سرمہ شکستند شیشۂ مارا
صائب ؎ نماند نالۂ دل در دپیشۂ مارا | بسنگ سرمہ شکستند شیشۂ مارا

مُلا طاہر غنی نیز این مضمون بستہ است ؎

زبیمِ آنکہ مبادا صدا بلند شود | زسنگِ سرمہ شکستیم آبگینۂ خویش
سلیم ؎ ز آشفتگیِ طرۂ مقصود خبر داد | ہر فال کہ از شانۂ شمشاد گرفتیم
صائب ؎ خواہد فتاد آن زلفش بدستِ من | این فال را ز شانۂ شمشاد دیدہ ایم
سلیم ؎ زینت اربابِ معنی جوہرِ ذاتی بس است | لالہ در کوہِ بدخشان گر نباشد گو مباش
صائب ؎ شمع برخاکِ شہیدان گر نباشد گو مباش | لالہ در کوہِ بدخشان گر نباشد گو مباش
سلیم ؎ اگر بچشمِ حقیقت نظر کنی دانی | کہ طوقِ فاختہ برپاے سرو خلخال است
صائب ؎ حسنِ بالادست را آرایشے چون عشق نیست | طوقِ قمری سرو را بہتر زخلخالِ زر است

سلیم ؎ سلیم ہندِ جگر خوار خورد خونِ مرا　　چہ روز بود کہ راہم بایں خراب فتاد

صائب ؎ صائب از ہند جگر خوار برون می آیم　　دستگیرِ من اگر شاہِ نجف خواہد شد

اما ملا نوعی خبوشانی پیش از ہر دو می گوید ؎

گداختہ ہند جگر خوارم ای اجل مپسند　　کہ استخوانِ ہمائی غذای زاغ شود

و ملا مشرقی نیز ہند را باین صفت یاد می کند و می گوید ؎

دلم در آرزوے ہند خون شد　　کہ خوں باد اولِ ہندِ جگر خوار

مقتضای حسن ظن آنکہ اشتراک مضامین را حمل بر توارد کنند و تا کہ محل حسنی داشتہ باشد چرا در پے محل دیگر روند۔

علامۂ تفتازانی در مطول نقل می کند ملخص کلامش اینکہ :۔

"حکم سرقہ وقتے کردہ میشود کہ اخذ ثانی از اول یقینی باشد والا احکام سرقہ مترتب نمی تواند"
"شد و از قبیل توارد خواہد بود۔ و در صورتے کہ اخذ ثانی از اول معلوم نباشد باید"
"گفت کہ فلان شاعر چنین گفتہ است و دیگرے سبقت بردہ چنین یافتہ۔ و باین حسن"
"تعبیر مغتنم داند فضیلت صدق را۔ و محفوظ دارد خود را از دعوی علم بغیب و نسبت"
"نقص بغیر انتہی"

و اگر کسے بنظر تفتیش ملاحظہ کند کم شاعرے را از توارد مضامین خالی یابد چہ احاطۂ جمیع معلومات خاصۂ حضرت علم الٰہی است تعالیٰ شانہ۔ خامۂ معنی نگار تیرے بتاریکی می افگند چہ داند کہ صید وارستہ است یا بال و پر بستہ ابو طالب کلیم خوب گفتہ و گوہرِ انصاف سفتہ ؎

منم کلیم بطورِ بلندیِ ہمت　　کہ استفادۂ معنی جز از خدا نکنم
بخوانِ فیضِ الٰہی چو دسترس دارم　　نظر بکاسۂ دریوزۂ گدا نکنم

لہ مطول جلد ۲ صفحہ ۴۴۰ بحث سرقہ مطبوعہ

دلے علاجِ تواردنمی توانم کرد | مگر زبان بسخن گفتن آشنا نہ کنم

نقیر جزوے از اشعارِ توارد فراہم آوردہ۔ چند بیت از تواردات سخن سنجان متاخرین بر سبیل استشہاد عرض می شود

امیر خسرو ستم ولِ اسیران بکجا گریزد از تو | بحوالیِ دو چشمت چشم بلا نشستہ
صائب بحوالیِ دو چشمت چشم بلا نشستہ | چون قبلہ کرد لیلی ہمہ جا بجا نشستہ
بنائی تفضا کہ بر لب او خطِ عنبرین دارد | برای کشتنِ من زہر در نگین دارد
صائب امیدِ جانِ شیرین داشتم از لعل سیرابش | ندانستم کہ از خط زہر در زیرِ نگین دارد
میر سنجر دمِ واپسین زلیخا بہمیں ترانہ تن زد | کہ بہ جذبۂ محبت پسر از پدر نگرفتم
تقی چہ غم از فریب دشمن کہ محبتِ زلیخا | بکشاکشِ نہانی پسر از پدر برآرد
سلیم شوق رویش ہمہ کس را بغریبی دارد | سبب این است جلاے وطن آئینہ را
کلیم چنین در خانہ اش آتش فتد از پرتو تو | زین ستم آئینہ در فکر جلائے وطن است
سلیم چون کشم بار گرانِ غمِ دوری کہ ضعف | نگہ خود نتوانم ز رخت بردارم
کلیم ز ناتوانیِ خود اینقدر خبر دارم | کہ از رخت نتوانم کہ دیدہ بردارم
اسیر نیست جوہر بہ تیغِ یار اسیر | بہرِ قتلم نوشتۂ دارد
میر صیدی نیست جوہر کہ شمشیرِ تو تصویر شدا ست | رقمِ قتلِ جہانے است کہ تحریر شدا ست
ملا غریبی قضا جدا ز تو خونم چرا نمے ریزد | مگر ز دستِ قضا این قدر نمے آید
اسیر یار ہرگز برنمے آید | از قضا این قدر نمی آید
سلیم مگر از صبح محشر روزنِ من روشنی یابد | کہ شبہاے سیاہم ابروِ پیوستہ را ماند
واعظ چون دو ابروی سیا کہ بہم پیوستہ است | بے تو شبہائے درازم ہمہ برہم بستہ است
حزنی مرا بر سادہ لوحیہاے حزنی خندہ می آید | کہ دارد چشم لطف از دلبرِ نامہربانِ من
فطرت مرا بر سادہ لوحیہاے فطرت خندہ می آید | کہ عاشق گشتہ و چشم وفا از یار ہم دارد

سلیم — آنکه پیامے برد از ما بسوی او دل است　　نامۂ بے طاقتان بر بالِ مرغِ بسمل است

فطرت — می توان از دل تپیدن یافت احوالِ مرا　　نامۂ بے طاقتان بر بالِ مرغِ بسمل است

صائب — سرچشمۂ حیات لبِ میچکانِ اوست　　عمرِ دوبارہ سایۂ سروِ روانِ اوست

فطرت — عیشِ ابد بکامِ دلِ دردمندِ تست　　عمرِ دوبارہ سایۂ سروِ بلندِ تست

صائب — صحبتِ ناجنس آتش را بفریاد آورد　　آب چون در روغن افتد میکند شیون چراغ

علی — آب چون در روغن افتد نالہ خیزد از چراغ　　صحبتِ ناجنس را باشد ثمر آزار ہا

مشتاق — برگِ حنائیم و بامید رنگ و بو　　در دستِ دیگرے ست خزان و بہارِ ما

خالص — ما را خبر ز شادی و غم نیست چون حنا　　در دستِ دیگرے است بہار و خزانِ ما

واعظ — مدعا از دل برون کن تا بر آید مدعا　　شد نگین با نام تا افگند از خود نام را

وحید — دور فگن نام را کہ نام فگندن　　صاحبِ نام و نشان نمود نگین را

ناظم معراج — چنان بگذشت زین سقفِ شفاف　　کہ سیلابِ نگہ از عینکِ صاف

وحید — ز چشمِ مہ سوے بالا سفر کرد　　چو نورِ دیدہ از عینک گذر کرد

فیاض — بباغ بسکہ ز شرمِ رخت گل آب شود　　غلافِ غنچۂ گل شیشۂ گلاب شود

وحید — بگلشنے کہ رخِ دوست بے نقاب شود　　ز شرم غنچۂ گل شیشۂ گلاب شود

دانش — لب تشنۂ تیغیم بگو قاتلِ ما را　　کو آب کہ شیرینیِ جان زد دلِ ما را

قاسم دیوانہ — دمِ آبے ز تیغت مستمندم　　دلم نی سوزد از شیرینیِ جان

صائب — ہمیشہ صاحبِ طولِ امل غمین باشد　　کہ چین بقدرِ بلندی در آستین باشد

بیدل — دستگاہ ہست ہر قدر بیش ست آگلفت بیشتر　　در خورِ طول است چینہائے کہ دارد آستین

وحید — بالِ مرا شکستگی پر نبستہ است　　پرواز ما چو رنگ ببالِ شکستہ است

بیدل — ما لافِ ہمت از مددِ عجز مے زنیم　　پرواز ما چو رنگ ببالِ شکستہ است

مقیما کاشانی — عدم آئینہ۔ عالم عکس و انسان　　چو چشمِ عکس در روے شخص پنہان

جہان انسان شد و انسان جہانے ‏ ‏ ازین پاکیزہ تر نبود بیانے

انسان کہ ہستی شخص و عدم چو آئینہ بہ پیش ‏ ‏ عالم بمثال عکس بے خویش و بخویش

انسان بمثل چو چشم عکس است در و ‏ ‏ آن شخص عیان نمود پاک از کم و بیش

این مضمون توضیحے میخواہد لہذا بشرح رباعی پرداختہ می آید۔

شرح

ہستی را کہ در اصطلاح صوفیہ صافیہ عبارت از حقیقتِ حق است تعالیٰ شانہٗ تشبیہ می دہد بشخصے کہ خود را در آئینہ مشاہدہ می کند۔ جہت جامع آنکہ ہر دو محتوی بر نوعے از کثرت اند۔ کثرت در ذات رائی باعتبار اعضا و در ذات حق عز شانہٗ بحسب شیونات ذاتیہ چنانچہ می فرماید کُنْتُ کَنْزًا مَخْفِیًا۔ و ہر دو خواہانِ ظہور اند آن تناسب اعضا می بیند و این کمال اسمائی و صفاتی جلوہ می دہد چنانچہ می فرماید فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ۔

و عدم را کہ در اصطلاح این طائفہ علیہ عبارت از علم حق است جل برہانہ تشبیہ می دہد بہ آئینہ۔ بعلاقۂ آنکہ ہر دو منشاء انکشاف اند۔

و عالم را بعکس آن شخص۔ وجہ تشبیہ آنکہ حقائقِ عالم کہ نزد صوفیہ صور علمیہ است در مرتبۂ علم متجلی می گردد چنانچہ عکوس در مرآتِ منطبع مے شود و بر ارباب بینش ہویدا ست کہ چنانچہ در آئینہ عکس جمیع اعضا می اُفتد عکس چشم نیز می اُفتد۔ و در عکس چشم عکس آن شخص بتمامہ نمودار می گردد۔ پس حقیقتِ انسان را کہ از جملہ حقائق عالم مخصوص بجامعیت و مظہریت اتم است تشبیہ می دہد بعکس چشم کہ آن ہم ممتاز است از عکوس سائر اعضا کہ آئینہ داری آن شخص می کند و او را باو باز می نماید بخلاف عکوس دیگر و ھٰذا معنیٰ کَلَامِ الشَّیْخِ الْاَکْبَرِ قُدِّسَ سِرُّہٗ وَکَانَ اٰدَمُ ھِیَ الْمِرْاٰۃُ الْمَجْلُوَّۃُ۔

و اشتراک اسم مشبہ و مشبہ بہ یعنی انسان و انسان العین لطف خاص دارد و تخلص شاعر کہ انسان است این لطف را دو بالا کرد۔

پس معنی رباعی چنین باشد کہ ہستی یعنی ذات حق کہ جامع جمیع شیونات است در مرتبۂ علم کہ بمنزلۂ آئینہ است جلوہ نمود و عالم بمثال عکوس و ظلال آن شخص متمثل شد۔

و معنی بے خویش و بخویش آنست کہ عالم را مانند عکس دو جہت پیدا شد۔ ازین رو کہ موجود علیحدہ می نماید و بوصف غیریت بنظر می آید بے خویش است یعنی ہیچ زیرا کہ آن شخص درحقیقت خود بر خود مشہود می گردد و عکس را جز در وہم غلط نما وجودے نیست۔ و ازین رو کہ عکس درحقیقت خود اوست کہ بر خود تجلی است بخویش یعنی موجود فی حد ذاتہ۔

اما حقیقت انسان از جملہ حقائق عالم مانند چشم عکس است یعنی عکس چشم کہ ذات حق در وجلوہ فرمود با جمیع مراتبہ کہ در عالم متجلی است۔

و معنی پاک از کم و بیش آنست کہ ظہور حق تعالیٰ درحقیقت انسان و ظہور او در تمام عالم باہم متضاد و تناقض نیست مگر بحسب اجمال در انسان و تفصیل در عالم۔ چنانچہ صورت آن شخص در آئینہ و در چشم عکس تفاوتے ندارد الا باعتبار کبر در مرات و صغر در چشم عکس۔ و نظر بہمین انسان را عالم صغیر می نامند و عالم را انسان کبیر۔

این معنی برطبق اصطلاح مشہور است و اگر بر مکشوف حضرت مجدد قدس سرہ حمل کنند نیز می تواند شد۔

نزد مجدد قدس سرہ حقائق عالم اعدام است و صفات عالم اعدام صفات الٰہیہ بشرط آنکہ وجود حق جل شانہ و وجودات صفات در اعدام متجلی شوند بحیثیتے کہ اعدام بمنزلۂ مواد باشند۔ و وجودات بلکہ عکوس آنہا بمثابۂ صور۔ و ہر یک حقیقت ازین مادہ و صورت ترکیب یافتہ واللہ اعلم۔

شیخ غلام مصطفےٰ انسان

درین مقام دو کلمہ ترجمہ صاحب رباعی بقلم می آید نام انسان شیخ غلام مصطفےٰ است و اصلش از کنبو و مولد و منشأ او مرادآباد از توابع شاہجہان آباد۔ انسانِ کامل بود و در احاطۂ علوم عقلی و نقلی ممتاز اماثل۔ تحصیل معقولات بیشتر از ملا قطب الدین شہید سہالوی نمودہ و بعد درخدمت شیخ غلام نقشبند لکھنوی تلمذ کرد و سلسلۂ سند حدیث بہ شیخ عبدالحق دہلوی رحمۃ اللہ تعالیٰ رسانید۔ و رسمِ ارادت در طریقۂ قادریہ بجناب شیخ جان محمد شاہجہان آبادی بجا آورد۔

شیخ جان محمد

شیخ جان محمد از کملاء عصر بود و در عزلت و استقامت یگانۂ وقت می زیست۔ شاہ کلیم اللہ چشتی دہلوی می فرمود کسیکہ دریافت صحبت اسلاف تمنا داشتہ باشد۔ صحبتِ شیخ جان محمد دریابد۔

شیخ غلام مصطفےٰ در فنون دیگر سوای علوم درسی نیز دستگاہ عالی داشت مثل طب و نجوم و خوشنویسی و فنون حرب و علم شانہ بینی و علوم ہندی بحیثیتے کہ اکثر براہمہ حل غوامض از خدمت شیخ می کردند و شعر ہندی نیز خوب می گفت۔ صنادید شعراء ہندی در حضور او سر فرود می آوردند۔ و اصلاح کبت و دوہہ می گرفتند۔

کتب جمیع فنون در لوح سینہ محفوظ بود۔ و کراسی از کتب در ملک نداشت۔ و استعارہ ہم نمی کرد۔ وقت درس سوائی حل کتاب آن قدر فوائد زوائد بقدر حوصلۂ مستمع ذکر می کرد کہ ہرگاہ این کس رجوع بحواشی می نمود فوائد مسموعہ را از فوائد مکتوبہ زیادہ می یافت و ہر کس از ارباب فنون بخدمت شیخ می رسید بہر فنے کہ مناسب آن کس می دید صحبت می داشت۔

اکثر عمر بعنوان نوکرپیشگی گزرانید۔ در عہد عالمگیر پادشاہ بہ علاقۂ منصبداری از ہندبدیار دکن خرامید۔ و مدتے درین دیار بسر برد آخر ہا ترک نوکرپیشگی کردہ در بلدہ ایلچپور پائے اقامت افشرد۔

می فرمود در ایام طالب علمی با جوانے تعلقِ خاطر پیدا شد۔ جوان در قصبۂ از قصبات سکونت داشت۔ خود را بمسکن محبوب نشیدم و دست از تحصیل باز کشیدم قضا را جوان فوت شد و من سر بصحرا دادم وقتے مولانا قطب الدین راگورے بران نواحے افتادہ از مردم استفسار حال بندہ نمود۔ صورت واقعہ بعرض رسانیدند۔ فرمود کسی بروید و او را بیارد مردم گفتند او بآبادی زنہار نمی آید۔ حضرت ملا قلم گرفتہ بر رقعۂ نوشتہ اطرق کرا اطرق کرا ان النعامۃ فی القری[1]

این کلام افسونِ عرب است کہ بآن جانور وحشی را صید کنند۔ استعمال این کلام درین مقام نظر بحال شیخ و حضرت ملا کہ استاد بود بسیار مرتفع واقع شد۔

بمجرد دیدن رقعہ سمعًا و طاعۃً بخدمت او شتافتم رسعادت ملازمت دریافتم

شیخ پیش از انتقال بسہ سال لباس را تغییر داد و لبس قمیص اختیار کرد۔ شب اول در خواب دید کہ گویندۂ می گوید رجل خبیر لعمل خیرا

انتقالِ او در سنہ اثنین و اربعین و مائۃ و الف (۱۱۴۲) واقع شد۔ مدفن ایلچپور۔

اکنون گلگون قلم بر جادۂ مدعای اصلی می خرامد۔

بقیہ بحث تو

گفتیم کہ شاعرے تتبع دو اوین زبانے را احاطہ کرد دواوین زبان دیگر را چہ علاج می تواند کرد۔ و جامعِ السنۂ مختلفہ بودن خود بسیار نادر است مثلاً علامۂ چلپی متخلص بفارغ گوید ؎

جرم از طرفِ غیر و ملامت ہمہ بر من　　گوئی سرِ انگشتِ ملامت زدگانم

این مضمون بعینہ در شعر ابن شرف قیروانی واقع شدہ کہ می گوید ؎

غیری جنیٰ و انا المعاقب فیکم　　فکانّنی سبّابۃ المتندّمِ

ابن شرف این شعر خود را بر ابن رشیق خواند و پرسید کہ مثل این مضمون شنیدۂ۔

---

[1] تاج العروس جلد ۶ صفحہ ۱۳۱ مطبوعہ مصر۔ شرح ملا جامی صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ کانپور ۱۲۹۳ھ۔

گفت بلے شنیدہ ام وبیت نابغہ ذُبیانی برخواند ؎

وَکَلَّفتَنِی ذَنبَ امرِءٍ وَتَرَکتَہٗ　　　کَذِی العُرِّ یُکوٰی غَیرُہٗ وَھُوَ رَاتِعٗ

عُر بضم عین مہملہ مرضے است کہ در شتر پیدا شود و شتر صحیح را داغ کنند تا سرایت نکند۔

ابن رشیق بعد خواندن شعر با ابن شرف گفت کہ تو این مضمون را از ینجا گرفتۂ و فاسد ساختۂ زیرا کہ معاقب غیر جانی باید۔ در بیت تو ہر دو یکے است و در بیت نابغہ جدا است۔

راقم الحروف گوید در شعر ابن شرف تقابل عضو با عضو است نہ شخص با شخص مثلاً زبان ناگفتنی گفت و این کس انگشت گزید پس می بایست کہ زبان را تعذیب می کرد۔ وہمچنین چشم نادیدنی دید یا گوش ناشنیدنی شنید۔ وشاعر را این اعتبارات کفایہ می کند و مُلّا محمد سعید اشرف مازندرانی گوید ؎

نگاہ گوشۂ چشمی سوی ما می توان کردن　　　نماز وقت بیماری بایما می توان کردن

و برہان الدین قیراطی در مرثیۂ خود گوید ؎

کَم سَلَامٍ بِالطَّرفِ مِنھَا عَلَینَا　　　کَصَلوٰۃِ العَلِیلِ بِالاِیمَاءِ

وشوکت بخاری گوید ؎

تا کیم مژگانِ چشم داغ باشد تیر او　　　دیدۂ زخمم مرا ابرو بود شمشیر او

و ابن نباتہ مصری گوید ؎

خَلَقنَا بِاَطرَافِ القَنَا فِی ظُھُورِھِم　　　عُیُونًا لَھَا وَقعُ السُّیُوفِ حَوَاجِبُ

طرفہ آنکہ شاعرے پیش از ابن نباتہ این مضمون را یافتہ۔ چنانچہ علامۂ تفتازانی در خاتمۂ فن ثالث از مطول بیان کردہ۔

و سید حسین خالص گوید ؎

خونے ز دم تیغ نوای شوخ چکیدہ است　　　آن خال کہ بر گوشۂ ابروے تو پیدا است

ومؤلف کتاب پیش از اطلاع این بیت گفته ؎

لَبِسَتْ مِنَ الْمِسْكِ خِلَانُ بُوَجْنَتِهٖ ... تُقَاطِرُ مِنْ جِمْصَائِهِ الْخَطِّ

وعلماء گفته اند که اگر ثانی از اول در بلاغت افزون باشد محمود است و اگر دون باشد مذموم۔ و اگر مساوی باشد فضیلت اول را است و ثانی بعید از ذم است۔ بشرطیکہ آثار سرقہ ہویدا نباشد۔

عارف جامی قدس سرہ در بہارستان تحت ترجمۂ سلمان ساوجی میفرماید کہ۔

وی در سلاست عبارات و دقت اشارات بی نظیر افتاده۔ در جواب استادان قصائد دارد۔ بعضے از اصل خوبتر و بعضے فروتر و بعضے را ابداع معانی خاصہ بسیار است۔ و آنچہ از معانی استادان بتخصیص کمال اسمٰعیل در اشعار خود آورده چون ثانی در صورت خوبتر و اسلوب مرغوبتر واقع شده محل طعن نیست ؎

معنی نیک بود شاہد پاکیزه بدن ... کہ بہر چند درو جامہ دگرگون پوشند

کسوت عاریہ باز ببین خلعت او ... گرنه از خویشش از پیشتر افزون پوشند

ہر دو استاد این کہ کہن خرقۂ پشمین ز برش ... بدر آرند و درو اطلس و اکسون پوشند

مضمون این قطعہ را محرر کلمات در بیتے آورده و بر منطوق قطعہ شاہدے گزرانیده۔ بیت این است ؎

شاہد معنی کہ باشد جامۂ لفظش کہن ... نکتہ دانے گر حریر تازه پوشاند خوش است

(۳۹) کلیم ابو طالب

ہمدانی المولد کاشانی الموطن۔ عارج طور معانی است و مقتبس نور سخندانی۔ بیضۂ سخنش ید بیضا است و خامۂ سحر شکنش ہمدست عصا۔ در جمیع اسالیب نظم قدرت عالی دارد و ہمہ جا داد سخنوری می دہد و لہذا جمعے او را خلاق المعانی ثانی گفتہ اند

دو بار بسیر ہند شتافت کرت اولی در عہد جہانگیری رسید و با شاہ نواز خان بن میرزا رستم صفوی صحبت کوک گردید۔ بعد چندے (او را) یاد وطن دامنگیر شد و در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) بعراق عجم صرف عنان نمود و "توفیق رفیق طالب" تاریخ مراجعت خود یافت لیکن بیش از دو سال در آنجا نہ استاد۔ و کرت ثانی شد یزعزم جانب ہند جلوریز ساخت و با میر جملہ شہرستانی متخلص بروح الامین مصاحب و مربوط گشت و تمتعے بر داشت۔ و در مدح او و شاہ نواز خان قصائد غرا پرداخت آخر دست بدامن دولت صاحبقران ثانی شاہجہان انار اللہ برہانہ زد و در ثنا گستران قوائم سریر خلافت رتبۂ سرحلقگی بہم رساند۔ و بخطاب ملک الشعرائی بلند آوازہ گشت۔ و سالہا در رکاب والا مشمول عواطف بود۔

صاحبقران وقتے کہ از سفر اول کشمیر لوای معاودت بر افراخت و چتر سلطنت در قرب مستقر الخلافہ اکبر آباد سایۂ وصول انداخت ساعت در آمدن شہر و جلوس بر تخت مرصعے کہ حسب الامر بصرف یک کرور روپیہ زینت ترتیب یافت۔ و در عرض ہفت سال صورت اتمام پذیرفت۔ و شعراء پای تخت اشعار آبدار در تعریف این سریر بے نظیر پرداختہ اند۔ و مورخان روزگار برخے از ان اشعار در تاریخ نامہا ایراد ساختہ۔ باختیار انجم شناسان روز جمعہ سوم شوال سنہ اربع و اربعین و الف (۱۰۴۴) مقرر شد۔ و تا رسیدن ساعت در نزدیکی شہر توقف نمود۔ و غرۂ شوال این سال نیر اعظم در نزہتکدۂ حمل خرامید و معانقۂ عید و نوروز نشۂ سرور جہانیان را دو بالا ساخت۔ پادشاہ بتاریخ مقرر داخل شہر شد۔ و بر تخت مرصع جلوس نمود۔ و تا نہ روز جشن عالی انعقاد یافت۔

ابوطالب کلیم در تہنیت اربع و توصیف تخت مرصع قصیدۂ نظم کردہ بپایۂ سریر اعلیٰ معروض داشت مطلعش این است ؎

خجستہ مقدم نوروز غرۂ شوال نشاندہ اند چہ گلہاے عیش بر سر سال

قصیده درجهٔ قبول یافت- وکلیم بمیزان عنایت خسروی سنجیده شد- مبلغ پنج هزار و پانصد روپیه هم سنگ بر آمد- و بآن زبدهٔ موزونان انعام شد-

و درجشن نوروز سال دیگر یعنی خمس واربعین والف (۱۰۴۵) حاجی محمد جان قدسی در مقابلهٔ قصیده بزر سنجیده شد- وهمین قدر مبلغ هموزن بر آمد چنانچه در ترجمهٔ او گزارش یافت-

و در سنه ست واربعین والف (۱۰۴۶) باقیا نائینی قصیدهٔ تهنیت نوروز بعرض صاحبقران رسانید و بزر بکشیده شد- و مبلغ پنج هزار روپیه مساوی وزن حاصل کرد-

بوضوح پیوست که قدسی و کلیم بپایهٔ سریر شاهی چنانچه در میزانِ اکرام همسنگ بودند در میزانِ انعام هم رتبهٔ مساوات داشتند- وچنانچه این هر دو از باقیا در موزونِ معنوی راجح اند در موزونِ صوری نیز رجحان داشتند-

و درجشن وزن شمسی سنه ثمان واربعین والف (۱۰۴۸) در دار السلطنت لاهور کلیم را هزار روپیه بصیغهٔ جائزهٔ شعر عنایت شد

کلیم در آخر ایام حیات خود نظم فتوحات صاحبقران تقریب ساخته رخصتِ کشمیر حاصل کرد- و در آن خطهٔ بهشت آئین رنگِ اقامت ریخت وبتقرر سالیانه از سرکار پادشاهی آسوده حال می گذرانید-

چون الویهٔ صاحبقران در سنه خمس وخمسین والف (۱۰۵۵) بصوب کشمیر ارتفاع یافت- وغرهٔ ربیع الاول این سال ظل ورود بر خطهٔ کشمیر انداخت- ابو طالب کلیم قصیدهٔ در تهنیتِ مقدم بسمع پادشاه رسانید وبرحمت خلعت و دویست اشرفی طلاے احمر بهره مند گردید-

وهمچنین روزے که موکب سلطانی موافق چهارم شعبان همین سال از

گلگشتِ کشمیر عطف عنان نمود۔ کلیم را در صلۂ قصیدہ دو بیست مہر انعام شد۔
فوت کلیم پانزدہم ذی الحجہ سنہ احدی وستین والف (۱۰۶۱) وقوع یافت
و در نزدیکی قبر محمد قلی سلیم مدفون گردید ؎

گفت تاریخ وفات او غنی | طور معنی بود روشن از کلیم ۱۰۶۱ھ

این چند بیت از دیوانِ کلیم نقل می شود ؎

دل دامنِ مجاورتِ چشم تر گرفت | با طفلِ اشک صحبت دیوانہ در گرفت
زان چشم ندیدم کہ نگاہے بمن افتد | بسیار عجب نیست اگر کم سخن افتد
نہ رحم کرد کہ خونِ دلِ خراب نخورد | غرورِ او ز سفالِ شکستہ آب نخورد
کے تمنائے تو از خاطرِ ناشاد رود | داغِ عشقِ تو گلے نیست کہ بر باد رود
دماغ بر فلک و دل بزیر پائے بتان | زمن چہ مے طلبی۔ دل کجا۔ دماغ کجا
گر قفس تنگ است از بیرحمی صیاد نیست | صید از ذوقِ گرفتاری بخود بالیدہ است
دیدۂ امید را کردی سفید از انتظار | دوستداران را نبود این چشم از دلدار نیست
ہر آنچہ رفت ز دستم برون ز دل ہم رفت | میانِ دست و دلم چون صدف جدائی نیست
از جہان بے بہرہ را نبود تمنا عمر خضر | روز کوتاہ از برای روزہ داران بہتر است
تو پادشاہِ حسنی۔ مشمار بوسہ بر ما | زیرا کہ عیب شاہان دانستنِ حساب است
ہر کہ خود بین و خود آرا۔ ز ہنر محروم است | ہمچو طاؤس کہ پُر زینت و کم پرواز است
سر بزنِ صدف نبود زانکہ روزگار | یکی بہیچ کس سر و سامان نمی دہد
کبابِ حسنِ توام قدرِ خط نکو دانم | نسایہ ذوق نگرد آنکہ آفتاب نخورد
اغنیا بہرہ ز اندوختۂ خود نبرند | کہ ہمین تشنہ لبی قسمتِ دریا باشند
مژہ را داد ز کف چشمِ تو در آخرِ حسن | ترک مفلس چو شود تیغ ببازار برد
دوستان نازک مزاج و ما بسے نازک دماغ | چون کسے اوقات صرفِ پاسِ خاطر ہا کند

بتان ز صحبتِ ہم می کنند کسبِ غرور ترا بآینہ ہم آشنا نمی خواہم
دشنام و بوسہ ہر چہ عوض می دہی بدہ حاشا کہ با تو بر سرِ دل گفتگو کنم
چون رشتۂ گلدستہ بگردِ ہمہ خوبان گردیدم و یک یارِ وفادار ندیدم
آخر لبانِ فاختہ ام شد گلو کبود منت ز خلق بسکہ بگردن گرفتہ ام
از ادائے خالِ ہر کس خجالت می کشم با کمال بے دماغی من وکیلِ عالمم
نہالِ سرکش و گل بے وفا و لالہ دورو دریں چمن بچہ اُمید آشیان بندم
مکشائے زبان بہ زخودے را چو ببینی زنہار کہ شمعِ شبِ مہتاب نباشی

(۴۰) معصوم میر معصوم

پسر میر حیدر معمائی کاشی و برادر میر سنجر است۔ صاحب ذہن ثاقب۔ و ہم طرح ابو طالب کلیم و میرزا صائب بود۔
میرزا صائب غزلے می فرماید و یکرنگی ہر سہ معنی طرازہ باہم بیان می نماید۔

خوش آن گروہ کہ مستِ بیانِ یکدگرند ز جوشِ فکر می ارغوانِ یکدگرند
نمی زنند بسنگِ شکست گوہرِ ہم پے رواجِ متاعِ دکانِ یکدگرند
زنند بر سرِ ہم گل ز مصرعِ رنگین ز فکر تازہ گلِ بوستانِ یکدگرند
سخن تراش چو کردند تیغِ الماس اند زنند چو طبعِ بکندی فسانِ یکدگرند
بغیر صائب و معصوم نکتہ سنج و کلیم دگر کہ ز اہلِ سخن مہربانِ یکدگرند

میر معصوم مدتے با حسن خان حاکم ہرات بسر بردہ در عہدِ شاہجہانی قصدِ ہند کردہ و در نواحی بنگالہ اُفتاد۔ اعظم خان ناظم بنگالہ میر را باعزاز و احترام پیش آمد۔ و لوازم قدر شناسی بتقدیم رسانید۔ اعظم خان جد ازادت خانِ واضح است۔ احوال او مجملاً در ترجمۂ واضح سمت وضوح می پذیرد۔

میر معصوم مدتے رفاقتِ اعظم خان برگزید۔ واز موائد احسان او کامیاب گردید سکۂ سخن باین خوش عیاری رواج می دہد ؎

مرا کشایش خاطر نہ از گلستان است | کلیدِ قفلِ دلم بزۂ بیابان است
ای کہ ہمراہِ موافق زجہان مے طلبی | آن قدر باش کہ عنقا ز سفر باز آید
خراب ہمتِ خویشم کہ صبح چون گردون | گر آفتاب بدستم فتاد شام نماند
تمام قاصد چون برآمد تا اب من شد بتی | مرغ روحِ من جواب نامۂ دلدار بود

بعد تحریر سروِ آزاد معلوم شد کہ میر معصوم در سنہ اثنین وخمسین و الف (۱۰۵۲) در ہند وفات یافت۔ و قطعۂ تاریخ فوتش در دیوانِ میرزا محمد علی ماہر بنظر در آمد۔ مادۂ تاریخ این است مصرع ؏ معصوم نزد حیدر و سنجر قدم نہاد۔
۵۲ ۱۰ ھ

(۴۱) شیدا

مولد و منشأ او فتحپور از توابع اکبر آباد است۔ صاحب ذہن رسا و فکر آسمان پیما بود و شعر را بسرعت تمام میگفت۔ و بچشم زدن جواہر فراوان می سفت طبعش در مسلک سخن طرازی اگرچہ راست می رفت اما از جادۂ حسن خلق انحراف داشت۔

قصیدۂ اعتراضاتے کہ در مقابلۂ قصیدہ حاجی محمد جان قدسی بنظم آوردہ شہرت تمام دارد۔ و طالبائے آملی و میر الٰہی و دیگر مردم را ہجو کرد۔ چون شیوۂ ہجا شعار خود ساختہ بود۔ خود نیز ہدف ناوک حریفان می شد۔ مناظرۂ شیخ فیروز با شیدا مشہور است۔

صاحب تاریخ صبح صادق روایت می کند ” عدد اشعارش بصد ہزار رسیدہ“ در اوائل حال چندے رفیق خانخانان بود و ایامے ملتزم آستانۂ شہریار بن جہانگیر پادشاہ۔ بعد ازان در سلک ملازمان صاحبقران ثانی شاہجہان۔

اَنَا رَ اللّٰہُ بُرْہَانَہٗ منخرط شد- و در زمرۂ احدیانِ سرکار والا داخل گردید- و چون مطلع او کہ ؎

بیست دانی بادۂ گلگون مصفا جوہرے
حُسن را پروردگارے عشق را پیغمبرے

بسمع پادشاہ رسید در غضب آمد بجہت آنکہ اُم الخبائث را در لباسے کہ نباید وصف کرد- و حکم صادر شد کہ از ممالک محروسہ اخراج نمایند- شیدا قطعہ عذری ملائم در- رقول عارف جامی قدس سرہ استشہاد آورد کہ ؎

از مراحی دو بار تعلقل ـــ مے
پیش جامی بہ از چہار قل است

پادشاہ از سرِ عتاب درگزشت ؎

الحق در عہد اکبر پادشاہ و جہانگیر پادشاہ وہنے در بنیاد اسلام راہ یافتہ صاحبقران ثانی از سرِ نو موسّسِ قوانین شریعت شد و سلطان اورنگ زیب عالمگیر متمم- و این ہر دو پادشاہ غفران پناہ حق عظیمے بر اسلامیان ہند ثابت کردہ اند-

شیدا آخر حال در خطۂ کشمیر گوشہ گیر شد- بمواجبے از سرکار صاحبقرانی موظف گشت-

از منظوماتِ اوست مثنوی مسمی بہ دولت بیدار در برابر مخزن اسرار مطلعش این است ؎

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْم
آمدہ سرچشمۂ فیض عمیم

در ین چمن گل و لالہ شبنم اندود است
کہ خندۂ گل این باغ گریہ آلود است

بیک دل کے توان اندیشۂ دنیا و دین کردن
کہ نتوان ہر دو دستِ خویش در یک آستین کردن

گفتن دعا بہ لف تو تحصیل حاصل است
با خضر کس نگفت کہ عمرت دراز باد

فسونگر داند آن خاکے کہ از وی بوی مار آید
شناسم بوی زلفت را اگر در مشکِ تر پیچی

هوابت در سرے گنجد کہ درزیر دم تیغست   چو شمع از جیب خود هر دم سر دیگر ...

شهید حسرت آغوشت امی نازکه بدان گشتم   بجائے موے سر در ماتمم ...

(۳۴۳) ادهم میرزا ابراهیم بن میر رضی

[illegible]
سخن بود. دیوان مختصرے ازو بنظر در آمد. طور قدما دارد. ساقی نامهٔ او شیرین افتا-
ازان است

دماغم زمے خانه بوئے شنید   حذر کن که دیوانه هوئے شنید

بگیرید زنجیرم اے دوستان   که پیلم کند یاد هندوستان

دو راز ان دراشک بیتابم بمژگان آشناست   دست باسر بسر بزانو. پابدامان آشناست

ادهم بیانے خوش دارد و زبانے دلکش. بیرزا صائب سخن او را تضمین می کند و
می گوید

این جواب آن غزل صائب که ادهم گفته است   گر منش دامن نگیرم خون من خود مرده به

ادهم از جانب مادر صفوی نژاد است. در ریعان شباب قصدِ گلگشتِ هندوستان
کرد. و در عهد شاهجهانی درین دیار رسیده. بذریعه حکیم داؤد مخاطب به تقرب خان
که از امراء عمدهٔ شاهجهانی بود باریاب محفل خلافت گردید. و نوئینان عظام نظر به نجابت
خاندان طرف مراعات او نگاه می داشتند. لیکن از بسکه برندی و بیباکی مجبول بود -
وسودائے نیز در سر داشت. وعلانیه مرتکب مناهی می شد. و با اعیان شوخیها می
کرد. از مرتبه افتاد. و چون با تقرب خان هم بے ادائیها از حد گزرانید. خان مذکور
او را بحبس فرستاد. تا در سنه ستین و الف (۱۰۶۰) در دار الخلافه شاهجهان آباد
زندان هستی را پدرود نمود.

... چنین جوش سے زند

... [illegible] زد قتر... باشد ... وبوت ... [illegible] ... بر باش

(۴۳) الٰہی - میر الٰہی

از سادات اسد آباد من توابع همدان است - ... الذتے خاص می بخشد۔

در صفاہان بسیار بودہ - و با حکیم شفائی و آقا رضی صحبت داشتہ - آخر بہ بتکدہ ہند شتافت و در سلک ملازمان شاہجہانی انتظام یافت - بسیار خوش خُلق و درویش مزاج بود - و نزد اکابر معزز و محترم می زیست -

فوتش در سنہ اربع وستین والف (۱۰۶۴) واقع شد غنی کشمیری این مصرع تاریخ یافت - مصرع بُرد الٰہی زجہان گوئی سخن

سیف کلکش جوہرہا این خوبی عرض می کند -

زمانہ بسکہ مرا خاکسار مردم کرد زآب دیدۂ من می توان تیمم کرد

رباعی

از دوریت ای تازہ گلِ باغِ مراد چون غنچۂ چیدہ خندہ ام رفتہ زیاد

گریان چو پیالۂ پُرم در کفِ مست نالان چو سبوی خالیم در رہِ باد

(۴۴) یحیی - میر یحیی کاشی

شاعرے است احیاء معانی کارش - وجان در کالبد سخن دمیدن شعارش از ولایت خود در عصر صاحبقران ثانی شاہجہان رہگراے ہند شد و در ذیل ثنا طرازان شاہی منسلک گردید -

ملّا عبد الحمید مؤلف شاہجہان نامہ گوید :-

"غرۂ ذی القعدہ سنہ تسع وخمسین والف (۱۰۵۹) میر یحییٰ شاعر را صد مہر انعام شد انتہیٰ"

وچون قلعہ ارک دار الخلافہ **شاہجہان آباد** با سائر عمارات بصرف مبلغ شصت لک روپیہ در سنہ ثمان وخمسین والف (۱۰۵۸) انجام گرفت۔ وصاحبقران وقت داخل شدن درین عمارات جشن عالی ترتیب داد۔ **میر یحییٰ** تاریخ بر آورد کہ ع

شد شاہجہان آباد از شاہجہان آباد
۱۰۵۸

دران جشن تاریخ از نظر شاہی گزشت و ہزار روپیہ صلہ مرحمت شد[1]

انتقال او در شاہجہان آباد یازدہم محرم سنہ اربع وستین والف (۱۰۶۴) اتفاق اُفتاد۔

نخل سخن باین نازکی می بندد ؎

بہ بوریا نہی پا کہ از فقیران است	قدم منہ بہ نیستان کہ جای شیران است
ز روی آدمیت پند من ناصح نمی داند	کہ من یا آن پری خو کردہ ام آدم نمی خواہم
مدہ ز دست گریبان گوشہ گیری را	کہ مومیائی پای شکستہ دامان است
ہر چہ پایم تا نیفشانم نمی گیرم قرار	در کف زال فلک سیتو چون پرویزنم
نرمی بسیار خواہد باد ر شتان ساختن	منہ خونہا خورد تا در استخوان جا کردہ است
ہمچون غلاف گردہ موافق یکے شوند	با تیغ شان زہم نتوان ساختن جدا
حیاتم بس بود چندان کہ یکشب با گلے باشم	شود چون روز روشن عمر چون شبنم نمی خواہم
ہران نے کا ز دد ر ناخن دل کردہ بود آخر	برائی فرش ایوان قناعت بوریا کردم
نیم از ناوک صیاد آگہ۔ اینقدر دانم	کہ جائے دام اگر خواہی بجا کم میتوان کردن
دو لب دو ناخن مرد است تا بہم نرسند	گرہ ز خاطر خود وا نمی توان کردن

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۶۶۹ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۹۱ء

(۴۵) دانش میر رضی بن میر ابوتراب رضوی مشهدی

شاعرِ عالی جناب است و معنی تازه یاب۔ زلال فکرش در کمال صفا و شیرینی و نهال بیانش در نهایت نازکی و دلنشینی۔

در عهد شاهجهان پادشاه با والد خود عازم هند گردید و در اشتیاقِ هند گفته ؎

راه دور هند پاست وطن دارد مرا | چون حنا شب در میان نقش هندستان خوش است

بعد وصول هندوستان باریاب محفل شاهجهانی گشت۔ و در شعبان سنه خمس و خمسین والف (۱۰۶۵) قصیده در مدح پادشاه بعرض رسانید۔ و دو هزار روپیه صلهٔ عنایت شد۔ بیتے ازان قصیده این است ؎

بخوان بلند که تفسیر آیهٔ کرم است | خطے که از کف دستِ مبارکش پیداست

و چندے خود را در ملازمان شاهزادهٔ دارا شکوه در آورده به الطاف خاص نوازش یافت۔ شاهزاده را این بیت او که ؎

تاک را سرسبز کن ای ابر نیسان در بهار | قطره تا می میتواند شد چرا گوهر شود[۱]

بسیار خوش آمد و لک روپیه بهائے شعر مرحمت نمود۔

و ایامے در بنگاله با شاهزاده محمد شجاع بن شاهجهان نیز بسر برد۔ از انجا رخت سفر به حیدر آباد دکن کشیده و نزد عبد الله قطب شاه والی آنجا اعتبار تمام بهم رسانید۔

میر ابوتراب والدِ میر رضی هم طبع نظم داشت و فطرت تخلص می کرد۔ و در حیدر آباد در سنه ستین والف (۱۰۶۰) بر بستر تراب خوابید۔ قبر او در دائرهٔ

---

[۱] مراة الخیال صفحه ۲۵۸ مطبوعه کلکته۔

الہ آباد رفت۔ وچندے دران مصر رحل اقامت افگند۔

آخر بار سفر بصوب حیدرآباد دکن بربست۔ میر محمد مومن استرآبادی وکیل السلطنت محمد قلی قطب شاہ بدیدان حکیم تشریف آورد حکیم برسم تواضع شیشۂ گلاب را غلط کردہ شیشۂ شراب برمیر افشاند۔ میر آزردہ گشت وحکیم غرقِ عرقِ انفعال شدہ راہ بیجاپور گرفت۔ ودرانجا نیز زمانہ موافقت نکرد۔ ناگزیر بہ آرزوی جہانگیری معاودت نمود۔ وبا مہابت خان ملازم گشت۔

چون صاحبقران ثانی شاہجہان براورنگ فرمانروائی برآمد حکیم قطعۂ تاریخی املاکردہ بعرض رسانید و بانعام دوازدہ ہزار روپیہ کامیاب گردید ازان قطعہ است

پادشاہِ زمانہ شاہ جہان	خرم وشاد وکامران باشد
بہرِ سالِ جلوس او گفتم	درجہان پادشا جہان باشد

۱۰۳۷ھ

ودر سنہ احدی واربعین والف (۱۰۴۱) بنا بر کبر سن التماس رخصتِ مشہد مقدس نمود۔ وقتِ رخصت بعنایت خلعت وپنج ہزار روپیہ کام دل اندوخت ودر رفتن توفیق زیارتِ حرمین شریفین یافت و بایران دیار برگشت۔ آوجی نطنزی گوید ؎

میانِ ہمنفسان خواستم مسیحا را	ہزار شکر کہ دیدم حکیم رکنا را
سفینۂ سخن از ورطہ برکنار آمد	گذر بساحلِ ایران فتاد دریا را
کہن شراب جوان نشۂ طبیعت او	نوید عمر طبیعی دہد احبّا را
زمے مباد تہی دستِ ساقئے کہ رساند	بپای بوس صراحی پیالۂ ما را

بعد ادراک زیارت روضۂ رضویہ بجاذبۂ حب الوطن متوجہ کاشان گردید۔ وایامے توقف کردہ بہ ارادۂ درگاہِ شاہ صفی رو بصفاہان آورد وازشاہ چندان التفات نیافتہ بہ شیراز آمد۔ پس ازچندے باز رخت سفر بہ کاشان کشید۔

میرزا امینائی قزوینی مؤلف شاہجہان نامہ می طرازد کہ :-

"حکیم رکنا بعراق مراجعت نمودہ بہ دعائے دولت ابد پیوند مشغول گشت - و چون در"

"سلک مدحت سرایان این دودمان علیہ انتظام داشت - ہر دو سال در اکثر سنوات"

"او را از روی مرحمت بہ انعامے یاد و شاد می فرمایند -"

وفاتش در سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) واقع شد این مصرع تاریخ یافتہ اند[1]

رفت نسوی فلک بانگ مسیح از روم

کلیاتش قریب بسصد ہزار بیت است - بحون سخن چنین مرتب می سازد ؎

اگر دانی کہ سنجی زور فقر و سلطنت باہم	بچینیای فغفوری بزن کشکول چوبین را
سبزہ پامال است در زیر درخت میوہ دار	در پناہ اہل دولت ہست خواری بیشتر
ز ہجر یکدو روز صبورم کہ از فراق	چون شارخ نو بریدہ ندارم خبر ہنوز

رباعی

ہرگز نشدم بسوزنی بارِ کسے	وین دیدہ ندوخت چشم بر تارِ کسے
صد شکر کہ در جہان نبستم ہرگز	تحت الحنکی بقصد دستارِ کسے

(۱۷) حاذق حکیم حاذق بن حکیم ہمام گیلانی

واقف فن است ونبض شناس سخن - میرزا صائب بتضمین مصراع او سے

پروا ازوومی فرماید ؎

جواب آن غزل حاذق است این صائب	بہار دیدم و گل دیدم و خزان دیدم

مولد حاذق فتحپور سیکری است[2] و در عہد جہانگیری بمنصب شایستہ سرفرازی داشت

وچون حکیم ہمام باتفاق میر سید صدر جہان پہانوی در زمان اکبری

---

[1] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۵۸۷ -

میر محمد مومن استرآبادی دیده شُد۔ بر لوح مزار او کنده اند که این رباعی را دم آخر بنظم آورده۔ رباعی

فطرت بتو روزگار نیرنگی کرد — ننواخت بمہر خارج آہنگی کرد

آن سینہ کہ عالمے درو می گنجید — اکنون ز تردد نفس تنگی کرد

و رباعی دیگر از میر رضی کہ در فراق والد خود گفتہ ہم بر لوح مزار میر ابو تراب تحت رباعی مذکور نقش است رباعی

دانش مکن اعتماد بر عمر دراز — کاید بزمانِ کم بسر عمر دراز

گیرم کہ چو عیسےٰ بفلک بر شدہٗ — آید بچہ کار بے پدر عمر دراز

آخرالامر سلطان عبد اللہ قطب شاہ میر رضی را نائب الزیارۃ خود مقرر نمودہ در سنہ اثنین وسبعین والف (۱۰۷۲) رخصت مشہد مقدس ساخت کہ در روضۂ رضویہ از جانب سلطان مراسم زیارت تبقدیم رساند و در ازاء این خدمت دوازدہ تومانِ تبریزی سالیانہ از سرکار سلطان باو می رسید۔ نقل فرمان تقرر سالیانہ در منشآت حاجی عبد العلی طالقانی کہ منشی سلطان عبد اللہ بود۔ بنظر رسید۔

انتقال میر رضی در سنہ ست وسبعین والف (۱۰۷۶) واقع شد۔ منتخب دیوانش بملاحظہ درآمد و این اشعار منتخب گردید ؎

نمک شناس اسیران گر از قفس رستند — بہ نخلِ خانۂ صیّاد آشیان بستند

روی ماہِ نو بروی بادۂ گلگون بہ بین — آب عمر افزا بنوش و حُسن روز افزون بہ بین

لہ ہمین رباعی بادنی تغیر در مآثر الامراجلد دوم صفحہ ۵۸۸ مطبوعہ کلکتہ در ترجمہ علامہ فیضی مذکور است و وفات او در سنہ یک ہزار و چہار اتفاق افتادہ میر ابوتراب در سنہ یک ہزار و شصت روداده پس باید فہمید کہ حقیقت حال این رباعی چیست۔

دریں بزم کنم سیر کہ جائے دگرم نیست | از حلقہ برون چون قدح می سفرم نیست
ہمتا بہ سازدرین بزم نسبتے داریم | خوش اند اہل نشاط از ضعیف نالیہا
پرحذر از آفت ہم صحبت دیرینہ باش | کاش اول نبودے شیشہ با سنگ آشنا
صفحۂ دشت بامداد رفیقان طی کن | چون غبارے دو سہ بارے بسفر نتوان رفت
کشادہ روئی خوبان در آخر حسن است | درین چمن ہمہ جا موسم خزان باز است
منابع عمر نفسے تا بجائے خود باشیم | چو عکس آینہ مازندہ از نگاہ تو ایم
شب عید است و می بینم قدح در دست رنگینش | شبستان حنا مشب چراغ روشنے دارد

(۴۶) مسیح حکیم رکنا کاشی

مسیح و مسیحا و مسیحی تخلص می کند۔ شاعری سنجیدہ و حکیمی نفس۔ در تشخیص مزاج معنی زود رس خادم طبیعت سخن۔ مدح آفرین غوالب کہن۔

میرزا صائب نام اورا بتعظیم میگیرد و می گوید؎

این آن غزل حضرت رکناست کہ فرمود | پائے ملخے پیش سلیمان چہ نماید

در فن طبابت نیز ید طولی داشت۔ و آثار تخلص خود بظہور می رسانید۔

سالہا از مصاحبان خاص شاہ عباس ماضی بود۔ شاہ مکرر منزل اورا بپرتو قدوم برافروخت۔ آخر مزاج شاہی منحرف شد۔ حکیم کم التفاتی شاہ مشاہدہ کردہ از ولایت برآمد و درین باب گوید؎

گر فلک یک صبحدم با من گران باشد سرش | شام بیرون می روم چون آفتاب از کشورش

و خود را بدار الامن ہند کشید۔ و در آستانۂ اکبر پادشاہ باسودگی می گذرانید۔ و در عہد جہانگیری نیز قرین کامرانی و باریاب محفل سلطانی بود تا آنکہ بتقریبے جانب

سنہ مآثر الامرا جلد دوم صفحہ ۳۸۲ مطبوعہ کلکتہ - ترجمہ رحمت خان -

الہ آباد رفت - وچندے دران مصر رحل اقامت افگند -
آخر بارِ سفر بصوب حیدرآباد دکن بربست - میر محمد مومن استرآبادی وکیل السلطنت
محمد قلی قطب شاہ بدیدن حکیم تشریف آورد حکیم برسم تواضع شیشۂ گلاب را غلط کردہ
شیشۂ شراب برمیر افشاند - میر آزردہ گشت وحکیم غرقِ عرقِ انفعال شدہ راہ بیجاپور
گرفت - ودرانجا نیز زمانہ موافقت نکرد - ناگزیر بہ آرزوی جہانگیری معاودت نمود.
درباری مہابت خان ملازم گشت -
چون صاحبقران ثانی شاہجہان بر اورنگ فرمانروائی برآمد حکیم قطعۂ تاریخی
املاکردہ بعرض رسانید و بانعام دوازدہ ہزار روپیہ کامیاب گردید ازان قطعہ است

پادشاہِ زمانہ شاہ جہان	خرم وشاد وکامران باشد
بہرِ سالِ جلوسِ اوگفتم	درجہان بادتا جہان باشد

۱۰۳۷

و در سنۂ احدی واربعین والف (۱۰۴۱) بنا برکبرسن التماس رخصتِ مشہد
مقدس نمود - وقتِ رخصت بعنایت خلعت وپنج ہزار روپیہ کام دل اندوخت ودرین
رفتن توفیق زیارتِ حرمین شریفین یافت و با یران دیار برگشت - آوجی نطنزی
گوید ؎

میانِ ہمنفسان خواستم مسیحا را	ہزار شکر کہ دیدم حکیم رکنا را
سفینۂ سخن از ورطہ برکنار آمد	گزر بساحلِ ایران فتاد دریا را
کہن شراب جوان نشۂ طبیعت او	نویدِ عمرِ طبیعی دہد احبا را
زمے مباد تہی دستِ ساقئے کہ رساند	بپای بوس صراحی پیالۂ ما را

بعد ادراک زیارت روضۂ رضویہ بجاذبۂ حب الوطن متوجہ کاشان گردید-
وایامے توقف کردہ بہ ارادۂ درگاہِ شاہ صفی رو بصفاہان آورد وازشاہ چندان
التفات نیافتہ بہ شیراز آمد - پس ازچندے باز رخت سفر بہ کاشان کشید -

میرزا امینائی قزوینی مؤلف شاہجہان نامہ می طرازد کہ:-

"حکیم زلفا بعراق مراجعت نمودہ بدعائے دولت ابد پیوند مشغول گشت۔ وچون در"
"سلک مدحت سرایان این دودمان علیہ انتظام داشت۔ ووارد در اکثر سنوات"
"او از روی مرحمت بانعامات یاد وشاد می فرمایند۔"

وفاتش در سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) واقع شد این مصرع تاریخ یافتہ اند

زفت بسوی فلک یار مسیح الزمان
۶۶

کلیاتش قریب بعصد ہزار بیت است مجموعہ سخن چنین مرتب می سازد ے

گدائی کہ بیچی در فقر وسلطنت باہم | بجینیای فغفوری بزن کشکول چوبین را
بہرہ پامال است در زیر درخت میوہ دار | در پناہ اہل دولت ہست خواری بیشتر
بہر پکید ور وز صبورم کہ از فراق | بچون شارح نو بریدہ ندارم خبر ہنوز

رباعی

ہرگز نشدم بسوزنی بار کسے | وین دیدہ ندوخت چشم بر تار کسے
صد شکر کہ در جہان نبستم ہرگز | تحت الحنکی بقصد دستار کسے

(۲۷) حاذق حکیم حاذق بن حکیم ہمام گیلانی

واقف فن است ونبض شناس سخن۔ میرزا صائب بتضمین مصراع او سے
پرواز دومی فرماید ے

جواب آن غزل حاذق است این صائب | بہار دیدہ م وگل دیدہ م وخزان دیدم

ولد حاذق فتحپور سیکری است[1] ودر عہد جہانگیری بمنصب شایستہ سرفرازی داشت
وچون حکیم ہمام باتفاق میر سید صدر جہان پہانونی در زبان اکبری

---

[1] ماثر الامرا جلد اول صفحہ ۵۸۷۔

بسفارت عبداللہ خان والی توران نامزد شده بود۔ صاحبقران ثانی شاہجہان در سال اول جلوس خود حکیم حاذق را بہمان اعتبار نزد امام قلی خان والی توران رخصت فرمود۔ حکیم حاذق بعد ادای سفارت مراجعت نمود و از درگاہِ خلافت بمنصب سہ ہزاری و خدمت عرض مکرر بمعرضِ امتیاز در آمد۔

در پایان عمر در مستقر الخلافہ اکبر آباد گوشۂ انزوا گرفت و بسالیانۂ پانزده ہزار روپیہ از سرکار پادشاہی مؤظف گردید۔ وتا سنہ اربع وخمسین والف (۱۰۵۴ھ) سالیانۂ او باضافہای متعدد بچہل ہزار رسید۔

حکیم در شوال سنہ سبع وستین والف (۱۰۶۷) در اکبر آباد شربت فنا چشید۔

او ہم خامہ را باین روش جولان می دہد ؎

زگردشِ فلک اسرار مہر و مہ شد فاش	بیک کلاه دو سر مشکل است پوشیدن
ما قدر جوانی چہ شناسیم کز اول	تصویر کشان قامتِ ما پیر کشیدند
بقولِ من نرسید است فعلِ من ہرگز	خوشا کسے کہ دراز است از زبان دستش

درینجا مجملے احوال سید صدر جہاں[۵۱] کہ در ترجمۂ حاذق ضمناً مذکور شد بزبان خامۂ تقریب جو حوالہ می شود

صدر جہاں

مولد و منشأ سید پہانی است بکسر بائے فارسی و یائے تحتانی در آخر قصبہ ایست از توابع لکھنؤ۔ سید فاضل جید بود۔ وطبعے ظریف و نکتہ سنج داشت۔

ابتداء حال بوساطت شیخ عبد النبی صدر بملازمت اکبر بادشاہ رسید و منصبِ افتاء ممالک محروسہ برو قرار گرفت۔

و در سنہ اربع وتسعین وتسعمائۃ (۹۹۴) پادشاہ اورا باتفاق حکیم ہمام نزد عبد اللہ خان والی توران بایلچی گری فرستاد بعد تقدیم سفارت معاودت نمود

[۵۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۸۔

در خطهٔ کابل پادشاه را دریافت۔

ولی از چندے بعطاے منصب صدارت کل با صد روپیہ نشست در رفتہ رفتہ بپایہ بیست و منصب دو ہزاری متصاعد گشت

جہانگیر پادشاہ در ایام شاہزادگی چہل حدیث در خدمت سید خواندہ شاہزادہ او را بسیار دوست می داشت۔ روزی سید از قرضداری خود شکایت کرد۔ شاہزادہ با سید وعدہ فرمود کہ اگر نوبت سلطنت بمن می رسد۔ قرض شما را ادا می کنم۔ یا ہر منصبے کہ خواہید میدہم۔ بعد جلوس سید ادا اختیار کرد۔ او منصب چہار ہزاری درخواست پادشاہ بمنصب مذکور نوازش فرمود۔ و صدارت را بہ دستور سابق داشتہ۔ و قنوج را در انطاع او تنخواہ کرد۔

سید محسن الزمان نافع الخلق بود در صدارت عہد جہانگیر چندان مردم معاش بمستحقان مقرر نمود کہ میرزا جعفر **آصف خان** بعرض پادشاہ رسانید کہ آنچہ عرش آشیانی **اکبر پادشاہ** در عرض پنجاہ سال بخشید۔ سید در عرض پنج سال بمردم حوالہ کردہ

صد و بیست (۱۲۰) سال عمر داشت۔ اصلا در عقل و حواس او فتورے راہ نیافتہ انتقال او در سنہ سبع وعشرین والف (۱۰۲۷) واقع شد مشہور است کہ ہرگاہ سید بسفارت **توران** رفت پادشاہ و امراء آنجا سید را در فنون بسیارے امتحان کردند مثل خوشنویسی و تیراندازی و شطرنج وغیرہ۔ سید در ہر باب کامل عیار برآمد مردم آن دیار را در حیرت انداخت

املا قاطعی رسالہ در باب ایلچی گری **حکیم ہمام** و **سید صدر جہان** ترتیب دادہ دران رسالہ جمیع ہنرہا نسبت بہ حکیم ہمام نوشتہ الاسلام مجلس کہ آن را نسبت بسید نقل کردہ۔ و سید بر علماء آنجا غالب آمدہ۔

لہ مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۸ تا ۳۵۱ مطبوعہ کلکتہ۔

(۴۸) فرج - مُلّا فرج اللہ شوستری

تازہ دماغ نشۂ زود رسی - و انجمن افروز سخن عربی و فارسی است - سید علی معصوم مکّی در سلافۃ العصر[1] کہ تذکرۃ الشعراء عرب جمع کردہ احوال ملا را بطمطراق می نویسد و میرزا صائب مکرر او را در مقاطع یاد می کند - از انجملہ است ؎

ہمین ز خاک فرج کامران نشد صائب | کہ فیض ہم ز ظہوری از ین جناب رسید

از وطن مالوف بسیر ممالک دکن خرامید - و در خدمت سلطان عبد اللہ قطب شاہ والی حیدر آباد منزلت و ثروت تمام بہم رسانید.

پری زادان سخن را چنین تسخیر می کند ؎

مغان کہ دانۂ انگور آب می سازند | ستارہ می شکنند آفتاب می سازند

در ہوائے بادۂ گلرنگ بینا بیم ما | سالہا شد کز ہوا داران این آبیم ما

از رہ ببانگ ہرزہ درایان نئے روم | کے می دہد فریب صدائے جرس مرا

گزیر سپہ رہم عجب نیست کہ دریا | در زیر حباب است و فزون تر ز حباب است

ہمیشہ می خورم از خود شکست پنداری | کہ نیمۂ ز دلم شیشہ نیمۂ سنگ است

و از اشعار عربی اوست ؎

لَا غروَانْ لَمْ تُفْصِحِ الْاَیَّامُ بِیْ | الدَّھْرُ اِبْنُ عَطَا وَ اَنِّی الرَّآءُ

وَ بِذَا اَجْرٰی طَبْعُ الزَّمَانِ وَاَھْلِہٖ | دَفْنُ الْکَلَامِ وَ اَھْلُہٗ اَحْیَآءُ

اشارہ است بہ واصل ابن عطا معتزلی کہ الثغ بود یعنی حرف راء را نطق نمی توانست کرد - دنوعی سخن ادا می نمود کہ حرف راء در کلام او نمی آمد و عیب لثغہ بر سامعان منکشف نمی شد تا بحدے کہ ضرب المثل شد - و شعراء در اشعار خود استعمال کردند[2]

[1] سلافۃ العصر نسخۂ قلمی ورق ۲۸۸ فہرست کتب خانہ آصفیہ فن تراجم نمبر ۵۰ - [2] ابن خلکان نمبر ۵۹۶ حرف الواؤ مطبوعہ یورپ و کامل مبرد صفحہ ۵۴۷ مطبوعہ یورپ -

ابومحمد خازن گوید در مدح صاحب ابن عباد وزیر ؎

نعم تجنب لا یوم عطاء کما | تجنب ابن عطاء لثغة الراء

ودیگرے گوید ؎

وجعلت وصلی الراء لم تنطق به | وقطعتنی حتی کانک واصل

(۴۹) احسن - ظفر خان

میرزا احسن اللہ نام احسن تخلص بن نواب ابوالحسن تربتی - خواجہ در عہد اکبر بادشاہ وارد ہند شد و بوزارت شاہزادہ دانیال و دیوانی دکن اختصاص یافت - وچون جہانگیر بادشاہ سریر آرا شد خواجہ را از دکن طلبیدہ اول بخدمت میر بخشیگری نواخت و آخر بتفویض وزارت اعلیٰ و منصب پنج ہزاری ممتاز ساخت و در سنہ ثلث و ثلثین والف (۱۰۳۳) حکومت دار الملک کابل ضمیمۂ وزارت مقرر گشت و ظفر خان از جانب پدر بہ حکومت کابل مامور گردید -

وچون نوبت دارائی ہندوستان بہ صاحبقران ثانی شاہجہان رسید خواجہ را بمنصب شش ہزاری شش ہزار سوار سرفراز فرمود -

و در سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) صوبۂ کشمیر مرحمت شد - و نظر بر کبر سالی و دولت خواہی خواجہ را از رکاب جدا ننمودہ ظفر خان را بہ نیابت پدر رخصت کشمیر فرمود -

وچون خواجہ نوزدہم رمضان سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) در سن ہفتاد سالگی ودایعت حیات سپرد - صوبۂ کشمیر اصالۃً بہ ظفر خان تفویض یافت و منصب سہ ہزاری و علم و نقارہ مرحمت گردید -

---

لہ ماثر الامرا جلد اول صفحہ ۲۳۷ -

ظفرخان مدتے بہ حکومت کشمیر پرداخت۔ وملک تبت را مفتوح ساخت[1]۔ و پایان عمر در دارالسلطنت لاہور فرد کش گردید در سنہ ثلث و سبعین و الف (۱۰۷۳) محمل بہ صحرائے فنا کشید

ظفرخان صاحب جوہر و جوہر شناس بود۔ و سرے بصحبت و تربیت ارباب کمال داشت۔ افتخارش ہمین بس کہ مثل میرزا صائب مادح آستان اوست۔ ظفرخان چند جا در مقاطع غزل میرزا را یاد می کند از انجملہ است ؎

طرز یاران پیش احسن بعد ازین مقبول نیست ‏ تازہ گوئیہای او از فیض طبع صائب است

ہشت عدد قصیدۂ میرزا در مدح ظفرخان بنظر در آمد۔ میرزا تعریف سخندانی او بسیار می کند و پاس نمکخوارگی بجا می آرد۔

دیوان مختصرے از ظفرخان مطالعہ اُفتاد۔ از انجاست ؎

دلم بکوی تو اُمیدوار می آید ‏ نگاہ دار کہ روزے بکار مے آید

درگوشۂ میخانہ ہمین گفت و شنید است ‏ یاران برسانید دماغے شب عید است

در بتان ہند چون او دلبر خود کام نیست ‏ رام رامم گرچہ می گوید ولیکن رام نیست

شادم بدل شکستگی خود کہ پیش من ‏ قدر دل شکستہ چو زُلف شکستہ است

گوشۂ چشمی اگر ساقی بما دارد بجاست ‏ عمرہا در گوشۂ میخانہ خدمت کردہ ام

(۵۰) آشنا۔ عنایت خان

میرزا محمد طاہر نام آشنا تخلص بن ظفرخان مذکور۔ در عہد شاہ جہانی منصب ہزار و پانصدی داشت۔ و احوال سی سالہ شاہجہان را ملخص بقید قلم آورد[2]۔

---

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۵۸ - [2] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۲ -

بعد جلوس خلد مکان در کشمیر زاویهٔ عزلت گزیده در سنه احدی و ثمانین و الف (۱۰۸۱) رخت به نهانخانهٔ عدم کشید۔

دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات و مثنویات و دیگر قسم شعر بنظر در آمد۔ مثنویهاے قصیر متعدد دارد و از انجمله است ساقی نامه۔ این بیت از آن است ٥

حکیمانه ساقی به مجلس نشست　　چراغش مینا نگیرد به دست

این چند بیت از غزلیات او فراگرفته شد ٥

الفت میانهٔ دو ستمگر نمی شود　　دندان مار قبضهٔ خنجر نمی شود

بسکه در راهِ فنا با خاک یکسان شده‌ام　　نتوان چون غبار افشاند از پیراهنم

از حوادث گوهرِ مردانگی کمتر نشد　　تیغ اگر در آتش رفت پر جوهر شد

هردم نوید لطف دگرے دهد مرا　　دل سینه بر از دست و جفا می دهد مرا

گر پوستم چو نافه کشد آسمان بجاست　　مو شد سفید و تیرگی دل همان بجاست

کشتیٔ بدبخت آورد نشت کشتِ مهتاب است　　مدعاے بخواران سیرِ عالم آب است

کدام چیز عزیزان ز یکدگر گیرند　　بغیر این که ز احوال هم خبر گیرند

بیادِ روی تو شبها کنم نظارهٔ ماه　　زرِ سفید بود از براے روزِ سیاه

خلقِ خوشت مرا به ثنا خوانی آورد　　گل عندلیب را بغزلخوانی آورد

دولت بوقتِ تیرگیِ بخت نکبت است　　جاروب وقتِ شام پریشانی آورد

تیره طبعان لبِ صاف نداند　　ذوقِ آئینه نیست بادزد را

ما بزندانِ غمت خو بانشستن کرده‌ایم　　گاه گاهے نالهٔ برخیزد از زنجیر ما

لقمهٔ چربِ خوشامد نکند رام مرا　　دلِ من از سگ کوی تو وفادار تر است

مرد را تن آسانی باعث فنا گردد　　زود بگداز ز هم رشتهٔ که بیتاب است

از بسکه دستِ من ز تعلق بریده است　　رنگے گرفته را به حنا باز می دهد

سامانِ دل ز قطعِ تعلق شود زیاد — گل بیشتر دہد چو کُنی شاخ را قلم

عقل ناچار کشد زحمتِ آلایشِ نفس — دایہ پرہیز کند طفل چو بیمار شود

طرزِ آئینہ خوشش نہ کرد دلم — عیب پوشی بہ از نمد پوشی است

زدور ساختنِ ابرامِ سفلہ گرد بہش — کہ زدد رُستنِ مو از پے تراش بود

ہر کجا بود مراللہ صفت با خود داشت — ہرگزم می نتوانست کہ بیخود سازد

تا درون پر بود از تفرقہ دل وانشود — چون پر آشوب بود شہر دکان نکشایند

چشم بسانِ آئنہ در عیب خلق نیست — پیوستہ ہمچو عکس خودم در کمینِ خویش

نیست نازک طینتان را طاقتِ سیمای خویش — دیدۂ نرگس ندارد تابِ سیمای چراغ

چند چون رشتۂ تسبیح شوی سرگردان — نتوان کرد سر رشتہ ز تقدیر برون

(۵۱) صائب میرزا محمد علی تبریزی اصفہانی

امام غزل طرازان و علامۂ سخن پردازان است۔ ازان صبحے کہ آفتاب سخن در عالم شہود پرتو افشاندہ معنی آفرینی باین اقتدار سپہر دوار بہم نرساندہ۔ چنانچہ خود گوے دعوی در میدان می اندازد و می طرازد ؎

ز صد ہزار سخنور کہ در جہان آید — یکے چو صائب شوریدہ حال برخیزد

حامل لواے فصاحت۔ منشأ اعلاء کلمۂ بلاغت۔ نور نجابت از ناصیۂ کلامش ہیدا و لمعۂ شرافت از سیماے بیانش ہویدا۔ فوج فوج مضامین برجستہ منقاد جنابش خیل خیل معانی بیگانہ بندۂ حاضر جوابش۔ ذوقِ سلیم در حدیقۂ اشعارش بنو برکردن مسرور ذہن صحیح در خزینۂ افکارش بدولت تازہ اندوختن مغرور۔ فکر نیرنگش موجد عبارات رنگین جعل بسیطش مخترع تراکیب دلنشین۔ زلال تقریرش در کمال روانی۔ لآلی تعبیرش در نہایت غلطانی پاے دقتِ خیال باوجِ کمال رسانیدہ۔ معہذا اصلا اثر تکلف گرد کلامش نگردید۔

دین کیفیت در کلام فصحاء دیگر کمتر توان یافت۔

قصیدہ و مثنوی ہم دارد اما مشاطۂ فکرش بہ تزیین عروس غزل بیشتر پرداختہ۔ و این غزل رعنا را بطرز تازہ و انداز خاص جلوہ افروز ساختہ۔ چنانچہ خود می فرماید ؎

غزل گوئی بہ صائب ختم شد از نکتہ پردازان　　رباعی گر مسلم شد ز موزونان سحابی را

دیگری فرماید ؎

غزل نبود باین رتبہ ہیچگہ صائب　　نوائے عشق در ایام من کمال گرفت

و از جملہ شرائف اوصاف میرزا است کہ باوصف این جلالت شان از شعراء معاصرین و متقدمین ہر کرا در اشعار خود یاد کردہ بخوبی یاد کردہ و تیغ زبان را بازخم ہیچکس آشنا نساختہ و خود می فرماید ؎

بہ مور وقت سخن دست طرح دہ صائب　　گرت ہواست سلیمان این جہان باشی

پدرش از کدخدایان معتبر تبارزۂ **عباس آباد اصفہان** است میرزا در دار السلطنت **اصفہان** نشو و نما یافت۔ و بہ کمتر فرصت درشش جہت عالم کوس سخندانی زد۔ و در عین شباب آخر عہد جہانگیری متوجہ ہندوستان گردید۔ چون وارد دار الملک کابل گشت۔ ظفر خان کہ بہ نیابت پدر خود **خواجہ ابوالحسن تربتی** ناظم **کابل** بود میرزا را بہ کمند حسن خلق صید کرد[1]۔ و لوازم قدرشناسی نوعے کہ باید بہ تقدیم رسانید۔ چنانچہ شمۂ ازین ابیات میرزا مستفاد می شود ؎

کلاہ گوشہ بخورشید و ماہ می شکنم　　باین غرور کہ مدحت گر ظفر خانم

ز نوبہار سخایش چو قطرہ ریز شوم　　قسم خورد بسر کلک ابر نیسانم

بلند بخت نہالا بہار تربیتا　　کہ از نسیم ہوا داریت گلستانم

حقوق تربیتت را کہ در ترقی باد　　زبان کجاست کہ در حضرتت فرو خوانم

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۱۔

تو پای تخت سخن را بدست من دادی　　تو تاج مدح نهادی بفرقِ دیوانم

ز روی کرم تو چو شیر خوانِ معنی من　　کشید جذب تو این لعل از رگ کانم

تو جان ز نخل بجا مصرعم مرا دادی　　تو در فصاحت دادی خطاب سحبانم

ز دقت تو معنی شده مو بیان باریک　　که میتوان بدلِ مور کرد پنهانم

چو زلف سنبل ابیات من پریشان بود　　نداشت طرۂ شیرازه روے دیوانم

تو جمع ساختی اوراق باد بردۂ من　　وگرنه خار رسے ماند از گلستانم

تو مشت مشت گهر چون صدف بمن دادی　　چو گل تو زر بسپر ریختی بدامانم

چون حکومت کابل در اوائل جلوس صاحبقران ثانی شاهجهان به لشکرخان تفویض یافت- ظفر خان برادر اک عتبۂ خلافت شتافت میرزا نیز به رفاقت ظفر خان بسیر هند خرامید

چون رایات صاحبقران در سنه تسع وثلثین والف (۱۰۳۹) جانب دکن باهتزاز درآمد- میرزا با ظفر خان در رکاب موکب سلطانی سرے بدیار دکن کشید از انجا که شهر برهان پور گرد بسیار دارد میرزا درحق این شهر مے فرماید ؎

توتیا سازد غبار آگره و لاهور را　　چشم من تا خاک مالِ گرد برهان پور خورد

و چون سید لشکر محمد عارف از مشاهیر اولیا درین شهر آسوده اند توجیه گرد از خاطر فقیر چنین برخاست ؎

فتاد بسکه گذر لشکر محمد را　　غبار خیز بود کوچهاے برهان پور

و در ایام اقامت برهان پور پدر میرزا خود را از ایران به دیار هندوستان رسانید تا او را بوطن مالوف برد- چون خبر قدوم پدر بمیرزا رسید- قصیدۂ در مدح خواجه ابوالحسن انشا کرد و رخصت وطن التماس نمود و درآنجا می گوید ؎

شش سال بیش رفت که از صفهان بهند　　افتاده است توسن عزم مرا گذار

هفتاد ساله والد پیر است بنده را | کز تربیت بود بمنش حق بیشمار
آورده است جذبهٔ گستاخ شوق من | از اصفهان به آگره و لاهور اشکبار
زان پیشتر کز آگره بمعمورهٔ دکن | آید عنان گسسته تر از سیل بیقرار
این راه دور را بسر شوق طے کند | با قامت خمیده و با پیکر نزار
دارم امید رخصتی از آستان تو | ای آستانت کعبهٔ امید روزگار
مقصود چون ز آمدنش بردن من است | لب را بحرف رخصت من کن گهر نثار
یا بیضهٔ گشاده تر از آفتاب صبح | دست دعا بپیدرقه راه من بر آر

اتفاقاً موکب صاحبقران عنقریب در سنه احدی و اربعین والف (۱۰۴۱) از دکن به اکبر آباد عطف عنان نمود۔ هژدهم محرم سنه اثنین و اربعین والف (۱۰۴۲) ظفر خان را حکومت کشمیر بنیابت خواجه ابو الحسن مفوض گردید۔ میرزا محمل سفر با ظفر خان بربست و پس از گلگشت کشمیر جنت نظیر عازم ایران دوبارگشت و تا آخر ایام حیات نزد سلاطین صفویه مکرم و مبجل زیست۔ و در مدائح ایشان قصائد غرا پرداخت۔

وفاتش در سنه ثمانین والف (۱۰۸۰) اتفاق افتاد و در اصفهان مدفون گردید و غزل میرزا که مطلعش این است ؎

در هیچ پرده نیست نباشد نوای تو | عالم پر است از تو و خالیست جای تو

بر طبق وصیت بر سنگ مزار او که یک قطعهٔ سنگ مرمر است کنده شد

راقم الحروف گوید ؎

عندلیب نغمه پرداز فصاحت صائبا | رفت ازین عالم بسوی روضهٔ دار السلام
نامهٔ آزاد انشا کرد سال رحلتش | بلبل گلزار جنت صائب عالی کلام
۱۰۸۰ھ

دیوان میرزا قریب هشتاد هزار بیت بخط و لایت بنظر رسیده و میرزا سی و سه

غزل متفرق بخط خاص برحواشی آن نسخهٔ قلمی فرمودهٔ اشعارش عالمگیر است و مستغنی از تحریر۔ چند بیت بنا بر التزام پیرایهٔ این مقام می شود ؎

زبانِ لاف رسوامی کند ناقص کمالان را — که رو بر خاک مالد پرفشانی بسته بالان را

نه از روی بصیرت سایهٔ بالِ ہما افتد — سیہ مست است دولت تا کجا خیزد کجا افتد

از تماشائیِ پریشانِ جهان دلگیر باش — والهٔ یک نقش چون آئینهٔ تصویر باش

نیست همدردی نمی یابم سزائی خویشتن — می نهم چون بید مجنون سر بپای خویشتن

رنگین تر از حناست بهار و خزانِ ما — بر دستِ خویش بوسه زند باغبانِ ما

جلوهٔ برق است در میخانه هشیاری مرا — از پی تعبیر بالین است بیداری مرا

مَی خورد با دیگران مستانه بر ما بگذرد — در فرنگ این ظلم و این بیدادها نا بگذرد

ای که فکرِ چارهٔ بیماریِ دل می کنی — نسبتِ خود را بچشم یار باطل می کنی

عشق سازد ز هوس پاک دلِ آدم را — دزد چون شحنه شود امن کند عالم را

سخت می خواهم که در آغوش تنگ آرم ترا — هر قدر افسردهٔ دل را بیفشارم ترا

از جوانی داغها در سینهٔ ما مانده است — نقش پای چند زین طاؤس برجا مانده است

ز پیریِ حرص دنیا نفس طامع را دو بالا شد — گدا را کاسهٔ دریوزه از کوزی مثنی شد

پا از گلیم خویش نباید دراز کرد — تیغ ستم ببین چه بزلف ایاز کرد

که حالِ دردمندان پیش چشمِ یار می گوید — که حرفِ مرگ بر بالین این بیماری می گوید

اهلِ کمال را لب اظهار خاموشی است — منّت پذیر ماه تمام از هلال نیست

ای خوبیِ امید باین دستگاهِ حسن — این یک دو بوسه گر نه شماری چه می شود

رمزی ست ز پاسِ ادب عشق که مرغان — شب نوبتِ پرواز به پروانه گزارند

نقش پای رفتگان هموار سازد راه را — مرگ را داغِ عزیزان بر من آسان کرده است

مکن اعانتِ ظالم ز ساده لوحیها — که تیغ سنگ فسان را سیاه می سازد

در طلب ما بے زبانان اُمّت پروانه ایم | سوختن از غرض مطلب نزد ما آسان تراست
عقل کامل می شود از گرم و سرد روزگار | آب و آتش نی کند صاحب برش شمشیر را
ز صدق و کذب سخن سنج را گزیری نیست | چو صبح تیغ جهانگیر ما دو دم دارد
به خیر باش که دل از خم زلفت نبرد | دُرِ گوشِ تو یتیمی است که در عالم نیست
مصرعِ رنگین بمطلع می رساند خویش را | هر که نسبتِ آدمیت کرد آدم مے شود
با حجاب آلودگان را جرأتِ پرواز نیست | گرد سر گردیدنِ ما گردِ دل گردیدن است
صفای سینه مرا در حرم کند قندیل | چه شد بدل ز فرنگ آمد است شیشهٔ ما
نیرنگ چرخ بین گلِ رعنا درین چمن | خونِ دل از پیالهٔ زر می دهد مرا
صائب ز ملک مطلب رتبهٔ انسان | آئینهٔ سیه پشت چه دیدار نماید

(۵۲) غنی - مُلّا محمد طاهر اشنوی کشمیری

اشنی قبیله ایست از قبائل معتبر کشمیر - از بدو شعور در حلقهٔ درس مُلّا محسن فانی کشمیری تلمذ نمود - چون طبع بلند داشت در کمتر روزگار حیثیتے شایسته بهم رسانید - آخر بغواصی بحر سخن اُفتاد و جواهرے که بنقد جان توان خرید بیرون آورد - میرزا صائب کلام او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب که می گوید غنی | یاد ایامی که دیگ شوق ما سرپوش داشت

غنی بغناء طبیعی مجبول بود و با وصف بے دستگاهی بحضور خاطر بسر می برد - ازینجاست که غنی تخلص میکند

مدّة العمر در شهر خود گذرانید - و در سنه تسع و سبعین والف (۱۰۷۹) دامن از عالم سفلی برچید

دیوانش سائر و دائر است - چند بیت بنا بر ضابطه ثبت اُفتاد ؎

عاشقان را جنبشِ مژگانِ چشمِ یار کشت عالمے را اضطرابِ نبضِ این بیمار کشت

تونگر را نه زیبد لب بخواہشش آشنا کردن چون نبود دست خالی بدنما باشد دعا کردن

سعی نخوری تا ز کفِ اہلِ زمانہ چون مُہرۂ شطرنج مرو خانہ بخانہ

تا توانی عاشقِ معشوقِ ہر جائی مشو می کند خورشید سرگردان گُلِ خورشید را

سایہ گر سایۂ کوہ است سبک می باشد کسب تمکین نکند سفلہ ز اربابِ وقار

با تو نہ دیکھ ولے دورم ز فیضِ عام تو موم در زیرِ نگین خالی ست از نقشِ نگین

از کشتہ شدن چہرۂ عاشق نشود زرد این داغ بہ پیشانیِ سیماب نہادند

در دم صبح غنی پیر فلک مے گوید کہ قضا نان دہد آن وقت کہ دندان گیرد

نیست چون مُہرۂ نردم ہوسِ قصر بلند خانہ ام ساختہ از ریختن رنگ بود

خاطرِ او از غبارِ لشکرِ خط جمع نیست ہر دم آن زلف پریشان شانہ بندی می کند

رفتیم سوی یار و ندیدیم روی یار مانند رہروے کہ رود سوے آفتاب

گر تیغ بر سرم رود از جا نمے روم لیکن چو کوہ نالہ ز زخمِ زبان کنم

غنی چو سایۂ مرغِ پریدہ در رہِ شوق اگر بخاک بیفتم نیفتم از پرواز

چشمِ کرم مدار ز شاہان کہ جز نمد آئینہ خلعتے ز سکندر نیافت است

از نزاکت او فتد مضمونِ من گر بمضمونِ کسے پہلو زند

چراغ مجلسم نبود مرا تاب بدل با کس اگر در پیشِ من دم میزنی خاموش می گردم

ز مضمون بردنِ یاران نمی باشد غمے ما را چنان بستیم معنی را کہ نتواند کسے بُردن

سعی بہر راحتِ ہمسایہا کردن خوش است بشنود گوش از برای خوابِ چشم افسانہ را

راقم الحروف را ہم مضمونے مناسب مضمونِ غنی بہم رسیدہ کہ ؎

محنتِ ہمسایہا بر خود گرفتن خوش نماست از برای چشم بینی زیر بارِ عینک است

مخفی نماند کہ چنانچہ گوش از استماعِ افسانہ افادۂ خوابِ چشم می کند خط خود ہم

که تیغ قول مرغوب باشد مستوفی می گیرد - بخلاف بینی که عینک را حسبة لله بر می دارد - و برای نفع همسایه دیده و دانسته خود را در شکنجه می کشد -

(۵۳) ناظم هروی

عمدۂ ناظمان جواهر معانی - و زبدۂ گہر نہبان عرائس سخندانی است - در خدمت عباس قلی خان ولد حسن خان شاملو اعتبار عظیم داشت - و همت بتفیس رسانی مردم می گماشت

برهان استعدادش مثنوی "یوسف زلیخا" ست که یوسف سخن را از چاه و زندان وارهاند و بمصر بلند پایگی برده بر تخت نشاند اتمام این کتاب در سنه اثنین وسبعین والف (۱۰۷۲) شده است سنبل شعرش کاکلے می افشاند ؎

خواهم که رخش بدعمل زیر پے کنم | تسبیح تازیانۂ گلگون مے کنم
زنسیر باغ و زندان بر نیاید کام سودایم | نه شاخ سنبلے بر سر نه زنجیری است در پایم
کنی تا چند خواب ای مست غفلت نالۂ سر کن | سر مینای دل بگشا دماغ دیدۂ تر کن
پیالۂ مَی ازین شیوه آبرو دارد | بدستگیری اُفتادگان زپا منشین
نطرۂ آبی کف خونی شد و بر خاک ریخت | آدم خاکی چه طرف از عالم ایجاد بست
بیقراری عضو عضوم را بکام دل رساند | زخم تیغت بر تنم چون ماه نو سیاره شُد
بسکه از بے اعتباریهای خود شرمنده ام | آنچنان سوی تو می آیم که گویا مے روم

(۵۴) واعظ میرزا محمد رفیع قزوینی

نوادۂ مُلّا فتح اللہ واعظ قزوینی است - پایۂ تعریفش ازان رفیع تر که بسلم قلم

؎ این مثنوی از بسکه نادرالوجود است و در کتب خانۂ آصفیہ حیدر آباد دکن موجود -

توان رسید- و شرفۂ توصیفش ازان بلند ترکہ ببال اوراق توان پرید- لآلی منظوماتش در کمال خوش جلائی- و جواہر منثوراتش در نہایت بیش بہائی-

حجت کمالش کتاب **ابواب الجنان** است کہ قماش سخن را در نہایت نازکی بافتہ- و باتفاق جمہور کتابے باین خوش بیانی در باب مواعظ ترتیب نیافتہ- اما عمرش باتمام این کتاب وفا نکرد- فرزندش **میرزا محمد شفیع** کہ تلمیذ والد خود است مجلد ثانی بہ انجام رسانید- این مجلد در بیان فضائل اعمال است لیکن بہ آن رنگینی و خوش انشائی نیست

مطالعۂ دیوان **واعظ** طبع را در اہتزاز آورد- این چند غزال از ختن افکارش مے آید ؎

از زبانِ کلکِ نقاشان شنیدم بارہا	بے زبانِ نرم کے صورت پذیرد کارہا
این قدر طولِ امل رہ میدہی در دل چرا	مصحفِ خود را باین خط می کنی باطل چرا
آزاد بہراہی کس بند نگردد	خاصیّتِ سرو است کہ پیوند نگردد
بر بدن از جہان سرمایۂ از زندگی باشد	کہ افزون قیمت شمشیر از بُرّندگی باشد
حرفے اگر بعاشق بے ناب مے زند	شرمش طپانچہ برگل سیراب مے زند
سر برون آورد عکس از روزنِ آئینہ گفت	فیضِ صحبت می تواند سنگ را آدم کند
نیک خواہان در جہان مکروہِ طبعِ مردم اند	جز ترش روئی نہ بیند شربت از بیمارہا
روزگار آخر ستمگر را ستمکش مے کند	شیشہ می سازد مکافاتِ شکستن سنگ را
اگر خورشیدِ رخسارِ تو در پیشِ نظر باشد	چو ماہِ نو زپیری می روم سوی جوانیہا
دست برداشتنِ وقت دعا ایمائیست	کہ شفاعتگرِ ما پیشِ خدا دستِ تہی است
ز ابنای جنس خود بحذر باش زانکہ آب	باآن سرشتِ پاک بآئینہ دشمن است
فروتنی بحدا زود ترکند نزدیک	کہ زود قطع شود راہ چون سرازیر است

فیض پروانگیِ محفلِ ما چون نکند | که چراغش ز صفائیِ قدم یاران است
غم گوارا نبود آزادگان را از سرور | آب تلخی بید را باشد به از آبِ نبات
سخنوری نتوان بے سخن شنو کردن | سخن بگوش بود بیش از زبان محتاج
شود از عزل طبعِ ظالم معزول ظالم تر | کمان را زه گرفتن بیشتر پر زور می سازد
آزاد نیستند بدولت رسیدگان | گردید پائے بند نگین تا سوار شد
گر نہی دستی نہ واعظ مایۂ دیوانگی است | چیست باعث کز درختان بید مجنون میشود
گشت داغم دلنشین تر در ہوائے نو بہار | زانکہ بہنر مہر گردد صفحہ چون نم مے شود
باشد از بے خانمانان برگِ عیشِ اغنیا | زندگانی شہر از پہلوئی صحرا مے کند
یاد گیر از بید مجنون شیوۂ اُفتادگی | گر گذارند اڑہ بر فرقِ تو سر بالا مکن
ظاہر چو اُفتد از کار اُستادِ ظالمان است | سر حلقۂ کماں تہا است چون شد کباده
صد حیف کہ ما پیرِ جہان دیدہ نبودیم | روزیکہ رسیدیم به ایّام جوانی
ظاہر آرائی نباشد شیوۂ روشن دلان | میرد آتش از برائی جامۂ خاکستری
نیست جز خجلت از احباب تہی دستان را | بیدرا جز عرقِ بید نباشد ثمرے

(۵۵) رفیع میرزا حسن

شاعر رفیع المقدار و منشی کامل عیار بود۔ اصلش از قزوین است۔ مدتہا باقامت مشہد مقدس سعادت حاصل کرد لہذا به مشہدی شہرت گرفت

بعد از آن که منازل علوم رسمی طی کرد و دستمایہ فنون بہم رسانند۔ نزد ندر محمد خان والی بلخ رفت۔ و بمنصب انشا امتیاز یافت۔

آخر عازم ہند شد و چہاردہم رجب سنه اربع و خمسین والف (۱۰۵۴ھ) بآستان بوس صاحبقران ثانی شاه جہان دولت تازه اندوخت و در ملازمت اول بخاطت

و انعام سه هزار روپیه کامیاب گشت۔ و در سلک بندگانِ درگاه درآمد۔ و در جشن وزن شمسی بیست و چهارم ربیع الاول سنه ست و ستین و الف (۱۰۶۶) مثنوی تهنیت جشن بعرض رسانید۔ و مبلغ هزار روپیه بر سبیل جائزه مرحمت شد۔

و در عهد عالمگیری بخدمت دیوانی و بیوتاتی کشمیر مامور گردید۔ انجام کار بعد از کبرِ سن از نوکری استعفا نمود و از سرکار پادشاهی وظیفه تقرر یافت۔ و در دار الخلافه شاهجهان آباد وظیفه حیاتش منقطع گردید۔

عندلیب قلم زمزمهٔ او می سراید ؎

آنها که خواب راحت بر خود حرام کردند	چون شمع کار خود را یک شب تمام کردند
سهل باشد لذتِ خاری که در پیراهن است	داغم از ماهی که او را خارها جزو تن است
دل منه بر الفتِ دشمن که تا گرم است آب	گرچه می جوشد با آتش لیک با او دشمن است
خانهٔ آتش توان زد تا نگیرد دامنے	من نمیدانم علاجِ خار دامنگیر چیست
نیم بسمل شده مرغی بکف آرم که مرا	در خورِ حالتِ خود نامه بری در کار است
بدام زلفِ تو عالم تمام دربند است	کسی که باز بود دیدهٔ تماشائی است
قفای آینه را به ز روی آینه دان	که رو برو نشود با کسی که خودبین است

(۵۶) ناصح میرزا عرب تبریزی

نکته طراز ممتازه است و مصداق ترانهٔ عندلیب شیراز که مصرع

«هر آنچه ناصحِ مشفق بگویدت بپذیر»

یعنی کلام او شنیدنی است۔ و جرعهٔ جام او چشیدنی۔

میرزا صائب مکرر شعر او را تضمین می کند و در مقطعی می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب که ناصح گفته است	تا لبِ ساغر بخونِ من گواهی می دهد

فی الجملہ تحصیل کردہ در عباس آباد متوطن بود۔ و بشیوۂ تجارت اشتغال داشت۔

اشعار بسیار از ناصح بنظر رسیدہ۔ سواد کلامش بسرمہ در چشم ورق می کشد ؎

بسرمہ رام نگردید چشم جادوئیش | کہ از دو میل سیاہی رمید آہوئیش

در زندگی برگ کشید است کارِ ما | خواب گرانِ ماشدہ سنگ مزارِ ما

در حقیقت دلِ بی رحم ندارد مغزے | پستہ را کہ نباشد لب خندان پوچ است

رباعی

نادانِ غلطش بہ ہستی رائے خود است | بے قدر بیش از ہستی کالای خود است

بر مرکب چوبین چو شود طفل سوار | خوش راہی و بیدانشِ از پای خود است

(۵۷) سالک محمد ابراہیم قزوینی

سالکِ مسالک خوش بیانی۔ و مخترع عجائب و غرائب معانی است مدتے در صفاہان اقامت داشت۔ و با صاحب کمالانِ آنجا سرگرم صحبت بود۔ آخر عازم ہندوستان گردید و بواسطۂ ربط قدسی و کلیم سرمایۂ جمعیتے اندوخت و بوطن مالوف مراجعت کرد۔ خویشانِ او آنچہ داشت ہمہ را واکشیدند۔ ناگزیر کرت ثانی خود را بہ ہندوستان رسانید و مدتے اقامت گزید و باز بجاذبۂ وطن بہ قزوین برگشت۔ وہمانجا درگزشت۔

عنبر کلامش چنین بوی می دہد ؎

مہ و کین شوخی چشمانِ ترا آئین است | این دو بادام یکے تلخ و گر شیرین است

چہ ذوق چاشنیِ درد عافیت جو را | کہ شیر ہم شکر آب است طفل بدخو را

عرقِ سعی محال است بجائے نرسد | ابر را آبلۂ دست گہر می گردد

رخصت بہ بیدستیِ قاتل ندادہ ایم | گلگون دواندہ بردمِ شمشیر خونِ ما

استخوانِ من دمجنون بہ تفاوت بردار　　اے ہما چاشنیِ درد فراموش مکن

بے برگیِ من فسکرِ سر انجام ندارد　　چون شمع تمام است بیک ترک کلاہم

(۵۸) سالک یزدی

رہ نوردِ قلم و خوش مقالی است و تیز رو بادۂ باریک خیالی۔

آغاز حال در شیراز بود۔ شانہ رنگ می کرد۔ آخر بکسوت درویشان برآمدہ سرے بہ صفاہان کشید۔ وچندے رحل افگند۔

ازانجا بولایت دکن اُفتاد و در خدمت قطب شاہ والی حیدر آباد می گزرانید چون طائفۂ مغلیہ را ازانجا برآوردند بدار الخلافہ شاہجہان آباد آمد۔ مُلّا شفیعائی یزدی بپاس ہموطنی رعایت بسیار نمود۔ و در سنہ ست وستین و الف (۱۰۶۶) بہ ملازمت صاحبقران ثانی شاہجہان رسانید۔ و در سلک مدحت گزاران منتظم ساخت۔

مُلّا شفیعائی یزدی مخاطب[1] بہ دانشمند خان در عہد شاہجہانی بمنصب سہ ہزاری فائز بود۔ و در زمان عالمگیری بمنصب پنج ہزاری و دالامرتبۂ میر بخشیگری متصاعد گشت و در سنہ احدی و ثمانین و الف (۱۰۸۱) درگذشت۔

سہیل طبعش عقیق سخن را چنین رنگ می دہد ؎

درہوائے عشق پروردم دلِ دیوانہ را　　چون سپند از بہر آتش سبز کردم دانہ را

آشنائی کہنہ چون گردید بے لذت بود　　کوزۂ نو یکدو روزے سرد سازد آب را

نوای نالۂ نے می رسد بغارتِ ہوش　　تو برق تازیِ این نے سوار را دریاب

درخور خرچ بود دخل زدیوانِ قضا　　نرود تا نفسے کے نفسے می آید

---

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۳۰۔

زبانِ ہرزہ درایان توان بنرمی بست　　　که پنبهٔ سرمهٔ خاموشی جرس باشد

(۵۹) صیدی — میر صیدی طہرانی

صید بند وحشیان خیال است و دام نه فرادان غزال. فرع شجرهٔ سیادت است و صاحب انواع حیثیت۔

از صفاہان بہ ہندرسید. دپنجم ربیع الاول سنہ خمس وستین والف (۱۰۶۵) بہ ملازمت صاحبقران ثانی شاہجہان مباہی گشت و قصیدہ کہ بمدح شاہی پرداختہ بود بعرض رسانید۔ ہزار روپیہ صلہ قصیدہ مرحمت شد مطلعش این است ؎

زہے جہانِ خدارا سپہر عدل وکرم　　　بزیر سایۂ قدرِ تو تیر اعظم

سرخوش گوید۔ روزے جہان آرا بیگم بنت شاہ جہان بسیر باغ صاحب آباد می رفت۔ میر صیدی از بام سرا دبیانگ بلند مطلع خود برخواندہ ؎

برقع برخ افگندہ برد ناز بباغش　　　تانکہتِ گل بیختہ آید بہ دماغش

بیگم شنیدہ مسرور گردید۔ و پنجہزار روپیہ صلہ عنایت فرمود۔

دیوان صیدی بمطالعہ درآمد۔ قصایدہ در مدح صاحبقران شاہ جہان دارد و مثنوی در تعریف کشمیر موزون ساختہ در صعوبت راہ کشمیر گوید ؎

زبیم جان در و صد جا زیادہ　　　شود از یاد بوی گل پیادہ

زبان ہمتِ مردان دو صد سپاہ شکست　　　بزور خود نتوان گوشۂ کلاہ شکست

درعشق ہر کہ ہست مہیای جنگ ماست　　　بر روی ما کسیکہ نہ استاد رنگ ماست

ناکہ باشیم کہ در بزم تو داخل باشیم　　　دولتِ ماست کہ حسرت کشِ محفل باشیم

ہر کہ خواہد نظری بہ جمالِ تو کند　　　آن قدر عمر نیابد کہ خیالِ تو کند

نتائج الافکار صفحہ ۴۰۲ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء

تنها نگشته بے تو زبانم بکام بند | چون رنگِ گل شد است شرابم بجام بند
مارا بہ برگ سبز کجا یاد می کند | آن گل کہ منع بوی خود از باد می کند
صیاد ما بنای ستم تازہ کردہ است | مرغی کہ پر شکستہ شد آزاد می کند
غم زبے مہری او نیست کہ یکچند نہال | سایۂ مرحمتِ خویش پریشان دارد
کمتر از برگی نباید بود در تسخیر دل | می کند از خود نہالی راکہ پیوندش کنند
میانِ آشتی و جنگ ہم مقام خوش است | تغافلِ نگہ آمیز صد ادا دارد
خود را بچشم آینہ دیدی و سوختیم | باآنکہ اضطراب مرا عذر خواہ شد
صورتِ دیوار ہم در عالمِ خود زندہ است | ہر کسے را جامۂ ہستی برنگے دادہ اند
مرد بے برگ و نوا را سبک از جائے مگیر | کوزہ بید ستہ چو بینی بدو دستش بردار
چو غنچۂ کہ بگلشن شگفتہ باشد فرد | زگلرخان بتو دارد نظر بہار امروز
نقص عشق است کہ از خار بنالد بلبل | نسبتِ ہر چہ بہ گلزار رسد گل باشد
چشمت ہنوز از صفِ مژگان بہ قتل عام | سان درزمینِ آینہ بیند سپاہ را
ہر چہ می گویم از ان نام تو مطلب باشد | کہ مرا تندیِ خوے تو معمائی کرد

(۶۰) ماہر۔ میرزا محمد علی اکبر آبادی

شاعریست متانت در نظم و نثر سحر طراز۔ نقد عمر تا دم آخر در خریداری متاع گرانمایۂ سخن صرف کرد۔ و با کلیم و قدسی و صاحب طبعانے کہ بعد ازین دکان تازہ گوئی چیدہ اند صحبت داشت۔

بدایت حال ملازم شاہزادہ دارا شکوہ بود و مرید خان خطاب داشت و چندے در رفاقت دانشمند خان شفیعا شاہ جہانی بسر برد۔

آخر کار ہمہ را دست زدہ بر پوست تخت درویشی نشست۔ و قلمرو قناعت و

آزادی تسخیر نمود-

سرخوش در تذکرۂ خود گوید کہ:-

"روزے فقیر گفت- نواب دانشمند خان میر بخشی و ہمت خان من بخشی ہر دو بر حال شما
"مہربان اند چرا منصب شایستہ نمی گیرید- خندہ کرد و گفت بہ ترک دنیا مشہور شدہ ام- ودم
"از فقیری می زنم- اگر الحال باز رغبت بہ دنیا نمایم بآن زن چند می ماند کہ با شوہر مردہ برائے
"سوختن رفتہ باشد- آتش سوزان دیدہ خواہد کہ بگریزد- کناسان بچوبہا سرش را شکستہ
"سوزانند- فقر باستقلال داشت و تا زندہ بود بجمعیت و فراغت بود-

راقم الحروف آزاد گوید کہ فقیر را با نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید
خلف الصدق نواب آصف جاہ طاب ثراہٗ ربط عجیبی اتفاق افتادہ بود و موافقتے
کہ بالاتر از ان متصور نباشد دست بہم داد- چون نواب نظام الدولہ بعد رحلتِ
پدر بر مسندِ ایالتِ دکن نشست بعض یاران دلالت کردند کہ حالا ہر رتبۂ کہ خواہید
میسر است اختیار باید کرد و وقت را غنیمت باید شمرد گفتم آزاد شدہ ام- بندۂ مخلوق
نمی توانم شد- دنیا بنہر طالوت می ماند غرفۂ ازان حلال است زیادہ حرام- و
این شعر فرد خواندہ شد ؎

درین دیار کہ شاہی بہ ہر گدا بخشند غنیمت است کہ ما را ہمین بما بخشند

وفات ماہر در سنہ تسع و ثمانین والف (۱۰۸۹) واقع شد- صاحب دیوان ضخیم و
مثنوی ہائے متعدد است- و مثنوی مختصر در مدح جہان آرا بیگم دختر صاحبقران
ثانی شاہ جہان گفتہ بتوسط عنایت خان آشنا تخلص نزد بیگم فرستاد ست[۱]

بذاتِ او صفاتِ کردگار است کہ خود پنہان و فیضش آشکار است

بیگم را خوشش آمد- و پانصد روپیہ صلہ فرستاد-

---

[۱] نتائج الافکار صفحہ ۳۹۲ مطبوعہ مدراس سنہ ۱۸۴۳ء-

اما در کلیات نعمت خان عالی مثنوی شانزده بیت در تاریخ عمارت زیب النسا بیگم دختر خلد مکان بنظر رسیده - در آن مثنوی بیت مذکور هم هست - توارد افتاده باشد ماهر در مثنوی گوید در نعت سرور کائنات صلی الله علیه وسلم - ؎

گرچه آورد پیش ازین عیسی   مرده را دوباره در دنیا
از رهِ معجز آن جهان کرم   عیسی آرد دوباره در عالم

چشم چگونه دیدنِ روی تو هوس کند   نظاره بر چراغ تو کار نفس کند

حاسدِ اهل سخن داغ ز حسن سخن است   انتقام پدر از تشنه چه می گیرد

(۹۴) فیاض - ملا عبد الرزاق

لاهجی الاصل قمی الوطن - مصنف کتاب "گوهر مراد" تلمذ بخدمت حکیم صدرای شیرازی نموده و در عقلیات و نقلیات دستگاه عالی بهم رسانیده - بعلو اندیشه را بسمت سخن طرازی نیز معطوف می ساخت۔

دیوانش محتوی بر قصائد و مقطعات و غزلیات و ساقی نامه و دیگر نوع شعر بنظر رسید - قصائد طولانی فراوان در منقبت ائمه اهل بیت رضوان الله علیهم و استاذ خود حکیم صدرای شیرازی - و استاذ الاستاذ میر باقر داماد استر آبادی - و در مدح شاه صفی صفوی و امرای معاصر دارد و در حق هند گوید - ؎

حبذا هند کعبهٔ حاجات   خاصه یارانِ عافیت جو را
هر که شد مستطیع فضل و هنر   رفتنِ هند واجب است او را

سوی زلفش می کشد آشفته سامانی مرا   می کند تکلیف هندستان پریشانی مرا

گر ادا مانع که از کوی یار برخیزد   نشسته ایم که از ما غبار برخیزد

اثر ندیده دل از حرف مهربانیِ تو   چو شمع تا بکی این گرمیِ زبانیِ تو

درخدمتِ اسلام خان مشهدی شاه جهانی معزز و محترم بسر می برد۔
آخر بدار السلطنت صفاہان عود کرد۔ اول وزیر ہرات شد۔ بعد ازان وزیر مجموع ممالک خراسان۔
شوکت بخاری مادح اوست و مدتے با او بسر برد
دیوان راقم پیش ازین بنظر رسیدہ بود۔ در وقت تحریر بدست نیامد۔ عرائس افکارش برمنصۂ ورق جلوہ می نماید ؎

همیشه بست و کشادِ من از ہنر باشد — کلید و قفلِ صدف ہر دو از گہر باشد
گرہ ز ناخنِ تدبیر کی کشادہ شود — کہ از کلیدِ غلط بستگی زیادہ شود
بس بود در سفرِ کعبۂ مقصد ما را — توشۂ رہ قدمے چند کہ برداشتہ ایم

شوکت بخاری (محمد اسحٰق) (۱)

معنی یاب دقت آفرین۔ و گلدستہ بند خیالات رنگین است۔ از عنفوان شعور زلفِ سخن را شانہ کشید۔ و چہرۂ عرائس معانی را غازۂ تازہ مالید۔
در اصل صراف پسرے است از بخارا۔ ہمانجا نشو و نما یافت۔ و بنقادی نظر خداداد طلای جیّد در بازار نکتہ سنجے رائج ساخت
وقتے اوزبکے او را رنجانید(۱)۔ دکان را برہم زدہ ترکِ وطن گفت و رخت ہجر بہ مشہد مقدس کشید و ناصیۂ سعادت بآستان سائی روضۂ رضویہ منور ساخت وصحبت او با میرزا سعد الدین وزیر ممالک خراسان بر آمد و سالہا با او بسر برد۔ و قصائد غرا در مدحِ او پرداخت۔ در یکے از قصائد می گوید ؎

ستارۂ فلکِ اقتدار سعد الدین — کہ سعدِ اکبر ازو کرد استفادۂ نور

---

(۱) نتائج الافکار صفحہ ۳۴۲ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔

بیاضِ شعرِ و سوادِ خطِ ترا نازم　　که بہ ز شامِ ہرات است و صبحِ نیشاپور

روزی مرزا سعد الدین کسی را در طلب شوکت فرستاد۔ شوکت دران وقت بیدماغ بود۔ جواب داد۔ میرزا آزرده شد۔ در اخبار گفت یاران به بینید۔ من با شوکتا چه بد کردم۔ این حرف به شوکت رسید۔ متاثر شد و این بیت فرو خواند

همت اکسیر ما را زنده زیر خاک کرد　　از طلا گشتن پشیمانیم ما را مس کنید

همان ساعت همه را پشتِ پا زده تهمد درویشی در بر کرد و سر به صوب اصفهان کشید و بقیه عمر در دار الامان انزوا بسر آورد۔

چاشنی درد و مذاق شکستگی بمرتبهٔ اتم داشت۔ میر عبد الباقی صفاهانی نقل کرد که من در اصفهان بودم که شوکت بخاری تشریف باصفهان آورد۔ اکثر بخدمت او می رسیدم۔ گاهے اتفاق ملاقات نیفتاد که او را بے گریه دیده باشم۔ و اعزه که با او همتهایار بودند می گفتند که تا او را دیده ایم چنین دیده ایم۔

شوکت اکثر مضامین ادعائی می بندد۔ و معانی دقیق کم دارد چنانکه بر ناقدان عیار سخن مبرہن است۔

گلگشتِ دیوانش اتفاق افتاد و این چند بیت در سلکِ تحریر درآمد

در از بیگانگی شوخی بروی آشنا بندد　　که از وحشت بشام دیدهٔ آهو حنا بندد

در شامِ غمِ خویش مرا صبحِ امید است　　که نقشِ نگینِ تیره بختی نامم سفید است

از برای سرخروی سعی بیش از پیش کن　　چون گلِ رعنا خزان را زیر دستِ خویش کن

نفس از بدن رهے سوی آن آشنا نه یافت　　بوکرد خشت سنگ را هے بخانه یافت

خونِ من صد بار می ریزی می بندی حنا　　نیست دلگیری دشته از کشتن و بستن ترا

نباشد آسمان را آفتے از امکان سیران　　خطر از رنگ نی بیرون زدن نه نیست مینا را

---

[1] دیوان شوکت بخاری قلمی نایاب در کتب خانه آصفیه حیدر آباد دکن موجود ت۔

یکشت استخوان شدم ازبس گرفته است چون کعبتین داغ تو از شش جهت مرا

وقت آن شد که سبکروحیم از دست برد چون حنای سر ناخن شده ام پا به رکاب

دیدو وادید بود مایهٔ سرگردانی گردش عید مرا سنگ فلاخن کرد است

ماتم وشور جهان دست بهم داده اند خندهٔ مینائے مے گریهٔ مستانه است

هیچ مرگے نبود سخت تر از خود بینی پیش صاحب نظران آینه خشت لحد است

می توان دادن ازان کنج دهن کام مرا آرزویم گرچه بسیار است از کم بیش نیست

غنیمت است جوانی که موسفید شدن بقدر فرصت یک شیر گرم کردن نیست

عشق معشوق چو شد حسن کند تسخیرش شیشهٔ سرو پری زاد ز قمری دارد

هستی جاوید باشد ماتم خود داشتن خضر پیراهن برگ خویش آبی می کند

خودآرا شوخ زاهد مشربی افگنده از پایم که دستش سبحه از تخم گل رنگ حنا دارد

بود کوچک دلے سرمایهٔ عزت بزرگان را اگر دریا کند گرد آوری خود را گهر باشد

قیمت گوهرم افزون زنگ می گردد گردش چشم خریدار کند غلط نم

سخن را قطع کن تا قطع راه دل توانی کرد که من از قرص مهر خامشی زاد سفر دارم

طمع در مذهب آزاد مردان کفر می باشد چرا گیرم ز ناصح پند آخر همتے دارم

بمردن هم نیفتد از بلندی رتبهٔ نامم برنگ مردهٔ فیروزه تابوت از نگین دارم

رباعی

در دهر کسی که ارجمندی دارد عیبش مکن ارچه خودپسندی دارد

ازبس گروی فتاده ایجاد زمین هرکس بمقام خود بلندی دارد

(۶۶) قاسم۔ قاسم دیوانه مشهدی

در عنفوان سن تمیز به اصفهان رفت و بتحصیل علم اشتغال ورزید و در عین

شباب رو بہ ہندوستان آورد۔ ومدتے درین دیار بسر بُرد و در دار الخلافت
شاہجہان آباد رخت بوادی خاموشان کشید
دیوانش بملاحظہ در آمد۔ و این چند بیت پیرایۂ تحریر پوشید ؎

می طپد دل در برم از شوخیِ سیّارۂ | چشم داغم می برد می آید آتش پارۂ
لب خموش و شکوہ در دل چارۂ ما کردنی است | ماند در منزل کلید و قفل در وا کردنی است
می شود ہر چند نیکو یار بد خو می شود | ناز چون بر خویش بالد چین ابرو می شود
رقمے از خط مشکین تو تحریر نشد | دو جہان زیر و زبر شد زبر و زیر نشد
خامۂ بوقلمون در کفِ اندیشہ گداخت | رنگ آخر شد و نیرنگ تو تصویر نشد
قاتل دو کار در حقِ ما کرد روزِ قتل | دستم گرفت و خونِ مرا پایمال کرد
رسد لافِ تجرد قاصدِ صحرا نوردے را | کہ مانندِ نگاہ از خانۂ خود فرد برخیزد
چون نسخۂ دقیق بہ نزدیک کم خرد | از دیدن تو آینہ را خواب می برد
فسردہ دل ہمہ شب داغہای من شمرد | چو مفلسے کہ زرِ دیگران حساب کند
باین طراوت اگر بگذری بکوچۂ نقاش | برائی ماہی تصویر فکر دام نماند
کار مژگانِ تو از گوشۂ ابرو آید | بر کمانِ تو چرا منتِ ترکش باشد
بے مشقت نبود قطعِ تعلق قاسم | رشتہ ہر چند ضعیف است گسستن دارد
اگر از حق پرستانی متاب از خلق روی دل | کہ شکل آدمی بت را خدای آدمی سازد
بسکہ بے روی تو دشوار نظر باز کنم | مژہ موئے ست کہ از داغ جدا می گردد
طفل بے پرواست آمیزش نمی داند کہ چیست | می کند کم خانۂ آئینہ تمثالش ہنوز
خدا داند کہ سر از دیدہ یا از دل برون آرد | ز مژگان شوخ ترخاری کہ من در پای خود دارم
درین چمن ثمرِ نخلہاے بیوندم | فتادہ است بہ شاخِ دگر رسیدنِ من
باش ہموار کہ آسیب درشتی نہ کشی | صافیِ آینہ بیکار کند سوہان را

رُتبۂ حرفِ سخنور ز سخن سنج بپرس	خبر از قیمتِ گوہر نبود دریا را
رازِ دل نتوان بزور از مردِ بینا واکشید	آب کے بیرون تراود از فشارِ آئینہ را

(۶۷) طغرا - مُلا طغرای مشہدی

طغرای منشور استعداد است و فروغ پیشانی قابلیت خدا داد - طرح نثر بطور نو انداختہ و لآلی عبارات را بجلای تازہ نظر فریب جوہریان ساختہ از ولایت خود بسواد اعظم ہند خرامید - و یکچند در ظل عنایت شاہزادہ مراد بخش بن شاہ جہان پادشاہ بمراد دل کامیاب گردید - و در رکاب شاہزادہ بسیر ممالک دکن پرداخت - آخر در کشمیر جنّت نظیر گوشۂ انزوا گرفت و ہمانجا بمقر اصلی شتافت - و در نزدیک قبر ابوطالب کلیم مدفون گردید

طغرای کلامش بہ این خوش نقشے صورت می بندد ؎

دلا چو شمع رگِ گردنے ملائم کن	زِ سہر دادنِ سرہائے خویش قائم کن
کج نیابد کام دل بے اتفاقِ راستان	تا بلفر باشت شود با تیرے ساز دکمان
کلاہ فقر زِ ترکِ گل و گیاہ مکن	بغیر ترک ہوا صرف این کلاہ مکن
اگرچہ آئینہ سر تا قدم شوی ہمہ چشم	بسوی دوست نگر سوی خود نگاہ مکن
گدای عشق گرت جانشینِ خویش کند	نشستہ باش و تواضع بہ پادشاہ مکن
عروسان را بسوی حجلہ نتوان برد بے سازے	بہ آوازِ دف و نے دخترِ رز را بمینا کن
باید چو برق خندہ نونان از جہان گزشت	نتوان چو ابر بر سرِ دنیا گریستن
موی سیہ کافتد ز سر ہرگز نمی گردد سفید	از عیش غربت کی کند پیری تصرف در جوان
سایہ می اُفتاد از طغرا در ایام شباب	پیر چون شد می خورد از سایہ طغرا بر زمین
مینا بپای ساغر چون سر نہد بہ سجدہ	چیزے دگر نخواہد غیر از دعائے یاران

در سه فصلِ عمر باید سر بجیبِ غم کشید
تا توانی همچو گل یک فصل خندان زیستن

شاید ببیند آنچه بما کرد آسمان
از دودِ آه سرمهٔ چشمِ ستاره کن

(۶۸) مخلص (میرزا محمد کاشانی)

از عالی تلاشانِ خطهٔ کاشان است۔ قیاس صحیح عشق منتج مضامین تازه و کلامِ میمنش مفید حلاوتِ بے اندازه۔

دیوان غزلش بنظر رسید۔ سیر تمامش از تنگی فرصت اتفاق نیفتاد چند بیت عجالةً الوقت فرا گرفته شد ؎

گرده بیجا دلم از طرهٔ جانانه جدا
دستهٔ مشاطه الهی شود از شانه جدا

نظر بنامهٔ این خاکسار نیست ترا
دماغِ خواندنِ خطِ غبار نیست ترا

چه لازم در مقامِ بحث با دشمن میان بستن
نمی باشد سلاحی بهتر از تیغ زبان بستن

چگونه خواجه باسمِ سخی علم گردد
که چون سوال کنی حاتمِ اصم گردد

ما چون قلم سخن بزبانِ دگر کنیم
چون کارِ ما بحرف رسد گریه سر کنیم

این خواریئے که بر سرِ کوی تو می کشیم
هرگز نشد که نقل بجای دِگر کنیم

قیمت بیجا نشد مشهور در عالم برعنائی
تخلص بیشتر شهرت کند از نام موزون را

ز عصیان لب گزیدن در جوانیها نمک دارد
ازین نعمت چه لذت می بری چون ریخت دندانها

چون گرفتی بیت شاعر در عطا سستی مکن
تا کسے مضطر نباشد کے فروشد خانه را

بدستِ غیر دادی ساعدِ چون نقرهٔ خامت
بقربانِ سرت گردم مکن این خام دستیها

هست تا محشر بپای بیگناهے یک قدم
امن بودن می کند نزدیک راهِ دور را

حدِ هر ابله بدستوریست در قانونِ عقل
چوب از مضراب می باید خرِ طنبور را

نمود نامِ نکوی تو عالمے تسخیر
اگرچه غیر نگین نیست یک سوار ترا

می شود دور نقاش چو شد نقش تمام هر قدر کار تو صورت نپذیر د خوب است

بیگانه واری گذری از سواد چشم ای نور دیده حبّ وطن در دل تو نیست

حالتم با دانۂ تسبیح در ذکرش یکی است هر کہ نامش بر زبان آرد برو از جا مرا

(۶۹) موسوی[1] - موسوی خان میرزا معز الدّین محمد

از اجلۂ سادات قم - وچراغ دودمان امام ہفتم است - وصبیه زاده میر محمد زمان مشهدی که سر آمد علمای مشهد مقدس بود

موسوی خان از عنفوان شعور دامن سعی اکتساب علوم برزد - و اوائل کتب در وطن خود تحصیل کرد - و در ریعانِ شباب با پدر خود میرزا فخرا بر ہم زده - بدار السلطنت صفاہان شتافت و ده سال در حلقۂ درس آقا حسین خوانساری تلمذ نمود - وجادۂ عقلیات ونقلیات نور دیده خود را باقصی حدود کمال رسانید -

و در سنه اثنتین وثمانین والف (۱۰۸۲) تشریف به ہندوستان آورد وخلد مکان بواسطۂ جوہر ذاتی ونسبتی موردِ الطاف ساخت - وبتزویج صبیۂ شاه نواز خان صفوی وسلف ساختن با خود فرقِ عزتش برا فراخت - اول بدیوانی صوبۂ عظیم آباد - پٹنہ مامور گردید - اما صحبتش با بزرگ امید خان ناظم پٹنہ پسر امیر الامرا شایسته خان برنیامد - چه بزرگ امید خان از جلالت خاندان خود دماغ بر فلک داشت - و میر از رشتۂ سلفیتِ پادشاه و علاوه فضل وکمال سر بہ تبعیت ناظم فرو نمی آورد - آخر ناچاقی صحبتِ ایشان بسمع پادشاه رسید - میر حضور طلب شد -

---

[1] مآثر الامرا جلد ۳ صفحه ۶۲۳ - مطبوعه کلکته ۱۸۹۱ء -

و درسنه تسع وتسعین والف (۱۰۹۹) بخطاب موسیٰ خان و دیوان تن سرافرازی یافت - و بعد یک سال بدیوانی مجموع ممالک دکن کامیابی اندوخت سال تولدمیر سنه خمسین والف (۱۰۵۰) است و سال انتقال که در ولایت دکن اتفاق افتاد - سنه احدی و مأته و الف (۱۱۰۱)

اول فطرت تخلص می کرد - آخر موسوی قرار داد - وخطاب خانی همین تخلص گرفت -

دیوانش متداول است - این چند رشحه از ان سحاب می چکد ؎

جهد باد تو فکرِ دلِ ناشاد ندارد
این شیشهٔ می غیر پری زاد ندارد

باشد آشنائی درجهان غیر از مئ نابم
اگر درخانهٔ خود نیستم در عالمِ آبم

تو تو به ایم کهنه شرابی بجام کن
ساقی عیار ناقصِ مارا تمام کن

دل افگند آتش باز زلفِ عنبرین موئے
چراغے نذرِ این بتخانه آورده است هندوئے

بهوش باشد که بکشایم بر دیش چشم گریانی
کشم در رشتهٔ نظارهٔ مروارید غلطانی

قطره گریهٔ مستانه ام گر وردش مے کردی
شرابِ جلوهٔ در ساغرِ آغوشش مے کردی

ذره روزم پستیِ اقبال معمارِ من است
چون نگین روی زمین سرکوب دیوارمن است

شراب باگلِ مهتاب نشئه بیشش دهد
لبش ز خندهٔ دندان نما ربود مرا

با هیچ مسلمان نظرِ رحم ندارد
شمشیر نگاهِ تو مگر کار فرنگ است

اینکه از بے سخنی کشت مرا چیزی نیست
زنده ام کرده بیک حرف قیامت این است

در قتلِ ما نکرد کمی انتظارِ تو
کوتاهیے که بود ز عمرِ دراز بود

نمی باشد نگینِ قیمتی را نقش در طالع
هنرِ هر کس که دارد درجهان گمنام میگردد

ندارد با بزرگان چهره گشتن صرفهٔ فطرت
که کهسار از جوابِ هیچ کس ملزم نمی گردد

مژدهٔ زخم نوی گر به شهیدان ندهند
بچه امید سر از خواب عدم بر دارند

دران صحرا کہ بودم آگہ از ذوقِ گرفتاری | غزالان را سراغِ خانۂ صیّاد می دادم
همّتِ ما صفحۂ تقویم را یکسر نوشت | گر سیہ روزیم وقتِ عالی از ما خوش است
در فکر آن دہانم و در یاد آن کمر | چون من بروزگار دگر ہیچکاره نیست

(۷۰) راسخ - میر محمد زمان سهرندی

سهرند شہریست مشہور در وسط راه دہلی و لاہور - نام قدیمش سهرند است چون سلاطین غزنویہ از غزنی تا سهرند متصرف بودند - سرہند زبان زد خلائق شد و چون صاحبقران ثانی **شاہجہان کابل** را تا **قراباغِ غزنی** در تصرّف داشت - حکم شُد کہ سرہند را بنام قدیم کہ سهرند است - می نوشتہ باشند -

راسخ سیدوالانژاد بود و راسخ القدم جادۂ استعداد - معانی تازه می یابد و خوبانِ خیال را در لباس رنگین جلوه می دہد[1] -

از عمدۂ ملازمان و مصاحبان شاہزادۂ **محمد اعظم بن خلد مکان** بود و بمنصب ہفتصدی سرافرازی داشت -

وفاتش در سهرند سنہ سبع و مائتہ و الف (۱۱۰۷) واقع شد "راسخ بمرد" ۱۱۰۷ھ تاریخ است -

طوطیِ ناطقہ آہنگ کلامش سر می کند ؎

گر نبودے تاج بسم اللہ باءِ بوتراب | کجکلاہیہا نکردے بر سرِ اُمّ الکتاب
یاد از شامِ غمِ بزم خموشان کردیم | سُنبلے از سُرمہ گرفتیم و پریشان کردیم
جامۂ صبر ببالائے جنون تنگ آمد | آنچہ از دست بر آمد بہ گریبان کردیم

---

[1] یک مثنوی راسخ سهرندی بہ حیدرآباد دکن در مطبع اختر دکن بقالب طبع در آمده است -

(۷۱) علی (شیخ ناصر علی سہرندی)

شیر نیستان سخنوری است و مرد میدانِ معنی گستری۔ ذو الفقار کلکش بہ تسخیر قلم و بیان پرداختہ۔ و تصرف طبعش آفتاب سخن را از افق غربی راجع ساختہ۔ سر خوش گوید ؎

در ملکِ سخن بود جہانگیر علی　　در مشرب دل ولی علی۔ پیر علی

با شعرِ علی نمی رسد شعر کسے　　زانسان کہ خطِ کس بخطِ میر علی

گُل وارستگی بر سر داشت و جام استغنا در دست۔ چاشنی گیر مشرب بلند بود۔ و منسک سلسلۂ علیۂ نقشبند۔ استفادہ از جناب شیخ محمد معصوم خلف الصدق مجدد قدس اللہ اسرار ہا نمودہ۔ و در مثنوی زبان بہ مدح حضرت شیخ کشودہ کہ ؎

چراغِ ہفت کشور خواجہ معصوم　　منور از فروغش ہند تا رُوم

ردا از ماہتاب شرع بر دوش　　چو صبح از پاکیِ باطن قصب پوش

مولد ناصر علی و موطن و منشا سہرند است۔ ابتداء حال با میرزا فقیر اللہ مخاطب بہ سیف خان بدخشی چون جوہر شمشیر ملازم بود۔ چون سیف خان را حکومت الہ آباد از پیشگاہ خلافت مفوض گشت۔ در رفاقت او بگلگشت الہ آباد خرامید۔ و چندے بسیر مجمع البحرین دماغ را تازہ کرد۔

سیف خان پسر تربیت خان بخشی سیوم صاحبقران ثانی شاہجہان و داماد اسلام خان خوستی۔ سفیدونی متخلص بہ والا ست۔ در عہد خلد مکان سنہ تسع و سبعین و الف (۱۰۷۹) بہ صوبہ داری کشمیر ریاض آمالش نضارت یافت۔ بعد چندے بعلتے گوشۂ انزوا گرفت و در سنہ ست و ثمانین و الف (۱۰۸۶) بعنایت بحالی منصب و خطاب و خلعت خاصہ و شمشیر از تنگنای عزلت بر آمد۔ و پس ازان بنظم صوبہ الہ آباد ویرانی خاطرش آبادی پذیرفت۔ و

بیست و پنجم رمضان سنہ خمس و تسعین و الف (۱۰۹۵) پیمانۂ حیاتش لبریز گردید
سیف آباد یک منزل از سہرند آباد کردۂ سیف خان است کہ خلد مکان[1]
او را بطریق آل طمغا عنایت نمود۔ سیف خان جوہر قابل و قابل دوست بود۔
"راگ درپن" در فن موسیقی و رقص ہندی بعبارت پارسی تالیف اوست۔

بعد از گذشتنِ سیف خان۔ ناصر علی در سنہ ہزار و صدم (۱۱۰۰) از سہرند
بہ بیجاپور رفت۔ و با ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر اعظم خلد مکان
موافقت دست بہم داد۔ بلے علی بود ذوالفقارے بدست آورد و در مدح او
غزلے پرداخت کہ مطلعش این است ؎

ای شانِ حیدری ز جبینِ تو آشکار   نامِ تو در نبرد کند کارِ ذوالفقار

ذوالفقار خان یک زنجیر فیل و مبلغے خطیر صلہ داد[2]۔ ناصر علی ہمان ساعت ہمہ
را بر مردم پاشید۔ و تہی دست بمنزل خود برگشت۔

وچون ذوالفقار خان در سنہ ثلث و مأتہ و الف (۱۱۰۳) بہ تسخیر ملک
کرناتک اقصای ملک دکن متوجہ گردید۔ با او بہ کرناتک رفت و ایامے
معدود دران نواحی بسر برد۔ و با شاہ حمید اعتقاد تمام بہم رسانید در مدح
او می پردازد ؎

اینک اینک ساقیِ شیرین رسید   نوبتِ جامِ حمید الدین رسید
حلقۂ درگاہ بیچون جام او   از زمین تا آسمان در دام او
جام او خورشید ربانی بود   انجمن افروز سبحانی بود
گر جمالِ او براند از نقاب   روزنِ ہر خانہ گردد آفتاب

---

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۴۸۴۔
[2] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء۔

ورجلالش برکشد تیغ ازنیام غیرِ او باقی نماند و السلام

شاہ حمید مجذوب

واین شاہ حمید مجذوبے بود درچنجی- بعد فوت او علی دوست خان از رؤساءِ نوایت ارکات برمرقدِ او قبۂ عالیشان بنا کرد-

واز ممدوحانِ ناصرعلی شاہ عادل پسرِ خواجہ شاہ مخاطب بہ شریف خان است- شریف خان از سرافرازکردہای خلدمکان بود و چندے بمنصب صدارت کل امتیاز داشت- گویند شاہ عادل ترک دنیا کردہ بود- و دامن دولت از دست آوردہ- ناصرعلی در مدح او قصیدۂ دارد کہ مطلعش این است ؎

منم آن طفل نظرکردۂ استاد قدیم کہ بود نقطۂ سہو القلم فکرِ حکیم

وبا غضنفرخان ربط کلی داشت- واین غضنفرخان از رفقا ذوالفقار خان بود و بحکومت کنجی می پرداخت- کنجی شہریست مشہور برمسافت دوازدہ کروہ از ارکات ویکے از معابدِ سبعۂ ہنود است- در مدح غضنفرخان گوید ؎

ہمچو پیلِ بے جگر بگریزد از میدانِ ما بشنود گرکوہ آوازِ غضنفرخانِ ما

آخرالامر از دکن بہ ہندوستان عطف عنان نمود- و در شاہجہان آباد بے نیازمندانہ می گزرانید- وہمین جا بیستم رمضان سنہ ثمان و مأتہ و الف (۱۱۰۸) بجنۃ الماوی خرامید- عمرش قریب شصت سال و قبرش در حوالی مرقدِ سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہ-

سید جعفر روحی رنبیرپوری نقل می کرد کہ روزے با جمعے از یاران بزیارت خاک شیخ ناصرعلی رفتیم و باہم صحبت داشتیم- یارے رو بقبر شیخ ناصرعلی آوردہ گفت- یارے آن قولِ شما چہ شد کہ ؎

خاک گردیدیم و می رقصد ہنوز افغانِ ما خم شکست اما نمی ریزد میِ جوشانِ ما

گفتم بر زبانِ شما این افغانِ ناصرعلی است کہ برقص درآمدہ- یاران تحسین کردند-

صریر کلکش در گنبدِ خضرا پیچیده - این چند بیت بنا بر قانون کتاب بتحریر رسید

یک شهر چشم خوش نگهان فرش راهِ اوست | آنجا که سُرمه گرد کند جلوه گاهِ اوست
بس بود یک جنبشِ ابروے تیغ قاتلم | می توان از سایۂ شمشیر کردن بسملم
گوارا نیست عشقت طبع ناپرهیزگاران را | چه لذت از نشاطِ عید باشد روزه خواران را
دوش یک لحظه بخواب آئینۂ یار شدم | طپشِ دل چه ستم کرد که بیدار شدم
خوی نازک بدلِ من چه ستمها که نکرد | شیشه بر شیشه زدن کار چه خارا که نکرد
قد آرا خلعتے در عالمِ امکان نمی باشد | دلِ تنگی نیاز آورده ام این جامه بیان را
خودنمائی ست گذشتن ز لباسی که تراست | در نه پیرهن از خویش چو تصویر بر آ
درین دریا نکردم لب بحرفی آشنا هرگز | چو ماهی شد زبانم آب از شرمِ شکایتها
ما و تو ای پریوش در کیش هم تمامیم | گر از تو بهتری نیست از ما بتر نباشد
آشیان گم کردۂ چون من گرفتارش مباد | سخت بے رحم است می ترسم که آزادم کند
انتقامِ دادخواهانِ قیامت شد تمام | می فشاند چشمِ قاتل سرمه بر سوزم هنوز
زمعنیهای بیغش سیر نتوان ساختن دل را | بود گر صد پری در شیشه باشد همچنان خالی
چشم بر بند اگر مے طلبی رزق حلال | مُرغ بسمل خورشِ باز نظر دوخته است
بود دنیا و دین پشت و رُخ آئینہ هستی | بزرگ آید وجودِ خویشتن در چشمِ شاهان را
نشاطِ این جهان هر چند کمتر سیر حاصل تر | بطفلان عید روزِ جمعه آسے بود و افسوسے
خشم اہلِ کرم از لطفِ بخیلان بهتر | تشنه را آتشِ یاقوت بہ از آب بقاست
کلاه سلطنتِ خسروان شکست نداشت | نمی زدند اگر پشتِ پا فقیرانش
سرمه آه ازدرای کاروانِ وحشت است | ناقۂ ما بسته از چشمِ غزالان زنگها

(۷۲) وحید میرزا محمد طاہر قزوینی

یگانۂ عصر بود - و در فنون علوم و نظم و نثر گرو از همعصران می برد-

الحق در اینجا مضامین تازه و ابداع معنی عامثل بے نظیر اُفتاده و آن قدر دوشیزگانِ معانی که از صلب طبیعتش زاده - دیگر حرف آفرینان را کم دست بهم داده - میر صیدی طهرانی گوید ؎

صیدی امروز نور چشمِ کمال　　میرزا طاهرِ وحید من است

ذهنی گوید ؎

صیدی امروز سخن سنج وحید است وحید　　زصتش باد که سر خیلِ هنر کوشان است

ابتداء حال بتحریر دفترے از دفاتر توجیه نویسی **شاہ عباس ثانی** صفوی که در سنه اثنین و خمسین و الف (۱۰۵۲) بر تخت فرمانروائی بر آمد - مامور بود - و بنا بر وفور سلیقه **اعتماد الدوله** سارو تقی که وزیر اعظم شاه بود به پیشدستی خود نواخت - و چون **اعتماد الدوله** بقتل رسید و منصب وزارت بر سید **علاء الدین** مشهور به خلیفه سلطان قرار یافت - میرزا طاهر را عهدهٔ پیشدستی بحال ماند - و رفته رفته به مجلس نویسی شاه که عبارت از وقائع نگاری کل باشد سر بلند گردید -

و در عهد **شاه سلیمان** که در سنه سبع و سبعین و الف (۱۰۷۷) بر مسند دارائی نشست نیز چندگاه در ان کار مستقل بود و بکمال تقرب اختصاص داشت آخر الامر بوالا پایهٔ وزارت متصاعد گشت -

و در آغاز عهد **سلطان حسین میرزا** که در سنه خمس و مائة و الف (۱۱۰۵) جلوس نمود مورد عتاب گردید - تا آنکه از کدورت هستی وا رست و رخت سفر ازین عبرتکده بعالم دیگر بر بست -

دو مثنوی دارد - یکے مقابل **مخزن اسرار** مطلعش این است ؎

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم　　هست نهالے ز ریاض قدیم

و دیگرے **ناز و نیاز** مطلعش این است ؎

خدایا سینهٔ بے سوز دارم — دلے ہمچون چراغ روز دارم

و درین مثنوی گوید در مدح شاه عباس ثانی

چنان آباد شد از وے زمانہ — کہ چون شان عسل پر شد ز خانہ

دیوان غزل قریب سی ہزار بیت از و بنظر در آمد۔ تا کجا کسے بنظر تامل ملاحظہ کند۔ بمطالعهٔ سرسری چند بیت، برچیده شده

نور معشوق ازل در دلم از یار افتاد — عکس خورشید ز آئینهٔ بدیوار افتاد

مرا ز صحبت جاہل چہ باک مے باشد — کہ در دہان نجس حرف پاک مے باشد

چو می بینم بدی از خصم خود در مہر می کوشم — ز آب سرد دائم چون سفال گرم می جوشم

می کشد ہر کس بدامن پا بجائے می رسد — جمع سازد مرغ در پرواز پای خویش را

ناقصان را جور می باشد گوارا تر ز لطف — آتش سوزان بہ از آب است خشت خام را

دزد وقت ساعت آخر خود بخود رسوا شود — یافتم از نالہ در زلفش دل دزدیده را

سیم و زر دنیا پرستان را منافق می کند — پشت و رو باشد یکے آئینهٔ بے سیم را

دل اگر میگویم از طفلی نمی دانی کہ چیست — آنچہ روز اول از ما بردهٔ آن را بده

چارهٔ نبود شکست توبہ را جز انفعال — از گداز خویش باشد مومیائی شیشہ را

آگہ کسے از ناخوشی زادهٔ خود نیست — از تلخی گفتار خبر نیست زبان را

بر میوهٔ رسیده زدن سنگ ابلہی است — زنہار از سوال مرنجان کریم را

دائم برہنہ ہمچو قلم راه مے رود — باشد اگرچہ کفش طلا تیره بخت را

چون کاغذ مشقی ز جمال تو نگاہم — ہر چند کہ شوید عرق شرم تو خواناست

در اثر پیش است سالک گر بظاہر در قفاست — نقش پای اسپ ہموار است پیش از جای دست

مرا بہ ریختن خون خود مضایقہ نیست — کسے اگر بتو گوید چرا چہ خواہی گفت

چون نمیرم یار می گوید عاشق می کشد — من نہ تنہا عاشقم بر دوست خود ہم عاشق است

بود خاصیتِ آبِ بقا خوے ملایم را | که از دندان زبان را زندگانی بیشتر باشد
بشاہان می رسد از زیر دستان فیضِ پنہانی | بنای خانہ را از خشتِ زیرین محکمی باشد
اگر خواہی زعمرِ خود حلاوت تن بسختی ده | ثمر را وقت شیرینی چو آید استخوان گیرد
چو دولت یافتی خوی بدت فرمان روا گردد | که در وقت سواری دست چیب صاحب عنان باشد
بذر پاشی بود مشہور خورشیدِ جہان آما | زر پاشیده را پیوسته در دامانِ خود دارد
تواند نفس ظالم از گداز خویش عادل شد | که چون شمشیر سوزن گشت کارش دوختن باشد
عیبِ خود نسبت بعاجز می دہد فرمان روا | بار چون افتد مکاری چوب بر استر زند
گر کند اقبال ما را کامیاب انتقام | از تغافل ہمتم خون در دلِ فرصت کند
در وصل دلم وا نشود بسکہ ضعیفم | از رشتۂ باریک گره دیر کشا ید
توان کردن بنرمی کار ہاے سخت گیران را | که از قفل آنچہ می آید ز مُہرِ موم می آید
بدرویشان چو آمیزی پسندِ حق توانی شد | که چون با ریسمان آویخت ابریشم نمازی شد
با اعتبار جنگ ندارد تلاشِ فقر | زر بفت باش و پارۂ دلقِ فقیر باش
غلط مکن چو سرت گشت گرم فکرِ بلند | که بازگشت نباشد فتاده را از بام
نیایم در شمار ار ما بسانِ رشتۂ گوہر | در شتان را بنرمی آشنای یکدگر سازم
شاعران جان از برای شعر فہمان می کنند | دخترِ ہر کس وجیہ افتاد مفت شوہر است

در این شعر طرفہ مضمونے واقع شده۔ امثال این مضمون ہر چند بلند و نازک باشد بستن و در زبان حرف گیران افتادن چرا۔

مثل عمق بخاری کہ خود را بگ تشبیہ می دہد و می گوید ؎

بخونِ من شده مژگانِ او حریص چنان | که شیعیان حسین علی بخونِ یزید

و شیخ سعدی شیرازی کہ خود را در چہ محل فرود می آرد ؎

بزیر بارِ تو سعدی چو خر بگل در ماند | دلت نسوخت کہ بیچاره زیر بار من است

وعرفی شیرازی کہ دہانِ خود را بچہ می آلاید ؎

شاہدِ عصمت۔ تلاشِ صحبت من کے کند خونِ حیضِ دُخترِ رز جوشد از ایماے من

وملّا ملک قمی کہ خود را بچہ حوالہ می کند ؎

تا چند بو الفضول زند لاف دوستی دادِ ادب دہید و ملک را کتک[1] زنید

ونعمت خان عالی کہ از چہ مقام حرف می زند ؎

بیا کہ شیشۂ می در سجود جام شد است ببین کہ خانۂ ما مسجد الحرام شد است

(۷۳) عالی میرزا محمد شیرازی

حاوی فنونِ وافر بود و جامعِ علوم متکاثر۔ اسلاف او در شیراز بشیوۂ طبابت مشہور بودہ اند۔

پدرش حکیم فتح الدین عم حکیم مُحسن خان است کہ در ہندوستان با شاہ عالم در وقت شاہزادگی مصاحبتے بہم رسانید۔ و پسرش حکیم حاذق خان در سال آخر عالمگیری بخطاب حکیم الملک امتیاز یافت و در عہد محمد شاہ بہ منصب پنجہزاری و خطاب حکیم الملوک و کمال تقرب محسود اقران گشت حکیم فتح الدین نیز بہ ہند آمدہ

گویند میرزا محمد در ہند متولّد شد۔ و در صغر سن ہمراہ پدر بشیراز رفت وکسب کمال نمودہ برگشت۔ و در خدمت مُلّا شفیعای یزدی مخاطب بہ دانشمند خان نیز تلمذ نمود۔

و در سلک نوکران خلد مکان امتیاز یافت و چون شہر حیدر آباد فتح شُد۔ تاریخ فتح از نظر شاہی گُزرانید۔ و بمرحمتِ خلعت سرافراز گردید۔ تاریخ این است ؎

---

[1] چوبدست قلندران (فرہنگ رشیدی صفحہ ۱۲۹)۔

از نصرتِ پادشاہِ غازی — گردید دلِ جہانیان شاد

آمد بقلم حساب تاریخ — شدفتح بجنگ حیدرآباد ۱۰۹۷ھ

و در سنہ اربع و مأتہ و الف (۱۱۰۴) بخطاب نعمت خان و داروغگی باورچیخانہ نعمت فراوان اندوخت و "شکر نعمت واجب واجب" تاریخ یافت

و در اواخر عہد خلد مکان بخطاب مقرب خان و داروغگی جواہر خانہ نگینِ دولت بدست آورد

و چون محمد اعظم شاہ بعد از انتقال خلد مکان بہ ارادۂ مقابلت شاہ عالم از دکن نہضت ہند نمود۔ میرزا محمد عالی ملازم رکاب بود۔ و چون محمد اعظم شاہ در وقت قرب رفتن بنگاہ را در گوالیار گزاشت۔ میرزا محمد برائے محافظت جواہر خانہ در گوالیار ماند

و بعد کشتہ شدن محمد اعظم شاہ و ظفر یافتن شاہ عالم۔ میرزا محمد نعمتِ ملازمت شاہ عالم دریافت۔ و بخطاب دانشمند خان سرمایۂ مباہات اندوخت و بتحریر شاہ نامہ مامور گردید۔ لیکن اجل فرصت نداد کہ آن نسخہ را باتمام رساند و قلم قضا پیشدستی نمودہ در سنہ احدی و عشرین و مأتہ و الف (۱۱۲۱) نسخۂ حیاتش باتمام رسانید[۱]

میرزا محمد در نظم و نثر قدرت عالی دارد خصوص در وادی نثر طلسم حیرت مے بندد

دیوان[۲] محتوی بر قصائد و غزلیات و مثنوی مسمے بہ "سخن عالی" و منشآت او بنظر در آمدہ

---

[۱] در دائرہ میر مومن واقع حیدرآباد دکن مدفون شد۔ (گلزار آصفیہ صفحہ ۶۱۲ مطبوعہ بمبئی سنہ ۱۳۱۶ھ)

[۲] کلیات نعمت خان عالی بسیار نایاب خوشخط بکتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن موجود است۔

در دیباچه دیوان خود می نگارد که :-

" در بدایت حال به مناسبت شغل طبابت که سمت موروثی بود حکیم تخلص می"
" نمودم - آخر تصحیف ، حکیم اختیار تخلص حکیم را مانع شد و بفرمودهٔ اُستادے"
" نواب دانشمند خان عالی تخلص کردم"

این چند بیت از دیوانش ملتقط گردید ؎

نخواهد کرد ترکِ بت پرستیها دلِ زارم
که چون سنگِ سلیمانی ست مادرزاد زنّارم

موج آبی چو رسد دانه ثمرساز شود
ناخن اینجا شکند تا گرهے باز شود

می کند باز این دلِ شوریده آزارِ خودش
من چرا منعش کنم او داند و کارِ خودش

نگذارد بحرف گریه مرا
کاغذِ آب دیده را مانم

رشتهٔ حیاتم را همچو رشتهٔ تسبیح
صد گره بکار افتاد تا بیار پیوستم

نقش پائی او بهر گامے کند جان در تنم
خاک راهِ دوست گشتن آبِ حیوانِ من است

یار را در بر گرفتن کے فراموشم شود
کے رود از یاد کس چیزیکه از بر می کنند

گفتی اگر قرار بگیری رسی بکام
باری ازین قرار به بینم چه می شود

دین و دلے که داشتم از دست من کشید
در من نماند جز نفس آن هم کشیدنی ست

دریا دلی کن وز کدو پوچتر مباش
خواهد همیشه مرتبهٔ آشنا بلند

سبز باغی که بود بیتو کم از ماتم نیست
می کند سایهٔ هر نخل سیه پوش مرا

کشتِ امیدِ مرا نشوونما معکوس شد
رو بپائین می کشد قد همچو باران دانه ام

به بزمِ وصلِ او کاش اینقدر هم می شدم محرم
که چون آئینه حرفی از پسِ دیوار می گفتم

کوکب سوخته میکرد گر اندک مددے
همچو آتش به دلِ سنگ تو جامی گردم

بجایِ نامه شمعِ روشنی دادیم قاصد را
که طوماریست شرحِ سوز و پیغام زبانی هم

از عصای خویش طفلی را جنیبت می کشم
از رکابش دور وقتِ نیسواری نیستم

کاملان راہمہ سرگشتگی از دستِ خود است　　حاجتِ گردشِ پرکار نشد مانی را

خود ناتوان ولے ہنرآموز مردم اند　　پیرانِ قد خمیدہ کمانِ کبادہ اند

حرفِ بجا زکس نشنیدم ز اہل ہند　　غیر از کسے کہ گفت بمطرب بجا بجا

(۴۷) خالص۔ سید حسین

مخاطب بہ امتیاز خان صفاہانی خلف میرزا باقر وزیر قورچی۔ حاجی الحرمین الشریفین بود۔

بعد ورود ہندوستان در دکن۔ خلد مکان را ملازمت کرد و در سلک ملازمان سلطانی منتظم گردید۔ و بدیوانی صوبۂ عظیم آباد پٹنہ و خطاب امتیاز خان امتیاز یافت۔ و ثروت عظیمے بہم رسانید۔

و در عہد شاہ عالم عازم دیار ایران شد۔ و در بلدہ بھکر رسیدہ با علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی برخورد و صحبتہا داشت

امتیاز خان اموال للکوک از نقود و جواہر و اقمشہ با خود می برد۔ خدا یار خان[1] مرزبان سندھ چشم طمع بر اموال او دوخت۔ علامۂ مرحوم برین معنی اطلاع یافتہ ہر چند مبالغہ کرد کہ پیشتر نباید رفت۔ و از ہمین جا عطف عنان باید نمود۔ گوش نکرد و سر بکف بجولانگاہ قاتل روان شد۔ چون بسیوستان رسید میر محمد اشرف خویش علامۂ مرحوم نائب خدمات سیوستان استقبال کرد و در حویلی خود فرود آورد۔ خدا یار خان میر محمد اشرف را بتقریبے در خدا آباد طلبید۔ و کسان خود را فرستاد تا شبے کار امتیاز خان تمام کردند۔ و این حادثہ در سنہ اثنین وعشرین و مأتہ والف (۱۱۲۲) واقع شد۔ علامۂ مرحوم "آہ آہ امتیاز خان"
۱۱۲۲ھ

---

[1] مآثر الامرا جلد ا صفحہ ۸۲۵ تذکرۂ خدا یار خان۔

تاریخ یافته اند۔

دیوانش مطالعہ اُفتاد۔ صاف گوست ۔ تلاشہا ہم دارد این چند بیت بزبان قلم ودیعت می شود ؎

ما وطن دائم بخاکِ کربلا می خواستیم	رشتۂ تسبیح ز دگوے کہ ماسے خواستیم
بسائل آنچہ برآید ترا ز دست بدہ	نگاہدار زبان را و ہرچہ ہست بدہ
رسید فصل بہار و زمانہ گلچین است	سپند آتش می شود چہ وقت تمکین است
تیرہ روزی مانع عرضِ کمالاتِ دل است	روز چون شب می شود آئینہ فرد باطل است
نیست تقصیرِ کسے گر ما بہ بند اُفتادہ ایم	از جنونِ دوریِ خود در کمند اُفتادہ ایم
حق القدم گرفت گہرہاسے نیمرو	پای کسے کہ آبلہ زد در سراغِ ما
تو تا از دیدہ رفتی مانمی بینیم خود را ہم	جُدائی از تو چون آئینہ تنہا می کند ما را
تانخواند مشو سبز بہر انجمنے	کہ نباشد بہ چمن قدر گلِ خود رو را
بگویش قاصدی میرفت بیدردان ز نادانی	ہمہ مکتوب می دادند من دادم دلِ خود را
دلبرِ من سکہ دارد بپشت چشم نازکے	دیدہ گریہ ہم گذارد بازے بیند مرا
ای کاش ہمچو رشتۂ تسبیح تار عمر	در کربلا گسستہ شود گر گسستنی است
با خستی کہ لازمِ ارباب دولت است	دُشنام می دہند بسائل غنیمت است
نیست بے لطفی جواب نامہ گر نوشت دوست	از زبانِ خامہ ما را یاد نتوانست کرد
دیوانہ براہے رود و طفل براہے	یاران مگر این شہر شما سنگ ندارد
ہمتِ ہرکس بقدرِ وسعتِ احوالِ اوست	آب چندین چشمہ از یک چشمۂ پل می رود
لُطفِ حق را کرد بر ما ظلمتِ عصیان غضب	آب دریا را شبِ تاریک آتش مے کند
نمی خواہم بغیر از من کسے از وی نشان یابد	چو برگردد الٰہی قاصدِ من بے خبر باشد
ساقی بیا کہ فصل خزان زود مے رسد	ای می تو ہم برس کہ سفر مے کند بہار

جفاشی راکہ با اغیار من دلخواہ می بندی ‌ ‌ ‌ اگر منظور دل بُردن بود من ہم دلی دارم

کار نظارہ بعینک چو فتد چشم بپوش ‌ ‌ ‌ سر بپیرت نہ دگر شیشہ بخود بند مکن

(۷۵) باذلؔ رفیع خان مشہدی

نسبش بخواجہ شمس الدین صاحب دیوان می پیوند - و عمش میرزا محمد طاہر وزیر خان - در عہد صاحبقران ثانی شاہ جہان از مشہد مقدس - بہ ہند رسیدہ نوکری شاہزادہ اورنگ زیب عالمگیر برگزید - بعد جلوس عالمگیری بصوبہ داری برہان پور و اکبر آباد و مالوا بنوبت سر بلند گردید - و در حکومت مالوا سنہ ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) حیات مستعار را وداع نمود -

و عم دیگرش میرزا جعفر سروتی - در مشہد مقدس مدرسۂ عالی دارد - نور الدین محمد خان و فخر الدین محمد خان و کفایت خان پسران میرزا جعفر سروقد بہ ہند آمدند و بخطابات و خدمات پادشاہی ممتاز بودند -

اولین دیوان برہان پور شد و در اورنگ آباد سنہ ست و عشرین و مأتہ والف (۱۱۲۶) بساط ہستی در نورد دید - از اشعار اوست ؎

شد صرفۂ ما تا تو شکستی دلِ ما را ‌ ‌ ‌ ہر پارۂ این آینہ عکسے زتو دارد

دومین خانساماں شاہزادہ محمد معز الدین بن شاہ عالم بود - آخر داروغۂ بیوتات کشمیرش - و ہمانجا در سنہ تسع و ثلاثین و مأتہ والف (۱۱۳۹) درگزشت -

میرزا محمود پدر رفیع خان باذل نیز بہ ہند آمد محمود پورہ واقع اورنگ آباد و محمود پورہ واقع برہان پور بنام اوست - و قبرش در محمود پورۂ برہان پور است -

---

؎ مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۹۴۰ مطبوعہ کلکتہ -

مولد رفیع خان باذل دار الخلافہ شاہجہان آباد۔ از معتصمان دامن دولت عالمگیری بود و بحکومت سرکار بانس بریلی سرفرازے داشت۔

وفاتش در سنہ ثلث وعشرین ومآتہ والف (۱۱۲۳) اتفاق اُفتاد۔

خیلے قوت بیانے دارد۔ و بہ اقتضاءِ تخلص خود فراوان جواہر زواہر بذل وا[...] می نماید۔ حملۂ حیدری او قریب نود ہزار بیت مشہور عالم است۔

نقشے از کلامش در نگین صفحہ می نشیند ؎

نگردد طور جای نقش پا معراج احمد را	ید بیضا بزرگ داری کند نورِ محمد ر[ا]
کمر در کارِ اُمّت تنگ بستن اینچنین باید	بہ بین در نام او گنجیدنِ میمِ مشدّد ر[ا]
امشب چو شمع ریخت ز ہر تار موے ما	ہر گریہ کہ بود گرہ در گلوے [ما]
مامستِ جامِ غبغب و میناے گردنیم	بر دوش مے کشند نکویان سبوی [ما]

(۷۶) اثر شفیعای شیرازی

سخن سازِ افسون طراز است۔ پدرش از مردم پر شگفت بودہ کہ موضعیست از اعمال شیراز۔

مؤلد و منشائ شفیعا شیراز است۔ در خورد سالی چشمش از آبلہ بے نور گرد[ید] اما چراغ بصیرتش روشنی کامل داشت۔ اکثر در شیراز بسر می برد۔ و باصفہان ہ[م] رفتہ۔ با مستعدانِ آنجا صحبت داشت۔

کسانیکہ اُورا دیدہ اند می گویند کہ بسیار کریہ منظر بود اما ہر گاہ در نطق مے آمد مجلسیان را شیفتۂ حسن کلام می ساخت

فوتش بعد عشرین ومآتہ والف (۱۱۲۰) واقع شد این چند بیت از دیوانش بعجلت تمام التقاط یافت ؎

رشتۂ طولِ امل تار و جہان طنبور است | چہ قدر بر سرِ این کاسۂ خالی شور است
ز آبِ گلستان آموخت شوقم جانفشانی را | بپائی نونہالان صرف کردم زندگانی را
خط گرد ظاہر آن دہنِ غنچہ رنگ را | در کار بود حاشیہ این متنِ تنگ را
ز خلوت خانۂ خود گوشۂ درویش محزون را | چنان باشد کہ گیرد پادشاہی ربع مسکون را
بد عمل را دائم از نقصانِ مردم راحت است | سنگ کم دزدِ ترازو را نگین دولت است
چون آن شعرے کہ اندازند کج طبعان بہ تقطیعش | زموزونی جدائی بود حاصل عضو عضوم را
دوستان را کسوتِ تجریدے پوشد خدا | شاہ می بخشد بخاصان خلعتِ پوشیدہ را
شناز حق شناسان را مقید زیورِ دنیا | ز انگشتِ شہادت دست کوتاہ است خاتم را
آخر بزلفِ پرفنِ او نقدِ جان دادم | ز ما نندا رخود کردم زنادانی پریشان را

(۷۷) سرخوش - محمد افضل

از مردم سرکار عبد اللہ خان زخمی شاہجہانی بود - می فروش مصطبۂ معانی است و قدح گردانِ انجمن سخن دانی - عمرہا در کوچۂ شاعری شتافت - و صحبت بسے ز صاحب طبعان عصر خود دریافت - چنانچہ از "کلمات الشعرا[۱]" کہ تالیف اوست سمت وضوح می یابد -

شاگرد محمد علی ماہر و موسوی خان فطرت است و از یارانِ شیخ ناصر علی و در مدح او می گوید ؎

باشعرِ علی نمے رسد شعر کسے | زان سان کہ خطِ کس بخط میر علی

[۱] نسخ متعددہ از کلمات الشعراء در کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن موجود است و یکے از انہا نسخۂ کتب خانہ سراج الدین علی خان آرزوست کہ بسیار خوشخط است و اشاعت کنندہ این کتاب (محمد عبد اللہ خان) عزم بالجزم دارد کہ این نسخۂ گرانمایہ را بطبع رسانیدہ اشاعت دہد ایزد کارساز توفیق رفیق گرداناد -

شخصے در مجلسے گُفت کہ تعدیہ رسد بکلمۂ با مسموع نیست۔ فقیر شاہدے از کلام میرزا محمد قلی سلیم طہرانی گذارش نمود۔

بالطف ساعدت ید بیضا نمی رسد　　پیشِ لبت سخن بہ مسیحائے رسد

اواخر عمر در دار الخلافہ شاہ جہان آباد پا در گوشۂ قناعت شکست و بہ تزوج و تاہل پر داخت۔

ولادت او در سنہ خمسین و الف (۱۰۵۰) واقع شُد۔ عمری دراز یافت و در عشرۂ ثالث بعد مآتہ و الف (۱۱۰۰) بخلوت کدۂ خموشان شتافت

جامِ کلامش بگردش می آید[۱]

زمین و آسمان در میکشی فرمانبرت گردد　　سرت چون گردد از مستی جہان گرد سرگردد
نظرے بر گلِ شبنم زدہ اُفتاد مرا　　آمد از زخم نمک سود جگر یاد مرا
کار چون با ناقص اُفتد دست بردار از کمال　　ہمزبانِ لال را ناچار باید گشت لال
تعزیرہم بقدر بزرگی مقرر است　　از اسپ تازیانۂ انسان کلان تر است
ز دست و پا زدنِ بسملِ تو دانستم　　کہ بعد کشتہ شدن ہم تلاشہا باقی است
در عدم ہم ز عشق شورے ہست　　گل گریبان دریدہ می آید
از خوشۂ انگور عیان شد کہ درین باغ　　شیرازۂ جمعیتِ دلہا رگِ تاک است
ہموار زکس نہ بیند آزار　　نتوان کفِ دست خود گزیدن

(۷۸) طاہر۔ التفات خان نقد صفاہانی

نام اصلی او میرزا محمد طاہر است از سلسلۂ میرزایان دفترِ سلاطین صفویہ بود۔ مشارٌ الیہ و برادرش میرزا محمد علی در عہد خلد مکان از صفاہان

[۱] دیوان سرخوش در کلکتہ بقالب طبع در آمدہ۔

بہ دکن رسیدند۔ و با مخلص خان ربطی بہم رسانیدہ بتوجہ او ملازمت پادشاہ حاصل کردند۔ و بمنصبی کامیاب گشتند

نخستین بخطاب التفات خان و دومین بخطاب ملتفت خان مورد التفات گردید۔

التفات خان درعصر خلد مکان فوجدار بیر از مضافات اورنگ آباد بود۔ و در عہد شاہ عالم فوجدار گودرا از توابع گجرات احمد آباد شد و در زمان محمد فرخ سیر بہ فوجداری ماندو و مندسور از ملحقات صوبۂ مالوا می پرداخت۔

چون امیر الامرا سید حسین علی خان بہ دکن رسید۔ خود را بخدمت امیر الامرا رسانید۔ و مشمول الطاف گردید۔

آخر صحبت برہم برخورد ناگزیر متوجہ دار الخلافہ شاہجہان آباد گشت و در نواحی کہرکون رسیدہ در سنہ تسع وعشرین و مائۃ والف (۱۱۲۹) بردست قطاع الطریق رشتۂ حیاتش انقطاع یافت۔

ذکی الطبع بود و نثر مستعدانہ می نوشت۔ و بمثابۂ قدرت داشت کہ سہ کاتب در حضور او با اسباب کتابت می نشستند۔ ہر سہ را عبارت خود می فرمود۔ و فقرۂ لاحق برائی ہر کدام بے تامل می گفت و ربط کلام از دست نمی داد۔ و باوصف آن خود ہم دران حالت مشغول کتابت می بود۔

از التفات خان است ؎

ملن گویا بعرض مدعا یارب زبانم را — بہ بند از موی چینی تار قانون فغانم را

شہید بیکسم پوشیدہ ام بعد از فنای خود — برنگ مردۂ فیروزہ نیلی در عزاے خود

شہرت حسن تو شد از کشتۂ دیدار تو — از نسیم بال بلبل بشگفد گلزار تو

(۷۹) غبار۔ میرزا ابوتراب

پسر التفات خان۔ خوش ذہن بود۔ و شعر خوب می گفت۔

جعفر عاشق تخلص در ہجو غبار قصیدۂ پرداخت۔ غبار باین رباعی جواب ادا کرد

گویند کہ ہجو کرد ما را جعفر شیرین و لطیف ہمچو شیر و شکر

صد شکر کہ آنچہ عیب ما بود غبار امروز برای دیگرے گشتہ ہنر

(۸۰) واضح میرزا مبارک اللہ مخاطب بہ ارادت خان

از دودمانِ امارت است۔ جدش میر محمد باقر از نجباء بلدۂ ساوہ و دامادی او بمیرزا جعفر آصف خان علاوہ بود۔ در عہد جہانگیری بمنصب میر بخشیگری دم مباہات می زد۔ و در زمانِ جلوسِ شاہ جہان بوالا پایۂ وزارت مترقی گشت و بفرصت قلیل بہ ایالت دکن و خطاب خان اعظم فوز عظیم اندوخت۔ و بتفریق بہ صوبہ داری گجرات و بنگالہ و کشمیر و الہ آباد مامور گردید۔ و ہیچ وقت بیکار نماند۔ آخر پادشاہ او را مجاز کرد کہ حکومتِ ہر صوبہ کہ خواہد برای خود اختیار کند۔ او فوجداری دار الخیور جونپور برگزید و در ایام حکومت آنجا موافق سنہ ثمان و خمسین و الف (۱۰۵۸) مرحلۂ آخرت پیمود و دختر او با شاہ شجاع منسوب بود۔

و سلطان زین الدین بن شاہ شجاع از بطن آن عفیفہ متولد شد۔ پسر خوردش میر اسحٰق ارادت خان در عصر خلد مکان بعد از فتح دارا شکوہ بحکومت صوبۂ اودھ مامور گشت و در ہمان سال ازین دارِ ملال درگزشت

پسر او میرزا مبارک اللہ واضح از درگاہ خلد مکان بخطاب موروثی ارادت خان[1] مامور گردید۔ و در سنہ مائۃ و الف (۱۱۰۰) بفوجداری چاکنہ و در سنہ ثمان و مائۃ و الف (۱۱۰۸) بفوجداری نواحی اورنگ آباد و بعد از آن بقلعہ داری گلبرگہ منصوب گشت۔

---

[1] مآثر الامرا جلد صفحہ ۲۰۳ تا ۲۰۶ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء تذکرۂ ارادت خان۔

و در عصر شاہ عالم بہ منصب چہار ہزاری امتیاز یافت - و در عہد محمد فرخ سیر سنہ ثمان وعشرین و مائتہ و الف (۱۱۲۸) ودیعت حیات سپرد -

دیوان واضح بنظر در آمد - چند غزل بخط واضح بر ہوامش این نسخہ ثبت بود - قصائد و غزلیات و رباعیات و مثنوی متعدد دارد -

این چند گل ازان چمن چیدہ شد

عارف از دو پُر است ولی او نمے شود | آئینہ رونما شود و ردسے شود
ز مقراضِ فنا نور است شمعِ زندگانی را | بود آبِ دمِ شمشیر صندل سرگرانی را
چہ اُلفت است بزلفِ تو بیقراران را | بلی سیاہ پسند است سوگواران را
موجم و وحشت کند محروم از ساحل مرا | در طپیدن رفت از کف دامنِ قاتل مرا
در عالمِ دل باختنِ خویش رواج است | عمریست کہ ویرانۂ ما وقفِ خراج است
عجیب صبح ز خورشید گلفشانیہا ست | بجام پیریِ ما بادۂ جوانیہا ست
براہِ او چہ در بازیم فی دیدنہ نہ دُنیائے | دلے داریم و اندوہے سری داریم وسودائے
واضح بہ ہیچ راہ دلم وا نمے شود | این قفل زنگ بست شکستن کلید اوست
بر مرادِ دلِ خود بال زدن نقصان است | وقت آن خوش کہ مراد قفس انداختن است
دست فرسود نگہ طلعتِ خورشید نشد | حسن بے ساختہ از قبض نگہبان دارد
گرچہ آزادم ولی جانم فداسے دیگریست | گرد سر گرداندہ صیادے مرا سر دادہ است
زنگ فرمائے دلم نیست بجز عیش حباب | یافت یک پیرہن ہستی و آن ہم کفن است
بیخود شدنم آفت بیناے ادب بود | ساقی کرم افزود کہ در نشہ کمی کرد
رفتنیہاسے جہان قابلِ دل بستن نیست | این قدر بس کو دمی خاطرِ خود شاد کنند
گلۂ صاف بہ از عفو غبار آلود است | ہست دوزخ گنہی کہ بمدارا بخشند
بہار وقف صبا - گل بکام گلچین باد | کہ ما بہ کنج قفس طرحِ آشیان کردیم

بکاغذ انگری پیچیدہ ام یعنی دلِ خود را مباد اگر یہ برحالم کنی ای نامہ بر رحمے

رباعی

در گنجفۂ دہر شہانِ عالم درصنفِ رعیت اندنے بیش و نہ کم
حکمے دارند زان جہاندار شدند چون حکم نماند گشت بازی برہم

(۸۱) بیدل میرزا عبدالقادر عظیم آبادی

عمدۂ سخن طرازان۔ وشہرۂ سحر پردازان است۔ در اقسام نظم پایۂ بلند و در اسالیب نثر رتبہ ارجمند دارد۔ طبع درّاکش چہ قدر معانی تازہ بہم رسانده۔ وچہ ثمرہائے نورس کہ از نہال قلم افشانده۔ خلاصۂ کلامش شراب میخانۂ ہوشیاران۔ وطلاے دستمایۂ کامل عیاران است از آغاز شعور تا دم آخر چشم برسیمای معنی دوختہ۔ وچراغ عجیبے برمزار خود افروختہ۔

از نژاد قوم برلاس است۔ در بلدۂ عظیم آباد پٹنہ از نہانخانۂ عدم بشہرستان وجود خرامید و در ہندوستان نشو و نما یافت

در مبدء حال نوکر شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود۔ وبمنصبے امتیاز داشت یکے از مقربان تعریف میرزا بسمع شاہزادہ رسانید۔ شاہزادہ فرمود۔ قصیدۂ در مدح ما انشا کند تا رتبۂ استعدادش دریافتہ باضافۂ منصب وتقرب سرافراز فرمائیم این خبر بمیرزا رسانیدند فی الفور دل از نوکری برداشت۔ ہرچند یاران مقیّد شدند کہ قصیدہ در مدح شاہزادہ توان گفت۔ سر انکار باز زد و نوکری را ترک دادہ در دارالخلافہ شاہجہان آباد گوشۂ انزوا گرفت وبقیہ زندگانی بعنوان فقر و توکل بسر آورد۔

حق تعالیٰ اورا اعتبار و اشتہار ارزانی فرمود۔ امرا و ارکان سلطنت ہمہ

آرزوی ملاقات داشتند و اعزاز و اکرام فوق الحد بجا می آوردند سیما نواب شکر الله خان که خود با جمیع اہل بیت محو اعتقاد میرزا بود و میرزا نیز مخلص خاص این خاندان است۔

نواب شکر الله خان از سادات خواف است و داماد عاقل خان رازی داز پیشگاه خلد مکان بحکومت ہرند و سہارنپور و میوات سرفرازی داشت آخر در میوات سنہ ثمان و مائۃ و الف (۱۱۰۸) از منصب حیات مستعفی گشت میر لطف الله شکر الله خان پسر اوست که بخطاب پدر مخاطب گردید و خلف دیگرش میر عنایت الله شاکر خان۔ و دیگرے میر کرم الله عاقل خان۔

نواب نظام الملک آصف جاه طاب ثراه در شعر خود را شاگرد میرزا (بیدل) می گرفت۔ در منشآت میرزا چند رقعه که بنام چین قلیج خان است عبارت از نواب آصف جاه باشد که خطاب قدیم اوست۔ ہرگاه میرزا بدولت خانۂ نواب می رفت استقبال و مشایعت میکرد۔ و برمسند خود می نشاند۔

و میرزا را با امیر الامرا سید حسین علی خان نیز ربط تام بود در ایامی که امیر الامرا بنظم ممالک دکن می پرداخت۔ میرزا این دو بیت از شاہجہان آباد به امیر الامرا نوشت ؎

ای نشۂ پیمانۂ قدرت بچه کاری ہستی اثری یا پۓ تاراج خماری
می در قدحی گل بسری جام بدستی رنگ چمنی موج گلی جوش بہاری

لیکن بعد برہم زدن محمد فرخ سیر تاریخ طبع زاد میرزا که ع

"سادات بوی نمک حرامی کردند"
۱۱۳۱ھ

شہرت گرفت۔ میرزا متوہم شده از دہلی حرکت جانب لاہور کرد۔ عبد الصمد خان ناظم لاہور بتعظیم و تکریم تمام پیش آمد و خدمات شایسته بتقدیم رسانید۔

وچون دولتِ سادات عنقریب برہم خورد- میرزا درہمان ایام بہ شاہجہان آباد معاودت نمود- وسیوم ماہ صفر سنہ ثلث وثلثین و مآتہ والف (۱۱۳۳) رخت بعالم باقی کشید- و در صحن خانۂ خود مدفون گردید-

میرزا معنی آفرین بے نظیر است اما عبارت بطور خود دارد و بطور جمہور نیز فراوان جواہر سخن در رشتۂ نطق کشید- اگر کلیاتش را انتخاب زنند مجموعۂ لطیف مقبول حاصل می شود و خطِ نسخ بر نسخۂ سحر سامری می کشد- چنانچہ درین عدالت گاہ شہود عدل حاضر است-

وازبس قوت طبع گاہے بادپای فکر تندمی تازد و بطور ملّا ظہوری ترشیزی دریک زمین مکرر طرح غزل می اندازد-

و میرزا را بحر کامل مرغوب افتادہ و درین بحر شنائی کردہ میر عطاء اللہ صاحب رسالۂ عروض گوید بعضے متاخرین شعراء عجم بر کامل مثمن شعر گفتہ اند- خالی ازعذوبتی نیست چنانچہ خواجہ کمال الدّین سلمان ساوجی فرماید ؎

بصنوبرِ قدِ دلکشش اگرای صبا گذرے کنی	بہوای جانِ حزینِ من دلِ خستہ را خبرے کنی

وازمطالع میرزا بیدل است ؎

توکریم مطلق و من گدا- چہ کنی جز این کہ نخوانیم	درے دیگرم بنما کہ من بکجا روم چو برانیم

دیوان غزل میرزا بنظر درآمد- این چند گوہر ازان محیط برآوردہ شد ؎

مستِ عرفان را شراب دیگرے درکار نیست	جز طوافِ خویش دور ساغرے درکار نیست
ادب چہ چارہ کند شوق چون فضول افتد	بجای عذر دل آوردہ ام قبول افتد
دیدۂ انتظار را دامِ امید کردہ ام	ای قدمت بچشم من خانہ سفید کردہ ام
آخر زفقر بر سرِ دُنیا زدیم پا	طلقی بجاہ تکیہ زد و ما زدیم پا
کافرم گر مخمل و سنجاب می باید مرا	سایۂ بیدی کفیل خواب مے باید مرا

ی نقش چین نه حسن فرنگ آفریدن است　　بهزادی تو دست ز دنیا کشیدن است

نه بند لباس تکلف آزاد است　　برهنگی به برم خلعت خدا داد است

الفت تن باعث فکر پریشان دل است　　دانه صاحب ریشه از آمیزش آب و گل است

ے از التفات چشم خوبان کام بر دارد　　که بر هر استخوان صد زخم چون با دام بر دارد

من نمی گویم زیان کن یا بفکر سود باش　　ای ز فرصت بیخبر در هر چه باشی زود باش

شیوهٔ فقر ملک بے نیازی کرد تسلیم　　یا قبالی که دل بر خاست از دنیا به تعظیم

باز مینا بانه ایجاد نواے مے کنم　　مطلب دیگر نمے دانم دعاے مے کنم

من ازین بحر نه کشتی نه کدو مے آرم　　چون حباب از سر خود جامه فرو مے آرم

درین حدیقه نه قدر دان حیرانی　　بشوخی مژه نتسم ورقی به گردانی

جمع گشتن دل مارا به تسلی نرساند　　از گهر نسبت بر د شیوهٔ غلطانی را

به وجود و چه عدم بست و کشاد مژه است　　چون شرر هر دو جهان را بنگاهے دریاب

سر گرانی لازم هستی بود بیدل که صبح　　تا نفس باقی است سندان جبین مالبد است

گر تامل قفس بیضهٔ طاؤس شود　　در شبستان عدم نیز چراغانی هست

دل بسخت گره شد بخم ابروے نازش　　در طاق تغافل همه نقاشئ چین است

صاف معنی کرد مستغنی ز درد صورتم　　چون بط می باطن من عالم آب من است

بهستی تو امید است نیستی مارا　　که گفته اند اگر هیچ نیست الله است

بهر حرف گزری سیر نرگستان کن　　بقدر نقش قدم چشم دوستان باز است

تا نفس باقی ست ظالم نیست بیفکر فساد　　گوشه گیر فتنه می باشد کمان را تا دم است

قلندرانه حدیث است زاهد مغرور　　تو غرهٔ به بهشتی که جائے ریدن نیست

کینه در طبع ملائم نکند نشو و نما　　فارغ از جوش غبار است زمینی که نم است

حسن بے مشق تامل نگذشت از دل ما　　صفحهٔ حیرت آئینه عجب خوش قلم است

مشقِ ستم ز طینتِ ظالم نمی رود	زورِ کمان دمی که نماند کباده است

کس نرفتی بعدم هستی اگر جامی داشت	خلقی از تنگیِ این خانه بصحرا زده است

کاش هجران دادِ من میداد گر وصلی نبود	شمع تصویریم که از من سوختن هم ننگ داشت

گر برآمد از صدف گوهر اسیرِ رشته است	خانهٔ غربت دلِ آگاه را دامِ بلا است

بی خمیدن از زمین نتوان گهر برداشتن	آنچه بردارد دولت زین خاکدان قدِ دوتاست

نه دام دانم و نی دانه این قدر دانم	که دل بهر چه کشد التفات صیاد است

ور نیام هر نفس تیغِ دو دم خوابیدهٔ است	چون سحر در قطعِ هستی خنجری درکار نیست

آن قدر سعی به آبادیِ ما لازم نیست	خانهٔ چشم به امداد نگاهی برپاست

گویند بهشت است و همه راحتِ جاوید	جائیکه بداغی نطپد دل چه مقام است

چون سایه باش یک قلم آئینهٔ نیاز	آن را که سجده جز و بدن نیست بندهٔ نیست

تا خموشی نگزینی حق و باطل باقی است	رشتهٔ را که گره جمع نسازد دو سر است

مرده هم فکرِ قیامت دارد	آرمیدن چه قدر دشوار است

بگذر از اندیشهٔ یوسف که در کنعانِ ما	یا نسیمِ پیرهن یا جلوهٔ پیراهن است

هیچ کس از معنیِ مکتوبِ شوق آگاه نیست	ورنه جائی نامه بیش یار ما را خواندن است

هر که رفت از خود بداغِ تازه ام ممتاز کرد	آتشِ این کاروانها جمله برجانِ من است

پیشکارانِ عجوزِ دهر یکسر غالب اند	آنکه از مردان بمردی باج میگیرد زن است

آبرو با عرضِ مطلب جمع نتوان ساختن	دستِ حاجت تا بلندی کرد استغنا نشست

بیدل نتوان بردنم از خطِ جبینم	نقاشِ عرق ریزِ حیا نقش مرا بست

خواریِ دیوانِ دهر عزتِ ما بیش کرد	فرد چو باطل شود سر ورقِ دفتر است

قماشِ فهم نداریم ورنه خوبان را	اتوی پیرهنِ ناز چینِ پیشانی است

زین ندامت خانه بیرون رفتنت دشوار نیست	هر قدر دستی که می سائی بهم پا می شود

برنگِ آب سیرِ برگ برگِ این چمن کردم — گلِ داغ است بیدل آنکه بوئے از وفا دارد

داغم که چرا پیکرِ من سایه نه گردید — تا در قدمِ سروِ خرامانِ تو باشد

چو عمر گر نشوی هم عنانِ خود داری — قدم به هیچ گذاری رکاب می گردد

بس که نالم بیدل از بیدادِ چرخ — خوابِ من آوازِ این دولاب برد

در مجلسے که عزت موقوفِ خود فروشی است — دیگر کسے چه باشد گر میرزا نباشد

چو برگردد مزاج از احتیاطِ خود مشو غافل — سزا منت سخت می لرزد دبیران سنگے که مینا شد

به لافِ دعویِ عشق سرِ بوالهوس بلند است — مگر از دکانِ قصاب جگرے خریده باشد

از دل حقیقتِ ردّ و قبول پرسیدم — بخنده گفت برو یا بیا که می پرسد

اگر مردی در تخفیفِ اسبابِ تعلق زن — که انگشت دگر انگشتِ شریک بند کم دارد

کج ادایانه به اربابِ مطالب سر کن — راستی بر دلِ این قوم سنان می باشد

دهر لبریزِ مکافات است اما کو تمیز — کم کسے اینجا بحالِ خود نه رحم می کند

برقی ز دور دارد هنگامهٔ تجلّی — ای بیخودان ببینید دل جلوه گر نباشد

هر چند کارِ فرداست امروز مفت خود گیر — شاید دماغِ طاقت رفتن دگر نباشد

بنشست بغلط سوی من انداخت نگاهی — تیری که ازین شست خطا شد چه بجا شد

نموده اند ز دستِ نوازشِ فلکم — دمی که گاه غضب بر زمین پلنگ زند

سایه از جلوهٔ خورشید چه اظهار کند — رفتم از خویش ندانم بچه آئین آمد

ای ساغرِ بنگاله ازین تشنه سلامی — خوش خیمه بیران چشمهٔ کوثر زدهٔ باز

وضعِ فقیریِ ما ناساز هیچکس نیست — ویرانه ایم اما بسیار خوش هوائیم

چندانکه زخود می روم آن جلوه به پیش است — رنگے نشکستم که برنگے نرسیدم

نشئهٔ تحقیق ما را شعلهٔ جوّاله کرد — گردِ خود گشتیم چندانی که خود را سوختیم

کم ظرفیم از غفلتِ خویش است وگرنه — دریاست می ریخته از جامِ حبابم

در وصل ز محرومیِ دیدار میپرسید   آئینه نفهمید که من با که دو چارم

طپیدم ناله کردم - آب گشتم خاک گردیدم   تکلف بیش ازین نتوان بعرضِ مدعا کردن

چه پردازم بعرضِ مطلبِ خود سخت حیرانم   تو هم آخر ز بانِ حیرتِ آئینه می دانی

رباعی

هر صبح که درهائے فلک باز کنند   مردم قانون جستجو ساز کنند

قوال فلک بدست گیرد دفِ مهر   دنیا طلبان پا زدن آغاز کنند

مخفی نماند که تاریخی که **میرزا بیدل** برای سادات گفته و در ترجمۂ او برزبان قلم گزشته - محرک شد که درین محل شمۂ از احوال دو امیر کبیر از ساداتِ بارهه و اسبابے که باعث عزل پادشاه شد بمعرض بیان در آید - و این جملہ معترضه نقاب از صورت حال وا نماید - و اسم **نواب آصف جاه** هم در ترجمۂ میرزا ذکر یافت به این تقریب حالات نواب **آصف جاه** و نواب **نظام الدوله** شهید خلف الصدق او نیز می طرازم - و ادهم کلک را مطلق العنان می سازم -

(۸۲) سید عبداللہ خان

مخاطب به **قطب الملک** وزیر اعظم **محمد فرخ سیر** پادشاه بود و برادرش **سید حسین علی خان** بمنصب امیر الامرائی تارک مباهات بآسمان می سود -

اینها از اعاظم سادات بارهه اند و اکابر شرفاء هند نسب سادات بارهه به سید ابو الفرح واسطی راجع می شود که سلسلۂ نسبش در دفترِ اول تحت ترجمہ سید محمد صغری بلگرامی نور الله ضریحهٗ نگارش یافت -

هر دو برادر فرقدین فلک سیادت و نیرین سپهر امارت بودند متحلی باکثر شمائل

لہ مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۳۰ تا ۱۴۰ مطبوعہ کلکته سنه ۱۸۹۱ء -

سنیہ وخصائل رضیہ خصوص سخاوت وشجاعت کہ ازین دو صفت والا آثار غرابظہور رسانند۔ ونقشہائی کہ طراز صفحۂ دولت باشد۔ برلوح روزگار نشاندند۔ واز مبادی ایام عروج تا منتہے بخوبی ونیکنامی بسر بردند۔ واز آبیاری عدل واحسان عرصۂ ہند را رشک فردوس برین ساختند۔ لیکن در اواخر دولت راہ غلط پیمودند وتا روز قیامت داغ بدنامی برخود بردند۔ اما نزد ارباب انصاف منشاء عزل پادشاہ محض پاس آبرو وحفظ جان عزیز بود کہ اینہا مدة العمر جانفشانیہا نمودند۔ ولوازم دولتخواہیہا بتقدیم رسانیدند۔ پادشاہ چشم از حقوق پوشیدہ درصدد قلع وقمع افتادہ وتا زندہ بود ہمین خیال درسر داشت۔ آخر این رای سقیم باعث زوال سلطنت شد ودولت پادشاہ وسادات ہردو برہم خورد۔

قاضی شہاب الدین ملک العلما قدس سرہٗ درمناقب السادات میفرمائد کہ:۔

" امارت صحت سیادت خلق محمدی است وسخاوت ہاشمی وشجاعت حیدری باید "
" کہ سید صحیح النسب ازین ملکات بہرۂ وافی داشتہ باشد۔ واحیانا بحکم نفس امارہ "
" اگر مرتکب عصیانے شود۔ آخر کار سببے رومی دہد کہ باعث نجات اُخروی می گردد "

مصداق این کلام درین ہردو برادر مشاہدہ افتاد کہ مظلوم ازین عالم رفتند وغازۂ شہادت بررو مالیدند۔ نام اصلی قطب الملک حسن علی است ونام اصلی امیر الامرا حسین علی۔ شہادت اول بہ زہر واقع شد۔ وشہادت ثانی بخنجر۔

حسن علی خان برادر کلان درعہد **خلد مکان** بخطاب خانی وفوجداری نذربار وسلطان پور از توابع **بگلانہ** سرافرازی یافت وبعد ازان بحراست **اورنگ آباد** سربلند گردید۔

وچون شہزادہ **محمد معز الدین بن شاہ عالم** از پیشگاہ **خلد مکان** بصوبہ داری **ملتان** مامور شد **حسن علی خان** بہمراہے رکاب شہزادہ دستوری یافت۔ صحبت

او با شاہزادہ کوک نشد۔ و آزردہ خاطر بہ لاہور برگشت۔ درآن وقت میر عبدالجلیل بلگرامی بخدمت بھکر و سیوستان نیام داشت۔ چون حسن علی خان از نواحی بھکر قصد لاہور کرد۔ میر سلوکہائے پسندیدہ بعمل آورد۔ ابتدای ربط با سادات این است وقتیکہ خلد مکان علم بملک جاودانی زد۔ و رایات شاہ عالم از پشاور بہ لاہور خرامید حسن علی خان را بمنصب سہ ہزاری و عطای نقارہ و بخشیگری فوج جدید سرافراز ساخت۔

و در جنگ محمد اعظم شاہ بہراولی فوج محمد معز الدین کہ ہراول مجموع عساکر شاہ عالمی بود مقرر گردید۔ وقتیکہ جنگ تراز و شد۔ حسن علی خان و حسین علی خان و نورالدین علی خان برادر سیوم برسم تہور پیشگان ہند خود را از فیل انداختند و با جمعیت سادات بارہہ پای جلادت افشردہ بجنگ کوتہ یراق پیوستند نورالدین علی خان نقد زندگانی درباخت و دیگر برادران زخمہای نمایان برداشتند و سُرخ روئی فتح و ظفر حاصل کردند۔ حسن علی خان بمنصب چہار ہزاری و صوبہ داری اجمیر مباہی گشت۔ و بعد از ان بصوبہ داری الہ آباد امتیاز پذیرفت

چون نوبت سلطنت بہ محمد معز الدین رسید۔ حکومت الہ آباد از عزل او بنام راجی خان مقرر شد و سید عبدالغفار از احفاد سید صدر جہان صدر الصدور پہانوی بہ نیابت راجی خان متوجہ الہ آباد شد۔ سید حسن علی خان فوجے بتقابل برآورد و در سواد الہ آباد جنگ [illegible] افتاد۔ سید عبدالغفار بعد غالب شدن مغلوب گردید۔ عنان عطف ساخت۔ محمد معز الدین باقتضای غفلت و عیاشی دست از ندارک برداشتہ در استمالت سید حسن علی خان افتاد و بہ ارسال فرمانِ بحالی الہ آباد و اضافہ منصب سرافراز نمود

اما برادرش سید حسین علی خان ناظم عظیم آباد پتنہ کہ بمزید شجاعت و وفا و متانت

تا مور روزگار بود با محمد فرخ سیر پیمان رفاقت موکد ساخت۔ چنانچہ در ترجمۂ او نگارش می رود۔ و بہ حسن علی خان برادر کلان نیز ترغیب رفاقت نمود۔ حسن علی خان بچاپلوسی محمد معز الدین کہ از وقت صوبہ داری ملتان کم التفاتی او می دانست اعتبار نہ کردہ از تہ دل بہ محمد فرخ سیر گرویدہ و درخواست قدوم الہ آباد نمود۔

محمد فرخ سیر درچنین ہنگام اتفاق این دو برادر بہادر صاحب فوج از امارات اقبال خود دانستہ از بلدۂ پٹنہ بہ الہ آباد رسید و با حسن علی خان مشافہۃً بتجدید عہد پرداختہ امیدوار مزید عنایات ساخت و بہ ہراولی فوج مقرر فرمود۔ و عازم پیش گشت۔

عز الدین پسر کلان محمد معز الدین بہ اتالیقی خواجہ حسین مخاطب بہ خان دوران از دار الخلافہ شاہجہان آباد بتقابل محمد فرخ سیر مرخص گردید۔ و در حوالی کجوہ از توابع الہ آباد رسیدہ انتظار حریف می کشید۔ بمجرد تقارب فوج محمد فرخ سیر عز الدین بے استعمال ادوات حرب نیم شبی راہ گریز گرفت۔

فوج محمد فرخ سیر کہ در کمال عسرت و بے سامانی بود از غارت بنگاہ عز الدین تقویتے کمال بہم رسانید و روانہ پیشتر شدہ در نواحی اکبر آباد خرامش نمود۔

محمد معز الدین نیز از دار الخلافہ کوچ کردہ بہ اکبر آباد آمد۔ و در فکر عبور دریای جمن (جون) بود کہ حسن علی خان پیش قدمی نمودہ از متصل سرای روز بہانی چہار کروہی اکبر آباد دریای جمن (جون) را عبور کرد و در عقب او محمد فرخ سیر نیز از دریا گزشت۔ اکثر مردم محمد فرخ سیر از عسرت و کم مایگی رو بہ پراگندگی آوردہ بودند۔ معدودے ہمراہ رکاب رسیدند۔ سیزدہم ذی الحجہ سنہ ثلث و عشرین و مائتہ و الف (۱۱۲۳) تلاقی فریقین دست داد۔ نسیم فیروزی بر الویہ محمد فرخ سیر وزید۔ و محمد معز الدین بتغییر وضع راہ دہلی گرفت۔

درین کارزار از هر دو برادر تردداتِ نمایان بظهور رسید۔ سید حسین علی خان برادر خورد زخمهای کاری برداشته درمیدان افتاد۔ بعد جلوه افروزی شاهد فتح حسن علی خان برادر کلان برجناح استعجال روانه دار الخلافه گشت۔ و پادشاه نیز به تفاوت یک هفته سایهٔ وصول بر ساحتِ دهلی انداخت حسن علی خان بمنصب هفت هزاری هفت هزار سوار وخطاب سید عبد الله خان قطب الملک بهادر یار وفادار ظفر جنگ وتفویض وزارت اعلیٰ بلند پایه گشت۔

چون عروج رتبه این هر دو برادر از حد گذشت۔ ناتوان بینان درصدد شکست افتادند۔ و به تسویلات واهی مزاج پادشاه را شورانیدند۔ نوبت بجائے رسید که هر دو برادر خانه نشین گشتند۔ و به ترتیب مورچال و استعداد اسباب پرخاش پرداختند والدهٔ پادشاه که با هر دو برادر اظهار دوستی می نمود و از قدیم واسطهٔ اصلاح بود۔ بخانهٔ قطب الملک آمده مجدداً عهد و پیمان استوار ساخت۔ هر دو برادر بملازمت رسیده شکوهای محبت آمیز درمیان آمد۔ و چند روز زمانه به آرامش گرائید۔

غرض گویان مزاج پادشاه را برهم زدند۔ هر روز صحبت بے مزه تر می گشت۔ و مادهٔ نفاق که خانه برانداز کهنه دولتهاست می افزود۔ تا آنکه امیر الامرا بصوبه داری دکن مرخص گشت۔ و قطب الملک بعیش و عشرت مشغول گشته عنان وزارت بدست راجه رتن چند سپرد۔ اعتقاد خان کشمیری همراز و دمساز پادشاه گردید و کنگاش قلع و قمع سادات اعلان گرفت۔ قطب الملک به امیر الامرا نوشت که کار از دست رفته است پیش از انکه چشم زخمی به آبرو و جان برسد۔ خود را باید رسانید۔ امیر الامرا باکمال تسلط و جبروت از دکن روانه شده سواد دهلی را معسکر ساخت و پادشاه را پیغام کرد که تا که بند و بست قلعه به اختیار ما نباشد در ملازمت وسواس دارم۔ پادشاه خدمات قلعه را به متوسلان امیر الامرا سپرد۔ بعد استحکام قلعه امیر الامرا

ملازمت پادشاه رسید۔

وہشتم ربیع الآخر بہ ارادۂ ملاقات ثانی فوجہا آراستہ داخل شہر شد و در حویلی شایستہ خان فرود آمد۔ قطب الملک و مہاراجہ اجیت سنگھ در قلعہ رفتہ بدستور روز اول بہ بندوبست قلعہ پرداختند و کلید دروازہ بدست آوردند۔ آن روز و شب بہمین منوال گذشت۔ مردم شہر واقف نشدند کہ شب در قلعہ چہ واقع شد چون صبح دمید۔ قتل قطب الملک شہرت دادہ افواج پادشاہی از ہر جانب مرتب شدہ بر سر امیر الامرا خواستند ہجوم آرند امیر الامرا بہ قطب الملک گفتہ فرستاد کہ چہ جائے توقف است زود از میان باید برداشت۔

لاعلاج قطب الملک نہم ربیع الآخر سنہ احدی و ثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۱) پادشاہ را مقید ساخت و رفیع الدرجات بن رفیع الشان بن شاہ عالم را از حبس برآوردہ بر تخت نشاند و صدای نقارۂ جلوس او آشوبی را کہ در شہر برپا شدہ بود فرو نشاند۔

رفیع الدرجات در حالتِ حبس بمرض تپ دق مبتلا بود۔ چون سلطنت میسر شد لوازم احتیاط مزاج از دست داد و بعد ۳ ماہ و چند روز روزگار او سپری گشت و مطابق وصیت او برادر کلانش رفیع الدولہ را بر سریر سلطنت جا دادند۔ و بہ شاہ جہان ثانی ملقب ساختند۔ بعد ایامے نیکوسیر در قلعہ آگرہ خروج کرد۔ امیر الامرا با پادشاہ بسرعت خود را رساندہ قلعہ را مفتوح ساخت۔ ناگاہ فتنۂ دیگر گل کرد۔ جی سنگھ سوائی طبل مخالفت کوفت۔ قطب الملک در رکاب شاہ جہان ثانی برای دفع جی سنگھ بہ فتح پور سیکری شتافت و با جی سنگھ صورت مصالحہ درمیان آمد۔ شاہ جہان ثانی نیز بعد ۳ ماہ و چند روز بمرض اسہال درگذشت۔

ناگزیر روشن اختر بن جہان شاہ بن شاہ عالم را از دار الخلافہ طلبیدہ

شاہجہانی بریدہ آوردہ و آن خطہ را بونور آب احیا نمود۔ علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی گویدے

بحرِ جود و فیض قطب الملک عبداللہ خان	نہر خیبری کرد جاری آن تہ زیر محنت
بہر آن عبدالجلیل و اسطی تاریخ گفت	نہ قطب الملک مدّ بحرِ احسان و کرم

۱۱۲۷ھ

و نیز علامۂ مرحوم در مثنوی بمدح ادمی پردازدے

ارسطو فطرتے آصف نشان است	یمین الدولہ عبداللہ خان است
بدیوان چون نشیند نو بہار است	بمیدان چون در اید ذو الفقار است

(۸۳) امیر الامرا سید حسین علی خان[۵]

برادر خورد قطب الملک است آماد رسخاوت و شجاعت و علو ہمت تمکین دو تبار از برادر کلان فائق بود۔ و در عہد خلد مکان بہ حکومت رنتھنبور و آخرہا بہ فوجداری ہندول بیانہ می پرداخت

چون برادرش بعد رحلت خلد مکان در لاہور مشمول عواطف شاہ عالم گردید۔ سید حسین علی خان با فوجی شایستہ در حوالی دہلی دولت ملازمت دریافت و در جنگ محمد اعظم شاہ مصدر جلائل ترددات گشتہ نوعی کہ گزشت بہ منصب سہ ہزاری و عنایت نقارہ سربلند گردید۔ و بوساطت شاہزادہ عظیم الشان بہ نیابت صوبہ داری عظیم آباد پتنہ رخصت یافت

در اواخر عہد خلد مکان صوبہ داری بنگالہ بہ سپہدار خان مخاطب بہ اعز الدولہ خان جہان بہادر از تغیر شاہزادہ عظیم الشان مقرر گشت۔ محمد فرخ سیر خلف عظیم الشان کہ بہ نیابت پدر در بنگالہ بود طلب حضور شدہ بہ پتنہ

---

۵ مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۲۱ تا ۳۳۸ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء۔

سید چون مدتہا بخودسری گزرانید و نسبت بہ برادران دیگر نزد جد و پدر رتبۂ نداشت
یعنی حضور شاق و ناگوار پنداشتہ بعد زعسرتِ اخراجات اوقات بسر میکرد تا
آنکہ شاہ عالم شنقار شد محمد فرخ سیر خطبہ و سکّہ بنام پدر نمودہ در فراہم آوردن مردم
ہمت گماشت - درین اثنا خبر گشتہ شدن عظیم الشان رسید - در ربیع الاوّل
سنہ ثلث و عشرین و مآتہ والف (۱۱۲۳) خود سریر آرای سلطنت گشت -

وسید حسین علی خان ناظم پٹنہ را بہ وعدۂ عنایات استمال ساختہ رفیق
گردانید و ازین جہت سید حسن علی خان ناظم الہ آباد نیز طریق رفاقت سپرد - در
کمتر زمانی افواج کثیرہ مجتمع گشت اما بنا بر قلت خزانہ تا رسیدن اکبر آباد دوازدہ
ہزار سوار بیش نماند -

سید حسین علی خان روز جنگ بہ اتفاق حسین بیگ خان صف شکن نائب
صوبہ داری اُولیسہ و زین الدین خان پسر بہادر خان رُہیلہ مقابل
ذو الفقار خان بن اسد خان وزیر کہ توپ و ضرب زن بسیار پیش رو چیدہ
ایستادہ بود اسپان تاختہ در زنجیرۂ توپخانہ در آمد - چون عرصۂ و غا بر خود تنگ دید
بآئین دلاوران کشور ہند پیادہ گشتہ زخمہائے کاری برداشتہ بر زمین افتاد - و آن
دو سردار بار فقاء بسیار مردانہ نقد زندگانی نثار نمودند -

بعد فتح سید حسین علی خان بخطاب امیر الامرا بہادر فیروز جنگ و منصب
ہفت ہزاری ہفت ہزار سوار و خدمت والاے میر بخشیگری کوس بلند زندگی نواخت
و در سال دوم جلوس بہ افواج سنگین بہ تنبیہ اجیت سنگھ مرزبان سرزمین
مارواڑ کہ لوای تمرد افراختہ بود - مامور گردید و تا میرٹھ ہر جا تعلقۂ او بود لکد کوب
تاراج ساخت - راجہ از صولت فوج منصور جانب بیکانیر بدر زد و در مکانہای
استوار خزید -

درین لیساق آنچه از اجرای حکم امیر الامرا نقل می کنند این است که :-

"چون دیہات اجیت سنگھ و جی سنگھ سوائی باہم مخلوط اند و رعایای تعلقہ اولین از
"ہراس رو بفرار می آوردند- وتبار اجیان حکم بود کہ مواضع خالی را یغما کردہ آتش زنند
"و مکانہای آباد را مزاحمت نرسانند- رعایای اجیت سنگھ این را دیدہ بوساطت
"رعایای جی سنگھ امان خواستہ می آمدند- ہمان وقت سزاولان تعین می شدند کہ تبار اجیان
"گویند کہ آتش فرو نشانند و آنچہ گرفتہ اند مسترد سازند اصلا درین حکم تخلف نمی شد-
"بعضی ثقات از مردم دیہ استفسار کردند باتفاق می گفتند کہ غیر از سوختن نقصانے
"بما نرسید-

وضبط و فتق امیر الامرا ہمیشہ برین منوال بود-

افواج او از راہ باریکے مابین دو زراعت مے گزشت کسی را قدرت نبود کہ از
جادہ تفاوت کند- دست بزراعت رسانیدن معلوم-

القصہ اجیت سنگھ چون خرابی خود و ملک مشاہدہ کرد وکلاء معتبر فرستادہ بتقدیم
پیشکش و ارسال پسر کلان خویش ابی سنگھ نام و تزویج دختر خود بہ پادشاہ کہ در
عرف این دیار دولہ گویند مستدعی عفو جرائم گردید- امیر الامرا بمصالحہ پرداخت و
ابی سنگھ را ہمراہ گرفتہ خود را بحضور رسانید و فوجی برای دولہ گزاشت و بعد
رسیدن دولہ طوی پادشاہ منعقد گشت-

گویند اینچنین طوی عظیم الشان از شاہان پیشین کم جلوۂ ظہور نمود- علامۂ مرحوم
میر عبد الجلیل بلگرامی مثنوی رنگینے درین طوی بنظم آوردہ و داد سخنوری دادہ-

بعد ازین پادشاہ امیر الامرا را بہ صوبہ داری دکن مقرر فرمود- چون میر
جملہ سمرقندی ہر روز مزاج پادشاہ را از سادات منحرف می ساخت- قرار یافت
کہ اول میر جملہ بصوبہ داری پتنہ راہگرا گردد بعد ازان امیر الامرا رخصت دکن

شود۔ میر جملہ روانہ پٹنہ شد و امیر الامرا درسنہ سبع وعشرین و مآتہ والف (۱۱۲۷) متوجہ دکن گردید۔

وقت رخصت مواجہتہً عرض کرد کہ اگر درغیبت من میر جملہ بحضور رسید۔ یا بہ قطب الملک نوعی دیگر سلوک شد درعرض بیست روز مرا رسیدہ دانند۔ پادشاہ از قباحت نافہمی بوساطت خان دوران مخفی بہ داؤد خان ناظم برہان پور تحریض مخالفت نمود۔

داؤد خان باآنکہ سادات در ابتدائ سلطنت محمد فرخ سیر واسطۂ جان بخشی او شدند وبتازگی امیر الامرا نیابت صوبہ داری برہان پور از پادشاہ بنام او گرفت۔ واو از گجرات احمدآباد بہ بُرہان پور آمدہ بحکومت آنجا می پرداخت چشم از حقوق سادات پوشیدہ ارادۂ مخالفت مصمم ساخت۔

چون امیر الامرا نربدا را عبور کرد ظاہر شد کہ داؤد خان سررشتۂ موافقت گسستہ خیال ملاقات ہم درسر ندارد۔ امیر الامرا درفکر اصلاح اُفتاد و بپیغام کرد کہ درصورتِ توافق ملازمت لازم و درشکل تخالف روانۂ دار الخلافہ باید شد از ما مزاحمتے نیست۔

داؤد خان پائی جہالت افشردہ کار بہ پرخاش رسانید۔ ناگزیر یازدھم رمضان سنہ سبع وعشرین ومأتہ والف (۱۱۲۷) عرصۂ مبازرت درسواد برہان پور آراستہ گشت وجنگے عظیم رونمود۔ داؤد خان بزخم تفنگ نقد ہستی باخت۔ بعد طلوع نیر فتح امیر الامرا بہ اورنگ آباد رسید وبرمسند ریاست تمکن ورزید۔

وعنقریب کھندو وبھاریہ سیناپتی راجہ ساہو درصوبہ خاندیس سربہ فساد برداشت امیر الامرا ذوالفقار بیگ بخشی خود را بہ تنبیہ او تعین فرمود۔ ودر پرگنہ بھانیر دوچار گشتہ بجنگ درپیوست۔ ذوالفقار بیگ جرعۂ شہادت چشید۔

وباقی فوج بیجا در آمد- سیف الدین علی خان برادر اصغر امیر الامرا و راجہ محکم سنگھ بمالش غنیم مامور شدند و تا بندر سورت عنان باز نہ کشیدند- و محکم سنگھ تا قلعہ ستارہ مسکن راجہ ساہو دقیقہ از نہب و تالان فرو نگذاشت-

چون پادشاہ بہ اغوای دولت بر اندازان- و سرداران دکن خصوص راجہ ساہو در باب مخالفت امیر الامرا- بایما و صراحت کوتاہی نمی کرد و در دہلی با قطب الملک ہر روز صحبتے تازہ و نزاعے نو برمے انگیخت و صدای بگیر و بکش ہر وقت بگوشہا مے رسید- قطب الملک ہمیشہ امیر الامرا را بہ آمدن دہلی ترغیب می کرد

لاعلاج امیر الامرا از دشمن خانہ بدشمن بیگانہ ساختہ در سنہ تسع وعشرین و مائۃ والف (۱۱۲۹) با راجہ ساہو بتوسط سنکراجی ملہار و محمد انور خان برہان پوری کہ تا حین تحریر در قید حیات است و فقیر را با او صحبتہای مستوفی اتفاق افتاد- صلح کرد و بشرط عدم تاخت و تاراج ملک و عدم تعرض طرق و شوارع- و نگاہ داشتن پانزدہ ہزار سوار در رکاب ناظم دکن- اسناد چوتھ و سردیسمکی شش صوبۂ دکن بمہر خود با تنخواہ کوکن وغیرہ ملکے کہ راج قدیمش می نامند حوالہ نمود-

مخفی نماند کہ در اواخر عہد خلد مکان قرار یافتہ کہ با غنیم صلح در میان آید- باین شرط کہ سر صد از محصول ملکی نہ روپیہ بصیغۂ سردیسمکی حصۂ غنیم مقرر شود پادشاہ میر ملنگ را با اسناد سردیسمکی نزد غنیم فرستاد کہ عہد و پیمان محکم سازد و سرداران غنیم را بملازمت پادشاہی بیارد- آخر رای پادشاہ برگشت و میر ملنگ را کہ ہنوز اسناد حوالۂ غنیم نہ کردہ بود بحضور طلبید- و در عہد شاہ عالم سر صد دہ روپیہ سردیسمکی بہ غنیم مقرر شد و سند پادشاہی حوالہ گردید- و در ایام حکومت داؤد خان چوتھ یعنی چہارم حصہ از حاصل ملک سوای سردیسمکی بہ غنیم قرار یافت و جاری وساری

گشت امانت بہ عمل نیامدہ بود۔ امیر الامرا بطورے کہ گذشت سند چوتھ حوالہ نمود۔ آخر نحوست این تزبیع سخت سرایت کرد و رفتہ رفتہ غنیم شریک غالب شد و قوت عجیبے بہم رسانند

امیر الامرا بعد مصالحہ عازم دار الخلافہ شد و غرہ محرم سنہ احدی و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۱) با فوج دکن بشوکت و صولت تمام از خجستہ بنیاد کوچ کرد و معین الدین نام مجہول الحالے را پسر شاہزادہ محمد اکبر بن خلد مکان قرار دادہ ہمراہ گرفت و بہ پادشاہ نوشت کہ در تعاقب راجہ ساہو سر کشیدہ بود او را دستگیر ساختم و احتیاط لازم دانستہ خود بحضور می آرم۔

اواخر شہر ربیع الاول در حوالی دہلی جانب لات فیروز شاہ مخیم ساخت و خلاف ضابطۂ حضور نوبت نواختہ داخل خیمہ شد۔ و مکرر ببانگ بلند گفت کہ من از نوکری پادشاہی بر آمدم۔

و بعد ازان کہ بند و بست قلعہ را باختیار خود کرد پنجم شہر ربیع الآخر ملازمت پادشاہ نمود و گذارشِ گلہا کرد۔ و باز ہشتم ماہ مذکور بشہرت سپردن شاہزادۂ جلی سوار شدہ در حویلی شایستہ خان داخل گشت و قطب الملک با راجہ اجیت سنگھ بہ بند و بست قلعہ شتافتہ ہیچکس را در آنجا نگذاشت و پادشاہ را مقید ساخت طوریکہ در ذکر قطب الملک گذارش یافت۔

آخر این حرکت مبارک نیامد و در اندک فرصت نیکوسیر بن محمد اکبر بن خلد مکان کہ در قلعہ اکبر آباد مقید بود باتفاق احتشام آنجا علم خروج بر افراشت امیر الامرا بر جناح استعجال رسیدہ بہ محاصرہ سہ ماہ و چندروز قلعہ را مفتوح ساخت۔ و بموکب شاہجہان ثانی کہ برای تنبیہ راجہ جی سنگھ سوائی تا فتحپور سیکری رسیدہ بود ملحق گردید و صلح درمیان آمد۔

درین ضمن چھبیلہ رام قوم ناگر ناظم الہ آباد دم از مخالفت زد۔ امیر الامرا و قطب الملک با پادشاه از فتح پور به آگره آمدند۔ و تا فرونشستن فتنۂ الہ آباد توقفِ آگره ضرور افتاد۔

چھبیلہ رام فوت شد و گردہر بہادر برادر زادۂ چھبیلہ رام بنیاد مخالفتے کہ عمش گذاشتہ بود بہ پا داشت۔ حیدر قلی خان و محمد خان بنگش با فوجی تعین شدند و بتعویض و تفویض صوبہ داری اودھ با گردہر بہادر صلح واقع شد۔

درین اثنا نیرنگی فلک شعبدۂ دیگر وانمود۔ نواب نظام الملک ناظم مالوا رائحۂ مخالفت از امیر الامرا استشمام نموده گام سرعت بدکن بر گرفت۔ و بعد قتل سید دلاور خان و سید عالم علی خان قسمی کہ تحریر می شود ملک دکن را بتصرف درآورد

امیر الامرا با پنجاه ہزار سوار بہ عزیمت دکن نہم ذی القعده سنہ اثنتین وثلثین و مأته و الف (۱۱۳۲) از اکبر آباد کوچ نمود۔

سبحان اللہ این دو برادر سیما امیر الامرا شجاعت و سخاوت و کرم و حلم و مواسات فطری داشتند و کافۂ انام را مشمول انواع احسان ساختند و ہرگز مجوّز ستم و بیداد بر متنفسے نشدند اما مقلب القلوب نوعی دلہا را صرف کرد کہ دستگرفتہای سادات از سادات برگشتند و ہرچند می دانستند کہ زوالِ دولتِ ایشان باعث خانہ خرابی ماست۔ می گفتند الہی این کشتی غرق شود ما ہم فرو رویم از بیگانگان چہ توان گفت۔

بعد برہم خوردن دولت سادات مردم دو فرقہ شدند جمعی بہ نیکی یاد می کردند و گروہی بہ بدی۔ و در مجالس فیما بین فریقین طرفہ مناقشہا برپا می شد۔

میرزا بیدل تاریخ عزل محمد فرخ سیر چنین بنظم آورده ؎

دیدی کہ چہ با شاہ گرامی کردند　　صد جور و جفا زراہ خامی کردند

تاریخ چو از خرد بجستم فرمود　　سادات بوی نمک حرامی کردند
١١٣١ھ

و میر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی در جواب چنین انشاء کرد ؎

با شاہ سقیم آنچہ شاید کردند　　از دست حکیم ہر چہ آید کردند

بقراط خرد نسخۂ تاریخ نوشت　　سادات دوائی آنچہ باید کردند
١١٣١ھ

القصہ اعتماد الدولہ محمد امین خان بنابر قرابت قریبہ کہ با نواب نظام الملک داشت درفکر غدر افتاد۔ و میر حیدر کاشغری را بران داشت کہ تا بو یافتہ بقطع رشتۂ حیات امیر الامرا اقدام نماید۔

میر حیدر مسطور از ترکان دوغلات است۔ و جد کلانش میر حیدر[1] صاحب تاریخ رشیدی ہموارہ ملتزم رکاب بابری و ہمایونی بود۔ چندے بہ فرمان روائی کشمیر ہم رسید۔ و از جہت میر شمشیری اینہارا میری گویند۔

ششم ذی الحجہ سنہ اثنتین و ثلثین و مائۃ و الف (١١٣٢) در منزل نورہ سی و پنج کردہ عرفی از فتح پور سیکری مخیم عساکر شد۔ امیر الامرا بعد داخل شدن پادشاہ در محل سرا پالکی سوارہ بخانۂ خود برگشت ہمین کہ متصل کالباری یعنی احاطۂ چوبین کہ گرد خیام پادشاہی نصب کنند رسید۔ میر حیدر کہ روشناس و راہ حرف داشت فرد احوال خود بدست امیر الامرا داد و شروع بضعیف نالی نمود۔ چون امیر الامرا مشغول خواندن شد بچستی خنجر آبداری بہ پہلوے امیر الامرا رسانید و کار تمام کرد نور اللہ خان از اقرباء امیر الامرا پیادہ ہمراہ می رفت بضرب شمشیر میر حیدر را از پا درآورد۔ و دیگر رفقاء امیر الامرا دست و پای زدند بجای نرسید قابو طلبان سر امیر الامرا را جدا کردہ نزد پادشاہ بردند

[1] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ٣٣٤ مطبوعہ کلکتہ۔

و پس ازین هنگامه لاش او را بحکم پادشاهی تکفین نموده و نماز جنازه خوانده به اجمیر نقل کردند و در جوار پدرش سید عبد الله خان مدفون ساختند۔

پیش از وقوع این سانحه مرد صالحے در رویا دید که سید الشهداء امام حسین رضی الله تعالیٰ عنه به امیر الامرا خطاب کرد که بَلَغَ وَعْدُکَ وَغَلَبَ عَدُوُّکَ بعد شهادت امیر الامرا چون حساب کردند هر یک فقره تاریخ بود با صنعت تقلیب

۱۱۳۲ھ ۱۱۳۲ھ

حق این است که در قریب العهد کم امیری باین خوبی در عرصۂ ظهور آمد نسخهٔ جامع اخلاق حمیده بود۔ وفور طعام و صلاے عام سرکار را و مشهور است مردم اورنگ آباد بالاتفاق نقل می کنند که در عهد امیر الامرا اکثر مردم در خانهٔ خود طعام نمی پختند۔ طباخان سرکار امیر الامرا طعام حصۂ خود می فروختند و قاب پلاؤ مکلّف بچند پل سیاه می دادند۔

اجراء بلغور خانها از غله پخته و خام و احداث مجالس یازدهم و دوازدهم هر ماه در بلاد عظیمه هند و دکن از اعمال خیر او ست۔ و تا امروز جاری است درین مجالس با مشائخ و فقراء بتواضع و انکسار سلوک می نمود و آفتابه در دست خود گرفته بر دست مهمانان آب می ریخت۔

و پیش از وصول دکن زر مهم سازی نمی گرفت۔ بعد رسیدن دکن متصدیان باظهار قلت مداخل و کثرت مخارج مزاجش برین آوردند۔ معهذا چون حیدر قلی خان حاکم بندر سورت اموال مُلّا عبد الغفور ملک التجار بندر مذکور که زیاده بر یک کرور روپیه بود ضبط نمود۔ مُلّا عبد الحیّ پسر متوفی بطریق استغاثه بخجسته بنیاد رسیده و پانزده لکه روپیه بشرط معافی اموال نیاز امیر الامرا نوشته داد۔ روزے صبح مُلّا عبد الحیّ را طلبیده اموال با نیاز معاف کرده به عطای خلعت نواخته رخصت وطن فرمود و گفت امشب مرا بر سر مال این مرد با نفس خود مجادله شد۔ آخر بر نفس طامع غالب آمدم۔

وقتیکہ امیر الامرا از دکن بدار الخلافہ معاودت نمود۔ می خواست کہ امین الدولہ وقائع خوان حضور پادشاہی را بنا بر تقصیری کہ از امین الدولہ در غیبت امیر الامرا صادر شدہ بود معاتب سازد۔ روزے کہ امین الدولہ بملازمت امیر الامرا رسید و از در درآمد میر عبد الجلیل بلگرامی حاضر بود میر بعرض نواب رسانید کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم در حق انصار و ذریت انصار دعا کردہ و در مراعات ایشان وصیتہا نمودہ و فرمودہ تجاوزوا عن مسیئہم یعنی درگذرید از گنہگار ایشان نواب از اولاد رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم و امین الدولہ از اولاد انصار رضی اللہ عنہم باقتداء جد بزرگوار تقصیر مشارٌ علیہ عفو شود۔ امیر الامرا فی الفور از حالت غضب فرود آمد و امین الدولہ را مشمول مہربانیہا ساخت

میر عبد الجلیل دران وقت با امین الدولہ آشنا نبود اما می دانست کہ از اولاد انصار است چون میر طریقۂ محدثین داشت و ہموارہ در مراعات سنن نبوی می کوشید شفاعت انصاری خود لازم دید۔

امیر الامرا خوش ذہین بود و شعر خوب می فہمید۔ و در فن تاریخ دانی متفرد می زیست و ارباب کمال را فراوان دوست می داشت و بعد نماز صبح اذن بود کہ صاحب کمالان درآیند و تا یکپاس روز با اینہا صحبت می داشت و تاکید بود کہ دران وقت دیوانیان و متصدیان حاضر نشوند۔

میر عبد الجلیل مرحوم تعریف خوش فہمی امیر الامرا بسیار می کرد و در مرثیۂ امیر الامرا قصیدۂ غرا بنظم آوردہ و از فرط محبتے کہ با امیر الامرا داشت بکمال دل سوختگی حرف زدہ قصیدہ این است ؎

آثار کربلاست عیان از جبین ہند	زد جوش خونِ آلِ نبی از زمین ہند
شد ماتم حسین علی تازہ در جہان	سادات گشتہ اند مصیبت نشین ہند

نیلی است زین معامله پیراهنِ عرب | وزخونِ گریه سُرخ شداست آستینِ ہند
گیتی چرا سیاه نه گردد ز دودِ غم | خاموش شد چراغ نشاط آفرینِ ہند
ہند این چنین مصیبتِ عظمی ندیده است | دیدیم داستانِ شهور و سنینِ ہند
اند داغ دل زدند چراغانِ اشک جوش | این است نوبهارِ گُلِ آتشینِ ہند
ماہی در آب می طپید و مرغ در ہوا | از شیونِ عظیمِ امیرِ مہینِ ہند
فرزندِ مصطفےٰ اخلفُ الصدقِ مرتضیٰ | کز روی فخر بود بدآتش یمینِ ہند
رستم نشان حسین علی خان شهید شد | از خنجرے که بود نہان در کمینِ ہند
آن صفدری که از قلمِ تیغ بارہا | تحریر کرده نسخهٔ فتحِ مبینِ ہند
تیغش بروزِ معرکهٔ خصم تیره بخت | چون برق می شگافت صفِ آہنینِ ہند
دریا دلے که بود ز ابرِ عنایتش | شادابی بہارِ بہشتِ برینِ ہند
از بہرِ ہر فلک زده عالیجناب او | در ترکتازِ حادثه حصنِ حصینِ ہند
منقاد او شدند ازان سرکشانِ دہر | کز داغ ضبط کرد نشان بر سرینِ ہند
ہند از نہادنش تنِ بے روح گشته است | یعنی که بود او نفس و اپسینِ ہند
عالم چو قیر در نظرِ خلق شد سیاه | اُفتاد تا ز خاتمِ دہر آن نگینِ ہند
گردون ز اختران ہمه تن اشک گشته است | در اعتناءِ ماتمِ رُکنِ رکینِ ہند
دل چاک چاک گشت و جگر داغ داغ شد | زین غم که گشت زہر از و انگبینِ ہند
اِستَرجَعَ الملائکُ واستَعبَرَ الفلکُ | فی ہٰذِہِ المُصِیبَۃِ سُحقًا للّٰدِینِ ہند
از دستِ ابن ملجمِ ثانی شہید شد | گوئی ز کوفه است گُلِ ماتمینِ ہند
تا کربلا و تا نجف و تا مدینه رفت | سیلابِ خون دیده و آه و انینِ ہند
ای دوستانِ آلِ محبانِ اہل بیت | غمگین شوید بهرِ حسینِ حزینِ ہند
تا حقِ اہل بیت رسالت ادا شود | بر رغمِ این جماعهٔ منصوبه بینِ ہند

از کلکِ من بمرثیۂ سیّدِ شہید | این چند بیت ریخت چو دُرِّ ثمین ہند
رضوانِ حق چو سبزہ قرینِ ضریح او | تا ہست حُسن سبزہ بہ گیتی قرینِ ہند
سالِ شہادتش قلمِ واسطی نوشت | قتلِ حُسین کرد یزید لعین ہند

(۸۴) آصف ۔ نوّاب نظام الملک آصفجاہ طاب ثراہ

جدِ[۱] مادری او سعد اللہ خان وزیر اعظم صاحبقران شاہ جہان بادشاہ است و جد پدری او عابد خان کہ پدرش عالم شیخ از عظماء اکابر سمرقند و از احفاد شیخ شہاب الدین سہروردی بود۔

عابد خان در عہد شاہ جہانی واردِ ہندوستان گردید و بدولت روشناسی بادشاہ و خدمت گزینی شاہزادہ اورنگ زیب شرف اندوز گشت ۔ و چون سلطان اورنگزیب را با برادران محاربہ بہ پیش آمد درین معرکہ ملتزم رکاب بود۔ و بعد از سریر آرائی بمنصب چہار ہزاری اختصاص یافت و در سال چہارم جلوسی بخدمت صدارت کل و بعد ازان بمنصب پنج ہزاری و خطاب قلیچ خان افتخار اندوخت و بعد عزل صدارت شانزدہم جمادی الآخرہ سنہ اثنتین و تسعین و الف (۱۰۹۲) کرت ثانی باز بہ خلعت صدارت آراست و در محاصرہ قلعہ گلکندہ حیدر آباد بیست و چہارم ربیع الاول سنہ ثمان و تسعین و الف (۱۰۹۸) بزخم گولۂ توپ نقد جان نثار کرد۔

میر شہاب الدین خلف عابد خان بمراتب علیا صعود نمود و بمنصب ہفت ہزاری ہفت ہزار سوار و خطاب غازی الدین خان بہادر فیروز جنگ بلند آواز گشت و در فتح بیجاپور از بس ترددات نمایان بظہور رسانید۔ بضم فقرہ " فرزند ارجمند " بر القاب سابق نوازشِ تازہ یافت ۔ و در عہد شاہ عالم بصوبہ داری گجرات

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۷۵ مطبوعہ کلکتہ۔

ماموگشت۔ ودر ایام حکومت گجرات سنہ اثنتین وعشرین و مأتہ والف (۱۱۲۲) بعالم باقی شتافت

نواب نظام الملک آصف جاہ خلف نواب غازی الدین خان نام اصلی او میر قمر الدین است۔ وسال میلاد او سنہ اثنتین وثمانین والف (۱۰۸۲)

در ریعان شباب مطرح انظار خلد مکان بود و بمنصب چہار ہزاری و خطاب چین قلیچ خان سرافراز۔ و در تسخیر قلعہ واکنکیرہ مصدر ترددات نمایان گردیدہ باضافہ ہزاری بمنصب پنج ہزاری عروج نمود۔ و بعد رحلت خلد مکان در تنازع شاہزادہا سررشتۂ احتیاط بدست آوردہ ملتزم ہیچ طرف نہ گردید

وچون شاہ عالم سریر سلطنت آراست بخطاب خان دوران بہادر و صوبہ داری اودھ یا فوجداری لکھنؤ کہ دران وقت فوجدار آنجا از حضور مقرر میشد ممتاز گردید۔ علامہ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی تاریخ خطاب او چنین "خاندوران بہادر" یافتہ۔

نواب نظام الملک بہ کمتر فرصت بنا بر گرمی بازار امراء جدید و کساد امراء قدیم از نوکری استعفا کردہ بہ دار الخلافہ شاہ جہان آباد آمد ولباس درویشانہ پوشیدہ خانہ نشین گشت

بعد رحلت شاہ عالم چون نوبت سلطنت چند روزہ بہ محمد معز الدین رسید بہ عنایت اصل منصب وخطاب سابق نواخت۔ فقراء بے قید ہندوستان بر نواب نظام الملک طعنہ مے زدند کہ از خرقۂ درویشی برآمدہ بہ لباس دنیا درآمد طرفہ این جماعت دریوزہ گری ست ازان وقت با نواب نظام الملک سوال نہ کردند غیرت این طائفہ ہم تماشا باید کرد۔

القصہ چون محمد فرخ سیر بر تخت خلافت بر آمد بخطاب نظام الملک بہادر

فتح جنگ و منصب هفت هزاری مباهی ساخت و بنظم دکن مامور فرمود۔

و چون ایالت دکن به امیر الامرا سید حسین علی خان قرار گرفت و نواب به پایهٔ سریر خلافت شتافت حکومت مراد آباد تفویض یافت۔

و چون امیر الامرا از دکن به دار الخلافه معاودت نمود و محمد فرخ سیر را عزل کرده پادشاه نو را به تخت نشاند حکومت مالوا به نظام الملک مقرر ساخت نواب نظام الملک به مالوا آمد و بوی نفاق از امرای پای تخت استشمام نموده در سال دوم محمد شاهی مطابق سنه اثنین وثلثین و مائة و الف (۱۱۳۲) متوجه دکن گردید۔

و غرهٔ رجب عبور دریای نربدا نموده قلعه آسیر را از طالب خان و شهر برهانپور را از محمد انور خان برهانپوری به صلح به دست آورد۔ امیر الامرا لشکر جرار به سرداری سید دلاور خان به تعاقب فرستاد۔ نواب به طریق رجع القهقری بمقابله شتافته۔ در موضع حسن پور سرکار هندیه سیزدهم شعبان سال مذکور تلاقی فریقین دست داد۔ سید دلاور خان بقتل رسید۔ و نواب قرین فتح و نصرت به دار السرور برهانپور عود فرمود۔ و هنوز زخم جراحت رسیدگان التیام نیافته بود که سید عالم علی خان برادر زادهٔ امیر الامرا نائب دکن تدارک کمر بست۔ و از خجسته بنیاد اورنگ آباد جلوریز جانب برهانپور شتافت و ششم شوال سال مسطور در نواحی بالاپور از توابع صوبهٔ برار جنگے صعب رو داد۔ سید عالم علی خان از فرط تهوری پاے جلادت افشرده خون خود را بے محابا ریخت و نواب مظفر و منصور داخل اورنگ آباد گردید۔

امیر الامرا به استماع این خبر قطب الملک برادر کلان خود را بضبط و ربط هندوستان از اکبر آباد جانب دار الخلافه مرخص ساخت۔ و خود با بادشاه عازم

دکن گردید۔ چون قلم تقدیر بزوال دولت سادات بارہ رفتہ بود اعتماد الدولہ محمد امین خان شخصے را مقرر کرد تا امیر الامرا را در عین سواری پالکی بہ خنجر دغا کشت و این حادثہ ششم ذی الحجہ سال مذکور در منزل تورہ واقع شد قطب الملک بوصول این خبر وحشت افزا یکے از شاہزادہا را از قلعہ دار الخلافہ بر آوردہ بہ سلطنت برداشت و فوجی فراہم آوردہ بہ مقابلہ شتافت۔ و بعد محاربہ دستگیر گردید۔

چون نواب نظام الملک بہ نظم ممالک دکن اشتغال داشت وزارت بر محمد امین خان قرار گرفت۔

محمد امین خان پسر خواجہ بہاء الدین است کہ برادر نواب عابد خان مذکور و قاضی بلدہ سمرقند بود۔ محمد امین خان از عہد محمد فرخ سیر بخشیگری دوم باستقلال داشت۔ و بطوریکہ تحریر یافت بپایۂ وزارت اعلی مرتقی گشت اما بعد وزارت اجل فرصت نہ داد۔ و در ایام معدود در گزشت۔

نواب نظام الملک خود را از دکن بہ دار الخلافہ رسانیدہ خلعت وزارت پوشید و خواست کہ قواعد خلد مکان را کہ متروک شدہ بود بتازگی رواج دہد امرا خلیع العذار این را مخل مقاصد خود پنداشتہ مزاج پادشاہ را از نواب نوعے منحرف ساختند

در ہمان ایام مطابق سنہ خمس وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۵) آثار بغی از ناصیۂ حال حیدر قلی خان ناظم گجرات ہوید اگشت نواب بتادیب او مقرر گردید و بہ این تقریب امرا نواب را از حضور بر آوردند۔ چون نواب بمنزل جہابوہ قریب گجرات رسید حیدر قلی خان کہ بارادۂ جنگ مسافتے طے کردہ بود تاب مقاومت در خود ندیدہ خود را دیوانہ قرار داد۔

نواب بہ دار الخلافہ عطف عنان نمود و در جلدوی این خدمت صوبہ داری

و گجرات ضمیمۂ حکومت دکن ووزارت مقرر گردید اما ازنفاق اُمرا غبار خاطرہا افزونی گرفت و در سنہ ست وثلثین و مائتہ والف (۱۱۳۶) حکومت تمام ممالک دکن ازتغیر نواب مبارزخان کہ ازسالہا ناظم حیدرآباد بود مفوض گشت۔ و ملال پنہانی بدرجۂ اعلان رسید۔ نواب مخالفت ہوای دارالخلافہ بامزاج خود موافقت ہوای مرادآباد کہ پیشتر بحکومت آنجا پرداختہ بود بہانہ ساختہ از پادشاہ رخصت مرادآباد گرفت۔ وچند منزل طے کردہ جلوعزم جانب دکن سرتیز ساخت و پاشنہ کوب خود را بہ دکن رسانید۔ مبارزخان بہ مقابلہ پیش آمد در سواد شکرکھیرہ شصت کروہ از اورنگ آباد فریقین بہم رسیدند۔ بیست وسیوم محرم سنہ سبع وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۷) جنگے عظیم واقع شد۔ مبارزخان بقتل رسید۔ وممالک مجموع بنواب مسلم گشت۔

بعد ازین پادشاہ بہ استمالت نواب کوشید۔ وہمیشہ بارسال فرامین عنایت وبذل انعامات مخصوص می ساخت۔ ودرین ایام نواب بخطاب آصف جاہ بلند آوازہ گردید۔ و در سنہ خمسین ومائتہ والف (۱۱۵۰) پادشاہ بمبالغہ تمام نواب را طلب حضور نمود۔ نواب خلف الصدق خود نواب نظام الدولہ ناصر جنگ بہادر را نائب دکن مقرر ساختہ خود بہ دارالخلافہ شتافت وشرف ملازمت پادشاہ دریافت۔ فضل علی خان تاریخ قدوم چنین در سلک نظم کشید ؎

صد شکر کہ ذات دین پناہی آمد — رونق دہِ ملک پادشاہی آمد
تاریخ رسیدنش بگوشم ہاتف — گفت آیتِ رحمتِ الٰہی آمد

۱۱۵۰ھ

نواب ہزار روپیہ نقد و اسپ باساز نقرہ در وجہ صلہ عنایت نمود

و بعد دو ماہ از وصول دہلی پادشاہ نواب را برای تنبیہ مرہٹہ دکن رخصت فرمود۔ نواب چون بہ اکبرآباد رسید۔ از بعض وجوہ شارع متعارف جنوبی گذاشتہ

سمت شرقی روان گردید۔ و بر سر اتاوه و مکن پور مرور نموده زیر کالپی دریاے جمن را عبور فرمود۔ و از انجا رو به جنوب کرد۔ و بملک مالوا در آمد

فقیر درہمین ایام عازم حرمین شریفین زادہما اللہ کرامةً شد و سیوم رجب سال مذکور از بلگرام برآمد و از قنوج راه اکبرآباد گرفت موکب نواب از قرب قنوج متوجه کالپی شد اما سمت نہضت نواب به آن سمت معلوم نبود۔ بعد ازان که فقیر سه منزل طی کرد خبر رسید که نواب از دریای جمن گذشته رو به دکن آورد ۔ ازین خبر وصول این خبر انبساط عجیبے دست داد که از غیب بدرقهٔ راه بهم رسید۔ و طریق اکبرآباد گذاشته عنان بجانب کالپی منعطف ساختم و نهم رجب ببست کروہ جنوبی کالپی وصول بموکب آصفجاهی اتفاق افتاد

نواب بعد طی منازل بشهر بهوپال از توابع صوبهٔ مالوا رسید و فوج مرہته از دکن استقبال کرد۔ در ماه رمضان سال مسطور جنگهای صعب در سواد بهوپال واقع شد۔ چون آمد آمد نادرشاه گرم بود۔ نواب مصالحه را صلاح وقت دیده به دارالخلافه رجعت نمود۔

چون نادرشاه استیلا یافت و گذشت آنچه گذشت نواب را نسبت به سائر امرا افراوان رعایت و مدارامی کرد۔ چون امیرالامرا خان دوران در جنگ نادرشاه جانفشانی نمود پیش از استیلاء نادرشاه منصب امیرالامرائی ضمیمهٔ مراتب دیگر به نواب مقرر گشت و بعد رفتن نادرشاه بحال ماند۔

و در سنه ثلث وخمسین و مائة والف (۱۱۵۳) نواب از پادشاه رخصت دکن گرفت۔ و قطع مسافت نموده پرتو قدوم بر سواد برهان پور افگند۔ مغویان نواب نظام الدوله ناصر جنگ را برین آوردند که سدّ راه باید شد۔ اکثر سرداران و افواج دکن نخست عهد اتفاق بستند آخر به نظر نمک خوارگی نواب آصف جا

فوج مشاہدہ کردہ در روضۂ
در اقدام حرب تقاعد نمودند۔ نواب نظام الدولہ زنگ فوج مشاہدہ کردہ در روضۂ
شاہ برہان الدین غریب گوشۂ عزلت گرفت۔ چون رایات آصفجاہ بعد تنظیم و
تنسیق ملک و نصب حکام جدید اوائل موسم برشکال قریب بہ اورنگ آباد رسید
نواب نظام الدولہ بہ اندیشۂ آنکہ مبادا آویزشی رود بہ از روضہ بقلعہ ملہیر رفت
نواب آصفجاہ موافق قاعدۂ مستمرہ موسم برشکال افواج را باوطان و چراگاہ
رخصت فرمود۔ و جریدہ در اورنگ آباد نشست۔ چون شیطان لعین راہ زن
بنی آدم است تا بحدیکہ نتائج انبیا را بزور تسویلات از راہ می برد۔ و بمعارضہ
تا للہ انک لفی ضلالک القدیم گستاخ می سازد۔ نواب نظام الدولہ بتحریک
واقعہ طلبان ارادہ اورنگ آباد مصمم ساخت۔ و قریب ہفت ہزار سوار فراہم
آوردہ بایلغار قریب اورنگ آباد رسید۔ نواب آصفجاہ باہر قدر مردم کہ حاضر بودند
و توپخانہ در سواد شہر جانب عیدگاہ بمدافعہ قیام نمود۔ بستم جمادی الاولی سنہ
اربع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۴) وقت شام جنگ قائم شد از کثرت توپخانہ
آصف جاہی و ظلمت شام و تنگی وقت۔ فوج طرف ثانی از ہم پاشید نواب نظام الدولہ
فیل را تاختہ با معدودی خود را قریب فیل نواب آصفجاہ رسانید۔ و زخمی شدہ در
دست پدر والاگہر افتاد۔

نواب آصفجاہ در سنہ ست وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۶) کہ عزم بہ تسخیر ملک
کرناٹک بربست۔ و بعد وصول آن دیار اوّل قلعہ ترچناپلی را کہ در دست مرہتہ
بود محاصرہ کردہ مفتوح ساخت۔ و بعد ازان ملک ارکات را از قوم نوایت کہ
از مدتے آن الکہ را در تصرف داشتند انتزاع نمود و حکومت آنجا بہ انور الدین خان
شہامت جنگ گوپاموی از جانب خود مقرر فرمودہ در سنہ سبع وخمسین ومأتہ والف
(۱۱۵۷) بہ خجستہ بنیاد مراجعت کرد

و در سنہ تسع و خمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۹) قلعہ بالکندہ از توابع حیدر آباد کہ در دست بعض امراء دکنی بود بعد محاصرہ در فرصت کمی مفتوح ساخت

و در سنہ احدی و ستین و مائتہ و الف (۱۱۶۱) خبر آمد آمد احمد خان ابدالی از جانب کابل بہ شاہجہان آباد گرم شد۔ نواب بہ اقتضاء مصلحت ملکی از اورنگ آباد بسمت برہان پور نہضت فرمود۔ فقیر بہ تکلیف نواب نظام الدولہ حاضر این سفر بود در برہان پور خبر رسید کہ احمد شاہ ظفر یافت و احمد خان ابدالی شکست خوردہ راہ کابل گرفت۔

نواب آصفجاہ را درین ایام مرضی شدید عارض شد۔ بہمان حالت بیست و ہفتم جمادی الاولیٰ خیمہ جانب اورنگ آباد بر آورد۔ و از استیلاء مرض در سواد شہر برہان پور زیر خیمہ وقفہ کرد و بیماری روز بروز قوت مے گرفت تا آنکہ چہارم جمادی الآخرہ وقت عصر سنہ احدی و ستین و مائتہ و الف (۱۱۶۱) رایت بملک جاودانی برافراخت۔

وقت برداشتن نعش غریوی از خلق برخاست کہ زمین و زمان در لرزہ در آمد۔ امراء عظام جنازہ اش را دوش بدوش بہ میدانے رسانیدند۔ و نماز ادا کردہ بہ روضۂ شاہ برہان الدین غریب قدس سرہٗ روانہ ساختند۔ و پایان مرقد شیخ مائل قبلہ بخاک سپردند "متوجہ بہشت" تاریخ رحلت اوست کہ راقم الحروف یافتہ
۱۱۶۱ھ

بر واقفان اسرار سلف ہویداست کہ در طبقۂ سلاطین تیموریہ و طبقات پیشین امیرے بہ این اقتدار چشم روزگار کم مشاہدہ کرد۔ قریب سی سال بایالت ممالک دکن پرداخت و قلمروے کہ زیر فرمان چندین سلاطین ذوی الاقتدار بود تنہا در تصرف داشت و فتوحاتے کہ کارنامۂ روزگار باشد بجلوہ آورد۔

مستحقین را بہ خیرات و مبرات فراوان نواخت۔ از دفتر صدارت تحقیق نمودہ

شد کہ سہ لکہ روپیہ بدستخط او سواے انعامات بادشاہی درصوبجات **دکن** بطریق یومیہ و درماہہ بہ ارباب استحقاق می رسید۔ وسوای این قریب یک لکہ روپیہ بمردم حج رو وغیرہم رعایت می فرمود۔

سادات وعلما ومشائخ دیار **عرب** و **ماوراالنہر** و **خراسان** و **عراق عجم** و **ہندوستان** آوازۂ قدردانی استماع یافتہ رو بہ **دکن** آوردند۔ و در خور قسمت حظے از احسان عام اندوختند۔

فقیر را با نواب **آصفجاہ** صحبتہای مستوفی دست داد۔ در صحبت اوّل اتفاقاً ہندوئے بہ ارادۂ اسلام حاضر شد و شرف اسلام دریافت۔ عرض بیگی بعرض رسانید کہ اُمیدوار نام است۔ فرمود نامی باید گذاشت کہ مُشعر دین اسلام باشد فقیر گفتم مثلاً دین محمد۔ فرمود دیروز ہندوئے مسلمان شد نام او دین محمد گذاشتہ شد۔ گفتم دین محمد ہر قدر زیادہ شود بہتر۔ اَللّٰھُمَّ انْصُرْ مَنْ نَصَرَ دِیْنَ مُحَمَّدٍ بسیار منبسط گشت و ہمین نام مقرر نمود

نواب طبع موزونے داشت و دیوانے ضخیم از نتائج طبعش فراہم آمدہ۔ وقتے کہ بتقریب وزارت از **دکن** بہ **شاہجہان آباد** تشریف آورد۔ فقیر در **شاہجہان آباد** بودم۔ نزادۂ طبع خود کہ ؎

کی سوی چمن میرود آن دستِ حنائی　　　امروز کہ آئینۂ گلزار بدست است

برای اتمام غزل در مجمع شعرا انداخت۔ نواب **امین الدولہ** وقائع خوان حضور معلی۔ علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل را تکلیف کرد۔ میر قصیدہ درین زمین طرح کرد کہ مطلعش این است ؎

تا حُسن ترا مشعلِ انوار بدست است　　　مہ راہمہ شب کاسہ گدا وار بدست است

نواب **امین الدولہ** قصیدہ را بہ نواب **آصف جاہ** رسانید۔ محظوظ شد و تکلیف

ملاقات فرمود میر قصیدۂ دیگر در مدح نواب آصف جاہ پرداختہ شبی بموافقت نواب امین الدولہ نزد نواب آصف جاہ رفت۔ نواب اعزاز و اکرام فراوان بعمل آورد و برابر خود بنفاصلہ جا داد۔ و چون نسخۂ قصیدہ از نظر گذشت شمع را نزدیک طلبیدہ اشارہ بانشاد قصیدہ کرد۔ ہر یک بیت را بفہم درآوردہ بتوجہ تمام اصغا نمود و جواہر تحسین افشاند۔ بعد استماع قصیدہ صلۂ نقد و خلعت و اسپ تکلیف فرمود۔ علامۂ مرحوم موافق ضابطۂ قدیم خود نپذیرفتند۔ قصیدہ این است ؎

بہار آمد و وا کرد غنچہ بند قبا — گرہ ز خاطر بلبل کشود فیض صبا

زبسکہ سبزہ و گل در چمن ہجوم آورد — نسیم کرد بصد حیلہ جای خود را وا

گرفت قہوہ بکف در پیالۂ یاقوت — برای شاہد نو روز لالۂ حمرا

ببین بنالہ و تحریک غنچہ در ہر برگ — چو طوطئ کہ ز منقار وا کند پرہا

شکنج طرۂ سنبل کمند صید نظر — نگاہ دیدۂ نرگس فسون ہوش ربا

دمید نغمہ ز منقار بلبل خوشگو — چو گلبنی کہ از و بشگفد گل رعنا

فزود حسن چمن از سحاب گوہر بار — چنانچہ شان وزارت ز عمدۃ الوزرا

نظام ملت و ملک افتخار اہل کرم — قوام دین و دول آفتاب مجد و علا

بود بحسن وزارت بہ از نظام الملک — کہ نقش ثانی بہتر کشد نگار آرا

مشابہ کف او بحر چون تواند شد — کہ نقص جزر بود مد بحر را بقفا

حباب نیست کہ بحر از تشبہ کف او — کلاہ فخر بیند اخت از خوشی بہوا

رسن ز موج زدہ بر میان بکف کشتی — کز و سوال کند چون قلندر دریا

زبیم کثرت جود ش محیط نالہ کند — گواہ اوست برین بیم رعشۂ اعضا

گرفت خنصر یمنی خرد ز دانش او — چنانکہ خلق ز جودش اصابع یسری

رسیدہ است بجای تقدس ذاتش — کہ چون ملک بود از جنس انس مستثنیٰ

چو او ندیده امیری مهذب الاخلاق | بعینک مه و مهر این سپهر پشت دوتا
مثال روح مصور بود بپاکی ذات | نشان عقل مجسم بود به فهم و ذکا
چکد ز سنبل و گل شیشه شیشه عنبر و عطر | چو گرم جوشی خلقش شود چمن پیرا
صفای آینهٔ رای او بود چندان | که می نماید ازو آنچه رو دهد فردا
کرم ز دست گهربار او بود ممنون | ظفر به تیغ چمن کار او بود شیدا
تعجب است ز شمشیر آتش افروزی | که جائی تیغ کف است و کف است بحر عطا
گره گره نبود نیزهٔ عدو شکنش | که بند گشته درو جا بجا دل اعدا
گه نبرد بود همچو ابر صاعقه بار | کمان چو قوس قزح تیر چون شهاب رسا
هزار شکر که زد مسند وزارت یافت | همان که یافت تن عاذر از دم عیسی
برسم جشن طرب چید بزم رنگینی | که از تصور آن خامه گشت شاخ حنا
ترانه سنج ز مرغول ساخت چوگانی | رباید گوی دل سامعان بحسن ادا
سپهر شد همه تن دیدهٔ تماشائی | پی نظارهٔ این محفل نشاط افزا
بو قورلتا دو توتوک دن چوچوک تو شوق چقدی | تو توکچی تولود توتوک بولدی نیشکر موندا
تو شوق نسیم دن آچیلدی کوپ کوکل پینده و | قیوز تقتلغ بوسون بلند قلدی نوا
محیط مدحت او را کرانه پیدا نیست | بزورق قلمی چون توان نمود شنا
شعار من نبود شعر بس کنم زین حرف | که زاهل فضلم و خوب است زاهل فضل دعا
اقول وفقک الله دائما بالخیر | بهل انتظام امور الانام فی الدنیا
ادام قدرک فی الجاه ما سما الافلاک | وشد ازرک بالعز ما رست رضوی
فانت خیر ظهیر لمن رماه الدهر | وانت خیر نصیر لزمرة الضعفا
قد استجاب دعائی الهنا المتعال | بموسل عربی و آله النجبا
ز فضل گر گزرم تیغ و نیزه می گیرم | که بر جلادت من شاهد اند این دو گوا

زذوالفقار چو برہان قاطعی دارم | بروز معرکہ فیصل نمایم این دعویٰ
قلم نوشت برای وزارتش تاریخ | وزیرِ کشورِ ہند آصف دوام ابقا ۱۱۳۴ھ
ہزار و یکصد و سی و چہار نصِ نشاط | دو گونہ جوہرِ تاریخ از و شود پیدا
نظمتُ فی العربیِ الفصیحِ تاریخا ۱۱۳۴ھ | حکّی وزارتہٗ سالُبُ الربیع لنا ۱۱۳۴ھ
اسیس دے کے کہی ہندی مون یون سنبت | رہے جگت مون اچل باس یہ وزیر سدا ۱۱۳۴ھ
خرد بخامۂ عبدالجلیل کرد ارشاد | کہ ختم کن بدعا این قصیدۂ غرا
ملائک از پیِ آمین این دعا شدہ اند | برنگ نرگس و گل چشم و گوش توق سما
ہمیشہ ہر روز ہم شاد و کامران باشند | وی از وزارت و از وی وزارت اعلیٰ

(۸۵) آفتاب[1]۔ نواب نظام الدولہ[2] بہادر ناصر جنگ شہید رحمہ اللہ

امیرے بود دین پرور۔ عدالت گستر۔ غیور صاحب عزم۔ صف آرای بزم و رزم در اجرای احکام شریعت غرا جہد وافی می نمود۔ و در فریاد رسی عاجز نالان بے دست و پا توجہ تام می فرمود۔ در فصاحت تقریر و ادراک لطائف سخن کوس یکتائی می نواخت و بذکر سوانح سالفہ سلاطین اولوالعزم گوش مستمعان را لبریز دُر می ساخت

پایۂ مشق سخن را بہ تتبع میرزا صائب بجائے رسانیدہ بود کہ موشگافان دقائق معانی و رموزیابان لطائف سخندانی نمیتوانستند راہی بفرق تحقیق و تقلید کشود

از مبادی سنّ شعور بمقتضای علو ہمت و فرط شجاعت ہوای تسخیر ممالک عظیمہ در سر داشت۔ نواب آصف جاہ در سنہ خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۰) حسب الطلب محمد شاہ پادشاہ بہ دار الخلافہ دہلی شتافت۔ در تق و فتق صوبجات دکن بر سبیل

---

[1] نتائج الافکار صفحہ ۵ مطبوعہ مدراس سنہ ۱۸۴۳ء۔

[2] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۴۸ مطبوعہ کلکتہ۔

نیابت به پسر والاگهر تفویض نمود۔ نواب نظام الدوله در تنظیم و تنسیق امور مملکت و امنیت بلاد و امصار و رفاه و فلاح عامهٔ خلائق تدابیر صائبه و مساعی جمیله بظهور آورد ۔ و به بذل انعامات و عطای مناصب و خطابات و جاگیرات و ترفیع و تشریف منتسبان دولت عظمی را مورد نوازش ساخت و غنیم مرهته را که در دکن تسلط بهم رسانیده و صوبه مالوا را بتصرف در آورده و تا حوالی دهلی زیر و زبر ساخته گوشمال واقعی داد و عرصهٔ دکن را از ترکتاز حوادث محفوظ و مصئون داشت

و چون نواب آصفجاه از دار الخلافه دهلی اولیه توجه به دکن برافراخت مغویان نواب نظام الدوله را برسر مخالفت آوردند۔ و محاربه به وقوع آمد نوعی که۔ (در ترجمهٔ نظام الملک) گذارش یافت۔

و در سنه خمس و خمسین و مائة و الف (۱۱۵۵) نواب آصفجاه فرزند گرامی را از عتاب برآورد و در سنه ثمان و خمسین و مائة و الف (۱۱۵۸) در حیدر آباد او را مورد نوازش فرمود و صوبه داری اورنگ آباد تفویض نموده رخصت آن بلده ساخت ۔

و در سنه تسع و خمسین و مائة و الف (۱۱۵۹) نواب آصفجاه از حیدر آباد به دهلی ور رسیده پسر را از اورنگ آباد نزد خود طلبید۔ نواب نظام الدوله خود را بحضور رسانید۔

نواب شهید ابتداءً در همین سفر فقیر را تکلیف رفاقت نمود و در اسفارے که پیش می آید باخود داشت و به اختیار مفارقت رضا نداد۔

القصه پدر و پسر بنابر مصلحت ملکی جانب واکنکیرا اهتزامش نمودند۔ از انجا نواب آصفجاه پسر را بطرف میسور رخصت فرمود که از راجهٔ میسور پیشکش بدست آورد۔ و خود به اورنگ آباد مراجعت نمود۔ نواب شهید بعد وصول سرنگ پتن

که دارالاقامه راجهٔ میسور است تحصیل پیشکش نموده خود را پیش پدر

رسانید- وعنقریب پدر و پسر جانب دارالسرور برهان پور خرا[illegible]

آصفجاه در دارالسرور متوجه دارالسرور شد نواب نظام الدول[illegible]

دکن را زیب و زینت بخشید- و از برهان پور بصوبه اورنگ آ[illegible]

دکن است متوجه گشت و ایام برشکال را در آنجا [illegible]

درین اثنا احمد شاه فرمان روای هندوستان [illegible]

که بسبب نزاع و نفاق اعیان حضور منجر بفساد [illegible] خط

خاص نوشت

نواب آصف [illegible] مفاسده [illegible]

دختر زاده نواب آصفجاه [illegible] آصفجاه [illegible]

پرداخت محض به امتثال حکم ظل الٰهی و اصلاح کارهای پادشاهان [illegible]

توپخانهٔ فراوان عازم هندوستان شد- وتا دریای نربدا [illegible] خود [illegible]

درین ضمن شقهٔ دستخط خاص پادشاه ناسخ عزیمت حضور [illegible]

و بی اعتدالی هدایت محی الدین خان نیز بسبب تواتر رسید [illegible]

به اورنگ آباد نموده موسم برشکال در اینجا گزرانید-

درین فرصت حسین دوست خان عرف چندا از رؤسای نوایت ار[illegible]

به هدایت محی الدین خان پیوسته او را به گرفتن ارکات تحریض نمود[illegible]

محی الدین خان رو به ارکات آورد و در آنجا جم غفیرے از فرنگیان فرانسیس

بندر پهلچری بوساطت چندا با فواج هدایت محی الدین خان ملحق شدند

به اتفاق برسر انورالدین خان شهامت جنگ گوپاموی که از وقت نواب

آصفجاه ناظم ارکات بود رفتند- شانزدهم شعبان سنه اثنتین وستین ومأته و

که دارالاقامه راجهٔ میسوراست تحصیل پیشکش نموده خودرا پیش پدر به اورنگ آباد رسانید۔ وعنقریب پدر و پسر جانب دارالسرور برهان پور خرامیدند۔ نواب آصفجاه دردارالسرور متوجّه دارالسرور شد و نواب نظام الدّوله مسند ایالت دکن رازیب وزینت بخشید۔ واز برهان پور بصوبه اورنگ آباد که مقرِ خلافت دکن است متوجه گشت و ایام برشکال را در آنجا بسر بُرد۔

درین اثنا احمدشاه فرمان روای هندوستان بجهت اصلاح امور سلطنت که بسبب نزاع ونفاق اعیان حضور منجر بفساد عظیم شده بود۔ شقهٔ طلب به خط خاص نوشت

نواب باوصف موانع ومفاسد دکن و وسواس بغی هدایت محی الدین خان دخترزادهٔ نواب آصفجاه که از عهد آصفجاه به حکومت رابچور و ادونی مے پرداخت محض به امتثال حکم ظل الٰهی واصلاح کارهای پادشاهی با فوج گران و توپخانهٔ فراوان عازم هندوستان شد۔ وتا دریای نربدا جلوریز خودرا رسانید درین ضمن شقهٔ دستخط خاص پادشاه ناسخ عزیمت حضور ورود نمود و اخبار سرکشی وبے اعتدالی هدایت محی الدّین خان نیز بر سبیل تواتر رسید لهٰذا مراجعت به اورنگ آباد نموده موسم برشکال درینجا گزرانید۔

درین فرصت حسین دوست خان عرف چندا از رؤساء نوایت ارکات به هدایت محی الدین خان پیوسته اورا به گرفتنِ ارکات تحریض نموده۔ هدایت محی الدین خان رابه ارکات آورد و درانجا جمِ غفیرے از فرنگیان فرانسیس ساکن بندر پهلچری بوساطت چندا بافواج هدایت محی الدین خان ملحق شدند۔ و به اتفاق برسرانورالدین خان شهامت جنگ گوپاموی که ازوقت نواب آصفجاه ناظم ارکات بود رفتند۔ شانزدهم شعبان سنه اثنتین وستین ومائة و

والف (۱۱۶۲) معرکهٔ قتال آراسته شد بحسب تقدیر شهامت جنگ درجهٔ شهادت یافت

نواب نظام الدوله بمجرد ظهور این سانحه درصدد گرد آوری افواج - و اجتماع سرداران نامی دکن و افزونی مصالح حرب گشته با نفتاد هزار سوار جرار و توپخانه بیشمار و یک لکه پیاده بعزم تنبیه باغیان لوای عزیمت افراخت - وتا بندر پهلچری که پانصد کروه جریبی از خجسته بنیاد مسافت دارد - پاشنه کوب رسیده صف آرای میدان نبرد گردید - بیست و ششم ربیع الآخر سنه ثلث وستین و مائة والف (۱۱۶۳) تا سه پاس کامل آتش خانهٔ فرنگ سرگرم اشتعال بود - آخر کار بیست و هفتم منه فرنگیان از رعب و مهابت محمدیان رو به هزیمت آوردند و هدایت محی الدین خان زنده بگیر آمد نواب به حکم لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ. هدایت محی الدین خان را زنده نگاه داشت و مصاحبان ولشکریان او را قاطبة از جان و مال امان بخشید - دولت خواهان هر چند در پیشگاه نواب بدلائل قاطعه ثابت کردند که بقای هدایت محی الدین خان موجب هیجان مادهٔ فتنه است او را از میان باید برداشت - نواب ترحم را کار فرموده هرگز بقتل راضی نشد و محفوظ نگاه داشته مردم را برای تقدیم لوازم خدمت تعین ساخت - ناانصافان قدر این نعمت غیر مترقب نشناختند و بفحوای کُلٌّ يَّعْمَلُ عَلٰى شَاكِلَتِهٖ احسان جان بخشی بر طاق نسیان گذاشته پنهان کمر بد خواهی چست بستند - و فرنگیان باوصف شکست فاحش هنوز مصدر انواع شورش وخیره سری گردیدند

و (نواب) بضرورت قلع ریشهٔ فساد - توقف دران سرزمین واجب دانسته متوجه ارکات شد - وفوجی بمدافعهٔ آن گروه باطل پژوه تعین نمود - از نیرنگی قضا و قدر چشم زخمی بفوج اسلام رسید و قلعه نصرت گده چینجی که پای تخت الکه کرناتک است بتصرف فرانسیس رفت - نواب از کمال غیرت وحمیت دین متین و مراعات رسم و آئین

ملک داری که تدارک هر امرے باید فوراً بظهور رسیده عبرت افزای متمردان گردد- باوصف شدت برشکال و مشاهدهٔ طوفان نوح- وصعوبت عبور و مرور- وانقطاع رسد غله- خود بدولت متوجه تنبیه کفرهٔ فجره گشت- و یازدهم شوال سنه ثلث وستین و مائة و الف (۱۱۶۳) از ارکات کوچ فرمود- و هفدهم ماه مذکور به اشارهٔ درویشی از جمیع منهیات توبه کرد و تا نفس و اپسین بر حالت توبه ماند-

ازانجا که فلک شعبده باز در هر جزو زمان نقشه تازه بر روی کار می آرد- سرداران افاغنه کرناتک که درین یساق ملازم رکاب بودند- باوصف شمول عنایات و انواع رعایات و حقوق پرورش مطلقاً پاس نمک خوارگی ولی نعمت نداشته- و از قهر و غضب منتقم حقیقی نیندیشیده به طمع ملک و مال باطناً با فرنگیان بے دین متفق و یکدل شدند- و جمعے از کافر نعمتان دیگر را هم ضمیمهٔ ادبار خود ساختند- و جواسیس خود فرستاده فرنگیان را که زیر قلعه چنجی اجتماعی داشتند بقصد شبخون طلبیدند- شب هفدهم محرم بحساب تنجیم سنه اربع وستین و مائة و الف (۱۱۶۴) آخر شب رسیده یکایک جنگ انداختند

اگر افاغنه بتقویت نصاری نمی پرداختند آن جماعه که شرذمهٔ قلیل بودند قدرت نداشتند که رو به لشکرِ اسلام آرند

هرچند بعضی دولت خواهان پیش ازین به نواب رسانیدند که افاغنه بر سرِ غدر اند از کمال صفائی طینت اعتبار نه کرد که من با ایشان چه بد کرده ام تا بجدی که در وقت جنگ فیل را جانب افاغنه راند که به اتفاق اینها فرنگیان را باید برداشت همین که فیل نواب قریب فیل همت خان سردار افاغنه رسید- نواب تواضعاً پیش از مجرای او دست بسر گذاشت- از ان طرف آداب مجرا بعمل نیامد- چون صبح هنوز خوب ندمیده بود نواب گمان کرد که مرا نشناخته اند- اندکی خود را در عماری بلند ساخت

درہمان فرصت ہمت خان شخصی کہ در خواصی او نشستہ بود تفنگہا معاً سر دادند ہر دو تیر و تفنگ بہ سینۂ نواب رسید و کار آخر شد۔ افاغنہ سر نواب را بریدہ بر نوک نیزہ کردند و سلوکے کہ اُمت در ماہ محرم با امام الشہداء رضی اللہ تعالیٰ عنہ کردہ بودند نمکحرامان نواب با نواب کردند۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔

مردم دشمن آخر روز سر را با تن ملحق ساختند۔ و تابوت در اروانۂ خجستہ بنیاد نمودند در پائین مرقد شاہ برہان الدین غریب نزد نواب آصفجاہ زیر خاک سپردند۔ شہادت نواب قریب قلعہ ہپنجی بفاصلہ بیست کروہ از پہلچری واقع شد۔ راقم الحروف گوید ؎

نواب عدل گستر عالی جناب رفت	فرصت نداد تیغ حوادث شتاب رفت
در ہفدہم ز ماہ محرم شہید شد	تاریخ گفت نوحہ گرے۔ آفتاب رفت

۱۱۶۴

دران شب کہ آبستن صبح قیامت بود فقیر تمام شب نزد نواب حاضر بود۔ وقت دستار بستن آئینہ طلبید و بدستار بستن مشغول شد۔ دران حال با عکس خود مکرر خطاب کرد کہ ای میر احمد! خدا حافظ تست نام اصلی او میر احمد است۔ وقت سوار شدن با وصف آنکہ وضو داشت تجدید وضو نمود و دوگانہ نماز ادا کرد و تسبیح گردانان و ادعیہ خوانان بر فیل سوار شد۔

معمول نواب بود کہ در محاربات از سر تا پا آہن می پوشید دران شب جز جامۂ یک تہی ہیچ نپوشید و بہمین حالت بمرتبہ علیای شہادت فائز گردید۔

حافظ محمد اسعد مکی رحمہ اللہ تعالیٰ فرمود کہ بخاطر من گذشت کہ شہادت نظام الدولہ عند اللہ چہ طور باشد۔ روز ہفتم از شہادت بعد فراغ از نماز صبح مستقبل قبلہ نشستہ بودم کہ بیخودی دست داد۔ بَیْنَ النَّوْمِ وَ الْیَقْظَۃِ مشاہدہ می کنم کہ دو شخص بلباس عرب یکے در یمین من است و دیگرے در یسار۔ شخص یمین بہ شخص یسار گفت

کَیفَ شَہَادَۃُ نِظَامِ الدَّوْلَۃ اوجواب واَدَّانَہٗ لَشَہِیْدٌ وَ اللہِ لُعِنَ قَاتِلُہٗ
۱۱۶۴

چون بافاقہ آمدم شبہ کہ درخاطر راہ یافتہ بود رفع شد۔ وصحت شہادت بیقین پیوست۔ باز بخاطر گذشت کہ تاریخی برای شہادت این امیر فکر باید کرد۔ خود گفتم این عبارت را حساب باید کرد شاید بہ تغییر وتبدیل تاریخ شود۔ چون حساب کردم عبارت بی زیادت ونقصان تاریخ برآمد۔

حافظ محمد اسعد مکی

حافظ محمد اسعد مذکور رحمہ اللہ تعالیٰ مولد او **مکہ معظمہ** است نزد **شیخ تاج الدین مکی** ودیگر علماء حرمین شریفین تلمذ کرد ودر منقولات خصوص حدیث و فقہ بے نظیر زمانہ بود۔ ودر استقامت دین وسلوکِ جادۂ شریعت جدّ وجہد تمام داشت۔ فقیر را اوّل در **طائف** باو ملاقات دست داد وبعد ورود **ہند** باہم صحبتہا اتفاق اُفتاد

ذات بابرکات بود روز جنگ افاغنہ کہ شرح آن عنقریب می آید ہفدہم شہر ربیع الاول روز یکشنبہ وقت ظہر سنہ اربع وستین ومأتہ والف (۱۱۶۴) بہ زخم چند تیر شربتِ شہادت چشید۔

مدفنِ او میدانِ جنگ سرزمین **لکریت پلی** بفاصلہ یک فرسخ از موضع رائےچوتی ویک فرسخ از درہ کمارکالوہ کہ درہ ایست مشہور درنواحی کرپہ

راقم الحروف گوید ؎

مَضیٰ حِبْرُنَا اَسْعَدُ الْاَتْقِیَا اَلَا لَا یُریٰ مِثْلُہٗ وَاحِدٌ

لَقَدْ اَلْہَمَ اللہُ تَارِیْخَہٗ قَضیٰ نُخْبَۃُ عَالِمٍ مَّاجِدٌ
۱۱۶۴

نواب نظام الدّولہ نوبتے در ارکات بشکار آہوئے کہ موافق ضابطہ قراولان رام کردہ بودند تشریف فرمود آہو را زیر خیمہ قریب مسند آوردہ نشاندند نواب با حُضّار مجلس خطاب کرد کہ این راشکار باید کرد یا آزاد باید ساخت چون

خاطر مائلِ شکار بود موافق مرضی بعرض رسانیدند کہ شکار باید کرد آخر نواب از فقیر پُرسید چہ باید کرد گفتم نقلے بیاد آمدہ۔ اگر حکم شود التماس کنم۔ فرمود چیست گفتم پادشاہے بقتل اسیری حکم کرد۔ ضابطہ است کہ ہرگاہ شخصی را می خواہند بقتل رسانند استفسار مے کنند کہ اگر آرزوئے داشتہ باشی ظاہر کن۔ اگر امری ظاہر می کند بعمل می آرند۔ چون اسیر را پرسیدند گفت ہمین آرزو دارم کہ یک مرتبہ در مجلس سلطانی باریاب شوم میرزم بعرض پادشاہ رسانیدند درجۂ قبول یافت۔ واسیر را دربارگاہ حاضر ساختند۔ و استفسار کردند کہ عرضی داری گفت بخیر۔ وقتیکہ پادشاہ از مجلس برخاست اسیر عرض رسانید کہ گنہگار واجب القتلم امّا حق صحبتے بر پادشاہ عالم ثابت کردہ ام پادشاہ ازین حُسن ادا مسرور شد و او را امان داد حالا این آہو ہم حق صحبت ثابت کردہ است۔ بیشتر ہرچہ مرضی مبارک باشد

نواب لب بہ تبسّم شیرین کرد و آہو را ہم نام فقیر یعنی آزاد ساخت میرزا جلال اسیر حرف بامزہ می گوید ؎

مزۂ کباب آہو نمکِ خلاصی او   اگر از مِی مروت قدحے چشیدہ باشی

شبے در اورنگ آباد نواب سادات عرب را دعوت کرد۔ و دورِ قہوہ درمیان آمد نواب قہوہ را بسیار دوست می داشت۔ یکے از ساداتِ مدینہ منوّرہ خالی ذہن بنواب گفت اَلْقَهْوَةُ مُحَرَّمَةٌ عِنْدَ بَعْضِ الْعُلَمَاءِ نواب بافقیر خطاب کرد کہ مولانا چہ سیفرماید گفتم۔ غرض مولانا این است کہ قہوہ نزد بعضے علما معظم است و محرم از مادۂ احترام است نواب ساکت شد و سید ہم فہمید۔ و بعد برخاستِ مجلس ادائے شکر کرد کہ کلام مرا عجب توجیہے فوراً بخاطر رساندید۔

روزے در عرض راہ فیل سواری نواب و فیل سواری فقیر برابر می رفت و باہم حرف داشتیم۔ حدیث جبل احد مذکور شد کہ هٰذَا جَبَلٌ يُحِبُّنَا وَنُحِبُّهٗ فقیر

آن را نظم کردم و اخلاص نواب را با خود باقتباس حدیث شریف ادا ساختم ؎

هُوَ نَاصِرُ الْاِسْلَامِ سُلْطَانُ الْوَرٰی — اَلْفَالُ فِی الْعَیْشِ الْمُخَلَّدِ مَرْتَبَه

حَازَ الْمَنَاقِبَ وَالْمَاٰثِرَ کُلَّهَا — حُبُّ الْوَقَارِ یُحِبُّنَا وَ نُحِبُّهٗ

فقیر سوای این قطعه عربی که بطریق اخلاص برزبان گذشت و رباعی که در استعانت سفر حج نسبت به نواب آصفجاه نظم شده لب بمدح دولتمندے نکشوده - رباعی این است ؎

ای حامی دین محیط جود و احسان — حق داد ترا خطاب آصف شایان

او تخت بدرگاه سلیمان آورد — تو آل نبی را به در کعبه رسان

نواب شهید ذکاء طبع و سرعت اندیشه بدرجهٔ کمال داشت - و در لجهٔ غزل طول ابدار بنظم می آورد - روزے از علو مزاج خود حرف زد که هرگاه غزلی در زمین استاد فکر کرده مے شود دل می خواهد که قوافی تازه بهم رسد - گفتم قافیه اجیر مشترک است انتزاع قوافی هیچ مضایقه ندارد - بسیار شگفته شد -

دیوان ضخیمی دارد - بعد شهادت او شخصے دیوان او را کشود سر صفحه این مطلع برآمد ؎

گر ترا خواهش قتل است بیا بسم الله — دم شمشیر تو و گردن ما بسم الله

و بیاد دارم که شبے غزلے مشق کرد و هرگاه در خانهٔ فکر می نشست اشعار آبدار مسلسل می تراوید - چون این بیت از طبعش سرزد ذوقی کرد که ؎

از پنجهٔ اجل نه هراسیم هیچ گاه — ما ناف خود به تیغ شهادت بریده ایم

این چند بیت از و در خزانهٔ حافظ موجود بود ؎

کدام گل به چمن گوشهٔ نقاب شکست — که شبنم آینه بر روے آفتاب شکست

ای دل ز زلف یار مدد میتوان گرفت — سررشتهٔ زعمر ابد مے توان گرفت

گر بیخودی بمیکده فالِ سفر زند
از چشمِ مستِ یار بلد مے توان گرفت

ای شوخ هوائی مفگن تیر نگہ را
این ناوکِ بیداد بکارِ جگرے کن

مرنجان خاطرم جانان مزاج نازکی دارم
تو گر از حسن مغروری من از عشق تو مغرورم

رنگِ گل گوشۂ دستار بخود مے لرزد
قدِ او تازه نہالی است کہ من مے دانم

بعد شہادت نواب **نظام الدولہ**- افاغنه و نصاری **ہدایت محی الدین خان** را بسرداری برداشتند- و افاغنه در جلدوی این حرکت تلاع و ملک بسیاری از ہدایت محی الدین خان نوشته گرفتند- **ہدایت محی الدین خان** با افاغنه بپہلچری رفت- و کپتان یعنی حاکم آنجا را ملاقات کرده جمعے از سپاه نصاری همراه گرفته عازم **حیدر آباد** شد- و بر سر ارکات عبور نموده در ملک افاغنه در آمد- قضا و قدر اسباب انتقام نواب **نظام الدولہ** آماده ساخت- و در دل ہدایت محی الدین خان و افاغنه غبار نفاق بر انگیخت- روزی که در سرزمین **لکریت** پلی مخیم شد ناخوشی طرفین باعلان رسید- و عائد پرخاش شد- از یک طرف **ہدایت محی الدین خان** و نصاری و از طرف دیگر افاغنه مستعد شده صف آرای قتال گردیدند **ہمّت خان** و دیگر سرداران افاغنه بقتل رسیدند- و کار ہدایت محی الدین خان نیز بزخم تیرے که در حدقۂ چشم رسید آخر شد- اعیان لشکر نواب **صلابت جنگ بن آصفجاه** را سردار ساختند- و سر ہمت خان و دیگر سرداران افاغنه را بر نوک نیزه کرده و شادیانه نواخته داخل خیام گردیدند-

و این سانحه ہفدہم ربیع الاول سنه اربع و ستین و مائته و الف (۱۱۶۴) واقع شد- خون نواب شہید طرفه گیرا افتاد کسانیکه با نواب شہید به دغا پیش آمدند- ہمه بسزا رسیدند- و بعد شصت روز این ہمه قاتلان در آن واحد مقتول گردیدند ؎

دیدی که خونِ ناحقِ پروانه شمع را
چندان امان نداد که شب را سحر کند

از اتفاقات آنکہ روزیکہ این جنگ واقع شد یعنی ہفدہم ربیع الاول فرصت دفن مقتولان نشد۔ ہژدہم آنہارا از معرکہ برداشتہ در صحرای لق و دق مسکن وحوش وسباع روزانہ دفن ساختند و تابوت نظام الدولہ درہمین تاریخ ہژدہم بروضۂ مقدسہ۔ وبعد شام درجوار اولیاء اللہ مدفون گردید۔

سبحان اللہ نواب اول قاتلان خود را از یر زمین فرستاد و بعد ازان خود درکنار زمین آسود فَاعْتَبِرُوا یَا اُولِی الْاَبْصَار

وہرجا در اثناء راہ تابوت اورا گزاشتہ اند۔ مردم مکانے ترتیب دادہ زیارت می کنند و نیازہا می گزرانند۔ ازینجاست کہ برای انتقال او تاریخ دیگر "حسن خاتمہ" برخاطر فقیر القا شد و در رشتۂ نظم منسلک گردید کہ ؎

نواب آفتاب جہانتاب معدلت محشور با جناب حسین ابن فاطمہ
تاریخ خواستم زبرای شہادتش ارشاد کرد پیرخرد۔ حسن خاتمہ ۱۱۶۴

از جملہ سرداران افاغنہ کہ با نواب شہید طریق دغا پیمودند عبدالمجید خان است کہ جدش عبدالکریم خان میانہ از عمدہ امراء سلاطین بیجاپور بود۔ و اولاد او تا حال بہ حکومت بنکاپور وغیرہ از توابع کرناتک می پردازند۔ عبدالمجید خان پسر خود بہلول خان را بہ اتالیقی نصیب یاورخان در رکاب نواب فرستاد اما باطناً پسر خود و دیگر سرداران افاغنہ را براہ غدر دلالت می کرد و منصوبۂ شطرنج دغاغائبانہ می باخت۔

وہمت خان کہ نواب را بہ شہادت رسانید پسر الف خان بن ابراہیم خان بن خضر خان پنی است۔ خضر خان مدار کار عبدالکریم میانہ مذکور بود۔ و داؤد خان پنی کہ امیرالامرا حسین علی خان بے وفائی کرد و جنگیدہ گشتہ شد پسر خضر خان است چون صو داری دکن در عہد شاہ عالم بہ ذوالفقار خان پسر اسد خان وزیر تفویض یافت

نیابت بہ داؤد خان پنی مرحمت شد۔ داؤد خان برادر خود ابراہیم خان را نیابت حیدرآباد مقرر کرد۔ و چون حیدر قلی خان در اوائل عصر محمد فرخ سیر دیوان دکن شد ابراہیم خان را بہ فوجداری کرنول مامور ساخت۔ از ان وقت کرنول در دست اولاد ابراہیم خان است۔

در جنگ انتقام ہمت خان و دیوان او امانت اللہ خان کہ تخم این ہمہ فسادکشتۂ او بود و بہلول خان و نصیب یاور خان و دیگر بدخواہان از طرفین بیاسا رسیدند۔ و چون لشکر بر سر کرنول آمد شہر را غارت کرد و اہل و عیال ہمت خان ہمہ بہ اسیری در آمدند۔ و از شامتِ عملی کہ از ان بے ہمت صادر شد جان و مال و آبرو ہمہ برباد رفت۔ حالتِ دنیا خود این است تا آل عقبیٰ چہ خواہد بود۔ وَ سَیَعْلَمُ الَّذِیْنَ ظَلَمُوْا اَیَّ مُنْقَلَبٍ یَّنْقَلِبُوْنَ۔

و حسین دوست خان عرف چندا ہم بہ تیغ انتقام مذبوح شد و سرش بنوک نیزہ رسید۔ تفسیر این مقال آنکہ محمد علی خان پسر انور الدین خان گوپاموی بعد شہادت پدر قلعہ ترچناپلی را قائم کرد۔ چون طرۂ پرچم رایات نواب نظام الدولہ عرصۂ ارکاٹ را معطر ساخت محمد علی خان آمدہ دولت ملازمت دریافت و بخطاب پدر مخاطب گشت۔ و بعد شہادت نواب نظام الدولہ پناہ بہ قلعہ ترچناپلی برد۔ درین وقت ریاست ارکاٹ بہ چندا کہ در پہلچری نشستہ بود عائد شد۔ و ہمان جماعۂ نصارای فرانسیس کہ بر نواب نظام الدولہ شبخون آوردہ بودند ہمراہ گرفتہ با فوجی دیگر بر سر ترچناپلی رفت۔ انور الدین خان[لہ] فوج خود و فرنگیان انگریز ساکن دیونا پتن را با خود متفق ساختہ بمقابلہ برآمد۔ چندی آتش حرب شعلہ خیز بود۔ آخر انور الدین خان غالب آمد و چندا زندہ دستگیر شد و غرۂ شعبان سنہ خمس و ستین

[لہ] مراد ازین محمد علی خان پسر انور الدین خان است کہ بعد وفات پدر بخطاب پدر مخاطب گشتہ۔

ومأتہ والف (۱۱۶۵ھ) چندا را مذبوح ساختند و سرش را بر نوک نیزہ کردہ تشہیر نمودند وہمچنین سرداران فرانسیس با قوم خود ہزار ویکصد فرنگی سفید پوست ولایت زاسوای فرقہ کاروی زندہ دستگیر شدند

وبعد شہادت نواب نظام الدولہ جماعتی کہ شبخون آوردند۔ ہیچ کس روی آسایش ندید و مآل کار باین حالت کشید اِنَّ فِیْ ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِمَنْ كَانَ لَهٗ قَلْبٌ اَوْ اَلْقَى السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِيْدٌ۔

(۸۶) نصرتؔ۔ دلاور خان

نام اصلی او محمد نعیم است وطن اسلافش سیالکوٹ از توابع لاہور۔

میر عبدالعزیز پدر دلاور خان نوکر شاہزادہ داراشکوہ بود۔ بعد برہم خوردن داراشکوہ وآرایش یافتن اورنگ دارائی بہ خلد مکان درسلک نوکران خلد مکانی انخراط یافت ورفتہ رفتہ بمنصب دوہزاری وخطاب دلاور خان امتیاز پذیرفت

میر محمد منعم با دختر عنایت اللہ خان کشمیری کہ از امراء عالمگیری است ازدواج یافت۔ ودرعہد شاہ عالم بخطاب پدر مخاطب گشت۔

وچون صوبہ داری دکن دربدایت جلوس محمد فرخ سیر بہ نواب نظام الملک مقرر گردید دلاور خان در رفاقت او رخت بہ دیار دکن کشید۔

وچون امیرالامرا سید حسین علی خان رایت حکومت دکن افراخت دلاور خان را فوجداری رایچور از توابع بیجاپور تفویض نمود

وبعد زوال دولت سادات بارہہ واستقرار نواب نظام الملک در ممالک

---

[۱] مآثرالامرا جلد دوم صفحہ ۶۹ ونتائج الافکار صفحہ ۴۳۴

دکن با نواب بسر می برُد و بمزید قربت و احترام اختصاص داشت۔
و در سنہ تسع وثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۹) بہ سرابُستان بقا خرامید و برطبق وصیت در پای قبر مرشد خود مدفون گردید۔

شاہ ابراہیم

نام مرشدِ او شاہ ابراہیم است۔ قبر شریفش درون حصار روضۂ شاہ بُرہان الدین غریب قریب دیوار حصار واقع شدہ۔ محوطۂ مختصرے و مسجد سنگینے دارد۔

دلاور خان اقسام شعر خوب می گوید و مضامین مرغوب می بندد۔ دیوانش مرتب است این یواقیت از ان معدن استخراج می شود ؎

بسکہ می دارد حیا در پردہ محبوبِ مرا	دیدۂ بیگانہ داند مہر مکتوبِ مرا
مژگان ہم نیاید دلدار بی نقاب است	کی خواب میتوان کرد در خانہ آفتاب است
بی ابروی تو از نظرم نورمے رود	این تیر بے کمان چہ قدر دور می رود
بہ محفلے کہ بیک درد صد دوا بخشند	چہ می شود دلِ ما را اگر بما بخشند
نیست ممکن کہ بروی تو دمے خواب مرا	می زند دست بہ پہلو دلِ بیتاب مرا
چشم پوشیدہ توان کرد سفر	چہ قدر راہِ فنا ہموار است
شیشۂ ساعت بود آئینۂ دنیا و دین	گر یکی آباد گردد دیگرے ویران شود
برزمینی کہ او بناز نشست	خاک بر سر گر آسمان نشود
بہ عقبی رسیدیم از ترکِ دنیا	نشد آنچہ از دست از پشتِ پا شد
روز بد یاری نمی آید ز یاران دیدہ ام	سایہ ہم در زیر پا گم می شود وقتِ زوال

(۸۷) قبول میرزا عبد الغنی کشمیری

فاضل ممتاز بود۔ وسخن سنج معنی نواز۔ شاگرد رشید میرزا داراب جویا سے

کشمیری است در شاهجهان آباد بسر می برد۔ و در سنہ تسع و ثلثین و مائتہ و الف (۱۱۳۹) پیمانۂ ہستی او لبریز گردید۔ مورخی تاریخ وفاتش ازین مصراع برآورد کہ ؎

"گنج معنی بود کرد افلاک در زیر زمین"
۱۱۳۹ھ

شعلۂ آواز ش چنین می بالد ؎

بہر حالت کہ می بینی زعیبِ سرکشی پاکم | چو لای بادہ گرد ر عالم آیم ہمان خاکم
نہان کرد است صیادِ من از راہِ فسون سازی | چو تخمِ عشق پیچان دامہا در دانۂ خالی

(۸۸) گرامی۔ میرزا گرامی کشمیری

خلف و شاگرد میرزا عبد الغنی قبول کشمیری۔ رعنا طرز خوش مقالان است۔ و کلاہ گوشہ شکن نازک خیالان۔ در شاہجہان آباد قلندرانہ می گزرانید۔ و بہ کہنہ شرابِ تازہ گوئی دماغہا را می رسانید۔

وفاتش در سنہ ست وخمسین ومائتہ والف (۱۱۵۶) واقع شد۔ تاریخ گوئے سال وفاتش درین مصراع ضبط می کند ؎

"رندے عجبے ازین جہان رفت"
۱۱۵۶ھ

طوطی ناطقہ را چنین در گویائی می آورد ؎

خونِ عشاق بران گردنِ سیمین باشد | چون بیاضی کہ پر از معنی رنگین باشد
ہمچو آن شمعی کہ روشن می کند صد شمع را | سوختم تا در غمِ او عالمے را سوختم

(۸۹) گلشن۔ شیخ سعد اللہ دہلوی قدس سرہ

از فقراء شعرا است۔ منشأ خیالاتِ رنگین و مصدر اشاراتِ دلنشین۔ از وحشت کدۂ دنیا رم۔ و در تجرد و توکل ثبات قدم داشت۔

و مرید شاہ گل متخلص بہ وحدت بن شیخ محمد سعید بن شیخ احمد مجدد سرہندی بود قدس اللہ اسرارہم باین مناسبت گلشن تخلص می کرد۔

نسبش بہ زبیر بن العوام صحابی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مے پیوندد و اسلام خان کہ بہ وزارت بعض سلاطین گجرات احمد آباد رسیدہ از اجداد اوست

بعد انقراض سلاطین گجرات و استیلای اکبر بادشاہ یکی از اسلاف او از گجرات بہ دار السرور برہان پور نقل کرد۔ شیخ سعد اللہ از برہان پور برآمدہ رحل اقامت بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد افگند۔ و بہ ارادہ سیاحت ہم بر خاست و وطن اجداد یعنی احمد آباد و دیگر بلاد را سیر کردہ بہ شاہ جہان آباد برگشت

و در ہمین مصر بیست و یکم جمادی الاولی سنہ احدی و اربعین و مائۃ و الف (۱۱۴۱) متوجہ روضۂ رضوان شد۔

دیوان سیر ضخامت دارد و شاہد سخن را باین رعنائی برکرسی می نشاند ؎

بچشم خویش نگر سحر سامری این است	نظر بہ آئنہ کن شیشہ و پری این است
گشتم شہید تیغ تغافل کشیدنت	جانم ز دست برد غزالانہ دیدنت

(۹۰) یکتا - احمد یار خان

از نژاد قوم برلاس است۔ اسلاف او در قصبہ خوشاب از اعمال لاہور توطن داشتہ اند۔ پدرش الہ یار خان بہ صوبہ داری لاہور و ٹھٹہ و ملتان رسید و آخر سالہا بہ فوجداری غزنین قناعت کرد۔

احمد یار خان در اواخر عہد خلد مکان صوبہ دار ٹھٹہ شد۔ یکتای اماثل بود و مستجمع فنون فضائل۔ خطوط در نہایت جودت مے نگاشت۔ و تصویر در کمال تحفگی می کشید۔ و اقسام شعر بقدرت می گفت۔

در سنہ تسعہ عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۹) وارد بھکر شد۔ و با علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی صحبت معتقدانہ داشت۔ و نسخۂ کلام اللہ بخط نسخ از تحریر خود بطریق یادگار تسلیم نمود۔ و امروز موجود است۔

نگارندۂ اوراق وقت معاودت از سفر سندھ بہ ملتان رسیدہ استماع یافت کہ احمد یار خان بیست و سیوم جمادی الاولی سنہ سبع و اربعین و مائۃ و الف (۱۱۴۷) در قصبۂ خوشاب خلوت نشین تراب گردید۔ و بہ استدعاے مہربانے قطعہ تاریخی در سلک نظم کشیدم و یک عدد زیادہ را بحسن تعمیہ برآوردم ؎

خانِ والا رتبہ احمد یار خان ۔۔۔ ذاتِ او آئینۂ خلقِ عظیم

در فنونِ فضل یکتای زمان ۔۔۔ زادۂ افکار او دُرِّ یتیم

کرد از معمورۂ گیتی سفر ۔۔۔ ماتمِ او ساخت دلہا را دونیم

چونکہ یکتا[1] رفت۔ شُد تاریخ او ۔۔۔ جای احمد یار خان بزمِ نعیم
(۱۱۴۸)

مثنوی متعدد دارد مثل "گلدستۂ حسن" و "شہر آشوب" وغیر ذلک

وقتے محمد عاقل یکتا لاہوری با احمد یار خان مناقشہ کرد کہ یکتا تخلص از من است۔ تخلص مرا بمن وا باید گذاشت۔ احمد یار خان گفت یکتا نشدیم بلکہ دوتا شدیم و قرار داد کہ باہم غزلے طرح کنیم۔ ہر کہ خوب گوید تخلص ازو باشد۔ خان مذکور زمانے و مکانے معین ساخت۔ و جمیع صاحب طبعان لاہور را فراہم آورد و غزلی کہ طرح کردہ بود بر یاران عرض کرد و صدای آفرین و تحسین از ہر جانب بلند شد محمد عاقل مہر سکوت برلب زد۔ ہر چند یاران تکلیف کردند۔ غزل خود را دون یافتہ برزبان نیاورد۔ احمد یار خان محضری درست کرد و بہ مہر و دستخط حضار سخن سنج مزین گردانید۔

---

[1] ای ہرگاہ از مصرع تاریخ یک عدد کم نمودہ شد تاریخ مطلوب بیرون آمد۔

آفرین لاهوری این بیت دستخط کرده

بدین معنی گواهیم آفرین ما — که احمد یار خان یکتاست یکتا

و دیگرے این مصراع ثبت نموده

"گوہر یکتاست احمد یار خان"[1]

این چند بیت از ان غزل طرحے است

تا خطش طرح جهانگیری کاؤسی ریخت — لشکر زنگ چو رومی بسر روسی ریخت

بامید یکه شود جلوه گر آن سرو روان — خاک شد جبهه و در راه قدمبوسی ریخت

سرمه آلود نگاهی که بیادم آمد — که بهر شک شفقی از مژه ام طوسی ریخت

بر در بتکده از ناله زارم ناقوس — همه تن اشک شد و در بر ناقوسی ریخت

شمع از اشک رخش بوقلمون سوخت به بزم — جای اشکش همه خاکستر طاؤسی ریخت

از بسکه سراپا ز غم عشق تو داغم — چون کاغذ آتش زده یک شهر چراغم

چه پرسی از سر و سامان من عمریست چون کاکل — سیه بختم پریشان روزگارم خانه بردوشم

(۹۱) شهرت - شیخ حسین شیرازی

از شعراء راست اندیشه - و اطباء حذاقت پیشه است - اصلش عرب بود - در ایران نشو و نما یافته - آخر سرے به هند کشید - و در سرکار محمد اعظم شاه بن خلد مکان بعنوان طبابت نوکر شد - و در عهد شاه عالم به اعزاز و احترام بسر می برد و در زمان محمد فرخ سیر بخطاب حکیم الممالک سرلبندی یافت - و در عهد محمد شاه احرام بیت الله بست، و بعد ادای مناسک بدرگاه خلافت معاودت نمود - و بمنصب چهار هزاری سر افتخار بفلک چهارم رسانید -

[1] نتائج الافکار صفحه ۱۷۴ مطبوعه مدراس سنه ۱۸۸۲ء -

وفاتش در شاهجهان آباد ماه ذی الحجه سنه تسع واربعین ومائة والف (۱۱۴۹)
اتفاق افتاد - محرر سطور گوید ؎

بے نظیرِ زمانہ شیخ حسین | گوی معنی ز نکته سنجان بُرد
هاتفی از برای رحلتِ او | سال تاریخ گفت - شهرت مُرد ۱۱۴۹ھ

منتخبے از دیوانش بنظر رسید - از انجا بتحریر در آمد ؎

کی برای مطلبی دل را منزه ساختیم | ما لوجه الله این آئینه را پرداختیم
نه من شهرت تمنا دارم ونی نام می خواهم | فلک گر واگزارد یکنفس آرام میخواهم
ناله پنداشت که در سینهٔ ما جا تنگ است | رفت وبرگشت سراسیمه که دنیا تنگ است
ای گل سر کوی تو جدا از وطنم کرد | من خار تو بودم که برون از چمنم کرد
صبح شو تا در فروغت روز عالم بگذرد | یکنفس دم را غنیمت دان که این هم بگذرد
مرا زلفت ز دام آزاد خواهد کرد میدانم | ولی بعد از رهائی یاد خواهد کرد می دانم
مفلسی می آورد از یاد دستی حاتمے | هر کجا دیدیم آخر کرد بسیاری کمی
خوابِ گرانِ مردم بیدار کرد ما را | بدمستی عزیزان هشیار کرد ما را
در خرابیهای دل هرگز ندارم مهلتے | در شکستِ نقدِ قلبِ خود ندارم زحمتے
پس از عمری که کردم همچو قمری خدمت سروی | براتی دارم و بر عالم بالاست تنخواهش
غیر در بزم شکستم نکند پا قائم | زانکه من خاصیتِ ریزهٔ مینا دارم
بر یکدگر زیادتی از بسکه می کنند | این قوم نیستند ز ابنِ زیاد کم
بقاتل هم توان بخشید خونِ خویش گر مردی | نه کم از حنا ظالم کسی را دستگیری کن
می رسند از بسکه پیش از من بعیبِ کار من | دوستر می دارم از خود دشمنانِ خویش را
قطرهٔ من گرچه گوهر شد زسعیِ روزگار | کار آسان سخت شد از منتِ یاران مرا
اهلِ دولت غلط است اینکه همه بی دردند | هر کرا دیدم ازین طائفه آزاری داشت

ای که می گوئی که از صحبت گریزانی چرا — در بساط عمر ضائع کردنی کم مانده است

بغیر ظلم توقع مدارا از ظالم — که نخل شعله اگر بار می دهد شرراست

کدام واسطه پروانه را به شمع رساند — برای مردم گم گشته خضر راه که دید

(۹۲) ثابت میر محمد افضل الٰہ آبادی

از احفاد میر ضیاء الدین حسین مخاطب به اسلام خان خوشتی مشهدی متخلص به والا است که از امراء درگاه خلد مکان بود۔

میر محمد افضل ثابت آسمان والا فطرتی۔ و ثریا سپهر بلند فکرتی است۔ پایهٔ فضیلت درسی محکم داشت۔ و در شعرگوئی و شعرفهمی و محاوره دانی فرس استاد بے نظیر و مسلم صاحب کمالان شهر دهلی می زیست۔ چندگاه در سرکار پادشاهی بتلاش منصب و جاگیر سلسله طالع جنبانید آخر پای سعی در دامن قناعت کشید و در دار الخلافه شاه جهان آباد منقطعانه بسر مے برد

و دوازدهم شهر ربیع الاول سنه خمسین و مائة و الف (۱۱۵۰) رخت زندگانی بربست۔ و در شاه جهان آباد مدفون گردید۔

جمیع اقسام شعر استادانه می گوید خصوصی در قصیده شانی بلند دارد۔ دیوانش حاوی انواع سخن است۔ در وقت تحریر۔ نسخهٔ بدخطی بدست افتاد۔ و به مشقت تمام این ابیات حاصل شده

تا تماشای دهانت کرد حیران غنچه را — شاخ گل دست بست در زیر زنخدان غنچه را

هر دو هر دم قطع اسباب معیشت مے کند — هر چه می افتد بدست تیغ قسمت مے کند

قسم مصحف گل عندلیب باغ توام — بمرگ شمع که پروانهٔ چراغ توام

نشد رقیب پیش تو بر خود نیاز را — چون نامقید

صدبار گر توانی مانند نبض جستن | صورت نمی پذیرد از دست خلق رستن
صیاد بی مروت شوق طپیدنم گشت | تا چند پا شکستن بر بال رشته بستن
بخانۂ نه نشستم بغیر خانۂ خویش | شدم برنگ نگین سنگ آستانۂ خویش
غنی در آتش سوزان همیشه چون حمام | عذاب می کشد از پهلوی خزانۂ خویش
شمع افروخته راکس نفروشد ثابت | داغم و گرمی بازار ندارم چه کنم
این تیر خاکی نگه شرمگین او | می جوید از مزار شهیدان نشان ما
چون ماهی تصویر که در آب بیفتد | در جلوۂ معشوق شود کم اثر ما
همچو گردی که بلند از اثر قافله شد | داد بر باد فنا رفتن یاران مارا
خواب دیدیم که آئینه معارض بتو شد | می کند صورت این واقعه حیران مارا
شبنم من خوردۂ گل را نه بندد در کمر | آبرو غافل ز فکر سیم و زر دارد مرا
یافتم از سلام مردم هند | سرسری بود آشنا ییها
چشم بیمار ترا حاجت تعویذی نیست | هیکل ناخن شیر است صف مژگانت
نذر این یاران کنی گر خوردۂ جان عزیز | خوردہ گیران بر نمی دارند دست از کار خویش
چو نرگس سر نخواهم داشت چشم از قامت سبزان | بود تا در سواد گلشن هندوستان جایم
هست چون سبحه بهم ربط عزیزان جهان | ترکی ماند ازین سلسله بر جا نه صدی
عکس رخ تو آینه را رونے دہد | تسکین خاطرش بچه صورت کند کسی

رباعی

در مملکت قدس شهنشاه حسین | بر اوج سپهر کبریا ماه حسین
برخاست کمر بسته پے دعوے حق | انگشت شهادت ید الله حسین

(۹۳) رائج۔ میر محمد علی سیالکوتی

از سادات سیالکوت من اعمال لاهور است مردی آزاد مشرب خوش خلق

خوش صحبت بود- و در شهر خود قلندرانه مے گذرانید- و ہنگامۂ سخنوری گرم می داشت عمرے دراز یافت- گویند در منتہای عشرہ خامسہ بعد مأتہ و الف (۱۱۰۰) مرحلۂ زندگانی طے کرد-

فقیر در سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) از سفر سندھ معاودت نمود- دعبور بر سرِ لاہور اُفتاد- دران ایام عزیزی از سیالکوٹ از صحبت او آمد۔ دخبر قدوم فقیر شنیدہ رسم زیارت بجا آورد- و برخی از اشعار میرزہ آورد و فقیر ساخت ازان جملہ است ؎

روز وصل از بیم ہجران توام گریان گزشت	آہ عید آمد پس از عمری و در باران گزشت
چہ سان آموخت بیرحمانہ برفتراک سر بستن	زطفلی آن شکار افگن نمی داند کمر بستن
اگر با حق نیازی ہست حاجت نیست تعمیری	ستون و سقف در ویشان ہمیں دست دعا باشد

(۹۴) آفرین - فقیر اللہ لاہوری

در محلہ بخارای لاہور سکونت داشت- راقم الحروف وقتے کہ از ہند جانب سندھ رفت بیست و نہم محرم سنہ ثلث و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۳) در لاہور باو برخورد- بسیار خوش خلق متواضع بود- دران ایام قصۂ ہیر و رانجھا نظم می کرد پیش فقیر داستانے خواند- این بیت از قسمیہ بیاد ماند ؎

بعریان یتیمی تمنا نورد کہ عید آمد و جامہ گلگون نکرد

دچون از بلاد سندھ عطف عنان نمودم و ہفتم رجب سنہ سبع و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۷) وارد لاہور شدم و تا دوازدہم ماہ مذکور در انجا اقامت اتفاق افتاد- ملاقات مشارٌ الیہ بمرات واقع شد- مسودۂ اول تذکرۂ "ید بیضا" تالیف فقیر کہ نقش ناتمام بود خواہ نخواہ گرفت- و از منظومات خود مثنوی "انبان

معرفت" بخطِ خودش بطریق یادگار تسلیم فقیر نمود۔ عنوانش این است ؎

ای مُغنّی بہ وضوے تجرید — صبح شد صُبح نمازِ توحید

صبح یعنی کہ ظہورش ہمہ جاست — شش جہت سجدہ چو خورشید رواست

دیوان آفرین مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر در آمد۔ و این چند بیت فرا گرفتہ شد ؎

ستم بر زیر دستان مرد سرکش را خطر دارد — فلک را شیوۂ عاجز کُشی زیر و زبر دارد

شبِ سیاہ تغافل پیٔ صف آرائی است — نقیب نالہ صدائی کہ اشک مجرائی است

ہنوز حسنِ تو نو مشق جلوہ پیرائی است — ہنوز اولِ درسِ کتاب رعنائی است

ہنوز چشمۂ نوشِ تو بوی شیر دہد — ہنوز لعل لبت غافل از مسیحائی است

ہنوز سرو قدت گرچہ گرد آغوش است — ہنوز لعل شکر خا در آستین خائی است

ہنوز دامنِ حسنت ز صبح پاکتر است — ہنوز ماہ تو ایمن ز داغ رسوائی است

نہال مہر و وفا تا چہ بار سے بندد — بہار حسن ترا آفرین تماشائی است

بقدرِ تاب و طاقت مگذر از تسکینِ محتاجان — نداری قوتِ دستِ کرم دستِ دعا بکشا

حسن را در اضطراب آرد شکوہ عجزِ عشق — شمع می لرزد بخود از شوخئ پروانہا

گلِ آدت بود در ناتوانی خود نما بودن — عروجِ شاخِ نازک در بغل دارد تنزل را

داغِ دلِ افتادگان از غیب باشد رہ زنے — شد کشف این معنی مرا از قرعۂ رمّالہا

ہست کارِ عاشقان بعد از فنا ہم جذب دوست — تشنگی بسیار دارد آنکہ ماہی خوردہ است

بزورِ ہزل زبر دست من شود حاسد — چنانکہ طفل پدر را بخندہ زیر کند

تجردِ حجتِ قاطع بود صاحب کمالے را — قبائی بیضہ بر تن می درد مرغی کہ کامل شد

مرد حق محکوم نادان گر شود بیقدر نیست — عزّتِ مصحف ز دست اندازِ طفلان کم نشد

ذلت بود نتیجۂ آمیزشِ خسیس + — بر گرد می زنند و نمد چوب مے خورد

بامیدِ مخقق مے پرستم ہر مزوّر را   ازین ویرانہا شاید تنم روزی بمعموری

(۹۵) روحی سید جعفر زنبیر پوری

زنبیر براء مہملہ در اول و آخر و نون و باء موحدہ و یای تحتانی بروزن زنجیر قصبہ ایست پانزدہ کروہی از **لکھنؤ**

سلسلۂ نسب سید جعفر بہ سید **نعمت اللّٰہ** ولی مے پیوندد۔ و سید محمود حامی الحرمین الشریفین کہ یکی از اجداد اوست سواد ہند را بہ پرتو قدوم خود روشن ساخت۔ و در قصبۂ **جالیسر** از مضافات **آگرہ** متوطن گردید و یکی از احفاد سید **محمود** بتقریبی در موضع **زنبیر پور** وارد شد و رحل اقامت افگند۔

سید جعفر در عشیرۂ شیوخ عثمانی **بلگرام** کدخدا شد۔ سیدے پاک نژاد صوفی مشرب بود۔ و در توحید مذاقی عالی داشت۔ مدتہا سید العارفین **میر لطف اللّٰہ بلگرامی** قدس سرہٗ را خدمت کرد و فیضہا فراہم آورد۔ اکثر از **زنبیر پور** بدار السلام **بلگرام** کہ چہار منزل است برای ادراک صحبتِ **سید العارفین قدس سرہٗ** مے رسید و غنچہ ہای اسرار از بہشت محفل اقدس مے چید۔

و در عہد **شاہ عالم** بہ **شاہ جہان آباد** تشریف برد۔ و چندی بسیر آن مصر جامع پرداخت و با صاحب طبعانِ آنجا سیما **میرزا عبد القادر بیدل** رحمہ اللّٰہ تعالیٰ صحبت داشت۔

در اواخر عمر سالہا در بلدۂ **لکھنؤ** رخت بدار الامن انزوا و توکل کشید۔ و عرض عمر را بطول مشق فنا خوش گزرانید۔ مردم بسیار با و گرویدہ بودند۔ و از روی اعتقاد صادق خدمت بجاے آوردند۔

فقیر و آن مرحوم با ہم محبّت مفرط داشتیم۔ و دوام مجلس صحبت مے آراستیم

ملاقات آخراین است کہ در تاریخ ہژدہم ذی الحجہ سنہ ثمان و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۸) عبور فقیر بر لکھنؤ و نزول در تکیۂ ایشان اتفاق اُفتاد- آن روز درانجا مجمع صاحب طبعان بود مثل شیخ عبدالرضا متین اصفہانی و آقا عبد العلی تحسین کشمیری و میرزا داؤد اکبرآبادی از آخر روز تا نیم شب صحبتی رنگین گزشت-

سید جعفر غرہ رمضان سنہ اربع وخمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۴) بحظائر قدس اُنس گرفت- و در زنبیرپور مدفون گردید- کاتب الحروف گوید ؎

سیدِ نکتہ سنج حق آگاہ   کرد آہنگ بزم سبوحے
سال تاریخ او شود پیدا   وقت تکرار- جعفر روحے

دیوانِ مختصری دارد این چند بیت از انجا بقلم می آید ؎

سیرِ نزولِ ذات بانسان رسید و ماند   چون وحیِ آسمان کہ بہ قرآن رسید و ماند
گشت چشمِ تو ولی فتنۂ قامت باقی است   نیست آرام بمردن کہ قیامت باقی است
اسیرِ مفلسی می دارد استغنا ہنرور را   کند گردن کشی از دانہ کم قسمت کبوتر را
ازعدم بیداریِ دل ہست رہ آوردِ ما   آب چشمِ خفتگان چون صبح باشد گردِ ما
چو ماہِ نو کمندِ جذبۂ حسن است ہر مویم   بسرِ خورشید غلطان آید از تحریک ابرویم
زفیضِ مفلسی قیمت فزاید اہل جوہر را   لباسِ عبرعریانی نہ زیبد لعل و گوہر را
عینکم شد دو جہان پردۂ یک راز نماند   سنگ گر سدِّ رہم گشت نگہ باز نماند
صاحبِ دل از شکوہِ حرف و صوتم محرم است   چون سویدا نقطۂ شعرِ سوادِ اعظم است
کے روسیاہ کردم از منتِ سوادے   حرفم زخود تراود چون خامۂ فرنگی
شگفتہ جبہہ کدام آفتاب مے آید   کہ خندہ چون سحر از گرد کاروان پیداست

(۹۶) اُمید۔ قزلباش خان ہمدانی

نام اصلی او میرزا محمد رضاست۔ در عنفوان جوانی از ہمدان به اصفہان آمد
با میرزا طاہر وحید نسبت تلمذ درست کرد
در عہد خلد مکان به ہندوستان رسید و به عطای منصبی امتیاز پذیرفت و
در عہد شاہ عالم بخطاب قزلباش خان سرفراز گردید۔ و در زمان محمد معزالدین
بتقریب خدمتی به دارالسرور برہان پور آمد۔ و در ایام ایالت امیرالامرا سید
حسین علی خان از خدمتی که در برہان پور داشت معزول شده به خجسته بنیاد
رسید و به داروغگی احشام کرناتک مامور گردید۔ و باین تقریب به ارکات رفت و بعد
چندگاه به رفاقت مبارزخان ناظم حیدرآباد اختیار کرد۔ و روز جنگ با مبارزخان
حاضر بود۔ بعد کشته شدن مبارزخان در قید نواب آصف جاہ افتاد۔ و عرضی
طرح کرده بجناب نواب ارسال داشت۔ نواب شفقت فرمود۔ و به مزید عنایت و
بحالی جاگیر مرتبه برجراحت گذاشت۔ و حراست قلعه منی مرک از توابع کرناتک
که الماس از سواحل دریای کشنا برآورده در انجا درست مے سازند۔ تفویض فرمود۔
قزلباش خان بعد چندی رخصت حرمین شریفین گرفت۔ و بعد تحصیل زیارت
مراجعت نمود۔ نواب آصف جاہ بدستور سابق مورد الطاف ساخت۔ و چون نواب
آصفجاہ در سنه خمسین و مائة والف (۱۱۵۰) حضور طلب شد قزلباش خان
در رکاب نواب به شاہجہان آباد رفت و در سفر بھوپال ملتزم رکاب نواب بود۔
درین سفر فقیر را با قزلباش خان مکرر برخورد اتفاق افتاد۔ خوش خلق رنگین
صحبت بود و موسیقی ہندی با وصف ولایت زا بودن خوب می دانست و می گفت
و چون نواب آصف جاہ از سفر بھوپال به دارالخلافه شاہجہان آباد

معاودت فرمود قزلباش خان همراه رفت و ازان وقت در دار الخلافه بار اقامت کشا
و در سنه تسع و خمسین و مائة و الف (۱۱۵۹) در انجا جهان فانی را وداع نمود
اوراق گوید ؎

نان سخن گستر سحر آفرین — رخت سفر بست ازین خاکدان
سالِ وفاتش دلِ نالانِ من — یافته- جان دادهٔ قزلباش خان (۱۱۵۹)

ازو منقول است که روزی پیش ذو الفقار خان بن اسد خان وزیر شکایت
دست روزگار کردم- ذو الفقار خان در جواب گفت دنیا را با امید خورده اند گفتم پس
نواب صاحب بی من مے خورند-

این چند بیت از دیوانش نقل افتاد ؎

زمانه بر سر جنگ است یا علی مددے — وگرچه وقت در رنگ است یا علی مددے
روشن شود به پیش تو چون شمع سوز من — یکشب اگر تو هم بنشینی برو...
خوشا وقتی که می بالید از جانان برو دوشم — برنگِ ماهِ نو هر شام پیری گشت آغو...
گشت رو گردان زبس آبادی از ویرانه ام — چون کمان حلقه بیرون شد درِ دلِ خانه
خدا ناکرده اندوهت چرا از دوستان باشد — شنیدم کلفتے داری نصیب دشمنان با...
بدشمن دوست- با من سرگرانی بارها گفتم — نمی خواهم چنین باشی تو میخواهی چنان
بسا کشاد که در بستگی شود ظاهر — کلید روزیِ استاد قفل گر قفل است
سر گشتگی بطالعم هست — بر گرد سرت چرا نگر...

(۹۷) زائر- شیخ محمد فاخر

خلف الصدق شیخ محمد یحیی و دختر زادهٔ شیخ محمد افضل اله آبادی است قد
اسرارهما نخست احوال این دو نیر اوج کمال بر ساحت قرطاس پرتوے اندازد و

کتاب را به لوامع انوار برکات معمور می سازد۔

شیخ محمد افضل اله آبادی

شیخ محمد افضل اله آبادی قدس سره سر حلقهٔ خلفاء حضرت **میر سید محمد کالپوی** است قدس الله اسرارہما۔ مہر سپہر ولایت و کوکب دری اوج ہدایت بود و فضائل صوری و معنوی فراہم داشت نسبش به سیدنا عباس عم النبی صلی اللہ علیہ وسلم منتہی می شود و غیر بنی الخلفا ست۔

ولادت او شب دہم ربیع الاول سنہ ثمان وثلثین و الف (۱۰۳۸) دست داد و در آغاز حال بطور طلباء پورب در چندے امصار تنقل و ترحل نمود و نزد **قاضی محمد آصف** که از متوطنان بعض قریات اله آباد بود و قضاء بلدہ مذکور داشت۔ و از شاگردان **ملا عبدالسلام دیوہ** است و مولانا **نور الدین جعفر جونپوری** و دیگر فضلاء عصر تلمذ کرد۔ و در فضائل رسمی شانے عالی بہم رساند۔ و در بست و پنج سالگی به سعادت ارادت **میر سید محمد کالپوی قدس سرہ** فائز گشت و از ہمت و برکت محمدیه فراوان اندوخت و به اجازت و خلافت مستسعد گردید۔

اصل وطن او سید پور از توابع **غازی پور** است به اشارۂ پیر در اله آباد رحل اقامت افگند۔ و به تلقین اصحاب و تعلیم آداب مشغول گشت حق تعالیٰ قبول خاص و عام عطا کرد و طالبان بسیار از فروغ التفاتش چراغ دل برافروختند۔

تصانیف عربی و فارسی وافر دارد از انجمله حل مثنوی مولانا روم بین الجمہور مشہور است

روز جمعه پانزدہم ذی الحجه سنه اربع وعشرین ومائة والف (۱۱۲۴) به عالم علوی شتافت۔ مرقد منور در اله آباد **یُزَارُ وَ یُتَبَرَّکُ بِهٖ**

شیخ محمد یحیی

شیخ محمد یحیی المعروف به شیخ خوب الله اله آبادی برادر زادۂ حقیقی و داماد و سجادہ نشین **شیخ محمد افضل** است قدس الله اسرارہما بحر مواج علوم شریعت و طریقت

بود۔ وجواہر سیراب در دامن دریوزہ گران کوچہ طلب می ریخت

درسنِ دوازدہ سالگی نہال استعدادش بتربیت عم بزرگوار نشو ونما یافت۔ وا[illegible]
بحث حال کافیہ ابن حاجب حالش برگردید وتا منتہای تحصیل از خدمت شیخ استفاد[illegible]
نمود۔ ومدتہا مدارج سلوک درنوردید۔ وبشرفہ کمال وتکمیل عروج فرمود وبخلافت و
دامادی حضرت شیخ اختصاص یافت۔ وبعد ارتحال شیخ باستحقاق نائب مناب گشت
وقبول عظیم یافت وخوارق عادات بسیار سرزد۔ کتب ورسائل کثیرہ تصنیف کردہ [illegible]
مشکلات علوم ظاہر وباطن شانے بلند داشت مکتوبات ایشان در چہار مجلد [illegible]
جلی بر علو فطرت وکمال تبحر۔

شب دوشنبہ پانزدہم جمادی الاولی سنہ اربع واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۴)
درجوار رحمت آسود وآیۂ کریمہ "لَقَدْ رَضِیَ" تاریخ است۔ مرقدہ طاہرہ بپہلوی قبر
شیخ محمد افضل قدس اللہ اسرارہما

شیخ محمد فاخر بمصداق فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ زیب سجادۂ ابوین وفرع آسمانسای
اصلین طیبین است۔ صاحب صفات رضیہ ومعارف سنیہ۔ اساس تحکیم مدارج علیہ
قیاس منتج ولایت کبری۔ میزان عدل نقلیات۔ برہان نقد عقلیات۔ تشریع بدرجۂ
کمال داشت وہمیشہ ہمت بتعدیل قسطاس شریعت می گماشت۔ بسیار کشادہ دست
شگفتہ پیشانی بود فتوح ذخیرہ نمے ساخت ویگانہ وبیگانہ را بہ احسان بیدریغ مے
نواخت اکثر اوقات درسفر گذرانید۔ درجمیع اسفار جمعی کثیر از ابناء سبیل بہ اوے
پیوستند۔ شیخ از ماکولات وملبوسات خبرہمہ مے گرفت۔ تا دامی کہ عامہ رفقا را طعا[illegible]
بہم نمے رسید خود بہ اکل تنہا نمے پرداخت۔

از عنفوان شعور بخدمت والد ماجد وبرادر کلان خود شیخ محمد طاہر [illegible]
کتب تحصیلی مرتب گذرانید وبرصدر استادی نشست ودرسفر حجاز بمیمنت طراز علم

حدیث از مولانا و استاذنا شیخ محمد حیات مدنی قدس سرہ سند نمود۔ جوہر فہم و ذکای او از بس عالی افتادہ بود و در مقدمات غامضہ علمی بسرعت تمامتر می رسید۔

جد امجدش شیخ محمد افضل او را در صغر سن مرید ساخت و تربیت حوالہ شیخ محمد یحیی کرد۔ مشار الیہ در ظل پدر بزرگوار تربیتہا یافت و مجاز و مرخص گردید و بعد ارتحال والد ماجد جانشین گشت۔

قدحمدہ در سنہ اربع و اربعین و مائۃ و الف (۱۱۴۴) والد فقیر با نواب مبارز الملک سربلند خان تونی ناظم صوبہ الہ آباد وارد این شہر شد۔ و فرزندان و قبائل را از بلگرام دران مقام طلبید۔ و با اہل بیت فقیر و اہل بیت شیخ محمد افضل قدس سرہ اتحاد و ارتباط بدرجۂ کمال شد۔ و چون محرر اوراق در سنہ سبع و اربعین و مائۃ و الف (۱۱۴۷) از کشور سندھ معاودت نمود و در شاہجہان آباد خبر اقامت اہل بیت خود در الہ آباد شنید راست از اکبر آباد بہ الہ آباد شتافت با اعزہ کرام دلبستگی تمام بہم رسید و ایام اقامت آن بلدہ بہ مجالست و موانست این اکابر بحظ وافر گذشت۔ دالحال آن عہود حمی بیاد می آید و ناخن حسرتی بر دل می زند۔

و عمدہ جہت جامع با این اعزہ اخوت طریقت است کہ سلسلۂ جانبین بحضرت سید محمد کالپوی قدس سرہ متصل می شود۔ و با شیخ محمد فاخر جہتی دیگر ضم شد کہ علم حدیث در مدینۂ منورہ از یک استاد سند کردیم یعنی مولانا و مخدومنا شیخ محمد حیات السندی المدنی قدس سرہ

شیخ محمد فاخر در سنہ تسع و اربعین بعد مائۃ و الف (۱۱۴۹) عازم حرمین شریفین شد و در سنہ خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۰) باین سعادت فائز گشت۔

و در ہمین سال راقم الحروف احرام بیت اللہ بست و سفر دریا بانجام رسانید نوزدہم محرم سنہ احدی و خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۱) بہ بندر جدہ نازل شد۔

مشارٌالیه در جده تشریف داشت وخبر مقدم فقیر از مردم جهازی که دو روز پیش جهاز ما رسیده بود استماع یافته برلب دریا چشم در راه انتظار داشت - بمجرد نزول از کشتی هم آغوش ملاقات شدیم طرفه سروری دست داد و کلفتهای غربت بیکبار رخت سفر بربست از جده باتفاق بمکّه رسیدیم و دیدهٔ نیاز بر آستان رب العزّت تعا شانهٗ مالیدیم -

مشارٌالیه (شیخ محمد فاخر) در اوائل سنه احدی وخمسین ومأته والف (ا۱ بر جهازی که راقم الحروف رفته بود معاودت نمود و بوطن مالوف برگشت - و در سنه خمسین ومأته والف (۱۱۵۴) کرت ثانی داعیهٔ حرمین شریفین مصمم ساخت - رخت کوچ از اله آباد بربست

و درین سفر سید غلام حسن برادر اعیانی فقیر برفاقت شیخ ارادهٔ حرمین شریف کرد - بعد طی مراحل داخل بندر سورت شدند و بیست وچهارم محرم سنه خمس خمسین ومأته والف (۱۱۵۵) در کشتی نشستند ناگاه دران بحر پرشور جهازات مرهته دکن که از چندی بندر بسی را از دست فرنگیان انتزاع نموده در دریا قطع طریق شعار ساخته اند نمودار شد - بیست ونهم محرم سنه خمس وخمسین ومأته وا (۱۱۵۵) وقت صبح بضرب توبها آتش حرب اشتعال گرفت - هنگام نماز عصر گ توپی تختهای بسیار متقابل یکدیگر سوراخ کرده به سید غلام حسن رسید - شیخ محم مکتوبے به فقیر فرستاد در انجا می نویسد که :-

"میر غلام حسن چون مُرغ نیم بسمل درحرکت شدند گفتم میر صاحب شما شهید شدید کلمه بخوانید

"ما هم اگر قسمت است بشما ملحق مے شویم - لبهای شریف ایشان درحرکت بود - چون در ا

"موعود - اندکی توقف دیدم باربار مقید مے شدم که کلمه بخوانید - اول سخن که از ایشان س

"این بود که می خوانم و به این نهج مے خوانم لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ صَ

"علیہ وسلم گفتم بخوانید یلیین بکار مے آید۔ باز گفتند خوب شد آنچہ شد۔ پرسیدند امروز
"کدام روز است گفتم پنجشنبہ۔ متبسم شدند۔ غالباً بیاد حدیثے کہ در نفس موت روز جمعہ و شب
"آن وارد شدہ در تبسم آمدند۔ والا کدام وقت تبسم بود۔ باز گفتند من نماز عصر نخواندہ ام مرا
"تیمم سازید۔ بہ تیمم نماز عصر بر پشت غلطیدہ خواندند و بدستور مغرب وعشا۔ تمام شب پیش
"ایشان نشستہ بودم کلمہ مے خواندند۔ درمیان حرفے ہم می گفتند۔ یک یک رفقا را طلبیدہ
"استعفا کردند و کلمہ خوانان شبہ را بآخر رسانیدند۔ ہرگز اثر جزع از ایشان ظاہر نشد۔
"می گفتند ہرگز اثر درد معلوم نمے شود۔ مزاجی کہ سابق داشتم دارم این چگونہ زخم است
"کہ اثرے از شدت سکرات یا این زخم جگر دوز نیست۔ وقت صبح کہ بہ نماز برخاستم ایشان
"را آشنا نیافتم۔ بعد از نماز دیدم انتقال روح شدہ است اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْن
"در عرشۂ کشتی غسل دادہ و تکفین نمودہ و نماز خواندہ بدریا سپردیم۔ باوجود آنکہ آب ساکن بود
"و ہوا غیر متحرک۔ جثۂ ایشان چون تیر از جہاز دور تر رفت۔ تا بدن مبارک ایشان بر جہاز
"بود وجہہ جہاز جانب مکّہ معظّمہ بود۔ بعد از ان علیم جہاز را قابض گردید۔ زخمے شدن میر غلام حسن
"روز پنجشنبہ و انقطاع نفس روز جمعہ سلخ محرم سنہ خمس و خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۵)
" انتھی المکتوب ملخصا۔

میرزا عنایت اللہ بیگ اندجانی متخلص بہ راجی این مصراع تاریخ یافتہ ؎

"شہید شد بہ رہِ کعبہ سید سندم"
۱۱۵۵

و محرر کلمات شرارے از آتشکدۂ دل بیرون مے دہد رباعی

تارِ نفسم گسستہ شورم بردند   بازوی مرا شکستہ زورم بردند
داغ است دلم کہ رفت نورِ بصرم   نامم بگذاشتند و نورم بردند

از ظہور این سانحۂ شگرف عبرتے دست داد و برائی العین مشاہدہ افتاد کہ بے عنایت
ازلی کثرت اسباب کارے نتواند ساخت۔ و بے جنبش ابروی قضا صد ہزار ناوک

صیدی نتواند انداخت [illegible] برادر شہ [illegible]

بندہ تنِ تنہا بے زاد و راحلہ [illegible]
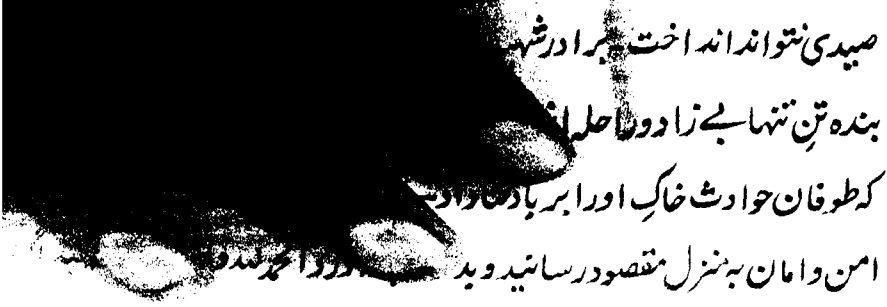
کہ طوفان حوادث خاکِ او را بر باد [illegible]

امن و امان بہ منزل مقصود رسانید و بد [illegible] احمد للہ [illegible]

بمنزل نارسیدہ غریق لجۂ فنا شد اما در حقیقت [illegible]

اتم در آغوش کشید بحکم وَمَن يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا [illegible]

ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللهِ

وحضرت لسان الغیب قدس سرہ فرماید

دست از طلب ندارم تا کار من بر آید   یا تن رسد بجاناں یا جاں [illegible]

و دیگرے سرآید

بہر نحوی کہ باشد کام خود را از تو می گیرم   ترا یا دست من یا خون من در [illegible]

ازین دو صورت اول نصیب ما شد و ثانی نصیب شہید مرحوم و او را [illegible]

حاصل گشت یعنی مرتبۂ [illegible] شہادت کہ شرف این مرتبہ حاجت بشرح [illegible]

القصہ بعد شہادت سید غلام حسن کفار غالب آمدند و جہاز را با متاع و مسلمین

گرفتہ بہ بندر بمبئی بردند و بحال شیخ محمد فاخر این قدر ترحم کردند کہ سوارے از

جانب خود دادہ از بمبئی بسورت رسانیدند۔ و اشیا و اسباب ایشان را جز صندوق

کتب ہمہ را بتصرف آوردند۔ شیخ محمد فاخر بانتظار موسم جہاز در سورت توقف کرد و د

ماہ صفر سنہ ست وخمسین ومائۃ والف (۱۱۵۶) بر جہاز عازم جدہ گشت [illegible]

جہاز بہ تباہی شد۔ و بہ کنار بندر مخا رسید۔ شیخ چند ماہ در مخا اقامت کرد و در [illegible]

کشتی متوجہ مکہ معظمہ گردید۔ و بیست و دوم رمضان سنہ ست وخمسین ومائۃ والف

(۱۱۵۶) بحرم آمن واصل شد۔ و ہم درین سال حج روز جمعہ کہ آن را در عرف حج ک[illegible]

ذی الحجہ سال مذکور بہ برہان پور رسید۔ فلک ناتوان بین فرصت نداد کہ بہ رویت
یکدیگر کہنہ تمنا برآید۔ بعد عبور دریای نربدا بیماری سرسام اورا عارض شد۔ وپس
از وصول برہان پور بیماری قوت گرفت ویازدہم ذی الحجہ روز یکشنبہ وقت اشراق
سنہ اربع وستین ومأتہ والف (۱۱۶۴) جان عزیز را در راہ بیت اللہ فدا ساخت
تاریخ تولد او کہ در سنہ عشرین ومأتہ والف (۱۱۲۰) واقع شد "خورشید"
است وتاریخ انتقال "زوال خورشید" عمرش چہل وچہار سال۔

درحالتِ مرض وصیت کرد کہ از مشائخ برہان پور۔ شیخ عبد اللطیف
قدس سرہ درکمال تشرع بودند وبرمرقد مبارک ایشان بدعتہای اہل زمان بہ عمل
نمی آید مرا درجوار ایشان دفن سازند۔ موافق وصیت بعمل آوردند

واحسرتا کہ این چنین صاحب کمال در ایام شباب ازین عالم رحلت کرد ودل
مفارقت بر دلِ یاران گذاشت۔ سپہر دوار اگر عمرہا چرخ زند مشکل کہ چنین ذات
قدسی صفات بہم رساند۔

قول میرزا جانجانان است کہ:۔

"بسیارے از کبراء دین را مشاہدہ نمودم بعد از یازدہ صدسال یک شخص کہ عبارت از شیخ محمد
است موافق کتاب وسنت دریافتم۔"

ونیز قول میرزا است کہ:۔

"بسا ارباب کمال را برخوردم آن قدر کہ نزد شیخ محمد فاخر ارزان شدم ہیچ جا اتفاق نیفتاد"

یعنی میرزا برخلاف وضع خود بہ ملاقات شیخ محمد فاخر اکثرمے رسید

شیخ محمد فاخر صاحب دیوان است۔ این چند بیت از انجا اگرفتہ شد۔

بباغِ عاشقی از میوہ وگل نیست سامانے — کنم بادام ونرگس را فدای چشم گریانے

آئینہ باصفائی رخت روگرفتہ است — گل پیش آن دہن دہنِ بوگرفتہ است

دارم دلے کہ بردم تیغ سست راہ او | مژگانِ چشمِ یار بود سیر گاہ او
بر میان بر زدہ دامان زکجا مے آئی | مرحبا گر بشکارِ دلِ ما می آئی
حُبّ دنیا می فریبد خاطرِ افسردہ را | گوشمالی می دہد روباہ شیرِ مُردہ را
سور را در خمِ زلفِ تو بہ بیند مارے | عینکِ داغِ دلم از چہ کلان بین شدہ است
مرا از آمد و رفتِ نفس روشن شد این معنے | کہ اقبالِ جہان در دم زدن ادبار می گردد
دنیا عزیز کردہٗ دنیا طلب بود | از التفات شوی بود قدرِ زن بلند
کنند گور پرستان زیارتِ زاہد | کہ زیرِ گنبدِ دستار زندہ در گور است
بہ مردن نیز بارم نیست بر دوشِ کسے | ہمچو رنگِ گل عدم پیمایم از پرواز خویش
در گلستانی کہ ما رنگِ تماشا ریختیم | آسمان بیبال برہم خوردہٗ طاؤس بود

رباعی

تا پیرو چار یار اخیار نۂ | از چار اصول دین خبردار نۂ
در طبع تو این چہار عنصر با ہم | تا ہست باعتدال۔ بیمار نۂ

رباعی

گر تن بہ بلاہای قضا نتوان داد | از کف سر رشتہ رضا نتوان داد
در ہر چہ نشد مگو چنین بایستے | تعلیم خدائی بخدا نتوان داد

(۹۸) افضلی۔ شیخ محمد ناصر

برادر اعیانی شیخ محمد فاخر زائر است۔ کسب کمالات از حاشیۂ محفل والد ماجد خود شیخ محمد یحیی و برادر کلان خود شیخ محمد طاہر قدس اللہ اسرارہما نمود۔ و از علوم صوری و معنوی بہرۂ وافر اندوخت۔

جد بزرگوارش شیخ محمد افضل او را در خورد سالی مرید گرفت۔ و بہ دست

تربیت شیخ محمد یحیی حواله نمود۔ و بعد فوت پدر والاگہر بر مسند آباء کرام مربع نشست۔ و طریقۂ انیقۂ اسلاف را باہتمام تمام نگاہبانی فرمود۔

فیما بین فقیر و او اخلاص خاصے بود۔ حیف که در ریعان جوانی آن شجر سایہ افگن از پا افتاد و این حادثه بیست و یکم جمادی الاولی روز چہارشنبه وقت نماز عصر سنه ثلث و ستین و مائة و الف (۱۱۶۳) واقع شد و پائین روضه منوره شیخ محمد افضل جد خودش مدفون گردید۔

مسود اوراق در تاریخ وفات مشائخ الیه و شیخ اسد الله غالب که ذکرش می آید۔ سے گوید ؎

افضلی شیخ کامل و غالب	آرمیدند در ریاض ارم
سال تاریخ گفت غمزدۂ	آه رفتند ہر دو زین عالم ۱۱۶۳

ذکاء ذہن بدرجۂ کمال داشت و شعر بسرعت تمام می گفت۔ صاحب دیوان است

صفای خاطر روشندلان ہمین سخن است	چو صبح ہمانی آئینه ام ز دم زدن است
زاہد از خلوت نشینی فکر صید نام کرد	چون نگین در حلقه خود را از برائے نام کرد
سخنور چون بہ پیر شعر او مشہور شد گردد	که صافی تر کند گردیدن آب گوہر را
لب گزیدۂ اغیار را چه بوسه زنم	عقیق کندۂ نام دگر چه کار آید

(۹۹) غالب۔ شیخ اسد الله

دختر زادۂ شیخ محمد افضل الہ آبادی است و برادر خاله زادۂ شیخ محمد ناصر افضلی اصلش از جونپور است۔ جد کلانش سجاده نشین شیخ محمد افضل جونپوری اُستاد علامة العصر ملا محمود جونپوری بود۔ غالب بانتساب افضلین تفاخر داشت۔ جوان صاحب استعداد شائسته بود۔ ہمیشه رگ خامۂ سخن ریز را به نشتر اندیشه مے کشود۔

وقتیکہ راقم الحروف از دیار سندھ بولایت ہند معاودت نمود۔ مقارن طلوع ہلال
رمضان المبارک سنہ سبع واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۷) داخل الہ آباد گردید۔
شائق الیہ این رباعی گفتہ ضیافت طبع فرستاد ؎

چون کرد ورود سوی من یار سعید　　فی الحال مہ از فلک گشت پدید
ازبسکہ فزود عشرت از آمدنش　　ماہ رمضان برای من شد مہ عید

در اواخر ایام زندگانی بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد آمد و نہم ذی القعدہ سنہ
ست وستین ومأتہ والف (۱۱۶۳) از لباس حیات مستعار عاری شد و دران شہر
مدفون گردید۔

از افکار اوست ؎

دل دیوانۂ دارم کہ خاموشی است تقریرش　　برنگ زلف خوبان بی صدا افتادہ زنجیرش
گذر از کوچہای تنگ کو صاحب دماغان را　　نمی آید برون از خامۂ نقاش تصویرش
بمہتاب و چندان کند آرایش حسن　　سایۂ زلف برخسار تو زلف دگر است
پی نبگر آن دہان از یاد ابروے برم　　تیغ قاتل رہبر و ملک عدم را جادہ است
بیماری ہنفتاد تا بہر جا سرمہ را نازم　　عصای آبنوسی داد از دنبالہ چشمش را
روز محشر غبار تربت ما　　دامن بو تراب مے خواہد

(۱۰۰) مخمور مرشد قلی خان

نام اصلی او میرزا لطف اللہ است پدرش حاجی شکر اللہ تبریزی از
ایران دیار وارد ہندوستان شد و در بندر سورت طرح توطن انداخت۔
مرشد قلی خان در بندر سورت سنہ خمس وتسعین والف (۱۰۹۵) متولد شد
سال ولادت این مصرع مستفاد مے شود ؎

"برسپہر سعادت آمد ماہ"
۱۰۹۵ھ

بعد ازانکہ سنین عمرش بسر حدِ تمیز رسید در خدمت آقا حبیب اللہ اصفہا[ni]
کہ از فضلاء مقرری و از شاگردان رشید آقا حسین خوانساری بود و در بندر سو[رت]
سکونت داشت۔ بتحصیل علوم پرداخت و بقدر فضائلی اکتساب نمود

بعد فوت والد بسبیل تجارت جانب بنگالہ رفت نواب شجاع الدولہ ناظم بنگ[الہ]
جوہر قابلیت او دریافتہ صبیۂ خود را در عقد ازدواج او در آورد۔ و از حضور سلطا[ن]
بمنصب عمدہ و خطاب مرشد قلی خان سرافراز شد و سالہا بصوبہ داری ممالک اود[یسہ]
فرق امتیاز افراخت

آخر از ورق گردانی روزگار و دغا سازی نوکران خود از دار الامارۃ بیجا شدہ و خ[...]
را در ظل نواب آصف جاہ ناظم دکن کشیدہ مدتی با او بسر برد۔ انجام کار در حیدرآ[باد]
(دکن) رخت اقامت انداخت۔ و نشانزدہم رمضان سنہ اربع وستین ومائۃ د[...]
(۱۱۶۴) مسافت زندگانی بپایان رسانید[1]۔

در شعر زبان خوبی دارد۔ و مضامین تازہ ہم یابد۔ دیوان مخمور بخط خودش بنظر درآ[مد]
و این چند شعر از اگرفتہ شد ؎

کو ساغرِ مے تا دمے از ہوش خود افتم	مانند سبو دست در آغوش خود افت[م]
پشت فلک بخاک رساند غرور ما	کہسار را کند کمر سنگ زور [ما]
بسانِ شیشۂ ساعت زیبق کار پیدا کن	بیک ساعت زمین و آسمان را زیر و بالا ک[ن]
باشد دو جہان قائم از ان ذات یگانہ	بر پا چو کمان است بیک تیر دو خا[نہ]
تعجب نیست بد طینت اگر حاجت روا گردد	کہ زخمِ کہنہ را خاکسترِ عقرب دوا گرد[د]
زدو نان کی بجود در ماندگان را کار بکشاید	گرہ امکان ندارد باز از انگشت پا گرد[د]

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۷۵۴ ذیل تذکرۂ مؤتمن الملک جعفر خان۔

زان نسبتی کہ ہست بسنگ آبگینہ را | ای سنگدل شکست من آخر شکست کیست
بگذار بہ محبت رشتۂ گلدستہ را مانم | کہ عمرم جملہ صرف اجتماع دوستان گردد
سراز مضمون آن زلف سیہ بیرون نمی آرم | کہ در چشمم چو مکتوب مرکب خوردہ مے آید
تسکین دل ز صحبت روشندلان طلب | آئینہ بیقراری سیماب مے برد
چہا بسر نرود زود دفتر ایام | کہ خود بخود ورق این کتاب مے گردد
مے زداید چو نگین سیہ دستیہ روئی را | کاش پیشانی خود وقف زمین می کردم
می فریبد نازنینان را بہر صورت کہ ہست | کاش چون آئینہ من ہم جوہری می داشتم
چون درختی کہ زہر شاخ دہد ریشہ بخاک | در سجود تو بہر عضو زمین گیر شدم
منم آن مست کہ گر سنگ نہد دست بہم | نقش ام لب ساقی و بہ پیمانہ کنم
رتبۂ شخص فزاید ز صفای باطن | چون نگینے کہ گذارند ورق در تہ او
درین چمن بچہ امید نوش کنم دل را | چو نخل موم ندارم بخود گمان ثمرے
پندار از ضعیفان کار سنگین بر نمے آید | کہ کوہی می شود صورت پذیر از خامہ موئی

(۱۰۱) اقدس میر رضی شوستری

والد او سید نورالدین شیخ الاسلام بلدۂ شوستر بود۔ و منصب شیخ الاسلامی آن دیار از قدیم الایام بہ آباء و اجداد او تعلق دارد۔

ولادت میر رضی در شوستر سنہ ثمان و عشرین و مائۃ و الف (۱۱۲۸) واقع شد از آغاز شعور دامن بہ کسب فضائل برزد۔ و علوم عقلی و نقلی در شوستر از خدمت والد خود۔ و بعضی از فضلاء آن دیار اخذ نمود۔ بعد از ان شدید سیاحت جولان داد و اصفہان و قم و کاشان و سائر بلاد عراق عجم را تماشا کرد۔ درین اماکن نیز بتحصیل علوم پرداخت۔ و ایضا عراق عرب را سیر نمود و پیشانی سعادت در عتبات

عالیات مالید۔ آنگاہ نطاق عزم بگلگشت ہندوستان بربست۔ و در سنہ تسع و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۹) از بندر بصرہ بہ بندر سورت رسید۔ و ایامی درین شہر توقف نمودہ از راہ دریا سری بدیار بنگالہ کشید و در سایۂ عاطفت نواب شجاع الدولہ ناظم بنگالہ بصیغۂ مصاحبت مدتی بسر برد۔ و بعد از انتقال نواب مذکور رفاقت نواب مرشد قلی خان صوبہ دار اوڈیسہ برگزید۔

و چون مرشد قلی خان بہ دکن آمد میر ہم مرافقت نمود و بعد چندی از مرشد قلی خان جدا شدہ در ظلال مرحمت نواب آصفجاہ خدیو کشور دکن مدتی روزگار گزرانید۔

چون مسلک او وارستگی و استغناست آخر الامر دست از مصاحبت نواب آصفجاہ برداشتہ در حیدر آباد دکن گوشۂ انزوا گرفت و با یکی از سادات تفرش کہ از مدتی متوطن حیدر آباد اند وصلت نمودہ بتأہل پرداخت۔

فقیر را اول در لشکر نواب آصفجاہ سنہ ستین و مائتہ و الف (۱۱۶۰) با میر ملاقات اتفاق دست داد۔ بعد ازان در سنہ خمس و ستین و مائتہ و الف (۱۱۶۵) در ورود فقیر به حیدر آباد صورت بست و دیدوا دید مکرر بعمل آمد۔

امروز میر بے نظیر زمان است و در طلاقت لسان و صنوف فضائل ممتاز اقران۔ صریر کلک اقدس سامعہ می افروزد ؎

ظالم از عربدہ بار ستم خویش کشد عقرب از کجروشی بر سر خود نیش کشد

نباشد خودنمائی مردم افتادہ از پا را کہ رنگینی نباشد سایہ گلہائے رعنا را

عمر بیہچ مے رود رحم و جفائے یار کو وصل سبک عنان چہ شد ہجر گران رکاب کو

نرم شو کز سخت گیران کار صورت گیر نیست خامۂ فولاد ہرگز لائق تصویر نیست

رفتہ رفتہ ظلم گردون بیشتر از عدل شد این کمان از بسکہ کجا ماند آخر خانہ کرد

پرتو خورشید را آئینہ سازد گرم تر مہر کم را سینہ صافیہا فراوان مے کند

ریاضت در جهادِ نفس باشد حربۂ مردان — خوش آن پہلو کہ ترکش بند نقشِ بوریا گردد

سخت رویان فارغ انداز کاوشِ اہلِ جہان — در زمینِ سخت رسمِ کندنِ بنیاد بست

دولتِ بے رنجگان سرمایۂ سنگین دلی ست — خاک چون یاقوت گردد سنگ خارا می شود

تا چند بار خاطرِ دلہا توان شدن — یک چند گر بہ سیرِ گلستانم آرزوست

(۱۰۲) حزین بن شیخ محمد علی

سلسلۂ نسبش بہژدہ واسطہ بہ شیخ زاہد گیلانی مرشد شیخ صفی الدین اردبیلی جد سلاطین صفویہ می پیوندد۔

مولد و منشأ شیخ اصفہان است۔ چون نادر شاہ بر ممالک ایران استیلا یافت و امنی کہ در عہد سلاطین صفویہ بود برہم خورد۔ شیخ رخت سفر بہ دیار ہند کشید و در سنہ سبع واربعین ومائۃ والف (۱۱۴۷) از راہ دریا بہ بندر ٹھٹہ رسید۔ و از طریق سیوستان و خدا آباد وارد بلدہ بھکر گشت۔

اتفاقاً دران ایام عطف عنان فقیر از سندہ بجانب ہند واقع شد و در بلدۂ بھکر با شیخ ملاقاتہا دست داد۔ جامع علوم عقلی و نقلی است و در نظم و نثر مرتبۂ بلند دارد۔

آخر از راہ ملتان و لاہور متوجہ دار الخلافہ دہلی شد۔ و قریب چہاردہ سال[۱۴] درین شہر بعنوان انزوا اقامت گزید۔

و در سنہ احدی و ستین و مائۃ والف (۱۱۶۱) از شاہجہان آباد برآمدہ چندی در اکبر آباد وقفہ کرد و ازانجا بہ شہر بنارس شتافت۔ و بعد چندے ازانجا بہ عظیم آباد پٹنہ رفت۔

در بھکر جزوے از اشعار طبع زاد بہ دستخط خود تواضع فقیر نمود۔ و اکنون دیوان

شیخ بخط خودش شخصی نزد فقیر آورد۔ فرصت انتخاب نه شد۔

این چند بیت از نتائج طبعش کفایه است ؎

شمع را شعلهٔ مسلسل ز دل آید بیرون　　آه دل سوخته کان متصل آید بیرون

باشد به چمن هر رگِ گل دام هوسها　　رشک است بآزادیِ مرغانِ قفسها

پیش از ظهور جلوهٔ جانانه سوختیم　　آتش بسنگ بود که ما خانه سوختیم

ای وای بر اسیری کز یاد رفته باشد　　در دام مانده باشد صیاد رفته باشد

شادم که از رقیبان دامن کشان گذشتی　　گو مشت خاک ما هم بر باد رفته باشد

دلم ز وعدهٔ دیر آتش فگندی و رفتی　　بیا که سوختن این کباب نزدیک است

(۱۰۳) متین میرزا عبدالرضا صفاهانی

از صاحب طبعان خوش فکر سخنان بلند مقال است۔ سلسلهٔ نسبش به **مالک اشتر** رضی الله تعالی عنه منتهی می‌شود۔

مولد و منشاء او **اصفهان** است۔ مدتها است که بسیر هند تشریف آورده اول با نواب برهان الملک سعادت **علی خان نیشاپوری** ناظم صوبهٔ اوده۔ قرین اعتبار بسر می‌برد۔ و بعد انتقال **برهان الملک** رفاقت نواب **ابو المنصور خان صفدر جنگ** برگزیده۔

فقیر در بلدهٔ **لکهنؤ** او را دیدم چنانچه در ترجمهٔ **سید جعفر روحی** تحریر یافت۔ مردی درویش سیرت فانی مشرب است۔ خلق و شگفتگی بمرتبهٔ کمال دارد۔ صحبت او همنشینان را سرمایهٔ سرور می‌افزاید۔

صاحب دیوان است اما اشعار ایشان بفقیر کم رسیده۔ **رباعی**

نو خطِ چهره نیاز است مرا　　در هر سر موی خویش ناز است مرا

صد بار چو برگرد سرش مے گردم   یک دورهٔ تسبیح نماز است مرا

(۱۰۴) آرزو سراج الدین علی خان اکبر آبادی

از شعراء حال - و تازه گویان خوش خیال است - قریب پنجاه سال است که در گلستان سخن عندلیبے می کند و بہ سنیار می ثعبان قلم بازار سحر آفرینان می شکند - فقیر در حین تالیف این کتاب دوستی نامہ مشتمل طلب ترجمہ بقلم آورده شائیہ منطوق وَ اِذَا حُيِّيْتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوْا بِاَحْسَنَ مِنْهَا عمل نمود - و مکرر به تحریر جواب و ارسال احوال و اشعار خود مسرور ساخت و نقلی نمود که :-

" فقیر بخدمت میر عبد الجلیل مرحوم بلگرامی مکرر مستفید شده و صحبت شعر اتفاق

" افتاده - حالا بدو ارتباط دو آتشه شده و قتل دوستی رعنا گشت

نسب آرزو از جانب پدر به شیخ کمال الدین خواہر زادهٔ شیخ نصیر الدین محمود نَوَّرَ اللّٰہُ ضَرِیْحَہٗ و از جهت مادر به شیخ محمد غوث گوالیاری شطاری عطاری رَوَّحَ اللّٰہُ رُوْحَہٗ منتهی می شود -

و نسب شیخ محمد غوث به شیخ فرید الدین عطار نیشاپوری عَطَّرَ ضَرِیْحَہٗ مے پیوندد و لہذا ایشان را عطاری گویند -

ولادت شیخ سراج الدین در منتهای مائة حادیة عشر (۱۱۰۰) واقع شد - از بدو شعور بہ تحصیل علوم رسمیہ پرداخته - و در سن چهارده سالگی خود را بہ سخن مشغول ساخته - و تا بیست و چهار سالگی کتب متداولہ درسی در خدمت فضلاء عصر گذرانیده در فنون فراوان استعداد بلند بہم رسانیده - سپس در سلک منصبداران پادشاهی در آمد -

و در اوائل سلطنت محمد فرخ سیر بخدمتے از خدمات گوالیار مامور گردید و در

سنہ اثنتین وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۲) بہ دار الخلافہ شاہجہان آمد واز آن وقت تا
زمانِ حال درین شہر بسر می برد۔ وہنگامۂ سخنوری گرم دارد

صاحب فراوان تصانیف است مثل رسالہ "موہبتِ عظمیٰ" درفن معانی ورسالہ
"عطیہ کبریٰ" درفن بیان۔ ہر دو بزبان فارسی بطریق "مفتاح" و "تلخیص" کہ
سابق کسی برین منوال ننوشتہ۔ وفرہنگ "سراج اللغۃ" بطور برہان قاطع و
"چراغ ہدایت" دربیان لغات واصطلاحات شعراء جدید کہ در کتب سالفہ نیست
و "نوادر الالفاظ" مشتمل بر لغات ہندیہ کہ فارسی وعربی آن در ہند غیر مشہور
است۔ و "شرح سکندرنامہ" و "شرح قصائد عرفی" و "سراج منیر"
اجوبۂ اعتراضاتِ ابوالبرکات منیر بر اشعار عرفی وغیرہ ونسخۂ "داد سخن" مشتمل
قصیدۂ ابوالبرکات منیر کہ در اعتراضاتِ شیدا بر قصیدۂ قدسی محاکمہ نمودہ۔ و شرح
گلستان مسمی بہ "خیابان" و تذکرۂ اکثر شعراء متقدم ومتاخر کہ درین ایام بتحریر
آن اشتغال دارد و کلیات او نظماً ونثراً قریب سی ہزار بیت است

وبعد ازانکہ خط مشارٌ الیہ چہرۂ وصول نمود مختصر دیوانش شخصے تازہ از شاہجہان
آباد آورد واین ابیات ازانجا سمت تحریر یافت ؎

مگو کہ چارۂ دل از سبوئے آید | کدام کار کہ از دستِ او نمے آید
چند چشمِ دوستی زین سادہ لوحان داشتن | چشم حفظ الغیب از آئینہ نتوان داشتن
در ہوای آن پری رو چشم من پرواز کرد | طفل بازی گوش اشکم را کبوتر باز کرد
کجیئے نیست در طریقِ خدا | بنگین راست می کنند دعا
محض معدومیم و در عالم ہویدا ایم ما | خوب اگر فہمد کسے تصویر عنقائیم ما
نماند ہمچو حنا ہیچ اختیار مرا | سپرد بستہ بدستِ تو روزگار مرا
چو شبنم آبلہ پیدا ابروی آن گل شد | تماش حسن بہ بیند کہ چشم بلبل شد

اگر از ناز بتان اذن تماشا گیرند | از کف آئینه گذارند و دل ما گیرند

دفع غفلت زندگی افزای انسان می شود | عمر از شب زنده داریها دوچندان می شود

گلرخان تنگ دلم خاطر من شاد کنید | چون شود بند قبا باز مرا یاد کنید

دلبران باهم آشنا مشوید | مبتلائیم ما شما مشوید

بنوش خون دل من که خوش نمک دارد | شراب میکده ام لذت گزک دارد

می کند ناز خط او نه دمید است هنوز | بید مانع است که بنگش نرسید است هنوز

غرض بے طاقتی خود بچه انداز دهم | بشکنم شیشهٔ دل تا بتو آواز دهم

وحشت آموز غزالانم من | شهر استاد بیابانم من

به بزم می پرستان خودنمائی شیخ کمتر کن | بسان شمله اسباب معیشت را بسر کن

شنیدم از ره دور آمد آن شوخ فریبنده | شود ای کاش شمع محفل من ماه آینده

ندارد یاد ایام جدائی چشم مست او | حسابی نیست در پیش فرنگی سال هجرت را

فریب خوش پسران خوردن آرزو رسم است | زروی تجربه گفت این چنین پدر ما را

شکسته پا بنشین آرزو بگوشهٔ صبر | که شاه مملکت فقر چون تمر لنگ است

هر که خود تربیت خود نکند حیوان است | آدم آنست که او را پدر و مادر نیست

تغافل این همه رسم کجاست جان کسی | بخلف وعده دلم نیز شرمسار تو نیست

گرفت آن مه هندی مه دگر در بر | دگر مپرس حکایت که چند در چند است

گر مصحف عذار تو افتد بدست من | ختم نمی بشوق بیک بوسه کردن است

نیست خالی از تناسب عضو عضو آن پری | ساق سیمین دستهٔ آئینهٔ زانوی اوست

چنین که منع ز سرگوشی خودم کردی | بخاطر تو ندانم چه احتمال گذشت

می دوانند آسمان را بهر کار خاکیان | از بزرگیها بود گر بے وفا رم کرده اند

خجالت می کشم بسیار از روی وفای خود | تو گاهی کرده باشی یاد من یادم نمے آید

حسود پست شد آنجا کہ بیت خود خواندم — چنانکہ بر سر کس خانۂ فرود آید

کمی فہم زبانِ ترکی چشمِ سخن گو بیت — اشارتہای ابرو شاید اینجا ترجمان باشد

نقش در عالم نشاند آنکہ سود عمر او — ہمچو خوش خط مہرکن در نیکنامی صرف شد

دیدہ باشی گلِ شبنم آلود — گریہ را ہم دلِ خوش می آید

آرزو بیجاست سعیت در تمنائے وصال — عالمے گر جان دہد آن شوخ کی تن میدہد

کم بود از شوق خالی حسنِ موزونِ بتان — سرو این باغ است دارِ عشق پیچان دیدہ

لیکن دل ما آخر از ان شوخ کشیدی — ای آینہ ما قدر تو نشناختہ بودیم

پامال کرد خونِ منِ تیرہ روز را — زانو سیہ سمند سواری کہ دیدہ ام

نصیب اہل کمال است از جہان تعذیب — کہ در شکنجہ فتد چون شود کتاب تمام

ربود از دلِ عشاق بیخودی را — غبار خط تو خاک شفاست پنداری

زنّار و خرقۂ ما بے سبحۂ نباشد — چون شمع جمع کردیم رندی و پارسائی

خطاست اخذ معانی ز فکر ہم طرحان — زمینِ شعر کجا حق شفعہ داشتہ است

شود چو بازوِ من ناز بالشِ خوابت — تو خود بگو کہ مرا آن زمان چہ باید کرد

واجب القتلی نخواہد بود زینسان در جہان — خونِ عاشق تیز چون شنجرف باشد کشتنی

آرزو اطفال را ہم ہست افیونی ضرور — حیف آن عاقل کہ ماند زندہ بے کیفیتے

ہر چند از وئیم و لیکن ہمہ او ئیم — مانندۂ قبلہ کہ تراشیدہ زعاج است

آن دو گیسوے سیہ بر ردی رخشان آرزو — شعر ہندی بودہ است از میرزا روشن ضمیر

پوشیدہ نماند کہ بعد تمام سرو آزاد- سراج الدین علی خان آرزو از شاہجہان آباد برخاستہ رخت سفر بہ دیار شرقی کشید- و در بلدۂ لکھنو آمد- و بوساطت اسحق خان با نواب صفدر جنگ ناظم صوبہ اودھ برخوردہ بلطف اختصاص یافت و چون نواب صفدر جنگ ہفدہم ذی الحجہ سنہ سبع و ستین و مائۃ

والف (۱۱۶۷) درگذشت۔ آرزو با شجاع الدولہ خلف نواب مذکور کہ قائم مقام پدرش بسر مے برد۔ و در جمادی الاخری سنہ تسع وستین ومأتہ والف (۱۱۶۹) در بلدۂ لکھنؤ فوت کرد۔ و در ہمین شہر مدفون گردید

مؤلف کتاب گوید ؎

سراج الدین علی خان نادر عصر　　زمرگ او سخن را آبرو رفت
اگر جوید کسے سال وفاتش　　بگو۔ آن جان معنی آرزو رفت ۱۱۶۹ھ

(۱۰۵) مظہر۔ میرزا جانجان سلمہ اللہ تعالے

مظہر فیض الٰہی است۔ ومشرق صبح آگاہی۔ شاہ مسند فقر وفنا۔ ومقیم آستان توکل واستغنا۔

نام والد ماجد او میرزا جان است ازینجا وجہ تسمیۂ او توان دریافت اما نام تخلص او گویا عنایت ترجمان اسرار قیومی مولانای رومی است کہ پانصد سال پیش ازین در دفتر ششم مثنوی ارشاد فرمودہ وکراستے نمایان بحضار انجمن استقبال وا نمودہ یعنی ؎

جان اول مظہر درگاہ شد　　جان جان خود مظہر اللہ شد

لیکن نام او بر السنہ میرزا جانجانان جاری شدہ۔ این اسم ہم معنی بلند دارد

فقیر را با میرزا ملاقات صوری صورت نہ بستہ اما غائبانہ اخلاص کامل است وہمیشہ بہ آمد و رفت مراسلات خط ہمکلامی حاصل۔

میرزا جامع فقر وفضیلت وسخن گستری است۔ و بہ اقتضای اسم خود روح الروح معنی پروری۔ نوعروس مقال را بمشاطگی ذہنش طرز تازہ۔ و تصویر خیال را بہ نیرنگی نگارش حسن بے اندازہ۔ شعلۂ آوازش آتش زن خرمنہا۔ وشوخی اندازش شور

اگرچہ داخلِ بزمم ولے نیم داخل　　جدا از صحبت ہم ہمچو شاخ پیوندم

(۱۰۸) عزلت میر عبدالولی

بن سید سعداللہ سلونی سورتی کہ ترجمہ اش در فصل ثانی از دفتر اول گذارش یافت از مستعدان وقت است۔ کتب درسی نزد پدر والاگہر خوانده۔ و در معقولات حیثیتی خوب بہم رسانده۔

فقیر را بعد مراجعت از سفر بیت اللہ در بندر **سورت** ملاقات او اتفاق افتاد خوش صحبت است۔ موسیقی ہندی خوب می داند۔

مشار الیہ را اشتیاق سیر **شاہجہان آباد** در حرکت آورد۔ و از بندر **سورت** روانہ شده۔ بعد از طی عرض راه بیستم جمادی الاولی سنہ اربع وستین ومائة والف (۱۱۶۴ھ) وارد آن بلدۂ فاخره شد۔ وتا وقت تحریر۔ ہمان جاست

منتخبی از دیوان خود برای مطالعہ فقیر در بندر **سورت** فرستاده بود این چند بیت ازانجا فرا گرفتہ شد ۔

نشود مرد کسی کوه گر از جا بر داشت　　رستم است آنکہ دلِ دوست ز دنیا برداشت

بہ گرم جوشیِ یارانِ عصر تکیہ مکن　　کہ چون معانقۂ عید اعتمادی نیست

دوستان از دوستان محروم و دشمن کامیاب　　چیده مقراض از نہالِ شمع گل پروانہ سوخت

دلم افسرده خواہد ماند یا وا می شود روزے　　ندانم غنچہ ام در دستِ گلچین یا صبا افتد

خدا ناکرده گر صیاد از دامم رہا سازد　　اسیرِ حلقۂ بر گرد سر گردیدنش گردم

سر بر نداشت نکہتِ گلشن ز شرم او　　بوی گلے نبود کہ پا در حنا نداشت

(۱۰۹) جرأت[1] ـ میر محمد ہاشم

مخاطب بہ **موسوی خان** کہ خطابش ببداہت نظر اصل ونسب نشان می دہد

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۱۹۔

سنہ ثمان وثمانین والف (۱۰۸۸) در نزہتکدہ عالم ناسوت خرامید وہلال استعدادش درسنہ چہارده سالگی بہ استفاضۂ انوار تربیت والد ماجدش بعروج بدر کامل رسید۔

سلسلۂ نسبش بہ بیست واسطہ بہ سابع ائمہ ہدی علیہ التحیۃ والثنا منتہی می شود جدش سید علی بہ اقتضاء آبخورد از خطۂ گیلان بہ دیار ہند وارد شد پدرش میر محمد شفیع بن سید علی از فنون فضل وکمال آگہی داشت۔ ودر خجستہ بنیاد اورنگ آباد رنگ توطن ریخت۔

موسوی خان نخست دامن دولت امیر الامرا سید حسین علی خان گرفت و بقلعہ داری دھارور امتیاز یافت۔ وچون امیر الامرا در سنہ احدی وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۱) از دکن جانب ہند حرکت کرد۔ موسوی خان در رکاب امیر الامرا بسیر ہند شتافت۔ وصحبت اکثرے از صاحب کمالان آنجا مثل میرزا بیدل ومیر عبد الجلیل بلگرامی دریافت۔ مے فرماید:۔

"ہمیشہ در دکن از زبان امیر الامرا اوصاف کمال میر عبد الجلیل سامعہ افروز بود۔ چون ملاقات واقع شد عجب نسخہ جامعی یافتم۔"

بعد از برہم خوردن طبقۂ سادات از سن سی سالگی تا منتہای سن انحطاط در نزہتکدۂ ظل نواب آصفجاہ طاب ثراہ اوقات زندگانی را صرف گلگشت بہشت بریں نمود۔ وبمنصب دوہزاری وپانصدی وخدمت دار الانشا سرافرازی داشت۔

وبعد رحلت نواب آصفجاہ وتمکن نواب نظام الدولہ شہید بر مسند ریاست دکن خدمت انشاء سرکار والاہم بر موسوی خان قرار یافت۔ الحال نیز نزد رئیس دکن قیام دارد۔ وبہ عہدۂ انشاء ومنصب چہار ہزاری وخطاب معز الدولہ فرق امتیاز می افرازد۔

فقیر را بعد ورود ممالک دکن با خان مذکور مجالس مستوفی اتفاق افتاد نسیم گفتگویش

گره کشای غنچۂ دلهاست۔ وگلریزی تقریرش رنگ افروز چهرۂ مدعا۔

این چند بیت از دیوانش فراگرفته شده

پاس دل گرمی توانی داشتن سلطان مے شوی
این نگین را گر بدست آری سلیمان می شوی

بهر آنکه منزل دور و پا لنگست مے نالم
دلم را چون جرس جای طپش تنگست می نالم

در دیده ام خیال رخ خوب یار ماند
این نقش بر جریدۂ لیل و نهار ماند

فارغ از هر دو جهان بندۂ احسان توام
سرو آزادم و پابند گلستان توام

بسملم کردی و پرسے ز چشم آزرده مشو
می کنم رقص که در ذیل شهیدان توام

بے بهارِ خلق شهرت با هنرور ساز نیست
نکهتِ گل بے شگفتن قابل پرواز نیست

منتهای کار عاشق از بدایت روشن است
شمع را آئینۂ انجام جز آغاز نیست

شد صرف سوز عشق بیانی که یافتم
مانند شمع سوخت زبانی که یافتم

منظور از نظارۂ حسنت شهادت است
از قتل بدتر است امانی که یافتم

راز جانان نیز معشوق است باید پاس داشت
بهر این لیلی نباشد بهتر از دل محملی

لذت همه در مناسبتهاست
از شیر دل شکر کشاید

هوس زخم بمهتاب تجلی دارم
کاش عریانی من رنگ کتانی می داشت

توان خدنگ نگاهی بسوی ما افگند
هنوز با تن مجروح نیم جانی هست

آمد اندیشۂ دنیا بطلبگاری دل
گفتم آن شیفتۂ بے سر و پا حاضر نیست

بخاک میکده رندان مست محترم اند
سبوی می چو مرا دید دست بر سر شد

تا در فتند از پی روزی بیکدگر
صف بسته اهل حرص چو دندان نشسته اند

(۱۱۰) رسا ۔ جان میرزا

مخاطب به میرزا خان الحسینی است موطن آبائیش همدان ۔ و نسبتش بید

سید علی ہمدانی رحمہ اللہ می رسد۔

از اجدادش میر شاہ طاہر در عہد اکبر بادشاہ نازد سواد اعظم ہندوستان گردید قبول تمام یافت۔ و پس از چندگاہ متوجہ گلگشت دکن گشت سلاطین عصر قدمش را گرامی داشتہ بآئین ارباب عقیدت احترام مالاکلام بعمل می آوردند۔ پس از ان اخلافش در گجرات احمد آباد توطن اختیار نمودہ مرجع اہل فضل و کمال بودند۔ و بہ سنت سنیۂ مشائخ عمل می کردند۔ و از چند قریہ کہ اکبر بادشاہ بطریق سیورغال مقرر کردہ بود صرف مایحتاج می نمودند

والدش سید میر خان در زمان خلد مکان خود را در سلک ارباب مناصب منتظم ساخت و بخدمات عمدہ ممتاز بود و از علوم آگاہی داشت۔

مولد میرزا خان۔ حیدر آباد است نشو و نما در لشکر نواب آصفجاہ یافتہ و از مجلسیان خاص نواب بود۔ و در اواخر عہد آصفجاہ بخدمت انشاء سرکار والا قیام داشت۔ و در رکاب نواب سیر شاہجہان آباد کرد۔ و صحبت شعراء آنجا دریافت۔ بسیار خوش خلق۔ رنگین صحبت است۔ و جامۂ میرزائیت بر قامت او دوختہ اند۔

فقیر را در دکن یکجہتی فراوان با او صورت بست۔

این چند بیت از بیاضش درین سواد نقش می بندد ؎

خود را ز تنگیِ قفس آزاد می کنم	این مشت پر نواضع صیاد می کنم
در سراپردۂ دل ہر نفس آوازی ہست	کہ درین خانہ نہان خانہ براندازی ہست
ز سم اگر بہ بزمش ز ہجوم نارسائی	بخیال آستانش من دمشق جبہہ سائی
کہ برد پیام ما را بحریم خوش نگاہان	رقمی نمودہ آہم دو سہ مصرع ہوائی
رحم کن ای باغبان گلدستہ پیش من بیار	مجمع یاران رنگین یاد می آید مرا

به گلشنِ دلِ پر داغ سیرها دارم | معاشران چمن انتظار من مبرید
نمی توان به فلک طرح اختلاط انداخت | مرا ز صحبتِ این سفله ننگ مے آید
خو بغربت کرده را در بیکسی هم عالمی است | بلبلِ ما در قفس کم مے کند یاد وطن

(۱۱۱) ایجاد۔ میرزا علی نقی

از قوم قاچار است۔ مولد پدرش نقد علی خان۔ همدان۔ و با شیخ علیخان وزیر شاه سلیمان صفوی قرابت قریبه داشت۔ نقد علی خان از ولایت خود بگلگشت هند شتافت۔ و در عهد آصف جاه مدتها بدیوانی پادشاهے بلده حیدر آباد سرافراز بود۔ و باین علاقه پای توطن در حیدر آباد افشرده۔

محل ایجاد میرزا علی نقی ایجاد دار السرور برهان پور است۔ بمصاحبت نواب آصفجاه رسیده و فراوان اختصاص بهم رسانید۔ و بعد فوت پدر در سنه اربع و ستین و مائته والف (۱۱۶۴) بخطاب موروثی نقد علی خان و خدمت دیوانی حیدرآباد نقد امتیاز بدست آورد۔

اول مرتبه در اورنگ آباد دار دفتر خانه شد و بعد ازان در لشکر نواب نظام الدوله شهید و در حیدر آباد مجالس متوالی اتفاق افتاد۔ جوهر قابلیت سرمایهٔ اوست۔ وزیور تهذیب اخلاق پیرایهٔ او۔

این چند بیت از دیوانش به تحریر مے آید ؎

بدست یار سپردند اختیار مرا | توان ز رنگ حنا یافت رنگ کار مرا
یار آمد و دمی ننشست و شتاب رفت | عمر عزیز حیف به این اضطراب رفت
ای مصور از لباسِ یار دامانش بکش | بر رقیبم دست گریبان گریبانش بکش
دلم تو بردی و من انتظارها دارم | بیا به پهلوے من با تو کارها دارم

پرسند هرچه از تو بگفتن شتاب کن ــ خود را مثال آینه حاضر جواب کن

خطاست اینکه بگویم به جبهه چین داری ــ خدا نکرده مگر در گره همین داری

خط پشت لب و حرف تو در دل کرد تاثیری ــ بقربانت روم تا فهم چه تحریری چه تقریری

گفتهٔ دل شکنان به که فراموش کنی ــ این گهرهاست نه ارزد که تو در گوش کنی

آنم که در کفم همه رنگ حنا شوی ــ آخر تو رفته رفته ز من بیوفا شوی

بروی مشهد پروانه شمع را دیدم ــ که چادری ز گل داغ میکشد امشب

بی خورده دل لاله برد داغ ز گلشن ــ آرام قناعت است که بی زر نتوان یافت

بالیده بود پر بخود آخر خراب شد ــ چشم حباب کور شود این سزای اوست

راست می گوید اگر سرو که همدوش توام ــ بر سر دعوی خود مصحف گل بر دارد

دلم از تست میخواهی بر من پیشکش کردم ــ بهر صورت ترا آئینه در کار است می دانم

دل بروی تو دیدیم ز معمورهٔ حسن ــ ما ازین شهرها یک شب ماه آواره ایم

دارد همیشه در بر پیراهن معطر ــ ما را ز گل خوش آمد این وضع میرزائی

(۱۱۲) افتخار۔ عبد الوہاب دولت آبادی

از خوش فکران این عصر است۔ در ایام تالیف این کتاب ترجمه خود را باشارهٔ فقیر انشاء کرد۔ و نسبت به مؤلف کتاب تکلفی ابراز نمود۔ هرچند بساط عذر گستر دم ناطقه را مهر ابرام بند ساخت۔

نسخهٔ ترجمهٔ این است۔

"فقیر عبد الوهاب متخلص به افتخار از سادات بخاری الاصل است۔ سلسلهٔ نسبش از طرفین به

"مخدوم جهانیان بخاری قدس سره منتهی ے شود۔ مولد و منشا این مولد۔ بلده احمد نگر

"دار السلطنه سلاطین نظام شاهیه۔ چون ازدواج فقیر با صبیهٔ سید مرتضیٰ خان بخاری حارس

"حصار شہر پناہ دولت آباد اتفاق افتاد۔ باین تقریب طرح اقامت در قلعہ دولت آباد
"ریختہ شد۔ بعد از ان کہ حیثیت استفاضہ بہم رسید از چشمہ سار نکتہ سنجان بقدر زلالی بر داشت
"ومشت خاک خود را بتقویت این آبحیات کامیاب عمر جاودانی ساخت۔ گویند شخصی این بیت
"تکراری کرد ؎

خدا ناکردہ گر آید اجل پیش　　　باہید کہ بگذارم جنون را

"فرزندی داشت صاحب کمال گفت "باہید من" للہ الحمد و المنہ کہ جگر گوشگان اشعارم
"ہریکی بزبان حال ادا نمود کہ آن شخص بیک فرزند تسلی شد تو خود بہ عنایت ایزدی چندین
"نتائج ارجمند داری ہمہ را از نظر مؤلف کتاب گزرانیدم و از زیور اصلاح محلی ساختم۔ سخن
"آفرین تعالیٰ شانہ این غریب زادہا را بحسن قبول صاحب طبعان رساند و از سواد بہ بیاض
"بلند فطرتان جلوہ گر گرداند ؎

بود فیضانِ دیگر چشمۂ دادِ الٰہی را　　　زماہی قیمت افزون تر بود دندان ماہی
چو سیرِ غنچہ کردم اعتبارِ این چمن دیدم　　　زند بر ہم نسیمے منصبِ صاحب کلاہی

غیرت افزای بہار است گلِ رخسارت　　　شمع افروز تماشاست مہِ دیدارت
می کنی جلوہ بصد رنگ چو آئی بخرام　　　گردشِ خامۂ نقاشں بود رفتارت

ابرو کہ بود نازکشِ وسمہ نخواہم　　　چون پی بکمانی کہ دو کار است بخیبر

بدوری ہم ترا بر من نظرہا ہست می دانم　　　کہ چشم دوربین نزدیک بیند دور دستان

تا چشم باز کرد خدا دید دیدہ ور　　　اول بہ بیند آینہ آئینہ ساز را

سازندہ است سرو قدش را زمین چشم　　　تا دل دواند ریشہ اگر یک زمان نشست

سنگین دل است آن بت و من آبگینہ دل　　　دل را بدل رہیست الٰہی تو خیر کن

ابروِ دیگران نرسد ابروی ترا　　　ہر ماہِ نو مقدمہ عیش عید نیست

نگینم بندگیہا ہیچکس چون من نمی داند　　　بنامی آشنا می گردم و با سجدہ می سازم

او بزلف آنجا گره زد۔ شد دلم اینجا بدام می توان دادن سرانجام امور از راه دور

(۱۱۴) امداد۔ شیخ غلام حسین

ہاشمی النسب۔ قادری الطریقہ۔ برہان پوری الوطن است۔ کتب اوائل درسی تحصیل نمودہ۔ و نقش او بامشق سخن درست نشستہ۔ از وست آیدسہ

از تو پنہان می کند آئینہ روی خویش را ہر کسے منظور دارد آبروے خویش را

گل کند از باطن صاحبدلان بی قصد فیض در گرہ پنہان ندارد غنچہ بوے خویش را

گر بصحرا نگہ او چمن آرا گردد شاخ آہو قلم نرگس شہلا گردد

صندلی رنگ بتی گر سر درمان دارد درد ہم گرد سر ما بہ تمنا گردد

رباعی

رونق دہ تخت شرع شاہ نجف است روشن کن آفتاب ماہ نجف است

شاہی خواہی وگر نو راہے طلبی شاہ نجف است و شاہ راہ نجف است

تا اینجا ذکر شعراء غیر بلگرام است و اسامی کلیتی کہ ماخذ این تالیف است بعضے جا در طی کتاب مسطور شد و مقصد استیعاب اشخاصی کہ در کتب ماخذ مذکور اند نیست مبدء فیاض کسی را کہ بر خاطر القا کرد بر زبان قلم گذشت۔ اکنون بہ تمہید شعراء بلگرام می پردازم و ذکر این طائفہ را طراز دامن کتاب می سازم۔

بر صیرفیان نقود اخبار و مبصران جواہر آثار ہویدا است کہ چون ماہچہ رایت اسلام برسواد ہند پرتو انداخت۔ و طلیعہ غازیان کفر شکن کوس کَلِمَۃُ اللّٰہِ هِیَ الْعُلْیَا نواخت۔ اقسام صاحب کمالان عرب و عجم باقامت این دیار پرداختند و علوم ابوالبشر آدم را علیہ السلام کہ از چندین ہزار سال مندرس شدہ بود تازہ ساختند۔ از انجملہ سخن موزون کہ از ان وقت تا زمان حال ماہران این فن شورہا

برانگیختہ اند۔ و رنگہا از خامۂ بوقلمون ریختہ۔ امّا در عہد قدیم این طائفہ بیشتر در پایۂ تخت سلاطین بودہ اند و در اطراف و اکناف ملک کمتر توان یافت مثل ابوالفرج رونی و امیر خسرو و امیر حسن و شیخ جمالی کہ ہر سہ از شہر دہلی برخاستہ اند وعلیہم رحمہم اللہ تعالیٰ و از عہد اکبر پادشاہ سکۂ سخن را رواجی دیگر بہم رسید و اکثر امصار بوجود موزونان معمور گردید۔ از انجملہ شہر بلگرام حفظہا اللہ عن حوادث الایّام

منِ سوادخوان نسخۂ نادانی کمترین یاران وطنم۔ و خادم صاحبان این انجمن اما باثبات مآثر این اعزہ کرام بر صفحۂ روزگار حق عجیبے ثابت کردہ ام و خدمت نمایانے بقدر طاقت بجا آوردہ۔ سیما ائمۂ شعراء قدیم و جدید کہ باصلاح سخن اینہا پرداختہ تملط کردم خود را از خدمت ایشان ممنون ساختم عالم الغیب والشہادۃ تعالیٰ شانہٗ می داند کہ باعث اظہار این معنی نہ برخود بالیدن است و دکان خود فروشی چیدن۔ بلکہ از سر عجز دنیاز زبان بہ تحدّث عطیات الٰہی کشودہ ام۔ و لب بہ تذکر عنایات شاہی وا نمودہ۔ فالحمد للہ الذی بنعمتہٖ تتمّ الصالحات وبرحمتہٖ تنزل البرکات۔

(۱۱۴) ضمیری شیخ نظام بلگرامی

از قدماشعراء این مقام۔ و نکتہ سنجان شیرین کلام است۔ محل سکونت او محلہ قاضی پورہ در دامن بلندی۔

پدرش او را صغیر السن گذاشتہ متوجہ عالم قدس گردید عمش شیخ سلیمان کہ از نوکران با امتیاز درگاہ اکبر پادشاہ بود در حجر عاطفت تربیت کرد۔

مشارٌ الیہ بعد از تحصیل حیثیات مشق سخن پیش گرفتہ درین فن رشدی بہم رسانید

ومخدرات صنائع وبدائع رابیشتر بکرسی نشاند۔

ہموارہ با اُمراء عہد بسر می برد و به اعزاز و اکرام مخصوص بود۔ و ایام زندگانی را به تجرد و تفرد گزرانید۔ آخر الامر در قصبۂ سفیدون از توابع دار الخلافہ دہلی وارد شد. و ہمانجا به گلگشت نزہتکدۂ آخرت خرامید۔ و این سانحہ در سنہ ثلث و الف (۱۰۰۳) واقع شد۔ مبارک خان دہلوی تاریخ وفاتش درین قطعہ بضبط آورده ؎

مالکِ ملکِ نظم شیخ نظام　　شاعرِ نادر و فصیح کلام

در قصیده شده ظہیر زمان　　در غزل گشته خسروِ ایّام

بست رختِ بقا ز ملکِ فنا　　کرد آہستہ سوی خلد خرام

کردم اندیشه بہر تاریخش　　خِرَدم گفت۔ آه آه نظام ۱۰۰۳

دیوانش قصیده و غزل و رباعی و صنائع شعری پانزده ہزار بیت است و قصیده به از دیگر اقسام می گوید۔

سید محمد اشرف درگاہی که ترجمه او در فصل دانشمندان از مجلد اول تسطیر یافت۔ فرمود۔ دیوان ضمیری بخط مصنف بنظر من درآمد۔ بر پشت دیوان مُہر خود زده که این بیت نقش داشت ؎

خدایا بحق رسولِ انام　　پذیرای کارِ ضمیرِ نظام

کلامش بطور آن عصر واقع شده لہذا درین جریده کم گرفته مے شود ؎

جز آئینه در روی تو دیدن که تواند　　جز شانه بزلفِ تو رسیدن که تواند

بس مدعیان گوش بر آواز نشستند　　در غمکدۂ عشق طپیدن که تواند

آنجا که صبا را نبود بار ز تنگی　　جان بخش کلام تو شنیدن که تواند

ہر گل که به گلزار جمالِ تو بخندد　　ای وای بجز دستِ تو چیدن که تواند

صد تیغ کشیدند ز ہر سو بہ ضمیری	پیوند ہوای تو بریدن کہ تواند
آن تُرک شوخ دیدہ خود از دودمانِ کیست	یا رب چنین خراب کنِ خانمانِ کیست
از نالہ و فغانِ من آید جہان بجان	آن سنگدل نگفت کہ آیا فغانِ کیست
این سروِ سرفراز کہ خوش می چمد بناز	یارب چنین کشیدہ سر از بوستانِ کیست
ہر تیر بر دلم کہ دو ابروے او کشید	دانستم از طپیدنِ دل کز کمانِ کیست
چون نامۂ نیاز ضمیری رسید و خواند	پرسید بر سبیلِ تغافل از آن کیست
بزمے کہ شوی جلوہ گرای سیمتن آنجا	گویند ثنای تو ہمہ بے سخن آنجا
چشمم کہ بود خانۂ خوش آب و ہوائی	شایستۂ آنست کہ سازی وطن آنجا
خواہم کہ کنم پیش تو دردِ دل خود عرض	لیکن بمقامے کہ تو باشی و من آنجا
تا کرد خریداریِ خاکِ سر کویت	از نقد روان داد ضمیری تنِ آنجا

رباعی

یارب بدرت نامہ سیاہ آمدہ ایم	وز آتشِ دوزخ بہ پناہ آمدہ ایم
ہرچند کہ ما غرقِ گناہ آمدہ ایم	با قافلۂ عذر براہ آمدہ ایم

در تاریخ گنبد حاجی افضل علیہ الرحمہ گوید

بدورِ این شہِ اکبر کہ گشتہ	خطابِ او جلال الدین محمد
چو حاجی افضل از تقدیرِ حق رفت	ازین دارِ فنا در دارِ سرمد
ز تُردی بیگ سلطان یافت بنیاد	برای مرقدش این پاک گنبد
ضمیری جست سالِ این بنا را	بلفظِ پارسی و ہم بہ ابجد
بتاریخش نہان و آشکارا	خرد گفتا سنہ ہشتاد و ہفصد ۹۸۰

حاجی افضل

و این حاجی افضل مردے بزرگ معتقد فیہ بود و در بلگرام بر مسندِ ہدایت و ارشاد بسر می بُرد۔ و تردی بیگ سلطان از امراء اکبری بخدمت او اخلاص

اعتقاد داشت - وچون حاجی افضل از قصر مینا بسرا پردۂ کبریا خرامش فرمود و درسواد شہر مدفون گردید - تُردی بیگ سلطان برمرقد او گنبد عالیشانی از سنگ عمارت کرد وقطعہ مذکور را بخط نستعلیق در نہایت خوشخطی بر لوح سنگ کندہ در پیشانی باب گنبد تعبیہ نمود - اما این گنبد بنام سالار بیگ کہ میر اہتمام تعمیر بود شہرت یافت و نام تُردی بیگ سلطان راکسے نمے داند - شاعرے مناسب این مقام گوید ؎

چون نگین مطلب ندارم غیر کام دیگران   می نشانم نقش خود اما بنام دیگران

(۱۱۵) شاہدی میر عبدالواحد حسینی واسطی بلگرامی قدس سرہ

دفتر اول از ترجمۂ افضل زینت یافتہ وخامۂ خوش نصیب شاہراہ سعادت شناختہ واینجا ہم طریق اجمال می پیماید - وصدر ورق را بمرسلۂ جواہر آبدار می آراید -
آنجناب از بیعتیان خاص شیخ صفی سائی پوری است نَوَّرَ اللّٰہُ ضَرِیحَہٗ واز خلفای پیش قدم شیخ حسین سکندرہ ست قَدَّسَ اللّٰہُ رُوحَہٗ - عمری دراز مسند ارشاد را بجلوس میمنت مانوس زینت بخشید - وسالکان مناہج حق پرستی را بسرائستان کبریا رسانید -
تصانیف والا "سنابل" و "حل شبہات" و "شرح کافیہ ابن حاجب" بطور تصوف - وغیرہا متداول است -
واحیاناً بنابر موزونی طبع گوہر قافیہ مے سنجید وطلای خوش عیار سخن برمے کشید - در حل شبہات مے فرماید :-

"این کس در فن غزل تلمیذ خواجہ حافظ شیرازی است قدس سرہ وخواجہ نیز بشاگردی خود
"مرا قبول کردہ وگویا باین ضعیف ایمائے نمودہ ؎

به دیر پیر مغان باش و می پرستی کن | زلعل ساقی ما جرعه گیر و مستی کن

چشم حیرت پیشه را خار و گل رعنائی است | دل خرابی دیده را آبادی و صحرائی است

چشم دل داریم دیگر از نگاه ما مپرس | گرد کوی خویش می گردیم راه ما مپرس

خانهٔ دیده شود رشک پریخانهٔ چین | گر قدم رنجه کند یار بسر منزل ما

محل ذکر سید برکت اللہ قدس سرہ مابعد است اما برای اتصال ترجمهٔ او با ترجمهٔ جد امجدش میر عبدالواحد شاہدی قدس سرہ دریجا تحریر یافت۔ و نظر این وجه در تقدیم و تاخیر تراجم دیگر ہم ازین فصل منظور است ۔

(۱۱۷) ضیا۔ حافظ سید ضیاء اللہ بلگرامی قدس سرہٗ

مشارٌ الیه چنانچه در حوزهٔ دانشمندان ورود کرامت آمود نموده در مجمع تلامذهٔ سخن نیز بطرز موزون جلوه فرمود

در بدایت حال کلام اللہ را با تجوید حفظ کرد۔ و دامن اکتساب کمال بر زد و در قصبات صوبهٔ اودھ بطور طلاب این ملک گلگشت نمود و از دانشمندان عصر فنون درسی فرا گرفت و با جناب سید احمد بن سید محمد کالپوی قَدَّسَ اللہُ اَسْرَارَہُمَا غائبانه عقیدتی بهم رساند و این بیت بنظم آورد ؎

کالپی مکه بلگرام یمن | ای تو احمد منم اُویسِ قرن

بعد ازین با دراک رؤیت والا دیده و دل را مظهر تجلی ساخت۔ و در بلگرام محل میدانپوره مسند خدا پرستی و تدریس علوم آراست۔ و عالم عالم طلبه را از حدود بدایت بسر منزلِ نهایت رسانید۔ و در عصر خود بغایت معزز و مکرم می زیست۔ و در نقاوت و طهارت و حفظ حمای سنن نبوی قدمی راسخ داشت۔

انتقال او بیست و پنجم شعبان روز سه شنبه سنه ثلث و مائه والف (۱۱۰۳) واقع

شد۔ وموافق وصیت پایان مرقد خواجہ عماد الدین بلگرامی کہ صاحب ولایت آن مقام است بیرون حریم متصل دیوار جنوبی منزل آرام یافت۔ راقم الحروف گوید ؎

زہے سید ضیاء اللہ نحریر   منور ساخت از خود محفل قدس
خرد تاریخ او درخواست از غیب   ندا آمد۔ ضیاءِ منزلِ قدس[1]
۱۱۰۴

نظمش در ثمین است و نثرش ما معین۔ شعر و انشا دون مرتبۂ آنجناب است و اشعاری کہ ثبت می شود پرتوی از ان آفتاب ؎

قطرۂ می کہ لبی بی تو چشیدن گیرد   بگلو نا شدہ از چشم چکیدن گیرد
براہ دیدہ دو رویہ درختہای مژہ   نشاندہ ام کہ خیالِ تو راہ گم نکند

رباعی

ای لطف تو آب بر سر شعلۂ خشم   چون موم بدست خلق تو خارۂ و یشم
گویا گردد ادب چو آئی بہ سخن   بینا گردد حیا چو بگشائی چشم

(۱۱۸) میر طفیل محمد بلگرامی

آفتاب جہان افروز یکتائی است۔ و در اوج دفتر اول سرگرم جلوہ آرائی نسخۂ جامع فنون عقلی و نقلی بود۔ و در تجرد و تفرد و خصائل رضیہ ۔ شمائل سنیہ بی مثل می زیست۔

اصل و الا از سادات اترولی من اعمال آگرہ است و ہمانجا در تاریخ ہفتم ذی الحجہ سنہ ثلث وسبعین و الف (۱۰۷۳) شبستان امکان را روشنی بخشید۔ و در

---

[1] درین مادہ ہمزۂ ضیاء رایک عدد محسوب است و الا تاریخ تام نمی شود و در اصل سال وفات ضیا این نیست۔ مصنف خود در مآثر الکرام دفتر اول صفحہ ۲۴۰ مطبوعہ مفید عام آگرہ ۱۳۲۸ھ می گوید کہ آخر بہ تحقیق رسید کہ تاریخ انتقال مشارٌ الیہ سنہ اربع و مائۃ و الف (۱۱۰۴) است و مادۂ تاریخ "ضیا بمنزل قدس"
۱۱۰۴

از خدمت میر سید مبارک محدث بلگرامی کہ از تلامذۂ خاص شیخ نور الحق خلف الصدق
شیخ عبد الحق دہلوی است سند نمود۔ و در جمیع علوم منقول و معقول خصوص تفسیر
حدیث و لغت و فنون عربیت و تاریخ و موسیقی اقتداری عظیم بہم رسانید۔ و حافظۂ
بمرتبۂ بود کہ قاموس اللغۃ از اول تا آخر از بر داشت

ملاقات آنجناب با سید علی معصوم مدنی در اورنگ آباد دکن اتفاق افتاد
سید علی می گفت:۔ من در تمام عمر خود جامع غرائب علوم مثل میر عبد الجلیل ندیدم"
و شیخ غلام نقشبند لکنوی ہمیشہ تعریف و توصیف مے نمود۔

آنجناب در سنہ اربع و مائۃ والف (۱۱۰۴) بہ دکن شتافت۔ و عنقریب عطف
عنان نمود۔ و کرت ثانی در سنہ احدی عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۱) بہ ارادۂ تلاش
معاش جادۂ مسافت دکن پیمود و بعد از طی مراحل در اسلام پور (عرف
برہما پوری) از توابع بیجاپور اردوی خلد مکان را دریافت۔ میرزا یار علی
بیگ سوانح نگار حضور پادشاہی لوازم قدر شناسی بجا آورد۔ و بملازمت سلطان
رسانید۔ پادشاہ بمنصبی شایستہ و جاگیر جیّد از محال سائی پور قریب بلگرام و خدمت
بخشیگری و وقائع نگاری گجرات شاہ دولا۔ قرین عنایت ساخت۔ آنجناب
در تاریخ خدمت انشا می کند ؎

مرا از جناب خلافت عطا شد	ز روی کرم خدمت عیش افزا
خرد گفت تاریخ تفویض خدمت	وقائع نگاریِ گجرات زیبا

۱۱۱۱

بعد حصول خدمت از دکن محمل سفر بخطۂ بلگرام بر بست و از انجا متوجہ گجرات
شد و غرۂ ربیع الاول سنہ ثلث عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۳) گجرات را مورد
برکات ساخت۔ و قریب چہار سال ہر دو خدمت را بہ دیانت و استقلال تمام
سر انجام داد

و در سنه ست عشر و مأته و الف (۱۱۱۶) عزل در میان آمد- آنجناب در ماه جمادی الاولی سال مذکور بمحروسهٔ بلگرام تشریف آورد-

میرزا یار علی بیگ غائبانه نقش قدردانی زد و هم دران سال خدمت بخشیگری و وقائع نگاری و سوانح نویسی سرکار بهکر و سرکار سیوستان از جناب خلد مکان برای ایشان گرفت و سند حاصل کرده همراه قاصد اجیر روانه بلگرام ساخت آنجناب بعد وصول این بشارت سمند عزم جانب ملک سنده بخرامش در آورد و بیست و چهارم رجب سنه سبع عشر و مأته و الف (۱۱۱۷) سواد بهکر را از پرتو قدوم برافروخت- و سالها خدمات را به دیانت و امانت پرداخت

و بعد رحلت خلد مکان چون قدر و منزلت آنجناب نقش خاطر شاهزاده‌ها و جمیع ارکان سلطنت بود در طبقات، لاحقه بی آنکه از بهکر حرکت کند ارکان سریر خلافت در هر عصر سند استقلال خدمت روانه ساختند تا آنکه در عهد محمد فرخ سیر پادشاه از نیرنگیهای قدرت الٰهی در پرگنهٔ جنوبی از اعمال بهکر ریزهای نبات بقدر ژالهٔ خورد از ابر بارید- و به نزول این حلاوه غیبی کام و زبان عالمے شیرین گردید آنجناب درین سانحهٔ غریب رباعی انشا کرده در فرد وقائع معروض بارگاه خلافت داشت که ؎

فرخ سیر آن شهنشه با برکات ٭ چرخ از ادب او شده شیرین حرکات

در سند زمین عهد عشرت مهدش ٭ بارید سحاب ریزهٔ قند و نبات

میر جمله سمرقندی که دران زمان راتق و فاتق مهمات سلطنت بود و سوانح حضور بعلی باو تعلق داشت- و آخر صدر الصدور جمیع ممالک هندوستان شد- بمجرد ملاحظه فرد وقائع بی آنکه حکم به تحقیق کند حمل بر خلاف واقع نموده در اوائل سنه ست و عشرین و مأته و الف (۱۱۲۶) معزول ساخت- آن جناب درهمین سال از بهکر

جانب دار الخلافہ شاہجہان آباد حرکت کرد و خدمات بوساطت امیر الامرا سید حسین علی خان بحال ساخت۔ و شیخ محمد رضا بھکری را نیابت مقرر فرمود و در سنہ اثنتین و ثلثین و مائۃ و الف (۱۱۳۲) بعد شانزدہ سال بلگرام را از مقدم گرامی مستسعد ساخت و یک سال توقف کردہ بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد تشریف برد۔

ولادت باسعادت سیزدہم شوال سنہ احدی و سبعین و الف (۱۰۷۱) است وانتقال شب شنبہ بیست و سیوم شہر ربیع الآخر سنہ ثمان و ثلثین و مائۃ و الف (۱۱۳۸) در شاہجہان آباد واقع شد۔ نعش مبارک حسب الوصیۃ بدار السلام بلگرام نقل کردہ روز جمعہ اول وقت عصر ششم جمادی الاولی سال مذکور در قدم والد بزرگوار ایشان سید احمد مرحوم دفن ساختند۔

راقم الحروف کریمہ لِلَّذِيْنَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ (۱۱۳۸) تاریخ یافتہ در تفسیر بیضاوی گوید:۔ اَلْحُسْنٰى الْجَنَّةُ وَالزِّيَادَةُ هُوَ اللِّقَآءُ ۔ و نیز دائرۂ تاریخی بہ پرکار فکر کشیدہ و تواریخ لا تعد و لا تحصی بمرکز نشاندہ۔

دائرہ این است۔

طریق استخراج تاریخ ازین دائرہ این است کہ از خانہا ے چہاردہ گانہ ہر خانہ را کہ خواہند مبدء قرار دہند۔ و بہر عددی کہ بخاطر برسد شمارہ نمایند سوای واحد و چہاردہ و اضعافش و اول با آخر ہن۔ و بہر نمانہ کہ شمار تمام شود عددش بگیرند۔ پس عددی کہ بدان شمار مقرر شدہ اگر فرد باشد باز خانہ منتہی را مبدء گردانیدہ تعداد نمایند مَرَّۃً بَعْدَ اُخْرٰی وَ دَوْرَۃً فَدَوْرَۃً تا آنکہ منتہی مبدء اصل گردد۔ اکنون مقدار عددش بگیرند کہ مجموع اعداد حاصلہ تاریخ شود۔ و اگر زوج باشد خانۂ مابعد منتہی را مبدء گردانند۔ وہمین نمط شمار منجر شود تا آنکہ منتہی خانہ ماقبل مبدء اصل گردد۔ پس بدستور مجموع اعداد حاصلہ تاریخ شود۔

مخفی نماند کہ مراد از اضعاف در اعداد مستثنے مثلین و سہ مثل فصاعداً باشد۔ و اطلاق ضعف از روی لغت بر سہ مثل فصاعداً آمدہ است بر خلاف مصطلح علماء حساب فِی الْقَامُوْسِ :۔ اَلضِّعْفُ بِالْکَسْرِ الْمِثْلُ اِلٰی مَا زَادَ وَیُقَالُ لَکَ ضِعْفُہٗ یُرِیْدُوْنَ مِثْلَیْہِ وَ ثَلٰثَۃَ اَمْثَالِہٖ لِاَنَّہٗ زِیَادَۃٌ غَیْرُ مَخْصُوْصَۃٍ ؛؛

حالا خامۂ زبان آور فضائلی کہ تعلق بموزونی طبع اقدس دارد بیان می نماید۔ و لذت جویان معانی را حظوظ روحانی می افزاید۔

میر محمد مراد متخلص بہ لائق جونپوری کہ در عنفوان جوانی بشوق ملاقات میرزا صائب پیادہ از ہند بہ صفاہان رفت۔ و روزگارے بخدمت میرزا بسر بُردہ بہ ہند برگشت۔ و از پیشگاہ خلد مکان مدتی بہ سوانح نگاری دار السلطنت لاہور سرافرازی داشت با علامۂ مرحوم بسیار مرتبط بود و باشارۂ ایشان خمسہ در سلک نظم کشید۔ چہار کتاب از خمسۂ او بنظر راقم الحروف رسیدہ۔ در خاتمہ مثنوی متقابل "مخزن اسرار" تصریح بتکلیف علامۂ مرحوم می کند و زبان بہ ستایش والا می کشاید کہ ؎

راقم این نامۂ معنی سواد   محو سخن بندہ محمد مراد

بود شبی انجمن آرای فکر — داشت سری گرم ز سودای فکر
یافته از قید تعلق خلاص — خامه بکف منتظر فیض خاص
از درم القصه در آمد درون — اہل سخن را به سخن رہنمون
نشئهٔ سر جوش خمستانِ ہوش — از پی تحقیق سخن چشم و گوش
صورت از دگشته بمعنی دلیل — سید علامهٔ عبد الجلیل
کرده بموزونی طبع سلیم — طالب نوئیشم چو کلام کلیم
می دہد از لفظ بمعنی پیام — زود تر از نکہت گل بامشام
می برد از طرز بمطلب سراغ — گرم تر از نشئهٔ می با دماغ
دید که فکرِ سخنم پیشه است — دل گروِ صورت اندیشه است
گفت سخن ساده و پرکار به — تاب کشِ سُبحه و زُنّار به
بس بود از بہر سخنور گوا — معنیِ بیگانهٔ لفظ آشنا
گفتن او فکر مرا تازه کرد — روی سخن را بنفس غازه کرد
شد ز پری خانهٔ دل جلوه گر — خیل معانی ز پیِ یکد گر
جرعه کشِ بزم اویسی شدم — پنجهٔ در خمسه نویسی شدم
خامه بتحریر گرو ساختم — نقش دلاویز به پرداختم
از مددِ باطنِ گنجوی — طرز سخن یافت ز فکرم نوی

ونا ظم خان فارغائی قمی - در مدح سامی گفته و گوہر حق سفته ؎

چو نوئی کجاست شاہے بقلمرو معانی — بتو ہیچکس نماند تو به ہیچکس نمانی

قیمت شناسان لآلی فصاحت می دانند که تا در یتیم سخن منظور نظر معنی پرور گردید
بی سخن تا صدف آسمان برخود بالیده ـ شعر گفتن آنجناب تقریبی بود ـ مدتہا می گذشت
که مصراعی موزون نمی کرد ـ وہر گاه تقریبی رو می داد پری زادان معانی را باندک توجہ

تسخیر می نمود- طبع معنی آفرین ہمین معنی دارد- و برہانی روشن تر ازین بر علو قدرت و سمو فطرت نمی باشد- و در اصل توجہ فکر عالی جانب شعر محض برای تفنن طبع و استیفاء صدف کمال بود- والا شاعری را دون مرتبہ خود می شناخت- و درین باب جرسی می جنباند ؎

مقصودِ من تفننِ طبع است از سخن　　ورنہ سزای رتبۂ من نیست شاعری

آنجناب از ہفوات شاعری بسیار احتراز داشت و فرزندان و تلامذہ را سخت تاکید می کرد کہ زبان را از ہفوات محفوظ دارند- سیما نسبت بہ انبیا صَلَوٰاتُ اللّٰہِ وَسَلَامُہٗ عَلَیْہِمْ اَجْمَعِیْنَ مثل ترجیح معشوق مجازی بر یوسف و طعن عاشق بر صبر ایوب عَلَیْہِمَا السَّلَامُ ہر جا ہفوتی از شاعری بنظر می آمد- آیۂ خاتمۂ سورۂ شعرا بر زبان می آورد کہ سَیَعْلَمُ الَّذِیْنَ ظَلَمُوْٓا اَیَّ مُنْقَلَبٍ یَّنْقَلِبُوْنَ-

و فقیر التزام کردہ ام کہ درین صحیفہ ہفوات شاعری بر زبانِ قلم نیاید- و کام و زبان از تلوث آن محفوظ ماند آنجناب در ابتدا "طرازی" و بعدہ بنا بر آنکہ سید واسطی الاصل است "واسطی" تخلص می کرد- اما اکثر اسم شریف خود می آورد-

و در زبان عربی و فارسی و ترکی و ہندی داد فصاحت می داد- غزل کم گفتہ و از دیگر اقسام سخن جواہر آبدار بہ الماس اندیشہ سفتہ- و لاشک سلیقہ صاحب طبعان مختلف اُفتادہ شخصی واحد را مشاہدہ می کنیم کہ بسر انجام نوعی از شعر خوب می پرداز و در نوع دیگر با مقابل سپر می اندازد-

عرفی شیرازی قصیدہ را بپایۂ اعلی رساند اما غیر قصیدہ را طرزے کہ باید بر کرسی نہ نشاند-

میرزا صائب در غزل داد سحر آفرینی دادہ اما در غیر غزل قدم پیش ننہادہ اینجا کمال قدرت الٰہی تماشا باید کرد و بکمال عجز خود اعتراف باید نمود کہ این کس ہیچ ندارد و

انچه بردل وارد می سازند برزبان می آرد۔

ملاقات میر عبد الجلیل مرحوم با ناصر علی در اورنگ آباد دکن واقع شد۔
خود بافقیر نقل کرد که صحبت خوب برآمد۔ مردم دیگر را جواب داد۔ و از اول روز تا
نیم شب جلسه اتفاق افتاد۔ در آن ایام ناصر علی قصیدۂ لامیه تازه گفته بود۔
تشبیب آن در وصف گرما ست وگریز به نعت سرور انبیا صلی اللہ علیہ وسلم مطلعش
این است ؎

گداخت بسکه هوای تموز مغز خیال　　شرر ز سنگ برآید بصورت تبخال

تمام قصیده برخواند و استفسار کرد که بیتی خوش آمد۔ گفتم تمام قصیده خوب است بار
بجد شد که اگر بیتی پسند افتاده باشد نشان باید داد۔ گفتم یک بیت۔ بمجرد استماع
این کلمه تغیری در چهره ظاهر شد۔ دریافتم۔ گفتم این همه جواهر ریزها ست و در مرتبۂ جوہر
همه مساوی۔ اما گاه می شود که آبداری یکی ممتاز می افتد۔ ازین حرف رنگ اصلی بحال
آمد۔ و پرسید که کدام بیت خوش آمد۔ گفتم این بیت ؎

زبسکه نم بزمین نارسیده مے سوزد　　چو شمع بر سر شاخ است ریشهای نهال

ناصر علی تحسین کرد که فی الواقع من هم این بیت را از سائر ابیات ممتاز می دانم۔

ونیز می فرمود که در دو بیت ناصر علی دخل کردم یک بیت از یاد راقم الحروف
رفت و بیت دیگر این است که در مثنوی در مدح خلد مکان می گوید ؎

محی الدین محمد زیب اورنگ　　فضای شش جهت بر شوخیش تنگ

میر عبد الجلیل فرمود که لقب پادشاه محی الدین است بی تشدید یا از باب افعال
ناصر علی اعتراف نمود

باز میر فرمود که درهمین مثنوی جاے در مدح اسپ گفته اید که ؎

بفکر لامکان سیرش هم آهنگ　　فضای نه فلک بر شوخیش تنگ

مدح پادشاہ و مدح اسپ بریک وتیرہ واقع شدہ وشوخی نسبت بہ پادشاہ ملایمت ندارد۔ ناصر علی بیت را از مثنوی بر آورد۔ و در اکثر نسخہا نیست اما دریک نسخہ کہنہ بیت مذکور بعینہ بنظر راقم الحروف رسیدہ۔ و در نسخہ دیگر بتغیر مصراع چنین دیدہ شد

شہنشاہِ جہانِ ہوش و فرہنگ　　محی الدین محمد زیب اورنگ

میر عبد الجلیل را غلامی بود کہ در سفر دکن خدمتہا کردہ و شرائط وفا بجا آوردہ ہنگامی کہ در لشکر خلد مکان وبا افتاد۔ وعالمی بتاراج فنا رفت۔ پیمانہ او ہم لبریز گردید۔ میر در مرثیہ او مثنوی پرسوزی بنظم آوردہ و با ناصر علی ذکر مثنوی مسطور درمیان آمدہ مطلعش این است ؎

بیا ای خامۂ ماتم روایت　　پریشان ساز گیسوی حکایت

ناصر علی بسیار محظوظ شد و نسخہ استدعا نمود۔ آنجناب نسخہ ارسال نمود۔ ناصر علی در جواب این بیت بدیہہ بر شقۂ کاغذ زر افشان نوشتہ فرستاد۔ و راقم الحروف آن را مشاہدہ کرد ؎

ندانم تا چہا از دستِ ایوب تو می آید　　کہ بوی خونِ مظلومان ز مکتوب تو می آید

شخصی مصراعی از بیت میرزا بیدل در مجلسے خواند کہ ع

”روز سوار شب کند اسپ چراغ پا“

و گفت کسی نمے تواند کہ پیش مصرع بہم رساند۔ علامۂ مرحوم فی البدیہ انشا کرد ؎

غرّہ مشو کہ ابلقِ ایام رام تست　　روز سوار شب کند اسپ چراغ پا

از ان شخص بے اختیار آفرین سرزد و گفت حق این است کہ مصرع شریف بہ از پیش مصراع میرزا واقع شدہ۔ میرزا چنین گفتہ است ؎

با طبع سرکش این ہمہ رنج و فا مبر　　روز سوار شب کند اسپ چراغ پا

مہارت آنجناب در فن عروض عربی و فارسی بمرتبہ نہایت بود۔ میر نور اللہ احراری

در شرح قول شیخ سعدی کہ ؎

وَاِنْ سَلِمَ الْاِنْسَانُ مِنْ سُوْءِ نَفْسِہٖ　　فَمِنْ سُوْءِ ظَنِّ الْمُدَّعِیْ لَیْسَ یَسْلَمُ

نوشتہ کہ لَایَسْلَمُ فصیح تر از لَیْسَ یَسْلَمُ می نماید چہ در نسخۂ لیس مصرع زیادہ میشود انتہیٰ

آنجناب برین قول حاشیہ تحریر نمودہ۔ درینجا کلام شریف بجنسہ نقل کردہ می شود:

"مخفی نماند کہ این بیت بروزن دوم از ان اوزان ثلثہ بحر طویل است کہ عروض و ضرب آن مقبوض

"می آید و تقطیع مصراع ثانی کہ مناط گفتگو ست و موزون بہ آن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن باشد چنین

"است فمن سو فعولن۔ ء ظن نلمد مفاعیلن دعی لی فعولن سَن یسلمو مفاعلن۔ و چون تقطیع

"مذکور معلوم گردید ظاہر شد کہ واجب و متعین است کہ نسخہ لیس یسلم باشد نہ لایسلم چنانچہ

"میر گمان بردہ۔ چہ حرف لام و یا از حرف لیس در تقطیع بالفظ دعی مرکب شدہ بروزن فعولن تمام

"شد و سین کلمہ لیس بالفظ یسلم منضم گشتہ بروزن مفاعلن خواہد گردید کہ ضرب مقبوض است

"و در صورتیکہ نسخہ لایسلم بقول میر اعتبار نمایند لفظ لا بالفظ دعی مرکب شدہ فعولن خواہد شد

"و یسلم بروزن فاعلن خواہد ماند۔ و فاعلن در ضرب بحر طویل نمی آید چنانچہ بر متتبع عروض پیدا

"ست چہ ضرب بحر طویل تام ؎ باشد یا مقبوض یا محذوف۔ و فاعلن ازین ہر سہ قسم خارج است

"پس آنچہ میر نوشتہ کہ از نسخہ لیس مصرع زیادہ می شود موافق میزان طبع میر است نہ موافق میزان

"عروض طرفہ آنکہ مصراع در صورتیکہ لایسلم باشد کم می شود۔

" و چہ مناسب این مقام است بیتی کہ خلیل بن احمد واضع فن عروض در مثال وزن دوم بحر

"طویل آوردہ ؎

"سَتُبْدِیْ لَکَ الْاَیَّامُ مَا کُنْتَ جَاھِلًا　　وَیَاْتِیْکَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَّمْ تُزَوِّدِ[1]

" و عبارت میر کہ لایسلم فصیح تر از لیس یسلم می نماید چہ در نسخۂ لیس مصراع زیادہ می شود انتہیٰ

"و محل تامل است زیرا کہ منطوق عبارت دلالت دارد برین کہ زیادت مصراع منافی فصاحت است

[1] سبعہ معلقہ

" ووزن عروضی را وجود او عدماً در فصاحت وعدم آن دخلی ہست وحال آنکہ ہیچ یکی از علماء معانی

" این معنی را در فصاحت کلمہ وکلام وعدم آن اعتبار نکردہ۔ بر فرض تنزل مقتضای عبارت میر

" آنست کہ بر تقدیر زیادت فصاحت مرتفع می گردد وحال آنکہ لفظ فصیح تر کہ برای تفضیل است

" دال است برین کہ نسخۂ لبیس بسلہ ہم فصیح است پس فصاحت این نسخہ با زیادت وزن

" باعتقاد میر چہ قسم جمع می تواند شد اَللّٰھُمَّ اغْفِرْ ھَفَوَاتِیْ وَاعْفُ عَنْ مَا لَا یَعْنِیْ

" اِنْتَھیٰ کَلَامُہٗ

از عہد خلد مکان تا عصر محمد شاہ پادشاہ جمیع امرای عظام اعزاز و اکرام میر بجا می

آوردند و تشنۂ صحبت والا بودند سیما امیر الامرا سید حسین علی خان کہ با ایشان الفتی

خاص داشت۔ واکثر در مجالس خود بر ملا می گفت کہ میر عبد الجلیل درین عصر نظیر

ندارند ولوازم احترام فوق الحد بتقدیم می رسانند لہٰذا آنجناب از تہ دل بمدحت او پرداختہ

ونام او را زندۂ جاوید ساختہ

وآنجناب با امیر خسرو علیہ الرحمہ تشابہ تمام دارد۔ وخود در مثنوی می فرماید ؎

اگرچہ میر خسرو بود استاد | ندارد چرخ چون او دیگری یاد
بفکر دور دو پرواز دارد | نبی نبود ولی اعجاز دارد
در انواع سخن شور جہان است | بقدرت خسرو صاحبقران است
دلی من ہم ازین گلدستۂ نو | درین عصرم بجای میر خسرو
کمال از ہر نمط دلخواہ دارم | امید تربیت از شاہ دارم

تشابہ ایشان با امیر خسرو ہم از راہ جامعیت علم وعمل وہم از جہت مصاحبت

ارباب دول۔ چہ امیر خسرو از آغاز تا انجام با سلاطین دہلی بسر برد وہفت پادشاہ

را خدمت کرد۔ طرفہ آنکہ علامۂ مرحوم ہم بلوازم خدمت ہفت پادشاہ دہلی از سلاطین

تیموریہ پرداخت یعنی خلد مکان عالمگیر وشاہ عالم ومحمد معز الدین (جہاندار شاہ)

و محمد فرخ سیر[۴] و رفیع الدرجات[۵] و شاہجہان ثانی[۶] و محمد شاہ[۷] رحمہم اللہ تعالیٰ[۱۱]

امار فیع الدرجات و شاہجہان (ثانی) ایام معدودی بر سریر فرمان روائی نشستند وازغارت گر اجل فرصت نیافتند۔ قصیدۂ میمیۂ میر کہ عنقریب می آید بنام شاہجہان ثانی است

اشعار میر اگرچہ در مدائح واقع شدہ اما مدۃ العمر صلۂ شعر از احدی نگرفت الا یکبار وقتیکہ این رباعی از نظر سلطان اورنگ زیب خلد مکان گزرانید ؎

کسری کہ بعدل بود عالم پرور | بی جرم آویخت پای زنجیر زر در
ذاتت زکمال عدل تجویز نکرد | آویختنِ سلسلۂ زر ہم در کشور

سلطان چہار خریطہ از طلای مسکوک دکن کہ آن را ہون نامند بدست شہزادہ کام بخش داد۔ شاہزادہ بدست مخلص خان میر بخشی داد۔ مخلص خان بہ میر رسانید۔ و این یکبار صلہ گرفتن میر در تمام عمر غالباً برای استکمال تشابہ با امیر باشد چہ امیر خسرو صلات از سلاطین و امرا قبول می فرمود چنانچہ از تتبع تصانیف امیر واضح مے شود

سلطان قطب الدین بن سلطان علاء الدین خلجی جائزہ کتاب "نہ سپہر" زر برابر وزن جثۂ فیل تسلیم نمود۔ امیر در ان کتاب تصریح مے نماید و از زبان سلطان قطب الدین می فرماید ؎

بتاریخ ہمچون من اسکندری | کند ہر کہ آرایش دفتری
زگنج گرانمایۂ بے شمار | دہم بار پیلش نہ آن پیلبار
مرا خود درین رہ پدر شد دلیل | کہ می داد زر ہم ترازوی فیل
شناسد کسی کش خرد رہنمون | کہ از پیلبار است وزنش فزون
چو میراث شد پیل زر دادنم | نہ زیباست زین سہل تر دادنم
شہا گنج بخشا کرم گسترا | معانی شناسا سخن داورا

مرا عمر کز شصت بالا گذشت | ہمہ پیش شاہان والا گذشت
بسی بندگی کردم از عون بخت | کمر بستہ در خدمت چار تخت
زشاہان کسی کا ولم کرد یاد | معز الدنا بود شہ کیقباد
ازان پس ز فیروزہ چرخ بلند | شدم پیش فیروز شاہ ارجمند
ازان پس کہ در شہ ستائی شدم | تونگر ز گنج علائی شدم
شد اکنون کہ اقبال ہمدم مرا | نوازندہ شاہ قطب عالم مرا
چنین بخششی کز توجہ یافتم | در ایام پیشینہ کم یافتم
کنون لابد از سحر سنج زمن | باندازۂ بخشش آید سخن
جز آنکہ کزین پیش پرداختم | چو این نامۂ خاص کم ساختم

مخفی نماند کہ مراد از معز الدنا معز الدنیا است برای ضرورت شعر دنا در آورد و آن جمع دنیاست و مراد از فیروز شاہ سلطان جلال الدین خلجی باشد چہ نام اصلی او فیروز است

اکنون سلسلۂ مطلب اصلی می جنبانم۔ در عنفوان شباب "امواج الخیال" نام مثنوی در تعریف دار السلام بلگرام فرمودہ ۔ و درین مثنوی اکثر قواعد موسیقی ہندی ضبط نمودہ باثبات برخی ازان مثنوی روی اوراق را مزلف مے سازم ؎

آب و گل من کہ فیض عام است | از خطۂ پاک بلگرام است
سبحان اللہ چہ بلگرامی | کوثر می و آفتاب جامی
خاکش گل نوبہار عشق است | آبش می بی خمار عشق است
از عشق سرشتہ ایزد پاک | از روز ازل خمیر این خاک
ہر لالہ کزین دیار روید | تخم دل داغدار روید
ہر گل کہ دمیدہ است زین خاک | خونین جگریست پیرہن چاک

نرگس نبود بصحن گلزار — منصور برآمداست بردار
گل با سنبل بهم دران خاک — آویختہ بسملی بفتراک
خورشید ازان بہار نیرنگ — پژمردہ گلیست باختہ رنگ
سنبل بچمن بود بصد ناز — زنگی بچۂ کمند انداز
از فیض ہوای آن گلستان — سرسبز شود نفس چو ریحان
زآتشکدہ سبزہ می زند جوش — ہمچون خطِ یار از بنا گوش
تا شد چمنش بدیدہ محسوس — شد پردۂ چشم بال طاؤس
تابستانش کہ عیش باراست — چون گرمیِ عشق سازگار است
گرمیِ آنجاست مایۂ زیست — گوئی کہ حرارتِ غریزیست
سرما چو دران مقام آید — عنقای ہوا بدام آید
ہردود کہ از جگر کند گل — افسردہ شود چو شاخ سنبل
چون موسم برشکال آید — حُسنش بحدِ کمال آید
جولانِ سحاب شوخ طناز — چون خیل پری بود بہ پرواز
درویش ہوا لبسی نفس سوخت — تا خرقہ زرقعہ رقعۂ دوخت
وز نشئۂ ذکر جہر شد مست — تسبیح ہزار دانہ در دست
شاہنشہِ یکہ تاز برسات — ساغرکشِ نشئۂ مباہات
نقّارہ نواز حشمت خویش — مشکین علم سحاب در پیش
از برق نمودہ تیغ خون ریز — وز ابر سیہ سپر دلاویز
ترکش ز نقاطر بہاین — وز قوس قزح کمانِ رنگین
تا روی زمین بدست آرد — بر فوج خزان شکست آرد
باریدنِ ریزہ ریزہ باران — کردہ ورق نشاط افشان

نقشی است ازین بهار مرغوب	ظل ممدود ماء مسکوب
هر سو صنمی کرشمه پردازه	از نوک نگه جگر رفو ساز
تا پای کشان کمند کاکل	سرمست نگاه پی تغافل
تا در تتق حیا نشسته	حق از مژه بر نگاه بسته
صفهای مژه بتر کتازی	مشغول نبرد نیزه بازی
قدی و نهال جلوه نوخیز	چشمی و بهار غمزه گل ریز
از چین جبین، ناز نخچیر	در پای نگاه بسته زنجیر
از وا شدن گل تبسم	در خون شفق طپیده انجم
از سینه نشان که خوش بهار است	پیشانی صبح داغدار است

دیگر مثنوی گفته در جشن طوی محمد فرخ سیر بادشاه با دختر راجه اجیت سنگه راتهور که در سنه سبع و عشرین و مائه و الف (۱۱۲۷) واقع شد - جولان فکر عالی ازین مثنوی هویدا است خصوص در مقامی که اسماء پرده‌های هندی در ضمن الفاظ فارسی آورده - و بے تصنع سحر حلال بکار برده - این چند بیت ازان مقام است ؎

چو صید دل نماید عشق آهنگ	پرواز چهره هر یار سارنگ
در آن محفل کجا بر گوش می زد	نوای کان نه راه هوش می زد
اگر شاپور با خسرو بخاک اند	پی این نغمه از حسرت هلاک اند
مغنی بر نواز آنسان و تر زد	که از بربط بهار عیش سر زد
شگفتنهای دل و ... تا راست	که ان را نغمه گل دلیس کا راست
نوای نغمه گرم دلبری بود	بنظم گوهری پیلو جری بود
شگفتن آنچنان سر می زد از تار	که کرد سینها را صحن گلزار
اگرچه زهره دارد خوش نوائی	بدانی حال او این سوگرائی

در وصف طائفۂ رقاصان

گروہی از صباحت غازہ بر رو — گروہی از ملاحت سبزۂ جو

یکی از تاب حُسنِ صندلی رنگ — صداعِ شوق افزودی بہ نیرنگ

یکی از فیض رنگِ زعفرانی — بہارِ دیدہ کردے ارغوانی

یکی بُردے ز رنگِ سرمئی ہوش — بعشقِ نالہ زن گفتے کہ خاموش

گرہ زن گشتہ سر شوخ پری زاد — ز کاکل بر دل و از نغمہ برباد

رخی برہم زنِ ہنگامۂ گل — نگاہی قبلۂ کیفیتِ مُل

ز موجِ جنبشِ ابروی ایشان — فتادہ کشتیِ دلہا بہ طوفان

بہ ابرو کردہ جا دلہای عشاق — تو گوئی شیشہا چیدند در طاق

ادای گردشِ چشمِ فسون ساز — بچرخ آوردہ دلہای نظر باز

بسوی گردشِ چشم آرد آہنگ — تماشائی بیالِ گردشِ رنگ

نگہ دزدِ دلِ سر مستمند است — ز خطِ سرمہ در دستش کمند است

بگردِ چشمِ مستِ سحر پرداز — نہ پُر سرمہ دیدہ مژگانِ فسون ساز

کہ تا بسمل کند دلہای خستہ — کرشمہ آستین را بر شکستہ

بود کاکل باین معنی مُباہی — کہ رنگے نیست بالا سے سیاہی

میانِ زلف لعل گوشوارہ — بہارِ عشق پیچانِ کن نظارہ

کنارے مون لٹین لکتا سو کوندین — گھٹا ہے دامنی ہے اور بوندین

ز مروارید بینی گاہ دیدن — چو قطرہ دل مہیای چکیدن

دران بینی نہ مروارید و یاقوت — نگاہے عالمے را کردہ مبہوت

سرشکِ قطرہ خونِ دلِ ماست — کہ سرگردانِ حُسنِ حیرت افزاست

دہن سرچشمۂ گوہر فشانی — تبسم موجِ آبِ زندگانی

تبسم را ز برق آخر چه فرق است / که هر دندان معنی تخم برق است

مسی زیر لب اطراف دندان / تو گوئی ظلمت است و آب حیوان

تبسم در مسی دارد بهارے / چو شمشیری که رخشد در غباری

ترنم از لب شان می کند گل / ز برگ گل شنو آهنگ بلبل

لب از رنگ لطافت چهره افروز / شفق کرد است گل از صبح نوروز

بگرداب زنخ مائل جهانی / چو بر چاهی هجوم کاروانی

چنان سیب زنخ حسرت نورد است / که از فرط خجالت سرخ و زرد است

بود گوش از صفا بالای گردن / بلورین تیغ بر مینای گردن

دو ترک چشم ساغر بر کف دست / چنان گشتند از صهبا سیه مست

که هر دو گوش نزد صاحب دید / دو ساغر از دو دست برد غلطید

گلوبندی زری چون بر نظر زد / خطوط آفتاب از صبح سر زد

دو چشم و سینه را باهم بهاری است / چو بیماری که در پیشش اناری است

نمودے موج رنگ پان ز سینه / برنگ موج می از آبگینه

خم چولی بغایت دل پسند است / بصید هوشها چین کمند است

سیه چولی بود چون تار سنبل / که پیچیدند بر گلدستهٔ گل

ز انگشتان مس و خون بسمل / که ناخن می زند این حرف بر دل

در انگشتان نگین را فتنه کار است / همانا اختر دنباله دار است

نگین در دست گرم دلبری بود / بهم کف الخضیب و مشتری بود

سرین کوهی نهان در جوش گلشن / دلیل آن کمر دانگاه دامن

نظرها در سرین مشغوف دیدار / چو مفلس در طلای دست افشار

نگارین پای زیب ساق دلجو / سهی سروی دمیده بر لب جو

قدم در رقص زان رو بیقرار است | که بر دلهای گرم او را گذار است
برنگِ شمع زانها قد کشیدن | برنگِ قطرہ از دلہا چکیدن
کمر در پیچ و تاب رقص بیتاب | چو موئے کو فتند در جوش گرداب
بهنگام اشارت چشم و ابرو | کفِ دست و سرِ انگشتان و بازو
بنطق آیند در تصویرِ ایما | قیامت می نماید نطقِ اعضا
زمین از رقص شان گلزارِ چین شد | ہوا تا چرخ طاؤس آفرین شد

در صفت چراغان

شبی روشن تر از صبحِ سعادت | مصفا چون دلِ اہل عبادت
ہزاران شمع ہر سو جلوه گر شد | تجلی پرورِ نورِ نظر شد
زده ہر شمع بر سر طرۂ زر | زمرد ارید غلطان جامه در بر
درین شب شمعها را خوش ظهور است | سراسر بزم سرد ستانِ نور است
صفِ فانوسها چون گنبدِ نور | بانواعِ تجلّی گشته معمور
زہر فانوس بیند چشم انصاف | دل نورانی از پیراہن صاف
به فانوسِ خیالی دیده مانوس | نظر در سیرِ رنگِ بال طاؤس
شعاعِ مشعلِ تابان دل افروز | برنگِ پرتوِ حُسنِ گلو سوز
چراغان صف زده چون شانۂ زر | که در ہم داشت شب زلفِ معنبر
چراغان جمله تن گشته دہانها | فتیله ہای تا سر شد زبانها
دعا کردند بہرِ شاه چون من | که شمع سلطنت زو باد روشن

در صفت آتشبازی

ہوائی عزم سیر آسمان کرد | بہر جانب جریب زر روان کرد
پیِ تعلیم حرفِ روشنائی | فلک شد صفحۂ حرفِ ہوائی

ز جوش نور مهتاب و ستاره — هوا شد چرخ دیگر در نظاره

شجرها از طلای صاف کردند — بر این شب شجر باف کردند

ز چرخی شد عیان بر عام و بر خاص — که خورشید اندر این شب گشته رقاص

چنان در دود طالع شد ستاره — که در گیسوی شاهد گوشواره

بنفشه تختهای شعله افروز — سر شب را گرفته در بغل روز

نمودی روشنی از جام مهتاب — چو در بوته گداز نقرهٔ ناب

در صفت سقایان

ز سقایان گوهر پاش درگاه — گردی پیشینه ز موکب شاه

عرق ریز از جبین خوش تلاشی — برنگ ابر گرم آب پاشی

قدم زن پای هر یک برنگ ابر — دوال مشک هر یک چون رگ ابر

بگرد راه مشکشان جدل داشت — که هر یک موج دریا در بغل داشت

چو گرد از آب پاشی شست و شو یافت — زمین هم زین عروسی آبرو یافت

بگیتی محو شد هر وجه دلخواه — غبار از جاده و گرد از سر راه

بیت

مخفی نماند که این مثنوی بموانع وقت از نظر پادشاه نگذشت و چون پادشاه غفران سریر آرای ملک جاودانی شد۔ آنجناب دل به تبییض مسودهٔ مثنوی نداده متوجه عالم قدس گردید۔ بعد رحلت ایشان محرر اوراق مسوده را از سواد به بیاض برد و ابیات مشکل را حسب الطاقة حل کرده حواشی بقلم آورد۔ و درین محل چند بیت مشکل با حواشی در معرض تحریر می رسد که خالی از فوائد نیست۔

در مدح پادشاه ے

وَاِنْ فَاقَ الْوَرٰی فِی الْجِنْسِ لِفَضْلِ — فَاِنَّ اللّٰهَ یَعْمَلُ الْقَطْرَ فِی الْاَصْلِ

ان شرطیه است و جزاء آن محذوف ای فلا باس معنی چنین است که اگر فائق شد

پادشاه خلق را در جنس وفصل ماهیت انسانی باک نیست پس بدرستیکه مروارید بعضی از قطرہاست در اصل حال آنکہ فائق است از دیگر قطرہا۔

این بیت در تتبع ابی الطیب متبنی است کہ در مدح سیف الدولہ ممدوح خود گفتہ[1]

وَاِنْ تَفُقِ الْاَنَامَ وَاَنْتَ مِنْهُمْ　　فَاِنَّ الْمِسْكَ بَعْضُ دَمِ الْغَزَالِ

خطاب بہ ممدوح است یعنی اگر فائق شدے خلق را حال آنکہ تو از یشانی پس باک نیست زیراکہ مشک بعضی از خون غزال است حال آنکہ فائق است۔

بر وقت شناسان ہویدا است کہ تشبیہ لاحق از سابق پاکیزہ واقع شد۔

ایضاً در مدح بادشاہ

مثل از دانش او گر کند گوش　　فلاطون از مُثُل سازد فراموش

مُثُل بضمتین جمع مثال۔ ومثل افلاطونی بچند معنی است۔ گاہی مراد می شود عالم مثال کہ متوسط است درمیان عالم غیب وعالم شہادت وگاہی مراد می شود صور علمیہ الٰہیہ کہ قائم بذوات خود اند نہ بذات خداوند تعالےٰ شانہ وگاہی مراد می شود جواہر مجردہ کہ آن را ارباب انواع نامند یعنی از ہر نوع فردی است مجرد ازمادہ ازلی وابدی کہ افاضہ کمالات جمیع افراد آن نوع وابستۂ اوست۔ آن را بلسان شرع ملک البحار وملک الجبال وجز آن خوانند

این معانی از حاشیۂ میرزاہد بر امور عامہ شرح مواقف وکتب دیگر بقلم آمد

ایضاً در مدح پادشاہ

سپاہش چون عروضی وقت تصریع　　کند روشن براعدا حرف تقطیع

عروض بالفتح نام علم مشہور است عروضی منسوب بآن و**تصریع** در لغت انگ

[1] دیوان متنبی صفحہ ۲۰۷ مطبوعہ کلکتہ ۱۲۵۷ھ

و در اصطلاح شعرا قافیه آوردن در مصرع اول از بیت یعنی مطلع ساختن و حرف تقطیع

در اصطلاح عروضیان ده اند مجموع در ین عبارت "لَمَعَتْ سُیُوْفُنَا" معنی آن

درخشیدند شمشیرهای ما۔

در صفت فیلان

خط قرمز به پیشانی فیلان   اگر می دید خنساء سخندان

نمی کردی بشعر خویشتن فخر   بآن نار و علم دربارهٔ صخر

تلمیح است بسوی بیت مشهور از قصیدهٔ خنسا بفتح خاء معجمه و نون و سین مهمله

یکی از مشاهیر نساء سخن طراز عرب که در مرثیهٔ برادر خود صخر نامی گفته که ؎

وَاِنَّ صَخْرًا لَتَأْتَمُّ الْهُدَاةُ بِهٖ   كَاَنَّهٗ عَلَمٌ فِیْ رَاْسِهٖ نَارٌ

یعنی بدرستی که صخر هر آینه اقتدا می کنند راه نمایان او۔ گویا صخر کوهی است که بر سر آن

آتش داشته باشد۔ چه کوه که در راهنمونی هویدا است مخصوص در حالی که بالای آن

آتش افروخته باشند۔

و درینجا مراد آن ست که اگر خنسا خط سرخ پیشانی فیل می دید به تشبیه کوه و

آتش فخر نمی کرد۔

در صفت اسپان

چو گام شان به تندی آشنا شد   بهر گامی بنا برج العصا شد

عصا نام اسپ جذیمة الابرش پادشاه یمن۔ گویند هرگاه جذیمه در بلاد روم زدت

و به دغا کشته شد قصیر که وزیر جذیمه بود بر آن اسپ سوار شد۔ اسپ جلو ریز بر سر

نیل خود را رساند و در انجا بول کرد۔ و در ان موضع برجی بنا کردند و برج العصا

نام گزاشتند[2] کذا فی المحاضرات للراغب الصفاهانی۔

---

[1] کامل مبرد صفحہ ۴۵۶ مطبوعہ یورپ۔ [2] (ملاحظہ ہو صفحہ ۲۷۶)

ایضاً در صفت اسپان

وثوب شان تعجب آفرین است	مثالِ طفرهٔ نظّام این است

طفره در لغت بمعنی برجستن و نظام بنون و تشدید ظاء معجمہ عالم معتزلی مشہور قائل بہ شد طفرہ - و مراد نظّام از طفرہ این است کہ متحرک مسافت را طی کند بر وجہی کہ از مکانی بمکانی بجہد و مسافت میانہ را اصلاً محاذی نگردد -

معنی بیت آنکہ اسپان از بس سرعت برین روش مسافت طے می کنند و مثال طفرهٔ نظام کہ محال است بوجود مے آرند -

در سنہ احدی وثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۱) نیکوسیر بن محمد اکبر بن خلد مکان کہ در قلعہ آگرہ محبوس بود و اقعہ طلبان او را برآوردہ بر تخت نشاندند - امیر الامرا سید حسین علی خان بالشکر جرّار از دہلی بہ آگرہ رسید و قلعہ را بعد محاصرہ مفتوح ساخت - میر عبد الجلیل قصیدهٔ غرائی در تہنیت انشا کرد - نواب پنج ہزار روپیہ و اسپ و خلعت صلہ می داد - علامۂ مرحوم بر وفق ضابطۂ خود سر بقبول فرو دنیاورد قصیدہ این است ؎

مژدہ ای دوستان کہ در عالم	نقد شد نسیۂ بہار ارم
نونہال طرب ببار آمد	گل فشان گشت خاطرِ خرم
دل خوشی نشئہ رسا بخشید	بہ گل و سبزہ و بہار قسم
باغ از بس شگفتگی پر کرد	ساغرِ گل ز بادهٔ شبنم
ابر دامن کشان خرامان است	برق رقصان و رعد گرمِ نغم
نوبہار از برای رسم نثار	ہر طرف از شگوفہ ریخت درم
کہ امیر سر آمدِ اُمرا	کرد تسخیر قلعۂ اعظم

(بقیہ حاشیہ) ابن اثیر جلد اول صفحہ ۲۴۸ مطبوعہ یورپ و محاضرات راغب جلد دوم صفحہ ۲۷۵ مطبوعہ مصر ۱۲۸۷ھ

این ظفر از مواهب عظمی است | بر زبان واجب است ذکر نعم
پسر اکبر آنکه در افواه | یافت نیکو سیر بعکس علم
بود در حصن آگره محبوس | آنچو مفهوم ممتنع بعدم
داشت عیشی و کنج عافیتی | خاطر آسوده تر ز صید حرم
ناگهان نفس شوم راهش زد | خفیه آمیختند در طعامش سم
دید اسباب بغی آماده | اشتهاء صاف و لقمه پر ز دسم
زر بسیار و زمرهٔ اوباش | اکبرآباد قلعهٔ محکم
ابروی فتنه زه نمود کمان | زلف آشوب گشت خم در خم
از پی رد اشتر ارش بغی ازان | فتنه انگیخت در کمال عظم
گرد پروینی ز چتر به سر | بیخت بر فرق خود غبار الم
چون برید این خبر به دهلی برد | شعله زد خشم داور عالم
خسرو دین پناه شاه جهان | آب و رنگ بهار فضل و کرم
آن ابو المجد و العلا ذو الجود | مسند آرای چار بالش جم
بنده اش کیقباد و کیکاؤس | نوکرش گیو و بیژن و رستم
بخشی الملک را اجازت داد | تا کشد لشکر ظفر پرچم
آن امیر جماعهٔ امرا | چون حسین علی هژبر شیم
قرة العین حیدر کرار | نخبهٔ نسخهٔ بنی آدم
خلف الصدق موتم الاشبال | پیش او شیر شرزه کم ز غنم
جود او شهرهٔ دیار عرب | تیغ او ضابط بلاد عجم
نازد از نسبتش سمو نسب | بالد از همتش علو همم
می کند با جماعهٔ دل ریش | لطف او آنچه می کند مرهم

غوطه در جود او زند دریا | لطمه از دستِ او خورد قیغم
هست مقیاسِ جود او بسحاب | مثل مقیاس فربهی بورم
در فنِ صرف همتش نبود | ذکری از لا و از لن و از لم
در صفِ جنگ با سرِ اعدا | چون الف گشته تیغ او الزم
دشنه و نیزه اش بجان عدو | می کند کار عقرب و ارقم
تیغ او شد بفرق اعدا غرق | همچو حرفی که می شود مدغم
در دلِ خصم او در آید رمح | چون در آید بر اہل خود محرم
با کمندش سرِ معاندِ او | مثل دلوی است با رسن منضم
ظفر از فوج او شود پیدا | فتح با تیغ او بود توام
کرد نہضت بدولت از دہلی | فضل حق ہمعنان ظفر ہمدم
لشکری در رکاب بیش از حصر | دیو از نعرهٔ یلان در رم
ہمه زور آوران فیل شکوه | که به شیرِ ژیان زندی بم
گرد اسپانِ فوج نصرت موج | دامن افشان برین بلندِ خیم
آمد و قلعه را محاصره کرد | ہمچو انگشت و حلقهٔ خاتم
شرح اسباب قلعه گیری رفت | سرمهٔ عجز در گلوی قلم
چون نہنگان بدور گردابی | توپہا کرد قلعه جمع بہم
خصم را سوخت توپ شیر دہان | کس ندیداست شیر آتش دم
اژدہای است توپ غازیخان | کز سرِ ہندوان نموده لقم
چه نویسد ز توپ قلعه کشا | اسم او بر تلاش اوست علم
تا برآید به قلعهٔ نصرت | سینه گردید فوج را سُلّم
ہرطرف شد مرتب از ساباط | دخمهٔ بہر دشمنانِ دژم

زان طرف ہم مخالفِ سرکش | کوششے داشت در ثباتِ قدم
دست و پا زد درونِ قلعہ بسی | چون جنینی کہ وا جہد بشکم
کرد اسقاط این جنین آخر | صدمۂ توپہائے مستحکم
کار بر اہلِ حصن شد دشوار | مرگ مقطوع زندگی مبہم
قلعہ شد بر جماعۂ اعدا | از مصیبت چو حلقۂ ماتم
شد برون آمدن چنان دشوار | کہ سخن از زبانِ اہلِ بکم
از برون ہم رہِ رسد شد بند | چون نفوذِ صدا بگوشِ اصم
از سرِ عجز خواستند امان | بالبِ خشک و دیدۂ پُر نم
از کرم ہم بجان امان بخشید | وقتِ قدرت خوش است ترکِ نقم
فتحِ قلعہ بزورِ تیغ نمود | این چنین می کنند اہلِ ہمم
شد سیہ طالعی ز قلعہ برون | ہمچو از لفظ دائرہ ادہم
این معمی کشود فطرتِ او | ورنہ این عقدہ بود جذرِ اصم
شاد گشتند دوستان یکسر | عام شد عیش در صنوفِ امم
شرحِ حالِ منافقان گویم | کہ بآن چو حذیفہ ام اعلم
سرخی انفعال روی سیاہ | خوش خضابی است از حنا و کتم
نَحْمَدُ اللہَ وَاہِبَ الْآلَاء | حَمْدَ مُسْتَظْہِرٍ بِمَا اَنْعَمَ
کن کٹھن کی سکت کہان پاوے | رسنان لیہ جو انیک جنم
رمضان ایچدی بولاہی بخشی فتح | کلدی بوی آی نینک انکی پرم
از پیِ ہم دو عید گشت پدید | معنیِ فطر جلوہ کرد اعم
ہر طرف مجلسِ طرب چیدند | آن یک از شعر و دیگری ز حِکَم
وان دگر از ترانۂ رنگین | چنگ و طنبور کردہ باہم ضم

"کَمْ زَلَّتْ فِیْهِ اَقْدَامُ اَقْوَامٍ وَ اَقْرَبُهُمْ اِلَی الصَّوَابِ وَ اِصَابَةِ الْحَقِّ مَنِ اعْتَرَفَ مِنْهُمْ بِالْعَجْزِ"

مراد میر باقر از معترف علامۂ تفتازانی باشد۔

معنی بیت آنکہ این عقدہ در اشکال و عدم انحلال مثل جذر الاصم علم حساب بود یا جذر الاسم علم معقول و لفظ اصم بمعنی سنگ سخت مصمت نظر بقلعۂ سنگین مناسب افتاد

؎ شرح حال منافقان گویم که بآن چون حذیفه ام اعلم

حذیفہ نام صحابی مشہور صاحب سر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حضرت او را پنہان از حال منافقان خبر دادہ بود۔ و درین بیت اشارت است بکمال تقرب و محرمیت خود با ممدوح۔

کتم بفتح کاف و تاء فوقانی گیاہی کہ بآن خضاب کنند۔

؎ از پی ہم دو عید گشت پدید معنی فطر جلوہ کردہ اعم

چون قلعہ در ماہ مبارک رمضان مفتوح شد دو عید بہم ہویدا گشت اول عید فتح کہ عید مجازی است و دوم عید رمضان کہ عید حقیقی است و ہمچنین لفظ فطر بمعنی حقیقی جلوہ کرد کہ کشودن روزہ باشد و ہم بمعنی مجازی کہ فتح است و آن لازم کشودن روزہ باشد۔ پس مراد از معنی اعم این است کہ مطلق معنی فطر باعتبار ہر دو فرد خود کہ حقیقی و مجازی باشد صادق آمد۔ و می تواند کہ مراد از اعم عموم مجاز باشد و برین تقدیر معنی چنین میشود کہ فطر بمعنی مجازی کہ مطلق کشودن باشد صادق آمد عموماً بحیثیتی کہ متناول باشد معنی حقیقی و غیر حقیقی را کہ کشودن روزہ و کشودن قلعہ باشد۔

و عموم مجاز در اصطلاح علماء اصول عبارت ازین است کہ معنی مجازی بقسمی باشد کہ معنی حقیقی فرد او گردد و اللہ اعلم۔

ع سبت سر در مراتب سرکم۔

اہل موسیقی ہند مراتب آواز ہفت قرار دادہ اند وآن را "سبت سر" گویند یعنی ہفت آواز۔ و ہر مرتبہ را اسمی گذاشتہ اند۔ واز سر ہر اسم حرفی گرفتہ سرگم بدان ترکیب کردہ اند۔ درین بیت لفظ سرگم اشارہ بہ ہمان مراتب سبعہ است۔

مُعلم بالضم نشان کردہ شدہ۔

الحال نقشے چند از تصانیف والا در آہنگ حجازی بہ تحریر می آید و زبان قلم واسطی نژاد پردۂ گوش نوانیوشان را بمزغولہ سازی نوروز عرب می کشاید۔

چون خلد مکان در سنہ احدی عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۱) بمحاصرۂ قلعہ ستارہ کہ از مشاہیر قلاع دکن است پرداخت و در اندک فرصت مفتوح ساخت۔ آنجناب در یک شب یازدہ تاریخ در السنۂ اربعہ ترتیب دادہ از نظر بادشاہ گذرانید۔ از انجملہ قطعہ تاریخی بزبان عربی کہ از شکل اصابع اختراع فرمودہ و ید بیضائی از جیب فکر وانمودہ۔ قطعہ این است ؎

لَمَّا تَوَجَّہَ سُلْطَانُ الْاَنَامِ اِلَی	رَبِّ السَّمٰوٰتِ فِیْ تَاْیِیْدِ اِسْلَامِ
اَقَرَّ اِبْہَامَہٗ فِیْ اَصْلِ خِنْصِرِہٖ	لِوَرْدِیَا قَادِرَ افْتَحْ آلْاَم
فَصَارَ حِیْنَ افْتِتَاحِ الْاِسْمِ مُفْتَتِحًا	حِصْنُ لِمَنْ عَبَدُوْا اَحْجَارَ اَصْنَامِ
نَظَرْتُ فِیْ اَلِفَاتٍ وَّہِیَ اَرْبَعَۃٌ	مِّنْ فَوْقِ اِبْہَامِہٖ مِنْ غَیْرِ اِبْہَامِ
وَجَدْتُّہُنَّ لِعَامِ الْفَتْحِ حِیْنَئِذٍ	رَقْمًا عَلٰی سَنَۃٍ مِّنْ مَّدِّ اِبْہَامِ
لِلّٰہِ تِلْکَ یَدٌ بَیْضَاءُ قَدْ شُرِعَتْ	لِلنَّاظِرِیْنَ فَیَا مِنْ مُعْجِزٍ سَامِ
ھٰذَا الْبَدِیْعُ مِنَ التَّارِیْخِ اَنْشَاہٗ	عَبْدُ الْجَلِیْلِ بِتَاْیِیْدَاتِ اِلْہَامِ

مقصد از نسم کردن سر ابہام بر بیخ خنصر آنست کہ شکل لفظ سنہ بہم رسد و چہار الف ہندسہ بالای لفظ سنہ بدستوری کہ معمول کاتبان است پیدا شود۔ و مضمون این تاریخ بزبان فارسی نیز بستہ و قطعہ فارسی بسیار پیشتر اشتہا

رباعی

از مہر محبت علی ہستیِ ماست گلچینیِ این بہار تر دستیِ ماست
دل ساغر و مہر ساقی کوثر می از میکدهٔ غدیر خم مستیِ ماست

اکنون خامهٔ تقریب جو بتحریر احوال سید علی معصوم که اسم او در ترجمهٔ میر عبد علی
ذکر یافت و احوال او در تاریخ نامها کمیاب است خرامش می نماید

(۱۲۰) سید علی معصوم مدنی

سید علی بن سید نظام الدین احمد بن سید معصوم الدشتکی الشیرازی المعروف به
سید علی معصوم از مشاهیر ادبا و صنادید شعراست - مؤلف انوار الربیع فی انواع البدیع
و ریاض السالکین شرح صحیفه کامله و حاشیه قاموس و سلافة العصر تذکرهٔ شعراء
عرب و دیوان شعر -

خاندان او در شیراز بیت علم و فضل بوده است و مدرسهٔ منصوریه شیراز منسوب
بجد او میر غیاث الدین منصور است که از غایت شهرت حاجت بشرح ندارد

و سید علی باضافهٔ نام بدر بزرگ خود به سید علی معصوم مشهور گردید چون خواجه

میر معصوم

شاه عباس ثانی صفوی ارادهٔ زیارت حرمین شریفین نمود - شاه عباس میر
معصوم را با بیگم همراه کرد که به تعلیم مناسک حج پردازد - در اثناء راه چون تقریب
تعلیم و تعلم درمیان آمد و این معنی بخلوت سفر بروجه احسن صورت نمی بست بخاطر بیگم
رسید که کفویت ثابت است چرا عقد نکاح جلوه گر نشود - و حیلولت حجاب برخیزد
آخر نکاح انعقاد یافت و بعد زیارت حرمین شریفین از ترس شاه عباس معاودت

نظام الدین احمد

وطن متعذر شد و توطن مکه معظمه اختیار افتاد - و از بطن بیگم میر نظام الدین احمد متولد
شد و در مکه معظمه نشو و نما یافت - و همت بکسب فضائل گماشته از اقران فائق برآمد

میر محمد سعید میر جملہ اردستانی وزیر عبد اللہ قطب شاہ والی حیدر آباد مبالغ راوان فرستادہ میر نظام الدین احمد را و سید سلطان راکہ از سادات نجف اشرف بدیہ حیدر آباد طلبید کہ دو دختری کہ داشت آنہا را در سلک ازدواج ہر دو سید شد۔ اتفاقاً سلطان عبد اللہ راہم دو دختر بودند سلطان خواست کہ دختران خود را بہ ہر دو سید تزویج کند۔ میر جملہ بر آشفت و برخاستہ بدرگاہ خلد مکان عالمگیر شتافت۔ سلطان عبد اللہ اول دختری را بہ میر نظام الدین احمد کدخدا ساخت بعد ای طوی دختر ثانی سازو سامان ترتیب داد۔ میر نظام الدین احمد با سید سلطان رنجشے داشت۔ او زوجۂ او نمے خواستند کہ ازدواج سید سلطان صورت گیرد شبی کہ نکاح سید سلطان مقرر شد۔ میر نظام الدین سلطان عبد اللہ را پیغام کرد کہ اگر تزویج سید سلطان واقع مے شود۔ من بمخالفت شما کمر می بندم۔ و نزد خلد مکان رفتہ سعی در ہدم بنیان دولت شما می کنم و احمال و اثقال بار کردہ مستعد توجہ نشست۔ سلطان عبد اللہ متحیر شد۔ وارکان دولت را جمع کردہ بمشاورہ پرداخت۔ آخر رای ہمہ برین قرار داد کہ اگر میر نظام الدین احمد می رود فتنۂ عظیم برپا می شود۔ تزویج سید سلطان موقوف باید داشت۔ وچون اسباب طوی ہمہ مہیا شدہ بود۔ در تاخیر ضائع می شد ابو الحسن را کہ آخر سلاطین قطب شاہیہ است و باسلاطین قطب شاہیہ قرابتی داشت برای دامادی تجویز کردند۔ مردم بہ طلب ابو الحسن شتافتند۔ دران وقت ابو الحسن در تکیۂ بیقیدی نشستہ بود۔ اورا آوردند بحمام بردند و بخلعت طوی آراستہ نکاح بستند و موافق ضابطہ توپخانہ را سر دادند۔ دران وقت سید سلطان در حمام بود۔ چون صدای توپہا شنید در استفسار افتاد کہ توپہا را چرا سر دادند حاضران کہ ازین ماجرا واقف نبودند جواب دادند کہ سبب ظاہر است کہ امشب شب طوی ست۔ سید سلطان گفت ضابطہ این است

که تو بخ نه بعد عقد نکاح سرے دہند۔ و مردم را برای خبر فرستاد۔ رفتگان خبر یکبود آوردند۔ سید سلطان در آتش غضب اُفتاد۔ اسباب شادی ہمہ سوخت و اسپان را پی کرد۔ و خود را بدرگاہ خلد مکان رسانید۔

میر نظام الدین احمد از دختر قطب شاہ فرزندی نیاورد۔ سید علی از بطن زوجۂ دیگر شب شنبہ پانزدہم جمادی الاولی سنہ اثنتین وخمسین والف (۱۰۵۲) در مدینہ منورہ متولد شد لہذا اورا مدنی می گویند و بکسب کمال پرداختہ سرآمد ادباء عصر گردید

و شب شنبہ ششم شعبان سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) بقصد حیدر آباد از مکہ معظمہ برآمد و روز جمعہ بیست و دوم ربیع الاول سنہ ثمان وستین والف (۱۰۶۸) بہ حیدر آباد رسید۔ و با والد خود ملاقات کرد

و چون سلطان عبداللہ از سریر حیات فرود آمد ابوالحسن بر تخت فرمان روائی برآمد و میر نظام الدین احمد ہم بعد یکسال فوت کرد۔ ابوالحسن در اتلاف متعلقان میر نظام الدین احمد کمر بست و نگاہبانان گماشتہ راہ آمد و شد مسدود ساخت سید علی عریضہ بجناب خلد مکان ارسال داشت و ادراک عتبۂ خلافت استدعا نمود خلد مکان درآن ایام از ہند متوجہ دکن بود فرمان طلب سید علی بنام ابوالحسن عز اصدار یافت۔ ابوالحسن سید علی را با اہل و عیال رخصت داد۔ سید رخت کوچ بربستہ خلد مکان را در دار السرور برہان پور ملازمت نمود۔ پادشاہ او را بعنایات خسروانی نواخت۔ و بمنصب ہزار و پانصدی سیصد سوار دو اسپہ سرافراز فرمود۔ و در رکاب خلد مکان بہ اورنگ آباد آمد۔ و چون رایات خلد مکان جانب احمد نگر ارتفاع یافت۔ سید علی را بحراست اورنگ آباد مامور ساخت سید مدتے برین خدمت قیام داشت۔

پس ازان حکومت ماهور وغیره از توابع صوبه برار تفویض یافت - آخر از حکومت ماهور استعفا نمود والتماس دیوانی برهان پور کرد - درجهٔ پذیرائی یافت - سید در برهان پور رفته بدیوانی پرداخت -

وبعد مرور زمانی از خلد مکان رخصت حرمین شریفین گرفت وبا اهل وعیال به بمن فیض مواطن رفت وازانجا بزیارت عتبات عالیات شتافت وبه مشهد مقدس رسید وبه صفاهان آمد وسلطان حسین صفوی را ملازمت نمود والتفاتی که مطمح نظر بود یافت - ناگزیر رخت بوطن اصلی یعنی شیراز کشید ودر مدرسهٔ منصوریه پای اقامت نشرد وعمر را بافادهٔ طلبه بپایان رسانید -

(۱۲۱) شاعر میر سید محمد سلمه الله تعالے

خلف الصدق حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی نور الله ضریحه از وجود همایون سابقا چمن فضلا را بهاری تازه است - واکنون گلستان نصفی را رونقی بی اندازه

آنجناب در تاریخ چهارم شهر ربیع الاول سنه احدی ومائة والف (۱۱۰۱) به شهرستان امکان رسید - بمنطوق اَلوَلَدُ الحُرُّ یَقتَدِی بِاٰبَائِہٖ الغُرِّ نسخهٔ جامع اصناف علوم است - ومرآت فضائل وکمالات والد مرحوم خصوص عربیت ولغت ومحاضرات که درین فنون رایت یکتائی می افرازد وگوی سبقت از اقران می رباید -

کتب درسی نزد استاد المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراه گذرانید وکمالات کثیره از والد ماجد خود اندوخت -

پدر گرامی را نسبت به فرزند ارجمند ورای شفقت اُبوّت عنایتی ومحبتی خاص بود - درحینیکه علامهٔ مرحوم از بهکر به دار الخلافه شاهجهان آباد عطف عنان نمود میر سید محمد را نزد خود طلبید ومقارن آن مسرعی را فرستاد که چندی توقف باید کرد - وانتظار طلب

مثنی باید کشید۔ میر در جواب قلمی فرمود کہ لَنْ اَبْرَحَ الْاَرْضَ حَتّٰی یَأْذَنَ لِیْ اَبِیْ"
علامۂ مرحوم ازین جواب حظی کرد۔ واین رباعی رقم زدۂ کلک جواہر سلک ساخت کرست

تا یأذن لی ابی بہ خطت دیدم گلہای طرب از چمن دل چیدم
از غایت اہتزاز پروانہ صفت ای شمع پدر گرد سرت گردیدم

در اواخر عہد محمد فرخ سیر علامۂ مرحوم خود مستعفی شدہ خدمات بھکر و سیوستان را بنام
ولد ارشد گرفت۔ جناب میر سید محمد در سنہ ثلث وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۳) بہ مہم
خدمات رسید۔ ومسند حکومت را از ابتدا تا انتہا بشیوۂ تدین وحسن معاملت رونق
بخشید۔ وضیع وشریف آن دیار تا الآن یاد می کنند۔ وسبحۂ ذکر خیر وحسن جمیل می گردانند
میر در سنہ ثلث واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۳) کاتب الحروف را بہ سیوستان
نائب گذاشتہ خود بدار السلام بلگرام تشریف برد وچندی در وطن گذرانیدہ بنا بر
تخللی کہ در خدمت راہ یافتہ بود بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد حرکت کرد وبتوسل بعضی
امرا آن خلل را دفع ساخت۔

ودر سنہ خمس واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۵) کرت ثانی بہ سیوستان تشریف
آورد۔ وبندہ را در اواسط سنہ سبع واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۷) رخصت ہندوستان
فرمود۔ وخود بمراسم خدمت مرجوعہ بدستور قیام نمود تا آنکہ نادر شاہ بر دیار سند مسلط
گردید۔ وسر رشتہ خدمات بادشاہی گسیخت۔ اما خدا یار خان مرزبان سندھ میر را
نگذاشت۔ وباعزاز واکرام تمام در سیوستان نگاہ داشت۔ واز جانب خود خدمتہا
بتقدیم رسانید۔

وچون ہنگامۂ نادر شاہیان دران دیار گرم شد۔ واوضاع ملک بر نسق سابق
نماند۔ خاطر اقدس از اقامت آنجا برخاست واز خدا یار خان نخواہ رخصت گرفت
وبیست وپنجم رمضان سنہ خمس وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۵) از سیوستان برآمد

دازراه ماروار متوجّه وطن شده - بعد طی مراحل بیست وهفتم محرم مکرم سنه ست خمسین
و مأته والف (۱۱۵۶) بوصول بلگرام مسرت اندوخت -

میر طبعی وقاد و ذهنی نقاد دارد - وچون از مطالعه کتاب بازمی پردازد عنان اندیشه
بوادی سخن عطف می سازد - مهارت زبان عربی و فارسی و هندی از حد افزون است
و اشعار السنه ثلاثه در خزانه حافظه عالی از حصر بیرون - سخن را اکثر اوقات موزون می کند
و جواهر آبدار در سلک نظم مے کشد - این چند بیت از دیوان سامی تحریر مے آید ؎

فروغ بادہ بخش ای ماہ سیما خانۂ ما را	ز نورِ جلوۂ خود رنگ کن کاشانۂ ما را
دل در خمِ گیسوی نگار است به بینید	در دامِ محبّت چه شکار است به بینید
نیست در عالم دون غیر هوس کار دلت	هست این طول امل رشتۂ زنّار دلت
محو گشتم چون حباب و عین دریا یافتم	چشم پوشیدم ازین عالم تماشا یافتم
دران گلشن که سرو قامتِ جانان شود پیدا	بجای طوق قمری دیدۂ حیران شود پیدا
پیش مهر رخت قمر معدوم	نزد قندِ لبت شکر معلوم
یار دور است و کوه غم حائل	آفتاب آن طرف سحر معلوم
می کنند غمزۂ جگر دوزش	پیش تیرِ قضا سپر معلوم
از نگاه دو چشم میگون ست	بی خبر گشته ام خبر معلوم
در تمنای وصل او شاعر	حلقه گشتیم پا و سر معلوم
مگر از چشمۂ آئینه آب خنجرش باشد	که از حیرت طپیدن شد فرامش بسملِ ما را
دشنم مگیر گرچه ترا بازوی قوی است	پایم رسیده است بسنگی که واه واه
هیچ محبوبی ندارد این قدر رنگِ حیا	بعد سالی می نماید روی خود یکبار گل

(۱۲۲) آوارۂ دشت ایجاد فقیر (میر غلام علی) آزاد

الحسینی نسباً والواسطی اصلاً والبلگرامی مولداً و منشاً والحنفی مذهباً والچشتی طریقةً

پیشتر دریوزهٔ گر کوچهٔ فقر است - و دریزه چین مائدهٔ فضلا - درین مقام خود را بحاشیهٔ محفل
سخن سرایان می کشد - و شکستهٔ ناخنی بتار نفس گسسته می زند -

من مقیم کوچهٔ نادانی - و آئینه وار صورت حیرانی - مدتی بر آستان سخن نشستم - و کمر
در خدمت کلام موزون بر بستم - چندگاه است که مرآت ضمیر را از صور خیالی پرداخته ام
و از بیت سخن با بیت الحزن یعنی ماتمکدهٔ هستی خود ساخته - اما موزونیت فطری احیاناً سلسله
فکر می جنباند - و دماغ از کار رفته را بصدائی قلقلی می رساند - تا بجای که در عالم مثال
هم گاهی خیال موزونی جلوه می کند چنانچه در عشرهٔ اخیر رمضان کثیر الفیضان سنه احدی
و ستین و مائة و الف (۱۱۶۱) مزاج بنده را وحشتی بهم رسید - بخاطر افتاد که از همه قطع
نظر باید کرد و بار دیگر سری بدیار عرب باید کشید - و این داعیه بمثابهٔ قوت گرفت که عنقریب
بود که از ممکن قوت بجلوه گاه فعل خرامد - ناگاه شب بیست و هفتم ماه مذکور طرف سحر در عالم
رویا اندیشه متوجه شعر گردید - بیتی موزون ساختم و معاً از خواب بیدار شدم - بیت بیاد
ماند و آن این است ؎

چه خوش گفت گویندهٔ نامدار　　مکش دست از دامن روزگار

لختی به تامل رفتم - دانستم که گوینده سروش غیبی است و مخاطب بنده - امتثال امر غیب
واجب دیدم و ارادهٔ که تصمیم یافته بود فسخ نمودم - و سرّ الهام آن است که حجی که فرض
بود پیش ازین بتقدیم رسید - اگر دست از دامن علائق ظاهری می کشیدم و به تحصیل نافله
شتافتم - چندین حقوق واجب الادا فوت می شد ع

ترک واجب نتوان کرد پی نافلها

من بی مایه را چه شایستگی که در صف صاحب کمالان سر توانم افراخت - و طرح
همزبانی با طوطیان چمن فصاحت توانم انداخت - عمرها در جلو دل دیوانه گشتم - بجای
نرسیدم سالها در پی کاروان ناله افتادم بمقامی سر نه کشیدم - اما سهاره را با وصف کم تیرگی

در بزم کواکب اذن نشستن و ہلال را با وجود دریوزہ گری پہلوی آفتاب رخصت کلاہ شکستن ہست۔ باین دستاویز قدم جرأت پیش مے گزارد۔ و حرفی چند از خود بر یاران کرم فرما عرض می دارد۔

فقیر حقیر در تاریخ بیست و پنجم ماہ صفر سنہ ست عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۶) لباس ہستی پوشید۔ و در ریعان آگاہی سر رشتۂ تحصیل علوم بدست آورد۔ و کتب درسی از بدایت تا نہایت در حلقۂ درس استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہ گذرانید۔ و لغت و حدیث و سیر نبوی و فنون ادب از خدمت قدسی منزلت جدی و استاذی حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی طاب مضجعہ اخذ نمود۔ و عروض و قافیہ . . . .
. . و بعض فنون ادب از خدمت والا درجت میر سید محمد خلف الصدق علامہ مرحوم مرقوم تلمذ کرد۔

و در سنہ سبع و ثلثین و مائۃ و الف (۱۱۳۷) شرف بیعت جناب مستطاب سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس سرہ اندوخت۔

ناگاہ بوی از عطر توفیق بہ دماغم رسید۔ و شوق گلگشت حرمین شریفین زادھما اللہ شرفاً و کرامۃ از جا برد و در سنہ خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۰) مطابق کلمہ "سفر خیر" از خطۂ بلگرام محمل سفر حج زمین نشت طراز بربست۔ و در سنہ احدی و خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۱) مطابق کلمہ "عمل اعظم" بزیارت حرمین شریفین سعادت نشأتین حاصل کرد۔ و در مدینہ منورہ علیٰ منورھا الصلوٰۃ و التحیۃ بخدمت شیخنا و مولانا الشیخ محمد حیات السندی المدنی الحنفی قدس سرہ صحیح بخاری قراءت نمود و اجازت صحاح ستہ و سائر مفردات مولانا فرا گرفت۔ و در مکہ معظمہ صحبت شیخ عبد الوہاب الطنطاوی المصری دریافت۔ و برخے از فوائد علمی کسب نمود۔
شیخ عبد الوہاب نور اللہ مرقدہ سر آمد علماء عصر و نزیل مکہ معظمہ بود۔ و ہمیشہ

شیخ عبد الوہاب

بہ نشر لوامع علوم می پرداخت و در سنہ سبع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۷) بہ جنتہ المأویٰ خرامید۔ و در جنت معلی آرامش گزید۔ شیخ عبدالوہاب علیہ الرحمہ اشعار عربی فقیر را بسیار تحسین کرد۔ و ہرگاہ آزاد تخلص بندہ شنید ومعنی آن را فہمید۔ فرمود "یا سیدی اَنتَ مِن عُتَقَاءِ اللّٰہِ" و ازین نفس مبارک حضرت شیخ کہ در حق این سراپا گرفتار سرزد امیدوار یہا دارم۔

فقیر در فن شعر عربی تلمیذ میر عبدالجلیل است۔ ونشا واب افاضۂ این سلسبیل برخی از قصائد خود در دفتر اول ثبت ساختہ۔ وباوصف بینوائی قانونی بہ آہنگ حجاز نواخت القصہ در سنہ اثنتین وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۲) مطابق کلمہ "سفر بخیر" جانب ہند عطف عنان نمود۔ و از راہ بندر سورت سری بہ دیار دکن کشید۔ دبیست ہفتم ذی القعدہ ہمان سال وارد خجستہ بنیاد گردید۔ و دست بہ دامن انزوا زد بعد چندی دوم رمضان سنہ اربع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۴) جاذبۂ سیاحت از جا درآورد۔ و قلعہ محمد آباد بیدر را دیدہ چہارم محرم سنہ خمس وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۵) وصول حیدرآباد سرمایۂ آرامش رسانید۔ و نوزدہم صفر سال مذکور از اینجا برآمدہ پانزدہم جمادی الاولیٰ ہمین سال سواد خجستہ بنیاد چشم اشتیاق را سرمہ کشید۔ و در سنہ ثمان وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۸) نواب نظام الدولہ شہید از جانب پدر والاگہر نواب آصفجاہ بصوبہ داری اورنگ آباد مامور گشت و نواب شہید را با فقیر ربطی خاص بہم رسید و در سال دیگر نواب آصفجاہ از حیدرآباد رایات بند وبست مہمات ملکی برافراخت و عنایت نامہ طلب حضور بنام نواب شہید صادر شد۔ نواب شہید کمندی بہ تسخیر فقیر افگند۔ وحسن خلقی بجا آورد کہ با وصف آزاد بودن اختیار دام محبت لازم افتاد و بیست وہفتم ذی القعدہ سنہ تسع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۹) توسن کوچ از اورنگ آباد بجولان درآمد۔ و تا مقام "سری رنگ پتن" کہ دارالاقامت

راجۂ میسور است تماشا کردہ۔ غرۂ صفر سنہ احدی وستین ومائۃ والف (۱۱۶۱) قدم جادۂ پیما راگل زمین اورنگ آباد دست داد

ودرین سال گلگشت دار السرور برہان پور روصف عنان جانب اورنگ آباد واقع شد ودرسنہ اثنتین وستین ومائۃ والف (۱۱۶۲) کرت ثانی سفر برہان پور پیش آمد۔ وتاکنار آب نربدا سیر کردہ رجوع بہ اورنگ آباد صورت بست۔

وچہار دہم شوال سال مسطور دست قضا سلسلۂ نہضت ارکات جنبانید. یک سال وچند ماہ در ان الکہ بسر رفت۔ ودر ارکات نسخۂ تتمامۃ العنبر فیما ورد فی الہند من سید البشر" از دریای فکر بساحل قرطاس رسید۔ آخر الامر نواب نظام الدولہ بہ سعادت شہادت فائز گشت نوعی کہ در ترجمہ نواب سمت گذارش یافت

وبعد شہادت نواب خاطر از ان ملک برخاست وپانزدہم جمادی الاولی سنہ اربع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۴) نزول خجستہ بنیاد نشاط افزوجہے بخشید۔

فلک ہمیشہ خرام باز تقریب سفر بر انگیخت ونہم رجب سنہ خمس وستین ومائۃ والف (۱۱۶۵) خانۂ زین آباد ساخت وہفتم شعبان سال مذکور وصول بہ حیدر آباد نقش بست۔ شانزدہم ذی القعدہ ہمین سال جرس راحلہ صدای رحیل برداشت۔ پنجم ذی الحجہ معمورہ خجستہ بنیاد خاطر را بسرور معمور ساخت

حق سبحانہ علیم است کہ ملال وار مقصود ازین سیر وسفر تن پروری باشد حاشا وکلا بلکہ مانند بدر منظور شکست نفس بود۔ چندی طریقۂ آب روان اختیار افتاد کہ مُشتِ گیاہی بہ نشو ونما در آید۔ ولختی روش باد صبا پسند آمد کہ غنچہ چند لب بہ تبسم کشاید امید وارم کہ این سیاحت پای شکستہ را دستگیری کند وقلم وسیرتی اللہ را جادۂ مستقیم شود وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزِيزٍ۔

اکنون برخی تربات از دیوان خود بترتیب ردیف بعرض سخن سنجان مے رسانم و بضاعت مزجاتی از نظر عزیزان مصر مروت مے گزرانم تا عیب را بہ قیمت ہنر گیرند۔ و مہرۂ گل را بہ بہای گوہر بہ پذیرند عرض بندہ بدرجۂ قبول رساد۔ دردی ناکامی بہ ہیچ وجہ مبیناد۔

صاحب قال حسب حال گوید ؎

تمام عیبم و خوبان خریدہ اند مرا | ز حسن خلق بزر برکشیدہ اند مرا
اگرچہ لالۂ روئیدہ خارج از چمنم | برائی گوشۂ دستار چیدہ اند مرا
جماعتی کہ خزف را بہ نرخ زر گیرند | بچشم مرحمت خاص دیدہ اند مرا
کمند جاذبۂ دوستان اسیرم کرد | وگرنہ صورت رم آفریدہ اند مرا
عجب عنایت ممتاز دیدہ ام آزاد | بداغ بی ہنرے برگزیدہ اند مرا

برارا زمد بسم اللہ تیغ خوش مقالی را | مسخر کن سواد اعظم نازک خیالی را
خیال نازک از جوش نزاکت راز دل باشد | نباشد جز کرامت فہم کردن فکر عالی را
چو آن زلفی کہ بعد از شانہ کردن یار بر بندد | بجمعیت رساند صبر من آشفتہ حالی را
نگاہی ہست چشم یار را با چشم گریانم | کہ مستان دوست می دارند ابر برشکالی را
دل ویرانۂ آزاد را آباد کن یارب! | پری زادی کرم فرمای این مینای خالی را

باشد گل بہار سخن یادگار ما | این لعل بے بہاست چراغ مزار ما
امروز مدح گستر ما کیست جز قلم | دم مے زند ز جوہر ما ذو الفقار ما
ای وای رنگ و بوی چمن کرد عاریت | کم فرصتے ز زندگی مستعار ما
آخر شود کمند غزال رمیدۂ | آزاد رشتۂ نگہ انتظار ما

ہمان آغاز باشد منتہای سیر کامل را | تمنای کند بار دگر غواص ساحل را
چہ سان راز شہیدان گل کند از سبزہ تیغش | کہ چون برگ حنا در خویش دزدد خون بسمل را

دهانش جستم و آخر نشستم با زنخدانش　　لب چاهی غنیمت می شود گم کرده منزل را
سر شوریدهٔ من طرفه اوجی داشت در طالع　　که در وقت جدا کردن بپا افتاد قاتل را
بهار این چمن آزاد آخر رنگ می بازد　　چو شبنم از جهانِ رنگ و بو بربند محمل را

ای نمک بر زخم دل از لعل خندانِ شما　　صبح محشر داغ از شور نمک دانِ شما
تشنهٔ ما را به آسانی توان سیراب کرد　　بوسهٔ کافی ست از چاهِ زنخدانِ شما
بر جبین چینِ عتاب تازه آید در نظر　　تا چه رفت از من خطا ای من بقربانِ شما

بر د از خویش شوخیهای طفلان هوشیاران را　　سیاهِ نازبا شد در جلو این نیسواران را
مزاج کم کسی بر الفتِ اول بجا ماند　　بروزِ بیکسی سنجیده ام بسیار یاران را
قیامت می کند سنگی که از کوهِ بلند افتد　　مبادا خشم در جنبش در آرد بردباران را

اگر بخاطرِ عاطر بود شهادتِ ما　　ز دست تیغ تو مردن زهی سعادتِ ما
بشهدِ خنده بر آمیخت تلخیِ دشنام　　انارمیخوشِ او بیش کرد رغبتِ ما
سزای ماست که بیداد می کنی جانان　　دلیر کرد ترا شیوهٔ مروّتِ ما
کشود مشتریِ ما گره ز دشنامی　　مگر همین زرِ نارائج است قیمتِ ما
گریستیم من و شبنم آنچنان آزاد　　که گل بخونِ جگر غوطه زد ز رقّتِ ما

ندانستند خوبان آه قدرِ الفتِ ما را　　تلف کردند بی تقصیر حقّ خدمتِ ما را
سرت گردیم قربانت شویم ای قبلهٔ عالم　　که می سازد روا جز آستانت حاجتِ ما را

بر خاطرِ وحشت زده حقی ست الم را　　صیادشانی کند آهوی حرم را

نمودم صرفِ اخلاصِ فقیران همتِ خود را　　بخاصانِ الهی عام کردم الفتِ خود را
چرا ای گوهرِ شهوار می غلطی بهر پهلو　　چنین از زان نکردی گر شناسی قیمتِ خود را

رفت ز وعده سالها چند کنم حساب را　　وعدهٔ سال بیش نیست دورهٔ آفتاب را
مردمِ عمده بیشتر حرف زنند یکجهت　　هست سواد یکطرف سرورقِ کتاب را

حالتِ خویش گفتمش از سرِ ناز گفت بس　　کو ندہد مرا دمن بندہ ام این جواب را

نرگسِ او بجا کشید سرمۂ دلپذیر را　　خوب کمند وحدت است مردمِ گوشہ گیر را

شد جاذبۂ حضرتِ گل داد رسِ ما　　آویختہ صیّاد ز گلبن قفسِ ما

ز طرزِ شوخیِ آن نرگسِ بیمار دانستم　　توان کردن بزورِ ناتوانی پہلوانیہا

شاخ برہنہ تیغ زند موسمِ خزان　　یک برگ سبز زیر سپر می کشد مرا

تا غلامِ قدِ تو من شدہ ام　　سرو آزاد گفتہ اند ترا

کارِ بی اُجرت نمی آید ز دنیا دوستان　　می ستاند حقِ خود سنگِ محک ہم از طلا

دست و پا گم کردۂ چون کاروانِ سبحہ ایم　　ہر قدم در رہ بزورِ سینہ مے غلطیم ما

دارد بباغ جلوۂ مستانہ عندلیب　　از دست شاخ گل زدہ پیمانہ عندلیب

ہر غنچہ خوابگاہِ پری زاد نکہت است　　دیوانہ شد ز جوش پری خانہ عندلیب

بروی یار عقیق دہن بود نایاب　　ز خامہ ماند درین نسخہ سُرخیِ ہر باب

ای عزیزان نرگسِ خوبان زیارت کردنی است　　حالتی دارد ز بیماری عیادت کردنی است

بر نمی دارم نظر یک لحظہ از لعلِ لبت　　آنچہ می خواہم تو می دانی عنایت کردنی است

حالِ ما آشفتگان تقریر کردن خوب نیست　　این پریشان خواب را تعبیر کردن خوب نیست

دور باید داشت از چینہا گشادہ جبہہ را　　بابِ حسنِ خلق را زنجیر کردن خوب نیست

گردِ رُخسارِ بُتان چُون زلف گشتن عارِ ماست　　گرد خود گشتن برنگِ چشمِ ایشان کارِ ماست

خوبرویان می توان آزاد را آسان خرید　　بیع کردن مفت خود را رائج بازارِ ماست

حرفی کہ آشنای قلم شد جہان گرفت　　این طفل نیسوار زمین و زمان گرفت

خلقی ز حالِ گوشۂ ابروی او گریست　　ناحق سرِ بریدہ ز تن باکمان گرفت

سرمہ آلودہ نگاہِ تو عجب عربدہ جوست　　تشنۂ خونِ دلِ شیرِ زبان آہوست

روزِ بد حاجتِ اشراف بہ دونان اُفتد　　تکیہ گاہِ سرِ لبریز تفکر زانوست

تجرید دوست راه بآن آستانه یافت — تیری که کند جامهٔ ناوک نشانه یافت

دلی که آینهٔ مهر احمد عربی است — درون خانه چراغی و شیشهٔ حلبی است

ریاضتی کش و دریاب لذتِ عرفان — که آب را مزهٔ خوش بقدر تشنه لبی است

ادای طاعتِ روشندلان بسمتِ فناست — که قبلهٔ مشرقیان را بجانب غربی است

اگرچه خاک شدم اضطرابِ من باقیست — که پیچ و تاب رسن بعد سوختن باقیست

مانی نازک قلم نقشی ز چشم مست بست — چون نظر افگند بر محراب ابرو دست بست

خاکم تمام سوخت بجای رسانانی ست — این مشت تخم لاله بباغی فشاندنی ست

شب که یادِ ماه سیمائی دلم اندیشه داشت — ریخت هر اشکی که از چشم پری در شیشه داشت

آن مسی مالیده دندان آفتِ جان بوده است — در تبسم بر سرِ داغم نمکها سوده است

سر خط از آن جهان باشد دلیلِ این جهان — حرف ختمِ صفحهٔ تاریخ صفحهٔ آینده است

گر نداری نظرِ رحم بمن بر خود کن — مشکن ای جان دلِ آباد که این خانهٔ تست

دوش ما را گر دبسمل چادرِ کوتاه او — می کشید از حیا هر سو نمی آمد درست

زده ام بر سرِ جهان پاپوش — بی سبب این برهنه پائی نیست

ز تصویرِ بچشم می توان یافت — که این عالم نمود است و هیچ است

عروج بیخبران است مایهٔ وحشت — نمی رسند بهم دو شاه در شطرنج

می پرستِ من نه از پیرِ مغان گیرد قدح — از کفِ آن نوجوانِ مهربان گیرد قدح

کار دانا نیست در ایام غم ناخوش شدن — وقت نرگس خوش که در فصلِ خزان گیرد قدح

ترا ز پرتوِ رخسار خود گریبان سرخ — مرا ز دیدهٔ تر آستین و دامان سرخ

فتاده است بزنجیرِ آتشین کارم — که زلف او شده از چهرهٔ درخشان سرخ

کسی چه رنگِ اقامت درین زمین ریزد — نشد ز آبلهٔ خار این بیابان سرخ

وجود اهل کمال است زینتِ هر شهر — ز فیض لعل بود چهرهٔ بدخشان سرخ

زمانه جلوه کند هر نفس بحال دگر
پیاله نوش و مکش انتظار سال دگر

قدِ تو نشو و نما کرد در دلِ خوبان
چون آن نهال که روئیده در نهالِ دگر

چه باغبانیِ دلخواه کرد دخترِ رز
که داد آن گلِ سیراب را جمالِ دگر

زن بود در زبانِ هندی نار
وَقِنَا رَبَّنَا عَذَابَ النَّار

همتِ والای زلفِ او تماشا کردنی ست
در پریشانی چه خورسند است از عمرِ دراز

در رکابِ محملِ معشوق خاموشیم و بس
ناتوانان از کجا یابند فریادِ جرس

این چنین صیّاد ظالم هیچ مظلومے ندید
وقت گل پوشید از برگِ خزان روی قفس

مرا در اضطراب طرفه دارد تندیِ خویش
که همچون شاخِ آهو پیچ و تابی خورده ابروئیش

بقربانت روم پایِ تو بوسم مرحبا ای دل
که می آئی ز سیرِ لیلة المعراج گیسوئش

زدم بر دست او گر بوسهٔ گستاخ معذورم
مرا تعلیم شوخی می دهد تعویذ بازوئیش

چه می پرسی ز حالِ نسخهٔ دل چیست تحریرش
کتابی در بغل دارم که قرآن است تفسیرش

ز ابروی تو می آید گرفتن کشورِ دل را
نه هر صاحبقرانی مے تواند کرد تسخیرش

درین صحرا سرِ شور افگنی مجنونِ ما دارد
توان واکرد قربانت شوم یکبار زنجیرش

سعادتمند بیند زلفِ مشکینِ تو در رؤیا
که چون در خواب آید اژدها گنج است تعبیرش

ز قاتل نیست امیدِ رهائی جان شیرین را
که می آرد برون مانند طوطی بال شمشیرش

هلاکِ حیرتم از شوخیِ ناز آفرین طفلے
کند صد رنگ بازی در زمینِ صفحه تصویرش

سرت گردم شنو از قاصدِ آزاد پیغامے
چه مضمونها که ظاهر می شود از طورِ تقریرش

اشک بیتابم کند در دیده صبح و شام رقص
می کند این طفل نادان برکنارِ بام رقص

گرد بادم کار من دیوانگی آشفتگی است
می کنم یکدست از آغاز تا انجام رقص

دُرّ غلطان وجد در گردِ یتیمی مے کند
کار روشن دل بود در کلفتِ ایام رقص

نسبتِ تام است با طاؤس نخچیر ترا
بال افشان می کند در حلقهای دام رقص

حالِ منِ درویش به سلطان که کند عرض — از مور پیامی به سلیمان که کند عرض

در کوچهٔ این شهر مرا تنگ گرفتند — بیتابیِ مجنون به بیابان که کند عرض

عمریست که یک خانه نشد قسمتِ پایم — حرمانِ غریبی به مغیلان که کند عرض

از دل شکنی حالتِ ظالم شود ابتر — این حرف بآن زلفِ پریشان که کند عرض

آزاد ازین باغ نچیند گلِ رعنا — یکرنگیِ او را به عزیزان که کند عرض

در عاشقی ز یار ادا کرده ایم شرط — خود را بخون نشانده حنا کرده ایم شرط

بر روی یار طرهٔ ممتاز کن لحاظ — بسم الله صحیفهٔ اعجاز کن لحاظ

در خاک رفت و چهرهٔ آسودگی ندید — انجام کار گریهٔ غماز کن لحاظ

مردان ز خاک هم خبرِ آسمان دهند — فالِ کلامِ حافظِ شیراز کن لحاظ

سخن روشنگرِ آئینهٔ جان است در واقع — چراغِ مشهدِ طوطی نوایان است در واقع

نظر کن صبحِ نوروزی که افتد روزِ عاشورا — نشاط و غم بهم دست و گریبان است در واقع

برهمن از درِ بتخانه بیجا کام می جوید — بجای خویش بت هم سخت حیران است در واقع

گلِ مغرور را گلچینِ منصف سر برید آخر — نگاهِ عجز بلبل تیغِ عریان است در واقع

ز خالِ گوشهٔ آن چشم سخت مے ترسم — که هندوی شده با کافرِ فرنگ رفیق

کسی چگونه شود آشنایِ نشئهٔ تاک — غذای دوزخیان است آب آتشناک

دل از خیالِ مهوشان یک شهر سامان در بغل — این شیشه باشد دیدنی دارد چراغان در بغل

روزِ قیامت هر کسی در دست گیرد نامهٔ — من نیز حاضر می شوم تصویرِ جانان در بغل

تا وا کند بادِ صبا فالی برایِ مقدمت — آمد به گلشن شاخ گل از غنچه قرآن در بغل

شهرِ نکویان دیده ام خوانند درسِ حسنِ خود — جای کتاب آئینه هر طفلِ دبستان در بغل

از دستِ موجِ اولین بی طاقتیها مے کنی — دارد حباب آسمان بسیار طوفان در بغل

از سردیِ طبعِ جهان واماند خلق از کارها — گیرند مردم دستها فصلِ زمستان در بغل

آزاد با این درد دل آرد اگر رو در چمن | پوشیده قمری را کند سرو خرامان در بغل

در عدم از جلوهٔ حسنت خبر می داشتم | دیده را محو تماشای کمر می داشتم

کرد آخر ناتوانیها ز صیادم خجل | می پریدم تا قفس گر بال و پر می داشتم

تحفهٔ شایستهٔ احباب از اقلیم فقر | گر نه این دست دعا بودی چه بر می داشتم

از کمان بحث کج هر جا خدنگی سر کشید | پیش رو از مهر خاموشی سپر می داشتم

خاکساری صندلی مالید بر پیشانیم | ورنه از سودای رفعت درد سر می داشتم

حسن او نادیده شور عشق در سر داشتم | از عدم مانند گوهر دیدهٔ تر داشتم

هر کسی برداشت چیزی را ز اسباب جهان | من ازین دنیای فانی دست را برداشتم

نامهٔ سوز مرا حاجت بوا کردن نشد | داغ صد طاؤس بر بال کبوتر داشتم

دامان وحشتی ز جهان بر کمر زدم | چون بوی گل شکسته قفس بال و پر زدم

تا آمدم چو غنچهٔ نرگس درین چمن | چشمی کشادم و گل حیرت بسر زدم

بیاد چشم او در انجمن دیوانه گردیدم | ز جا برخاستم گرد سر پیمانه گردیدم

به پیش غیر با من نامناسب دید آمیزش | ز انداز نگاهی یافتم بیگانه گردیدم

کجا در بزم من آن شمع بی پروا قدا فرازد | خیالش در نظر آوردم و پروانه گردیدم

چو سایه در قدم سرو سرفراز توام | مرید سلسلهٔ گیسوی دراز توام

من از جناب تو دست حمایتی خواهم | چراغ سوختهٔ داغ جانگداز توام

نگاه تست به آزاد بیش از دگران | غلام معتقد حسن امتیاز توام

شبی که گم شده آن آفتاب از نظرم | ز اشک ریزی مژگان ستاره می شمرم

ز من جدا شده دل رفت در پی دهنش | ازین مسافر راه عدم نشد خبرم

تو آفتابی و من ماه بی نصیب محاق | بیا درین دو سه شب بیتو داغ شد جگرم

شب وصل است گیرد اشک شادی راه دیدارم | چه باید کرد- افتاد است با طفلی سر و کارم

دریدپردهٔ حیرت سرشک بینا بم | ز پشت آینه برود دوید سیمابم
شود چو تیغ بمیدان اصالتم روشن | اگر حریف شود سنگ رو نمی تابم

یار را دیدنِ من در عرقِ شرم نشاند | از نگاهِ غلطِ خویش پشیمان گشتم

حقوقِ بندهٔ صاحب وفا رعایت کن | تصدقِ سرِ خود بوسهٔ عنایت کن
غریب شهر توام دردِ من تو می دانی | اگر دوا نکنی نوبتی عیادت کن
امیدوار گرفتاریم درین صحرا | ز دام جذبهٔ خود حلقهٔ کرامت کن

گره ز ابروی خود وا نکرد قاتلِ من | شهید این دو کمان مهره است بسملِ من
چو شیشه که دران نرگس از هنر سازند | خیال چشم کسی جا گرفت در دلِ من
حباب خوش منشم مے نزیم بوضع صفا | ز آب حرف بنا کرده اند منزلِ من
بحال مجلسیان طرفه گرم دلسوزی است | خدا زیاده کند عمر شمع محفلِ من

میر حسنِ آن ذقن با زلف عنبر فام کن | سایهٔ رچاه است ای دل اندکی آرام کن

می رسد از خانهٔ آئینه سرشارِ جنون | این پری از سایهٔ خود شد گرفتار جنون

تیغ تو سینه را کرد افگار تا بگردن | این آب کرد طغیان یکبار تا بگردن
همچون نگین نباشد فارغ ز دل خراشی | در زر اگر نشیند زردار تا بگردن

نگردد محو از لوحِ جهان حرفِ ثباتِ من | که باشد در دمِ تیغ قلم آبِ حیاتِ من
دلِ آن شوخ شاعر پیشه آخر سوخت بر حالم | که انشا کرد بعد از مرگ تاریخ وفاتِ من

بدامانِ کسی جز دامنِ خود جا نمی گیرد | برنگِ جوهرِ آئینه گر خیزد غبارِ من

تنها چو برق تا درِ مطلب دویده رو | بی انتظار قافله در خون طپیده رو
لازم بود زکوٰة مغیلان درین طریق | از خارهای بادیه دامن پچیده رو

نه از خلخال زرین زیور آن سروِ سهی کرده | بپایش بوسه زد خورشید و قالب را تهی کرده

بزرگ و خورد جهان است در نیاز یکی | که هست شاه و گدا در صفِ نماز یکی

نوای نی نوازی بر دلِ من زخم زد کاری ‌ ‌ ‌ ‌ نهان در پردهٔ نی ناخنِ شیر است پنداری
سرِ دنبالهٔ چشمِ تو دارد خال موزونی ‌ ‌ ‌ ‌ کمر بستند با تارِ سیه تعویذِ بیماری
به پشتی کار گیرد از صفِ برگشتهٔ مژگان ‌ ‌ ‌ ‌ توان آموخت از چشمِ بتان آئینِ سرداری
دلِ آزاد را خشمِ بتان غمگین نمی سازد ‌ ‌ ‌ ‌ نگردد در هوای آتشین آئینه زنگاری

آئینه وار تصفیه گر آرزو کنی ‌ ‌ ‌ ‌ دل را ز آب دیدهٔ خود شست وشو کنی
گفتم باو - چرا شکنی دل - جواب داد ‌ ‌ ‌ ‌ در ملکِ من ترا نرسد گفتگو کنی
زیبد ترا اگر به لباسِ برهنگی ‌ ‌ ‌ ‌ از نقشِ بوریای قناعت رفو کنی
آزاد پیرِ میکده ارشاد سے کند ‌ ‌ ‌ ‌ در پای خم نشینی و می در سبو کنی

دلربایانه به ویرانهٔ ما می آئی ‌ ‌ ‌ ‌ می توان یافت که از شهرِ وفا می آئی
طرزِ شوخی نگذارد که نشینی یکجا ‌ ‌ ‌ ‌ به تماشای چمن پا بحنا می آئی
می توان ریخت عبیری ز غبارِ دامن ‌ ‌ ‌ ‌ گر به گلگشتِ مزارِ شهدا می آئی
برسرِ مشهدِ آزاد شنیدم امروز ‌ ‌ ‌ ‌ که تو می آئی و بسیار بجا می آئی

نیست در ربطِ دلی حاجتِ قربِ بدنی ‌ ‌ ‌ ‌ تشنهٔ دشتِ عقیق است سهیلِ یمنی
داد آزاد گهرها قلمِ واسطی را ‌ ‌ ‌ ‌ هست رسمِ شرفا پاسِ حقِ هموطنی

نمود جلوهٔ اعجاز شمعِ مطلبی ‌ ‌ ‌ ‌ نماند شوخیِ چشمِ شرارِ بولهبی
فدای خاصیتِ وادیِ عقیق شوم ‌ ‌ ‌ ‌ که کرد ریگِ روانش علاجِ تشنه لبی
زیارتِ تو کند آفتاب هر شب نذر ‌ ‌ ‌ ‌ رود صباح جلو ریز جانبِ غربی
زبسکه ذوقِ شکستِ تو داشت ساغرِ ماه ‌ ‌ ‌ ‌ گرفت رنگِ نزاکت ز شیشهٔ حلبی
خوش است حسنِ تقاضا ز باغبانِ کریم ‌ ‌ ‌ ‌ نصیب ذائقه ام کن حلاوتِ رطبی
بآفتابِ نبوت رسانده ایم نسب ‌ ‌ ‌ ‌ توان ز ذرهٔ ما دید نورِ خوش نسبی
بملکِ هند چو من نیست طوطیِ آزاد ‌ ‌ ‌ ‌ که کرد تربیتِ من شکرلبِ عربی

سلطانِ رسل شمع شبستانِ یقین　　پروانۂ او چراغ ماہ و پروین
نخلِ قدِ او درین چمن سایہ نگند　　برق جہانیان نہ بر روی زمین

(۱۲۳) یوسف - میر محمد یوسف سلمہ اللہ تعالی

بن سید محمد اشرف الحسینی الواسطی البلگرامی - ولادت او بیست و یکم شوال روز دوشنبہ سنہ ست عشر ومائۃ والف (۱۱۱۶) دست داد

مشارٌ الیہ سابق واسطۂ العقد فضلاست و حالا بیت الغزل شعرا - صاحب شانِ عالی است - و عزیز مصرِ صاحب کمالی - زلیخای دانش را در پیرانہ سری بہ خلعت جوانی نواختہ - وحاصل زراعت علم را در ایام قحط سالی بہ مرتبہ ارزان ساختہ - طبع دقیقش نشتر عروق اشکالات - قوت حافظہ اش پیمانۂ فراوان معلومات - عمل کہ ثمرۂ شجرۂ علم است سرمایۂ بوستانش - وحسن خلق کہ گل سر سبد آدمیت است پیرایۂ گلستانش من شکستہ بال و میر صاحب کمال دختر زادہای حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی ایم نوّر اللہ ضریحہ و از ستانیر ایام زندگانی تا اواسط ہنگام جوانی درس آموز یک دبستان - و عندلیب یک گلستانیم - کتب درسی از بدایت تا نہایت بجناب استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی روّح اللہ روحہ گذرانیدیم - ولغت و حدیث و سیر نبوی در خدمت علامۂ بے بدیل میر عبد الجلیل اجلہ اللہ تعالی بسند رسانیدیم و عروض و قافیہ و بعض فنون ادب از خدمت میر سید محمد سلمہ اللہ تعالی اخذ نمودیم -

طریق تحصیل چنین بود کہ پیوستہ دو کتاب یا کتابی واحد از دو مقام بسماعت و قراءت یکدیگر مے خواندیم - و شبہا بر سے در مضمار تحصیل می راندیم اگر احیانا یکی را عارضہ رومی داد سبق دیگری در معرض توقف مے افتاد - و در وقت اقامت وطن و کسب علوم چندی اوقات در افادۂ طلبہ نیز صرف گردید -

میر محمد یوسف در سنہ سبع وخمسین ومائة والف (۱۱۵۷) در دار الخلافہ شاہجہان آباد از بعض فضلاء آن بلدہ علوم ریاضی ہیئت و ہندسہ وحساب و غیرہا خواندہ قدرتی عالی در فنون ریاضی بہم رسانیدہ۔

دبہ ارادت سید العارفین میر سید لطف اللہ قدس سرہٗ استسعاد یافتہ ہموارہ بطاعت وعبادت وبمطالعہ ومباحثہ کتاب می گذراند۔ وباوصف شواغل حالت تعمیہ اوقات از دست نمے داد۔

ومیر کتابی تالیف نمودہ باسم "الفرع الثابت من الاصل الثابت" مشتمل چہار اصل وخاتمہ در تحقیق مسئلہ توحید کہ تحریرش بسیار متین ولطیف واقع شدہ و مطالب بلند ومقاصد ارجمند فراہم آوردہ شکر اللہ سعیہ۔ راقم الحروف در تاریخ اتمام این کتاب گوید ؎

میر یوسف عزیز مصر کمال	از خم معرفت کشید رحیق
کرد در وحدت شہود رقم	نسخۂ تازۂ بہ فکر عمیق
از احادیث و از کلام اللہ	کرد اثبات حق زہی توفیق
ہست این نقش دلنشین الحق	یادگاری ز خامۂ تدقیق
سال تالیف این کتاب خرد	گفت - شمع مجالس تحقیق

۱۱۶۲

اکنون سروستان اشعار موزونش بالیدنے دارد۔ ونسائم انفاس ہمایونش خرامیدنے ؎

ز جام مہر لود ہیچو بدر ہستی ما	بقدر وصل شود محو یار ہستی ما
برنگ نقش نگین از فروتنی آخر	چہ نامہا کہ برآوردہ است پستی ما
ز طرف دامن پاک تو کامیاب نشد	بخواب ہیچو زلیخا دراز دستی ما
ہمین کہ چشم کشودیم صبح چون شبنم	ز آفتاب رخت رنگ باخت ہستی ما

دلم ز عرض تحمل ملول شد یوسف — غبار آینه گردید خود پرستی ما

ز نالهٔ ما در دل جانان اثری هست — پیوند سر رشتهٔ ما با گهری هست
ای گل خبر از بلبل بیچاره چه پرسی — افتاده به کنج قفسی بال و پری هست
قمری به سر تربت من گرم فغان است — بسمل شدهٔ قد ترا نوحه گری هست
گر نیست نشانی ز دل سوختهٔ من — شادم که درین راه مرا چشم تری هست
سوز جگرم از اثر گرمی آهش — دانم که به خاکستر قمری شرری هست
پیغام من و باد صبا این چه خیال است — در کوی تو از آه مرا نامه بری هست
نادانی چاه ذقن از خود شده یوسف — داند که ترا نیز بحالش نظری هست

مانند شمع از همه آزاده می رویم — صد جاده سوختیم و بیک جاده می رویم
صورت نه بست در دل ما نقش هیچکس — آئینه وار از جهان ساده می رویم
در شاهراه عشق نداریم کاهلی — چون شمع در مقام خود استاده می رویم
در دور چشم یار شکستیم توبه را — بیرون ز دام سبحه و سجاده می رویم
در راه شوق تا سر کوی تو عمرهاست — بی دست و پا چو جادهٔ افتاده می رویم
پست و بلند راه ندانیم همچو سیل — یوسف عنان خویش ز کف داده می رویم

از تواضع رتبهٔ صاحب کلاهی یافتم — یوسفم از بندگی اقبال شاهی یافتم
تا تغافل کرد دیدم سیر آن طناز را — التفات چشم او در کم نگاهی یافتم
دیده ام دریای شور عشق را ساحل نداشت — کشتی خود را درین دریا تباهی یافتم
نامهٔ اعمال خود یک عمر یوسف خوانده ام — حرف انجامش همین لطف الهی یافتم

رباعی

ای در چمن پیمبران تازه گلی — در محفل ساکنان لاهوت مُلی
یوسف نتواند که کند نعت ترا — آغاز دو عالمی و ختم رُسُلی

شاهی که لباس نور پیرایهٔ اوست — خورشید و قمر بهره ور از مایهٔ اوست
هر چند که ذات پاک او سایه نداشت — اما دو جهان غنوده در سایهٔ اوست

گر مهر رخ تو جلوه پیرا نشدی — یک ذره ز کائنات پیدا نشدی
در نقطهٔ نور نگشتی مرکز — نه دائرهٔ فلک هویدا نشدی

خود شافع محشر است شاه مردان — این حرف بسان آفتاب است عیان
زان رو که عبادت است دیدن او را — چشمی بگشا بروی شیر یزدان

دریاب بهار گل و ریحان نبی — سبطین کرمین دل و جان نبی
سرمایهٔ کونین ازینها بر گیر — کین لعل و زمرد اند از کان نبی

وقتی این غزل به مشارٌ الیه فرستادم ؎

جان می طلبد لقای یوسف — دل می طلبد از برای یوسف
ای باد صبا نوازشی کن — از نکهت جان فزای یوسف
آزادم و بوده ام گرفتار — در سلسلهٔ هوای یوسف
از دیدهٔ شوق تکمه سازم — وز پردهٔ دل قبای یوسف
گیرند بسرمه خاک راهش — چشم من و خاکپای یوسف
مصر دل من همیشه آباد — از جلوهٔ دلکشای یوسف
هم عمر برادر شفیقم — از حق طلبم بقای یوسف
بازار محبت است اینجا — نقد دل من بهای یوسف
او قدر شناس بنده آزاد — من شیفتهٔ ادای یوسف

مشارٌ الیه در جواب این غزل طرح کرده ارسال فرمود ؎

سلطان جهان گدای آزاد — جم مرتبه بینوای آزاد
پهلو ز کنار من تهی کرد — این دل که شد آشنای آزاد

شوریده بسانِ قمریم کرد   سروِ قدِ دلربای آزاد

گل را بچمن نمی توان دید   بی چهرهٔ دلکشای آزاد

چون سرمه جلای دیدهٔ من   گردِ سُمِ بادپای آزاد

از طوف مدینه آبرویش   وز دولت حج صفای آزاد

یک عمره بنام من ادا کرد   یک عمر کنم دُعای آزاد

گر جمله زبان شوم چو سوسن   دشوار ز من ثنای آزاد

آزاد شفیق بندهٔ یوسف   من در گرو هوای آزاد

وایضاً این غزل به فقیر تحریر نموده

تا دلم از رهِ تو دور اُفتاد   چون جرس از فغان ندارد یاد

سنگ را آب کرد گریهٔ من   کوه را داد ناله‌ام برباد

دلِ من قمری است زمزمه سنج   سرو موزونِ من قدِ آزاد

که رساند غبار من به درش   کاش بادِ صبا کند امداد

او غلامِ علی و خاکِ درش   یوسفِ ما عزیز مصر وداد

نام او بر عقیقِ دل کندم   این نگین را چه خوب نقش اُفتاد

به که بر دوستان بیان سازم   ربط او را برائے استشهاد

من و اویم از ازل توام   سنهٔ ما یکیست در میلاد

هر دو بودیم موردِ یک فیض   درس خواندیم پیش یک استاد

وقت تحصیلِ ما به بیضاوی   مشترک بود کسب استعداد

چون کمر بست جانب حرمین   بهره اندوز شد ز خاکِ مراد

سعی یک عمره کرد از پیِ من   دلِ او باد از صفا آباد

چه توان کرد شرح احسانش   جز دُعا در جناب ربِّ عباد

در جهان باد چون تخلص خود　　یارب از قید این و آن آزاد

(۱۲۴) غلام میر غلام نبی بلگرامی

بن سید محمد باقر بن سید عبد الحمید از اولاد سید محمود اکبر بلگرامی است قدس سرہٗ کہ در فصل نقرا از دفتر اوّل مذکور شد۔

تولّد میر غلام نبی دوم محرم مکرم سنہ احدی عشر و مأتہ والف (۱۱۱۱) دست داد و او ہمشیرہ زادۂ علامی میر عبد الجلیل بلگرامی است نوّر اللہ مضجعہٗ۔ ہرگاہ خبر تولّد او بہ علامۂ مسطور کہ با خلد مکان در نواحی قلعہ ستارہ تشریف داشت۔ رسید حضرت علامی خواست کہ تاریخ تولّد او ضبط نماید۔ درہمین فکر خواب بُرد۔ در عالم رویا صورت مولود را دید کہ می گوید ع نور چشم باقر عبد الحمیدم

بعد بیدار شدن چون عدد مصراع بشمار رسید تاریخ کامل برآمد۔ سہ مصراع دیگر فراہم آوردہ قطعہ در بحر رمل مسدس سالم کہ سہ بار فاعلاتن باشد نظم کرد کہ ؎

نور چشم میر باقر گفت با من　　چون گل خورشید در عالم دمیدم
سال تاریخ تولد خود بگفتم　　نور چشم باقر عبد الحمیدم ۱۱۱۱ھ

و بہ مردم بلگرام قلمی فرمود کہ این مولود مسعود شاعر خواہد شد۔ آخر نوعی کہ از زبان شریف برآمدہ بود بظہور رسید۔

مشارٌ الیہ در صفای ذکا و علو فطرت و انواع قابلیت یکتای زمان بود و در فنون عربی و فارسی و ہندی ممتاز اقران تحصیل علمی تمام در خدمت استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہٗ نمود۔

و سلیقۂ او با ترتیب نظم نہایت مناسب افتاد۔ سیما شعر ہندی کہ درین فن کوس یکتائی می نواخت۔ و طوطیان ہند را در چار آئینۂ حیرت مے ساخت۔ برخی از نورسان

حدیقۂ طبعش در فصل ثانی جلوہ می کند

ونیز در موسیقی وساز ہندی نقش مہارت می زد۔ با این ہمہ ہنرہا دریدہ ان شجاعت دلیر بود۔ ودر فن تیر اندازی بی نظیر۔

پایان عمر در رفقاء نواب صفدر جنگ وزیر انتظام داشت ودر جنگی کہ نواب وزیر را با افاغنہ پیش آمد[1] میر غلام نبی در معرکہ مفقود گردید۔ وچون عنقا بسر منزل بے نشانی آرامش گزید۔ واین سانحہ بیست ودوم شوال سنہ ثلاث وستین ومأتہ والف (۱۱۶۳) مابین پٹیالی وسہاور از توابع اکبرآباد واقع شد محرر کتاب گوید ؎

وحیدِ زمان سید خوش سخن | بہ فردوس مے زد ز جام نبی
قلم گریہ سر کردہ تاریخ او | رقم کرد "ہی ہی غلام نبی" (۱۱۶۳)

فیمابین میر و فقیر محبت تام بود وسالہا در بلگرام وشاہجہان آباد والہ آباد ہم صحبت بودیم۔ حیف کہ این چنین ہم جنس صاحب کمال ازین عالم رحلت کرد وانجمن یاران را بی حلاوت ساخت۔

میرزا جانجانان مظہر سلمہ اللہ تعالیٰ فن شعر ہندی از میر غلام نبی اخذ نمود۔

این چند بیت فارسی یادگار اوست ؎

ہمیشہ در دلِ خود یاد زلف او دارم | فسونگرم کہ چنین مار در سبو دارم
از خرام او دری بر خویشتن وا می کنم | عالمِ بالا درین عالم تماشا می کنم
آخر از تیرگیِ بخت نگین کام گرفت | کہ ز لعلِ لب او بوسہ بہ پیغام گرفت
بسکہ شد آغوش پستی منزلِ آرام من | چون نگین در موم ہم بالا نگردد نام من
ہمرہِ خود این رقیبِ بدرگ آوردی چرا | من نہ آن صیدم کہ بگر بزم سگ آوردی چرا

[1] مآثر الامرا جلد ا صفحہ ۳۶۷ تذکرہ صفدر جنگ۔

خط ز زلفِ تو رُخ بزور گرفت　　جای مار این ہجوم مور گرفت
تا نمک ریخت بر جراحتِ من　　لب شیرینِ یار شور گرفت
در چمن چون گل نبا شد آشنای عندلیب　　کز تہِ دل زر بر آرد از برای عندلیب
در چمن گل بر کفِ خود زعفران آوردہ است　　تا بدل با خندہ سازد گریہای عندلیب
دوزخ عشاق باشد بی رخِ جانان بہشت　　باغ بی گل می شود ماتم سرای عندلیب
داد از دست نگاہِ تو کہ ہنگام وصال　　چون تغافل دہد از دست حیا سازکند

ربا عی

آنہا کہ براہ بی ہراسی شدہ اند　　در خلق علم بحق شناسی شدہ اند
دریاب کہ این خدا فروشانِ جہان　　در ترک لباس خوش لباسی شدہ اند

(۱۲۵) عجیب - سید قریش بلگرامی

از احفاد سید بدر الدین جد القبیلہ یکی از قبائل اربعہ محلہ سید وارہ و برادر خالہ زادۂ حقیقی جبر جلیل میر عبد الجلیل است۔

خوش خلق و ظریف بود - و سلیقہ نظمے داشت - در مدح سیدی می گوید ؎

گل ہمان بہ کہ ز گلزار پیمبر باشد　　مل ہمان بہ کہ ز میخانۂ کوثر باشد
گوہر آن نیست کہ از نطفۂ نیسان زاید　　گوہر آن ست کہ از معدنِ حیدر باشد
ای خوشا تازہ نہالی کہ بہ بُستانِ شرف　　دست پروردۂ زہراءِ مطہر باشد
آنکہ از جبہہ او نور سیادت پیدا است　　عالم افروز تر از نیرِ اکبر باشد
در زمینی کہ بخندد گلِ خُلقِ حسنش　　ہر کفِ خاک بخاصیتِ عنبر باشد
چشم بد دور ز سیمای حسینی نسبی　　چمن آرای جہان این گلِ احمر باشد
مدح او را نتوان در قلم آورد عجیب　　زانکہ از حوصلۂ خامہ فزون تر باشد

او اخر ایام زندگانی همراه نواب مبارز الملک سربلندخان تونی - جانب گجرات احمدآباد رفت و در آنجا این بیت فارسی وهندی آمیز از طبعش سرزد

اندکی ایڑگر زنم به سمند ٹیلۂ هفت آسمان ٹپ جائے

قضا را برطبق مضمون بیت در سنه اربعین و مائة والف (۱۱۴۰) خود با اسپ غائب گردید و نوعی توسن را جلوریز ساخت که گردی از هیچ جا برنخاست - عمرش قریب به شصت سال بود - رحمه الله تعالیٰ

(۱۲۶) بیخبر - میر عظمت الله بلگرامی

خلف الصدق سید العارفین میر سید لطف الله بلگرامی قدس الله اسرارهم گلهای مناقب و الا از چمن اوّل باید چید - و روائحی که مشام ملأ اعلیٰ را معطر سازد باید شنید -

میر بی نظیر از عرفاء شعراست - و از صوفیهٔ صاحب لسان - و در ادای حقائق و معارف ممتاز زمان - طرز کلامش به نمکینی ادای خوبان و انداز بیانش به دلنشینی عشوهٔ محبوبان - نکهت خلقش سرمایۂ غنچها - و رنگینی صحبتش سازد برگ چمنها - خاص و عام راغب مجلس خاص بودند - و در خور استعداد طرفی می بستند -

بیخبر تخلص بجا می کرد که باخبر بیخبر بود - و برقول حضرت لسان الغیب عمل می فرمود که ؎

مصلحت نیست که از پرده برون افتد راز ورنه در مجلسِ رندان خبری نیست که نیست

او را با میرزا عبد القادر بیدل ملاقات است - در تذکرۂ خود مسمیٰ به "سفینۂ بیخبر" مجلس خود را با میرزا بیدل ذکر کرده - در ینجا کلام او نقل کرده می شود :-

"فقیر را که اتفاق دید وا دید ایشان افتاد - حقا که در کمال خلق و مزه و درد و شوق یافتم - تا که
"نشسته بودم سوای اشعار مقتضی شوق و نقر دیگر حرف بر زبان نراند - بنده گفتم ضیافت طبع فقیر
"می فرمایند گفت ای صاحب بعد مدتی ہمچو شما ہمرنگ را غنیمت یافته ایم - بعد از ان این
"سه بیت فقیر که در ذکر بمقام خود ہا خوانده شد نقل گرفته برخاسته رخصت فرمود - ابیات اگرچه
"قابل ایراد اینجا نیست اما بجهت اتمام تقریب نوشته می شود ؎

"این قدر ہرزه چه پی راست دویدن عبث است | چاک کن سینهٔ خود را سر راهی دریاب
"بلند افتند چو مقطع پست سازد حسن مطلع را | کشد پائین محفل قدر من بالانشینان را
" خون شدم بیخبر ز دست تهی | جامهٔ فقر رنگ باید کرد

"برین بیت عزیزی گفت میرزا صاحب حسن این شعر معلوم نشد - میرزا فرمود - در فقر
"مرتبه ایست نا خدا کرا نصیب کند - مجملا شرح آن این مصراع بیخبر است که ع
" دولت پاینده در دست تهی ست
"و آنچه میرزا از اشعار خود به تقریبها خواند تا کجا در خاطر باشد اما این دو بیت بیاد می
"آید ؎

"بیدل ہمه تن خاک شدی لیک چه حاصل | در خاک نشستی و بران در ننشستی
"گویند بهشت جای خوبی ست | آنجا ہم اگر دماغ باشد

"و این بیت خاقانی ہم خوانده بود ؎

"ہمسایه شنید ناله ام گفت | خاقانی را دگر شب آمد انتهی

در سنه اربع و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۴) میر و فقیر از بلگرام تا شاہجهان آباد
ہم سفر بودیم - و چون کواکب سیار به شرکت گردون راه پیمودیم - تمام راه بحظ دلخواه گذشت
این چنین سفر بمراتب بر حضر رجحان دارد -
روزی نقل فرمود که ہرگاه این مطلع از من سر زد ؎

از صف مژگان خونریزش نگاه آید برون　　چون سوار یکه تازی کز سپاه آمد برون

شخصی که خود را شاعری گرفت مطلعی در جواب انشا کرد۔ چون مطلع او از معنی معرا بود یاران گفتند که لطف مطلع بیخبر خود ظاهر است اما لطف مطلع شما مفهوم نمی شود۔ جواب داد که هنوز لطف گذاشتن باقی ست۔

میر خط شکسته بسیار نادر و دلپذیر می نوشت۔ و در موسیقی هم فهم رسائی داشت۔

کلیاتش اقسام نظم قریب هفت هزار بیت است۔ از دیوانش این اشعار بترتیب ردیف صورت تحریر می پذیرد۔

بهائی نیست غیر از نقد تحسین شعر موزون را　　مده هرگز بجوهر ناشناس این در مکنون را

نباشد این قدر آسان بتحقیق سخن رفتن　　خدا رس می شود هر کس رسد انداز مضمون را

مکن جمع آن قدر دولت که گردد باربر دوشت　　فرو سنگینی زر برد زیر خاک قارون را

مکن ای صبح ضائع بر جبینش صندل خود را　　که دوران سر از دود دل خلق است گردون را

انیس دختر رز هر که شد علامه مے گردد　　که حکمت منکشف از خم نشینی شد فلاطون را

سخت زندانی ست هستی ای ز خود غافل بر آ　　می شوی پابند آخر بیشتر زین گل بر آ

ما غریبان را بزیر خاک هم نگذاشتند　　صبح محشر می کند فریاد کز منزل بر آ

ناتوان لیلی شدن حیف است آهنگ جنون　　این چنین کز خویش بر می آئی از محمل بر آ

عالمے در انتظار آن دفا بیگانه مرد　　کیست گوید بیخبر کز خانه ای قاتل بر آ

تا کے نهی برای صبوحی بباغ پا　　چشم کسی بہ بین و بزن بر ایاغ پا

صد کاروان بر وشنیم راه می روند　　در تیرگی ست گرچه مرا چون چراغ پا

آن را که زیر خاک کند چرخ مرده نیست　　چندی دراز کرد به کنج فراغ پا

کس نیست بعالم که شود همنفس ما　　ای بیکسی اکنون تو شدی دادرس ما

مائیم بصد رنگ گرفتار محبت ‌ ‌ فرقی نتوان کرد ز گلشن قفس ما

کی بود بازیچهٔ شادی و غم آئینِ ما ‌ ‌ گردشِ احوال قربان است بر تمکینِ ما

ناخن اول در دلِ شاعر زند شعر بلند ‌ ‌ تیغ خون آلوده آید مصرعِ رنگینِ ما

در قیامت هم نگردد وا ز هم مژگانِ او ‌ ‌ بشنود فرهاد گر افسانهٔ شیرینِ ما

ما به هفتاد و دو ملت صلح کل داریم و بس ‌ ‌ جادهٔ دارد بهر مذهب طریقِ دینِ ما

صحبتِ یارانِ موزون سرو و گل از یاد برد ‌ ‌ هجرتِ گلزار باشد مجلسِ رنگینِ ما

تا سر از زانوی آن آرام جان برداشتیم ‌ ‌ نیست غیر از ساعدِ خود تکیه بالینِ ما

تا به کی داری چنین حیران و سرگردان مرا ‌ ‌ یکدم ای ظالم بگردِ خویشتن گردان مرا

غیر را در بارگاهِ دیدهٔ من دخل نیست ‌ ‌ چوب حجاب است گردِ چشم این مژگان مرا

سلامت در میانِ عزلت بود تنها نشینان را ‌ ‌ که باشد صد خطر بیرونِ در خلوت گزینان را

بلند افتد چو مقطع پست سازد حسن مطلع را ‌ ‌ کشد پائینِ محفل قدرِ من بالا نشینان را

نمی بیند میانش را کسی یارب کجی دانم ‌ ‌ مگر در چشم افتاد است موباریک بینان را

بچشمِ عارفان زلفی و رخساری است کفر و دین ‌ ‌ خبر از حلیهٔ آن ذات باشد پاک دینان را

شود از پیش بینی نقد حاضر نسیهٔ غائب ‌ ‌ قیامت بر سر استاده است دائم دوربینان را

ز یارانِ لباسی کی نمازِ عاشقان آید ‌ ‌ وضو بی رد دشوار است این تنگ آستینان را

در اول گام بر پا می کنند ایشان قیامت را ‌ ‌ چه سان یک کوچه ره بیند کسی این نازنینان را

کوی رضا گزین ز غمِ خیر و شر برآ ‌ ‌ تسلیم کن سرِ خود و از دردِ سر برآ

تا کی اسیرِ هستی موهوم بودنت ‌ ‌ دستی بجود فشانده چو آه از جگر برآ

حق ندانستی و در دل نقش بستی یاد را ‌ ‌ تا کجا در مشت خواهی داشت ظالم باد را

در شبستانی که غفلت فرش راحت گسترد ‌ ‌ خوابِ شیرین بهتر از شیرین بود فرهاد را

برنگ آینه کسبِ دگر بود مارا ‌ ‌ گذشتن از همه جوهر هنر بود مارا

نہ می باقی نہ ماند از رفتنت میخانۂ مارا   خیالی بیش نبود ے کفِ پیمانۂ مارا

کمندِ وحدت از گردن کشد زُلفت فقیران را   کند مجنونِ صحرا گرد چشمت گوشہ گیران را

جز آہ نیست شمع شب افروز سینہ را   یک مصرعِ بلند بس است این سفینہ را

بسکہ دل تنگ آمدست از صحبتِ اخوان مرا   کوچۂ مصرِ فراغت شد چہ و زندان مرا

مباش منّتِ مُنعم گوارا مفلسِ مارا   نہ نامِ کیمیاگر رنگ می گردد بس مارا

ای بدورِ گردشِ چشمِ تو خوش ایام ما   نرگسِ شہلاست از یادِ تو صبح و شام ما

صبحدم چوُن کرد وا آن چشمِ خواب آلودہ را   جام می آمد بکف ہر دست برہم سودہ را

در توکل خانۂ من مسندی درکار نیست   گرم چون گردید جا فرشِ نمد باشد مرا

نمی گوید بلندی برگزین یا سیرِ پستی کن   بلند و پست عالم دیدۂ ہموار کن خود را

دمی زشوخیِ نازِ تو کس نیا سود است   نشستن و خرامِ تو می کشد مارا

برگزین حضرتِ دل عزّتِ شاہی دریاب   باش فرشِ درِ خود مسندِ جاہی دریاب

این قدر ہرزہ پی ور است دویدن عبث است   چاک کن سینۂ خود را سرِ راہی دریاب

کیست کز گردشِ چشمِ تو بجائی نرسید   آخر ای شوخ مرا ہم بہ نگاہی دریاب

بادہ گلرنگ و چمن سبز و ہوا دریا بار   لذتِ این ہمہ زاہد بہ گناہی دریاب

بیخبر بہر چہ از خانہ برون می آئی   باش فرشِ درِ خود مسندِ جاہی دریاب

نمک بچشمِ شکر خواب می کند مہتاب   پیالہ را گلِ مہتاب نی کند مہتاب

گرچہ بالای سراپا ناز ہر دلبر بپاست   پیش مصراعِ قیامت قامتِ معشوق ماست

این جہان و آن جہان تبدیل جای بیش نیست   آنچہ پنداری بقا آخر بہ تغییرِ فناست

شکوۂ از بیوفائیہای معشوقم نبود   یار چندانی کہ شد بیگانہ آخر آشناست

نشّۂ دیگر توان در می پرستی یافتن   بیخبر گر ساقیِ کوثر علیِّ مرتضےٰ است

ترکِ محبّتِ منِ ناشاد کرد و رفت   گفتم کہ من غلام تو آزاد کرد و رفت

خوش آمدی دلم بتو در راه بره نخورد | ای من گواه او که ترا یاد کرد و رفت
پرویز، ہم ز قربتِ شیرین نیافت است | از دور آن نگاه که فرہاد کرد و رفت
ہر کس که دید مصرعِ برجستۂ قدش | چشمی کشود و بر سرِ او صاد کرد و رفت
رنگِ ثبات نیست درین گلشنِ دو روز | خوش بلبلی که آمد و فریاد کرد و رفت
دائم بناءِ ببیت سخن می کنم بجا | ہر کس تلاش در حقِ اولاد کرد و رفت
دیگر کسی چه در پیِ او بیخبر فتد | گفتم که من غلام تو آزاد کرد و رفت

کیش اگر کفرست دگر اسلام دینی بیش نیست | حاصلِ چندین گمان آخر یقینی بیش نیست
آنکه ما در جلوۂ او دست و پا گم کرده ایم | آسمان بر خاکِ درگاہش جبینی بیش نیست

آشنائیہائی دریا محنتِ بی حاصل است | گوہرِ مقصود در خاکِ خرابِ ساحل است
نزد این صورت پرستان کز انا الحق منکر اند | حق بآن قدرت اگر منصور گردد باطل است
قامتِ معشوق می روید بجای نیشکر | دیده ام بندِ محبّت را زمینِ قابل است
نقصِ خود دریافتن باشد کمالِ آدمی | ورنه ہر ناقص که بینی در حقیقت کامل است
یک زبردستی درین عالم ندیدم بیخبر | دستی ار بالای دستی ہست دست باذل است

گرچه خلقی دیدم از دام تعلق جَستہ است | بر نیاید تا کسی از خود کجا وا رستہ است
سبزۂ خط نیست بر رخسار آن آئینه رد | بسکه آبِ حُسنِ او اُستاد زنگی بستہ است

گرچه شب در خواب روزم در قدح نوشی گزشت | این قدر شادم که عمرِ من به بیہوشی گذشت

خواہشِ ملکِ سلیمان ابلہی است | دولتِ پاینده در دستِ تہی است

طفلی که برا حوالِ شہیدان نظرش نیست | مردیم که از شوخیِ خود ہم خبرش نیست

ہرگز فروتنی نگزیده است پیکرت | خاکِ رہِ کسی نشدی خاک بر سرت

ہمچو آن شامی که روشن گردد از رنگِ شفق | کاکلت از تابِ رخسارِ تو زنجیرِ طلاست

برنگِ آن ندا کز جانبِ دیگر صدا برگشت | چو برگردید بیرون رفتم از خود خدا برگشت

کس نشانِ دلِ گم شدۀ من هیچ نداد / آه در زلف شکن در شکنش چیزی هست

خدا را دیده ام اما بپرسید / به قربانش روم یار قدیم است

ستم رسیدۀ غمهای دهر می داند / که ماه نو بکفِ چرخ تیغ عریان است

بی دماغیها مرا شرمندۀ احباب کرد / خامه ام از سرگرانی پای خواب آلوده است

به بالِ دیگری گر می پرد کس / به حیرت می روم کین طرفه مرغی ست

هرگز نبود قابلِ خط صافیِ رخت / شرمم تو آب ریخت بر آئینه زنگ بست

هزار بار توان کرد با خدا شوخی / ولیک دم نتوان زد به مصطفیٰ گستاخ

این سروها که سر به گلستان کشیده اند / شمشیر بازیِ قدِ او را ندیده اند

هر چند حسن از پسِ صد پرده رخ نمود / ناموس پرده ایست که رندان دریده اند

کردم نگاه صفحۀ تصویر خوش قدان / صورت گران شبیه تو بالا کشیده اند

جمعی که طوفِ کعبه گزیدند بیخبر / بیت المقدسِ دلِ خود را ندیده اند

کیست تا از دست بردِ حسن صورت بگذرد / معنیِ بیگانه باید کز عبارت بگذرد

هر قدم مژگان گیرائی ست خارِ این طریق / مردمی باید کزین میدان سلامت بگذرد

بسکه کم گردید تعظیمِ بزرگان از جهان / وقت آن آمد که سید از نجابت بگذرد

کی بود یارب که ما کوسِ خداوندی زنیم / حیف اوقاتی که در قیدِ عبادت بگذرد

بیخبر زین حلقۀ احباب می باید رمید / بگذرد عمر عزیز و در اطاعت بگذرد

یاد می کردم دلِ گم گشته را دلبر رسید / عشق را نازم که به می خواستم بهتر رسید

عاقبت از هرزه گردیها دلم آسوده شد / رفتم از خود این جهان و آن جهان بیهوده شد

بی حلاوت نیست عسرت در جهان / نان چو شد کمیاب شیرین می شود

بزار بین شده چشمم ز شوخیِ حسنت / غنیمت است که این احولان دو می بینند

در لباسِ نو است یار مدام / نیست مفلس چرا کهن پوشند

معنی از دل بر نمی خیزد ز ضعفِ مشتری | از گرانیهای قیمت گوهرم در بحر ماند

جز چشم کبود او که دیده است | بادام که پسته مغز باشد

کنون که پیر شدی از خود ای فلان بگذر | ز قدح خم شده چون تیر از کمان بگذر

کسی ز هر دو جهان و کسی ز خویش رود | نمی روی تو اگر این چنین ـ چنان بگذر

ما هم اندر پیچ زلفِ او گرفتار آمدیم | اتفاقِ طرفهٔ افتاد یاران شب بخیر

نه چینیٔ شکند این چنین نه شیشه ز سنگ | بآن صدا که ز دستت دلم شکست امروز

خوشا جهانِ تهی دستی و غریبانش | زوال نیست در اقبال بی نصیبانش

فلک تمام شفق پوش شد چه شام است این | پرید رنگ مگر از رخ غریبانش

کیست تا از من رساند هم مرا پیغام خویش | کرده ام از بسکه گم خود را نیابم نام خویش

عاقبت بینی ست لازم چشم چون روشن شود | پیش پا افتاده می بیند چراغ انجام خویش

خود پسندی ست حرفی از خویش | آئینه پیش کرده رو سویش

دماغ نازکِ فقرم ملامت بر نمی تابد | همان وا کرده دستار از برایِ دردِ سر بستم

گردِ ملال کز دلِ صد چاک بیختیم | برداشتیم و بر سرِ مقصود ریختیم

بودیم پای سعی ولی از نهیب خار | چون سایه در حمایتِ دامن گریختیم

تا آمد است فرد حقیقت بدست ما | سر رشتهٔ حساب دو عالم گسیختیم

نشسته ایم بذوقی که درد و داغ نداریم | بیا دو دوست سلامی که ما دماغ نداریم

به طالبان تجلی بگو عبث نه در آیند | که ما به کلبهٔ تاریک خود چراغ نداریم

بانگ یکرنگی دگر بر مومن و کافر زدم | وحدتم در غیرت آمد یکه بر لشکر زدم

سهل نبود زخمِ تیغ ناز او برداشتن | بارها زین سر گذشتم تا گلی بر سر زدم

یادت مزه بخشید دل از رزق بریدیم | تا اسم تو گرفتیم د لب خویش مکیدیم

آخر نشود سلسلهٔ حسرتِ عشاق | آهی نکشیدیم که آهی نکشیدیم

پیریم ولی چارهٔ از زیست نداریم — این بار گران بر سر خود دیده خمیدیم

یارب چه لطافت بود آن غیرتِ گل را — جز رنگ ندیدیم و بجز بو نشنیدیم

سروِ قدِ تو نهالی ست که من می دانم — چشمِ شوخِ تو غزالی ست که من می دانم

آنچه در چشمهٔ حیوان ست خضر می داند — در لبِ یار زلالی ست که من می دانم

زاهد از چشمِ بتان روغنِ بادام طلب — سرِ خشکِ تو سفالی ست که من می دانم

بارها از سخنِ خویش بوجد آمده ام — قال را رتبهٔ حالی ست که من می دانم

در دلم زین ره و رسمی که جهان می دارد — بیخبر سخت ملالی ست که من می دانم

مدتی شد که در خیالِ خودیم — پر فشانیم و زیر بال خودیم

من بهر جه آن پری رو را تماشا کرده ام — همچو گوهر چشمِ خود بر ششش جهت وا کرده ام

بتی کز چشم عالم شد نهان من دیده می آیم — شود قربان خود گردِ سرش گردیده می آیم

فیضِ سخن است اینکه بهر بزم رسیدم — از بال و پرِ مصرعِ برجسته پریدم

بهر تحقیق خود از پیشِ خدا می آیم — فکرِ بسیار بلندم ز کجا می آیم

نیم شبنم که گه در باغ و گه در راغ بنشینم — نو گل هر کجا رخصت دهد چون داغ بنشینم

دستِ طلب به دامنِ آن خوش کمر زدم — دیدم که پر تهی ست کشیدم بسر زدم

مرا بر مسندِ جم می نشانند — الهی بر سرِ آن کو نشینم

ز بس صحرای امکان وحشت انگیز است در چشمم — در اول دیدنی همچون نگاه واپسین جستم

ز بسکه تنگ شدم در میانِ هر دو جهان — رهی نماند که در خود گریختم رفتم

بی نیازی همتی دارد کریمان واقف اند — ما هم از دستِ ردِ خود چیزها بخشیده ایم

کجا تابِ رخِ خورشید دارد دیدهٔ شبنم — تو در بزم آمدی من خویش را سنجیدم و رفتم

در میانِ بحث ملایان میفگن خویش را — بیخبر بگذار تا جنگند چندین خر بهم

از صفِ مژگانِ خون ریزش نگاه آید برون — چون سوار یکه تازی کز سپاه آید برون

روبسوی آسمان کردی ندیدی پیش پا — یوسفِ مقصود تو شاید ز چاه آید برون

رند می داند که بیرون آمدن از خویش چیست — زاهد ار جرئت کند از خانقاه آید برون

عالمی از بسکه غمگین رفت در زیرِ زمین — وقتِ آن آمد که جای سبزه آه آید برون

سعی یاران چیست گردیدن طلا یا مس شدن — عاشقان را آرزو نبود بجز مفلس شدن

پاس خاطرها چه باشد احتیاطِ شیشها — دردِ سر بسیار دارد صاحبِ مجلس شدن

از دو چشمِ او نگه مستانه می آید برون — همچو مدهوشی که از میخانه می آید برون

گر نیانند مردم آنچنان از صحبتِ فقرم — که ننشست است غیر از گرد کس بر پوست تخت من

کی شود یارب که در بزم وصالِ آن پری — من ز خود آیم برون او از نقاب آید برون

دوش یار آمد بسویم تا کشم در بر گذشت — چون کمانِ حلقه بر گردیده ماند آغوش من

شبنمی اما توانی سیلِ صحرائی شوی — قطرهٔ خود را بجوش آور که دریائی شوی

عقل را در بارگاهِ حسن هرگز دخل نیست — انتظارت می کشد دلبر که شیدائی شوی

کی توان مولی شدن بی دستگاهِ بندگی — باش در کارِ کسی تا کار فرمائی شوی

فیض خودداری چراغِ قطره را روشن کند — آبرویت حفظ کن تا دُرِ دریائی شوی

تا توانی بیخبر تنها نشین و شاد باش — نیست غیر از دردِ سر گر محفل آرائی شوی

مشاطه نیست محرم از حُسن روستائی — فرش است میرزائی زیر برهنه پائی

دلت پر می طپد بر اختلاطِ صحبتِ دُنیا — مبادا بیخبر بیدا کنی زین قحبه سوزاکی

بغیر در نتوان راه برد در منزل — به مصطفیٰ نرسی تا به مرتضیٰ نرسی

رباعی

ملکم ملکم ارض و سما هم هستم — تنها نه خودم بلکه خدا هم هستم

ای بیخبران که منکر از من هستید — غافل چه نشستید شما هم هستم

حق است دگر نه تقریر کنم — این است بیان کدام تفسیر کنم

تحصیل نمی توان نمودن حاصل | من خواب ندیده ام که تعبیر کنم

رحلت میر عظمت اللہ در شاہ جہان آباد روز دوشنبہ بیست و چہارم ذی القعدہ سنہ اثنتین و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۲) واقع شد۔ و در جوار مرقد سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہٗ مدفون گردید۔

جامع اوراق در وفات او قصیدۂ انشا کرد کہ ہر مصراعش تاریخ است و مطلع و حسن مطلع بیخواست ذوقافیتین اتفاق اُفتادہ۔ پارۂ ازان قصیدہ برنکتہ سنجان عرض می شود ؎

می زند جوشِ تلاطم بازِ عمانِ الم | اشک می ریزد بروی لوح مژگانِ قلم
صفحۂ احوال ماتم سینۂ مجروحِ گل | سنبلِ زلف بیانِ جعدِ پریشانِ صنم
طائرِ آسودگی در سیر پروازِ فنا | آہوِ ہامونِ طاقت برقِ مہمیزِ عدم
چہرہ پردازِ ازل گویا بہامون برکشید | یک قلم چون حلق بسمل چشم آہوی حرم
شعلۂ اندوہ می بالد بہ صحنِ روزگار | صبح محشر می زند از مطلعِ آفاق دم
از حسابِ نوحۂ گیتی چہ می پرسی دگر | بانگ آہی می کشاید پردۂ گوشِ اصم
بیدلان در کہنہ عالم حلقۂ شیون زنند | ہر یکی دارد ز سیلابِ تحزن دیدہ نم
لیکن از ادراک کامل سیدِ شیرین بیان | طرفہ بزمی قدسیان چیدند باہم در ارم
شمع بزم اہل بیت و کوکبِ اوجِ صفا | مطلعِ صبح ہدی ہم شاعرے نازک قلم
عیسیٰ معجز بیانِ افصحِ شیرین زبان | زبدۂ مشکل کشایانِ فصیحانِ عجم
کلک آن دریای جوہر ابرِ نیسانِ بہار | موجۂ سیل نزاکت زلفِ دل جوئی رقم
زادۂ کلکش بود حرفِ طلسمِ سازِ حق | نسخۂ دیوان او دارد پیام جام جم

(۱۲۷) فقیر میر نوازش علی سلمہ اللہ تعالیٰ

خلف الصدق میر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی قدس سرہ السامی۔ مشاطۂ طبع

ہمایون در انجمن نخستین جمال عرفان می آراید- و درین محفل برقع از روی پری زادان معانی می کشاید-

اکثر سایۂ التفات بر سر سخنِ موزون می گسترد- و این خانہ زاد موروثی را در آغوش فکر عمیق می پرورد- اشعار او از قصیدہ و غزل و رباعی مدون است ؎

خاک گردیدیم و از ما آہ سردی برنخاست	خانۂ ہستی ز پا افتاد گردی برنخاست
در حضورِ شمع جان بی صرفہ می سازد نثار	از نژادِ عشق چون پروانہ مردی برنخاست
از یار پیامِ دغلی را چہ کند کس	این دُرِّ خوشابِ عملی را چہ کند کس
بلبل نسبان قدر شناسند چمن را	در باغ دماغِ جعلی را چہ کند کس
قبای عقل کہ پودش غم است و تار افسوس	اگر ز عشق نشد پارہ صد ہزار افسوس
برون ز حلقۂ زنقش قدم چگونہ زنم	کہ پای ہمّتِ ما را گزید مار افسوس
صفای آینہ از شست و شو نمی آید	علاج دل ز سیہی از وضو نمی آید
در وجودیم ولی رو بہ عدم می داریم	در گلو این رگِ جان رشتۂ حب الوطن است
ز پر فشانیِ مرغانِ رُوح شد روشن	کہ در نشیمنِ تن راحتِ قفس ہم نیست
دین و دل جان و تن ز دست ہمہ	آہ بر فرق او فدا چہ می کنم
گرچہ بر جستم نفیر از دام سعیِ مال و جاہ	احتیاجِ آب و نان آخر شکارم کردہ است

بعد اتمام تذکرہ- میر نوازش علی شب دوشنبہ ہژدہم شعبان سنہ سبع و ستین و مأتہ و الف (۱۱۶۷) بہ عالم قدس خرامید- و در جنب جد خود میر سید لطف اللہ قدس سرہٗ مدفون گردید- محرر اوراق گوید ؎

روشندلے سحر نفسے پاک گوہرے	واحسرتا کہ دامن ازین انجمن فشاند
دل واطبیبد و نالۂ تاریخ وا کشید	پیر یگانہ میر نوازش علی نماند

۱۱۶۷

(۱۲۸) غریب۔ سید کرم اللہ بلگرامی

برادر اعیانی میر نوازش علی سلمہما اللہ تعالیٰ۔ تولّد او دوم شعبان سنہ خمس وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۵) رونمود

جوانی خوش سیما و نورسی از ریاض آل عباست۔ بہ انواع قابلیت آراستہ و بہ تہذیب اخلاق پیراستہ۔ بیعت بخدمت برادر والاگہر میر نوازش علی سلمہ اللہ تعالیٰ بجا آوردہ۔ و از آغاز تا انجام تربیت در صحبتِ ایشان یافتہ۔ و بحکم وراثت از مذاق صوفیہ صافیہ کامیاب است۔ و در سلیقۂ شعری کامل نصاب۔

اکثر بر دواوین سخن سنجان قدیم و جدید عبور نمودہ۔ و اشعار فراوان در خزانۂ حافظہ فراہم آوردہ۔ این چند بیت از وی آید ے

بسکہ دودِ نالۂ من در سرش پیچیدہ است ، ہمچو فانوسِ خیالی آسمان گردیدہ است

لعل با آن سرخی پا وزنِ پاسنگی نداشت ، دل بہ میزانِ تأمّل ہر دو را سنجیدہ است

بعد عمری آشنا شد دلبرِ نامہربان ، میتوان دانست قدرِ آشنا فہمیدہ است

بعد مردن ہم بہ امیدِ وصالِ آن پری ، چشمِ من در خود نگاہِ واپسین دزدیدہ است

کرد یادِ نگہِ شوخ تو بیمار مرا ، داروی نیست بجز شربتِ دیدار مرا

بسمل افتادہ ام از تیغ فراقش شاید ، دل طپیدن برساند بہ درِ یار مرا

دل نہ تنہا از سرِ کوی بتان ناشاد رفت ، آہ این مشتِ غبارِ من ہمہ بر باد رفت

نیست شخصی بی گرفتاری درین گلشن مگر ، سرو را دیدم کہ آزاد آمد و آزاد رفت

نمی دارم خیالِ ہمکلامی با لبِ لعلش ، بگوشِ خویش نامِ خود شنیدن آرزو دارم

دیدمش چون آسمانی چشم پرسیدم کہ چیست ، گفت این آہو ز جولان در غبارِ خود گم است

آہ این برگشتگی از طالعِ من کی رود ، من ز طفلی خوردہ ام در کاسۂ گرداب شیر

مردمِ چشمِ او دلِ مارا ہمچو زنبور نیشدار گزید

بیک دزدیدہ دیدن خشک مغزی رفع می سازد نگاہش روغن بادام باشد ناتوانان را

چنان بہ شیوۂ دیوانگی شدم مشہور کہ یار نیز مرا دید مرحبائی گفت

رباعی

شیطان چو در گاہ خدا شد مردود پرسید کسی چرا نکردی تو سجود

گفتا کہ منم محو جمالِ رخ دوست جز ذاتِ خدا دگر ندانم مسجود

بعد ختم سرو آزاد۔ غریب ببیست وہفتم جمادی الآخر سنہ تسع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۹) رخت بہ عالم سرمدی کشید و در بلگرام مدفون گردید۔ مؤلف کتاب تاریخ تتمیہ گوید ؎

شاعرِ خوش گوی صوفی مشربے مُرد در عینِ جوانی یا نصیب

وقت جان رفتن ندا آمد ز غیب بہر تاریخِ وفاتش یا غریب

۱۲ ۲۲ ۵۴ ۱۱ ۶۹

(۱۲۹) سید غلام مصطفےٰ بلگرامی قدس سرہٗ

بن سید عبداللہ برادر زادۂ حقیقی و مرید سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس سرہٗ۔ سحاب قلم در دامن بحر پیشین دُرر مناقب سامی ریختہ۔ وجوہریان کشور فقر را بہ خریداری برانگیختہ۔ درین بساط نیز گوہری چند از واردات قدسیہ می ریزد و لآلی آبدار بگوش معنی پروران می آویزد

میر صاحب مشرب عالی بود۔ و نشۂ فقر و درویشی دوبالا داشت ہموارہ بہ شیوۂ سپاہ گری کسب معاش ضروری می کرد۔ و نعل واژون زدہ شبدیز سیر فی اللہ جولان می داد۔

در سنہ ست وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۶) مؤلف اوراق در دار الخلافہ شاہجہان آباد زیر سایۂ عنایت حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی جا داشت۔ مشار الیہ بیزدران ایام دران مقام بہ علاقہ نوکری نواب **مبارز الملک سربلند خان تونی** وارد شدہ و مثنوی ترجمان اسرار تبوی مولانا رومی قدس سرہ از خدمت حضرت علامی سند کرد۔

دران نزدیکی نواب مسطور را ایالت صوبہ **گجرات احمد آباد** از پیشگاہ خلافت مفوض گردید مشار الیہ در رکاب نواب بآن دیار شتافت۔ چون حکومت گجرات از عزل نواب بہ راجہ ابھی سنگھ مرزبان خطۂ **ماروار** مقرر شد۔ و با نواب و راجہ صورت مخالفت رو نمود۔ و در سواد **احمد آباد** جنگی صعب واقع شد۔ مشار الیہ در آن معرکہ جرعۂ شہادت چشید۔ و در سلک أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ منتظم گردید۔ داین واقعہ ہشتم شہر ربیع الاول سنہ ثلث واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۳) رو داد۔

بعد **انفصال** جنگ اجساد جمیع شہدا در میدان یافتند الا سید **غلام مصطفےٰ** کہ ہر چند تفحص کردند اثری گل نکرد۔

بچند روز پیش از شہادت رباعی گفتہ بود۔ و از حال آیندہ اخبار نمودہ۔ رباعی این است ؎

در خلوتِ ماورای ما یاری نیست   یعنی کہ بہ عرش و فرش اغیاری نیست
ما روح مجردیم ز آلایش مرگ   ما را بہ جنازہ و کفن کاری نیست

سلیقۂ سید در انشاء رباعی مناسب اُفتادہ۔ و دریاہای حقائق و معارف برطرز مولانا سحابی استر آبادی از منبع طبعش جوشیدہ۔ الحق ہر رباعیش چارہ موجہ ایست از بحر عرفان۔ و ترانہ ایست از پردۂ لامکان۔ ہر نکتہ اش تازیانۂ دلہای آگاہ است۔ و پرتوی از شعلۂ اِنِّیْ اَنَا اللّٰہ۔

دیوان رباعیاتش مدون است۔ و مذاق فقرش از کلامش مبرہن ؎

لہ مآثر الامراء جلد سوم ص۵۰۵ تا کرۂ سربلند خان تونی۔

جز دوست ہر انچہ ہست اندیشۂ ما | چون شعلۂ آتش است در بیشۂ ما
ما جام شراب نحن اقرب زدہ ایم | یعنی ہمہ اوست در رگ و ریشۂ ما

در عشق کہ فتح باب کردم ہمہ را | سرمست شراب ناب کردم ہمہ را
مرغان کہ ہمی زدند پر ہائی دوئی | در ناریکی کباب کردم ہمہ را

این ہفت فلک کہ چون حجاب اند ترا | تا در نگری ہمہ دواب اند ترا
تو پادشہی ولی ز خود بیخبری | پا نہ بہ مہ و خور کہ رکاب اند ترا

ہان حال رجال را ببازی مطلب | نا ساختہ کار کار سازی مطلب
از آتش عشق تا نسوزی یکسر | توحید حق از سخن طرازی مطلب

ہر نشہ کہ ہست از مئی ناب من است | جنت چمنی ز باغ شاداب من است
کس را چہ خبر ز رتبۂ عالی من | چون عالم بحت مستی خواب من است

ما را کہ نہ عزّ و نے شرف در کار است | نی بحر و نہ گوہر و صدف در کار است
در دیدہ ولی بہر شناسائی خویش | خاکِ قدمِ شاہ نجف در کار است

این ہستی من برون ز آب و خاک است | وز آتش و آب و انجم و افلاک است
چون درک کند زاہد بیچارہ مرا | کین ہیئت من کُنہ وجود پاک است

من عاشقم و رمیدہ از دشمن و دوست | از خویش گذشتہ نی بد و نی نیکو ست
زان مغز زمین و آسمانہا شدہ ام | کز روز ازل دریدہ ام چندین پوست

ای زندہ تمام عالم از فیض دمت | خواہان تو نیست جز وجود و عدمت
از من اثری نماند ای دوست کہ شد | سر تا قدمم فدای سر تا قدمت

ما عاشقِ ذاتیم صفاتی دگر است | بیرون ز جہاتیم و جہاتی دگر است
ما واجبی ایم ذکر واجب گوئیم | افسانہ نویس ممکناتی دگر است

از دیدن روئی تو رسیدم در خود | یعنی کہ جمالت ہمہ دیدم در خود

صدشکر که از شوق تماشای رخت　　چون برق طپیده آرمیدم در خود

هرکس در خود بهار و باغی دارد　　در کلبهٔ تاریک چراغی دارد
تو غرّه مشو که ماهیِ دریائی　　غوکِ لب جوی هم دماغی دارد

زاهد که عبادتِ ریائی دارد　　در مجمع خلق خود نمائی دارد
هرچند که الله بگوید هر دم　　والله که الله هوائی دارد

آن فرقه که خویش را ولی می دانند　　بیچاره عوام را بخود می خوانند
الله و رسول بر زبان می رانند　　چون در نگری خلیفهٔ شیطانند

هرکس خفاش آفتابش باشد　　کی محو جمال بی نقابش باشد
زاهد طلبِ مقام تنزیه کند　　غافل که همان عین حجابش باشد

سرتا بقدم چو دیده می باید شد　　یعنی که بخود رسیده می باید شد
چون شیشهٔ پر شراب با صد مستی　　بر طاق بلند چیده می باید شد

وارستهٔ دردها دوا را چه کند　　بگذشته ز خویش مدعا را چه کند
سلطانِ جهان بال هما را چه کند　　هرکس که بخود رسد خدا را چه کند

آنجا که توئی نه راه باشد نه دلیل　　نی انجم و مهر و ماه گنجد نه خلیل
در عرصهٔ عشق پای زاهد لنگ است　　آری نرسد بجای احمد جبریل

در دهر که غول و رهبرِ خویش منم　　یعنی که مقر و منکرِ خویش منم
هرچیز فتاده است زیرِ نگهم　　یک نیزه بلند از سرِ خویش منم

بسیار کتب سند ز اُستا کردیم　　بیهوده تمام عمر غوغا کردیم
شُد مشکلِ ما تمام حل آخرکار　　چون دفترِ وقت خویش را وا کردیم

بر مشت غبار خویش آبی زده ایم　　یعنی که به بزم جان شرابی زده ایم
خفاش میا که بر درِ خانهٔ خود　　هر جا گل میخ آفتابی زده ایم

وقت است که دل ز دہر برکنده کنیم | چون لاله و گل برین چمن خنده کنیم
در خلوتِ خویش قحبۂ دُنیا را | عریان همه تن شویم و شرمنده کنیم

بر دست بگیر ہیچو من پیمانه | تا وا رہی از یگانه و بیگانه
آن گل که دمیده بود بر بام سرا | عمریست که چیده‌ش بصحن خانه

عشق است که گاه مہر باشد گه ماه | ہان تا نشوی چو کور چشمان گمراه
ہر چیز که تو طالب آن می باشی | در صورتِ مطلوب تو آید الله

بشنو ای دل حقیقت پنہانی | ایمان موقوف شد بر انسان دانی
ہر چند بصد سجده تو حق را خوانی | تا سجده به آدم نکنی شیطانی

ای آنکه تراست نسبت پنہانی | بیچون و چگون بحضرت سبحانی
از جسم چه می روی بجان دو سوئیش | کس سایۂ بز نمی کند قربانی

(۱۲۰) احمدی - سید احمد بلگرامی

بن سید عبد الله برادر اعیانی سید غلام مصطفےٰ قدّس اللہُ اَسرارَہُما
سیدی بود پاک نژاد - دست به دامن صلاح و تقوی زده - چاشنی گیر لذّت فقر و فنا
لنگر بحر وقار و تمکین - مرید عم مکرم خود سید العارفین قدس سرہٗ -
کتب تصوف اکثر مطالعه می کرد - و مثل برادر خود میل به رباعی بیشتر داشت - عدد
رباعیانش زیاده از چہار صد باشد -
سید تیر خوب می انداخت و در شجاعت و نبرد آزمائی لواء یکتائی می افراخت -
چون ہنگامۂ احمد خان ابدالی در سنه احدی وستین و مائته والف (۱۱۶۱)
از طرف قندھار بلند شد - و لاہور را غارت کرد - و محمد شاه سلطان دہلی فرزند
خود احمد شاه را با وزیر الممالک نواب قمر الدین خان - و نواب صفدر جنگ

ابوالمنصور خان ودیگر امراء عظام۔ برای مقابلہ از شاہ جہان آباد رخصت فرمود۔ میر سید احمد درین یساق ہمراہ نواب صفدر جنگ بود۔ و در اثناء سفر بہ بیماری درد جگر مبتلا گردید۔ ناگزیر در سہرند توقف کرد۔ وچون شاہزادہ از سہرند گذشتہ کنار دریای ستلج بر معبر ماچھی وارہ رسید۔ ابدالی با سی ہزار سوار از راہ لودیانہ بالا بالا داخل سہرند شد۔ و سیزدہم شہر ربیع الاول سنہ احدی وستین و مأتہ و الف (۱۱۶۱) آن شہر را تاراج نمود۔ و ہر کہ دست بہ شمشیر برد کشتہ شد۔ سید احمد جائیکہ اقامت داشت و بحراست ناموس بعضی سادات وشیوخ می پرداخت زخم تفنگ بر شکم خورد۔ قضا و قدر از درد جگر نجات دادہ بزخم جانستانی معاوضہ کرد۔ و روز پنجشنبہ چہاردہم ماہ مذکور مرغ روح او از قفس جسم پرواز داد۔ روز جمعہ در ہمان حویلی مدفون گردید۔

وچون شاہزادہ را خبر وصول ابدالی بہ سہرند رسید عنان توجہ جانب سہرند تافت۔ فوج شرقی غربی شد و فوج غربی شرقی۔ از پانزدہم شہر ربیع الاول تا بیست وہشتم مہ آتش حرب اشتعال داشت۔

بیست و دوم این ماہ روز جمعہ وزیر الممالک نواب قمرالدین خان زیر خیمہ نماز چاشت خواندہ در وظیفہ بود کہ گولہ توپ از جانب مقابل رسیدہ کار تمام کرد۔ و راجہ ایسر سنگھ پسر جی سنگھ سوائی و دیگر راجہا قریب دوازدہ ہزار سوار از کشتہ شدن وزیر بی استقلال شدہ راہ گریز بملک خود پیش گرفتند۔ لشکر فیروزی با آنکہ این دو زخمہ عظیم راہ یافت پای استقلال افشردہ افاغنہ را شکست فاحش داد۔ و بمفہوم آیہ کریمہ الٓمٓ غُلِبَتِ الرُّومُ فِیْٓ اَدْنَی الْاَرْضِ وَھُمْ مِّنْۢ بَعْدِ غَلَبِھِمْ سَیَغْلِبُوْنَ فِیْ بِضْعِ سِنِیْنَ۔ بعد شکست نادرشاہی این فتح عظیم نصیب پادشاہ ہند شد۔ تاریخ گوئی "فتح خدا ساز" تاریخ یافت۔
۱۱۶۱ھ

وبعد یک ماه از فتح۔ محمد شاہ سلطان دہلی بیست وہفتم شہر ربیع الآخر شب جمعہ سنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) برحمت حق پیوست وپایئن مزار سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہ درون حریم مبارک مدفون گردید۔

راقم الحروف در رحلت پادشاہ ووزیر ونواب آصف جاہ کہ درہمین سال فوت کرد تاریخ تعمیہ می گوید ؎

گفت تاریخ چون کشیدم آہ   موت شاہ ووزیر وآصف جاہ

القصہ ہرگاہ فتنۂ جنگ فرونشست بعد یک ماہ از دفن جسد سید احمد را از خاک برآوردند۔ بقدرت ایزد سبحانہ سالم برآمد۔ وبیرون لاہوری دروازہ شہر پناہ سہرند بفاصلہ دوتیر پرتاب از دروازہ جانب جنوب از شاہراہ در مقابر شیخ محمد نامدار خانی بخاک سپردند۔

این چند رباعی نتائج طبع اوست ؎

با قدر تو رفعت ہمہ پست آمد   ہشیار زہیبت تو ہرمست آمد
بیخود افتادہ ام بگیری دستم   ای آنکہ ید تو فوق ہردست آمد

این بندۂ بی ادب کہ ناہموار است   دانم کہ متاع کاسد بازار است
یا از دوجہان بساز اورا آزاد   یا پیش نظر دار اگر درکار است

گرخار بہ گلزار تو باشد باشد   ور قلب بہ بازار تو باشد باشد
ہرچند سیاہ رو نباید این جا   گر نیل بہ رخسار تو باشد باشد

آنکس کہ گنہ نکرد پیدا نبود   او خود خلف آدم و حوا نبود
حق است اگر خطا ز انسان نشود   عبد است اگر عفو خدا را نبود

نامند بلاہا خلائق مارا   چون فیل کہ ہست در گروہ اعمی

ما را نه مقید و نه مطلق خوانند — امّا پیداست این صفتها از ما

امکان که تمام راز در جیب ویست — مقصود ز یُؤمِنُونَ بِالْغَیْبِ ویست
از غیب مراد این شهادت باشد — ایمان آرش که سرِّ لاریب ویست

گر من عوضِ بخششِ خاصت یا رب — در حضرتِ تو شکر کنم نیست ادب
با تو نه برابری مرا می شاید — شکر کرم خویش تو از خویش طلب

در عقل بسی حال بتر می باشد — گه خوف و گهی رجا بسر می باشد
خوش آنکه درین دیر خرابات اورا — از خویش و نه از خدا خبر می باشد

در گفت و شنید اوست مشهور منم — دیده شده اوست لیک منظور منم
با این همه خیر و شر بمن منسوب است — می نوشد دیگری و مخمور منم

دل شاد توئی اگر دلی شاد کنی — با خویش کنی بهر که بیداد کنی
هر سود و زیان که از تو باشد بر تست — در یاد خودی اگر خدا یاد کنی

ای دل بسرت قسم که جانانه توئی — سرمایهٔ هر عاقل و دیوانه توئی
با تست خدا و مصطفیٰ و هر چیز — امروز امیر بزم این خانه توئی

مقبول اگر کنی مرا ور مردود — نازم که مرا حضرتِ تو یاد نمود
معشوق به قهر گر بعاشق نگریست — روزی کند از لطف هم او را خوشنود

ای نامِ تو احمدست و روحِ تو احد — یعنی که توئی باعثِ هر جان و جسد
از اسم مبارکت چو موسوم شدم — محتاجِ دگر مکن چه از نیک و چه بد

ای احمد مصطفیٰ شفیع دو جهان — بسپرد بدستِ تو مرا خالقِ جان
الحال بدستِ تست کار و بارم — مختار توئی هر چه بخواهی کن آن

از عین علی ذات خدا شد خوشنود — آدم ز تراب او در آمد بوجود
چون دید رسول اصل آدم اورا — ناچار ابو تراب کنیت فرمود

در حبّ علی زجان و دل بر یابی | وز هر دو جهان رتبهٔ برتر یابی
حق رمز عین ولی چنین می فرماید | کز لفظ علی ذات مرا در یابی

(۱۳۱) فرد۔ سید اسد اللہ بلگرامی

برادر زادهٔ حقیقی سید غلام مصطفیٰ و دختر زادهٔ حقیقی سید العارفین میر سید لطف اللہ و مرید آن خدا آگاه است قدّس اللہ اسرارھم

ولادت او دہم شہر ذی الحجہ سنہ اربعہ عشرو مأتہ والف (۱۱۱۴) رو نمود۔ بہ صفائی ذہن سلیم و ذکای طبع مستقیم ممتاز بود۔ و بدقائق سخن خوب می رسید و نثر خوب می نوشت۔ و چاشنی تصوف بلند داشت و از ہمنشینان راقم الحروف است۔

حیف کہ در علین شباب آن قدر امراض مزمنہ عارض او گشت کہ حیات چند روزہ را در نہایت بی حلاوتی گذرانید۔ و شب شنبہ بیست و دویم جمادی الاولیٰ سنہ تسع و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۹) رخت بدار الامان آخرت کشید محرر اوراق آیۂ کریمہ اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفِیْ نَعِیْمٍ عَلَی الْاَرَائِكِ (۱۱۴۹) تاریخ یافت قبرش جانب غربی محلہ میدان پورہ برکنار مقابر اسلافش واقع شدہ۔

این چند بیت از مسودات او بدست آمد

شب کہ آن ماہ جہان افروز رخصت خواہ شد | آہ من تعظیم کرد و اشک من ہمراہ شد
نگاہ شوخ چشمم ہر طرف بی باک می افتم | نریزد آبروی من اگر بر خاک می افتم
سر شک طفل طبعم شوخ چشمی در بغل دارم | نہ پیچم سر اگر بر روی آتشناک می افتم
بہ پایش بوسہ زد رنگ حنا سرخی دو بالا شد | دلم خون شد ز حسرت این عجب ہنگامہ برپا شد
نہ ہر کہ تاج نہ تارک زند سری داند | نہ ہر کہ خرقہ بپوشد قلندری داند

دلاوران صفِ عشق کشتۂ خویش اند	نہ ہر کہ تیغ بہ بندد سپہگری داند
کسیکہ دولتِ اقلیم نیستی دریافت	شکست آئینۂ دل سکندری داند
چو سرو ہر کہ بآزادگی قدم افشرد	بزیر بار تعلق شدن خری داند
جہاد نفس بود کار شیر مردان فرد	نہ ہر کہ صف شکند او بہادری داند
بود بعالم تجرید ما لباس دگر	بریدن از دو جہان است قطع جامۂ ما
عروس مقصدم مشاطگی را از خدا خواہد	دگر نہ این حیا پرور دکس محرم نمی داند

(۱۳۲) سید عظیم الدین بن سید نجابت بلگرامی

ایضاً برادر زادۂ حقیقی سید غلام مصطفے است قدس سرہٗ۔

تولد او شب چہار شنبہ ہشتم ذی القعدہ سنہ ثلث عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۳) واقع شد۔

سیدی بود صاحب خلق عظیم و میزان طبع مستقیم۔ از آغاز سن وقوف بہ تتبع شعر پرداخت و قماش نظم و نثر را خوب می شناخت۔ و بنا بر مناسبتی نظری گاہی خود ہم سخن موزون می نمود۔ و درِ فکر بر روی خود می کشود

بسعادت ارادت سید العارفین کامیابی داشت۔ و در کوچۂ تصوف رایت بلندی می افراشت۔ معہذا در وصف شجاعت سرخیل دلیران بود و در بیشۂ پُردلی نی در ناخن شکنِ شیران۔

اواخر عمر نوکری نواب صفدر جنگ وزیر الممالک اختیار کرد۔ و در جنگی کہ نواب وزیر را با افاغنہ بیست و دوم شوال سنہ ثلث و ستین و مأتہ و الف (۱۱۶۳) مابین پٹیالی و سہاور صورت گرفت میر عظیم الدین و میر غلام نبی کہ ذکرش نگارش یافت۔ در عرصۂ کارزار تلف گردیدند۔ و جز داغ حسرت لہ اثری ازین

لہ مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۶۷ مطبوعہ کلکتہ۔

زمین گل نکرد - راقم الحروف گوید ے

میر عظیم الدّین دانا گہر | زادهٔ طبعش همه دُر یتیم
شیر دلِ عرصهٔ مردانگی | در صفِ هیجا قدمش مستقیم
بر سر میدان سر جان گذشت | در چمنِ خلد برین شد مقیم
فوز عظیم است ازین خاکدان | رخت کشیدن بریاضِ نعیم
خامه ازین راه گذارش نمود | سالِ وفاتش "همه فوزِ عظیم" ۱۱۶۵

وقتی که این بیت قاسم کاهی پیش او خوانده شد ے

چون زعکس عارضش آئینه برگِ گل شود | گرد ران آئینه طوطی بنگرد بلبل شود

بسیار خوش کرد - در همان ایام حسب الطلب والد خود سیّد نجابت به گجرات احمد آباد رفت و بعد انقضاء مدّت پنج سال از احمد آباد بوطن اصلی معاودت نمود شبی به فقیر گفت آن بیت چه بود - فوراً بیت مذکور خواندم - تعجّب کرد که بمجرد سوال حرف پنج ساله بطور بیاد آمد - گفتم این قدر در خاطر بود که وقت خواندن این بیت شما را پسند افتاد -

این دو سه شعر نمونهٔ فکر اوست ے

داغ بر دل دارم و چون لاله سیرابم هنوز | آتشم اما چو صهبا عالم آبم هنوز
عالمی پروانه شد آن شمع قامت را ببین | در دلِ شب جلوهٔ صبح قیامت را ببین
خواب و بیداری چشم تو عجب معجونی است | بهم آمیخته از مستی و هشیاریها
شادم بقتلِ خویش که از کوثر لبت | یک جرعه خون بهای شهیدان نوشته اند

(۱۳۳) محب - سید غلام نبی بلگرامی

فرزند صغیر سیّد غلام مصطفےٰ مذکور قدس سره - جوانی بود صاحب السیف والقلم

در صف بزم و رزم پیش قدم - تیغ زبانش جوہردار حسن بیان - مدستانقش بسمای صفحہ میدان - بارہا در معارک صفہا شکست و بزنجیر جوہر فولاد پای تہمتنان بربست در ریعان تمیز میل سخن بہم رسانید - و دواوین سخن سنجان نو کہن را سیر کردہ با خوشگویان عصر مثل شیخ عبد الرضا متین صفاہانی و آقا عبد العلی تحسین ملاقات نمود -

و در عالم نوکر پیشگی بصوبہ بنگالہ رفت و از آنجا برگشتہ در سلک نوکران نواب صفدر جنگ در آمد - و چون نواب وزیر کرت ثالث لشکر بر سر افاغنہ کشید و افاغنہ در دامن کوہ مداریہ کہ شعبہ ایست از کوہ سوالک پناہ گرفتہ سنگر پیکار شدند، بعد محاربات صلح انعقاد یافت - در ایام جنگ بیست و نہم صفر سنہ خمس و ستین و مائتہ و الف (۱۱۶۵ھ) میر غلام نبی بزخم تفنگ نقد زندگانی درباخت - حیف کہ این چنین جوان قابل و فرد کامل در عین شباب از دست روزگار رفتہ شد - و ماندگان را داغی کہ علاج پذیر نیست بردل نشاند - محمد سعید گوید

در فن سخن بلند تقریر محب | در معرکہ آبروی شمشیر محب
تاریخ وفات او ز دل پرسیدم | فرمود بہشت منزل میر محب

شجاعت ارث خاندان اوست - و اکثر مردم ازین دودمان ساغر موت احمر چشیدہ اند و گلگونہ شہادت بر رو مالیدہ - از آنہا جمعی از بزرگان موصوف بودند درین انجمن جلوہ نمودند -

چند بیت از محب برمحبان سخن ملتمس می شود

دل از مژگان و خال پشت چشم او حذر دارد | کہ ترک چشم او مستانہ شمشیر و سپر دارد
بہ بزم می پرستی عشرت رندانہ شب کردم | نشان پی نشئہ از چہرہ بت انتخاب کردم
ز فیض نیست بیرون سیر بینوائی ما | بہ فرق خار نہد گل برہنہ پائی ما

بسکه از دیوانگی باشد بسامان کار ما | سنگ طفلان گل زند در گوشهٔ دستارها

ز سبزهٔ بر رخِ او کرد گل بهارِ دگر | به پای دل ز سرِ نو خلید خارِ دگر

دلم بذکر تو شاد و سرم بفکرِ تو خوش | دل و دماغ ندارم بکار و بار دگر

ندم برون نگذارم ز آستانهٔ خویش | شدم چو جوهرِ آئینه نقش خانهٔ خویش

ز من نگار بایماء پیام گفت و نگفت | بسینه دست نهاد و سلام گفت و نگفت

مقام صید دلِ خود ز یار پرسیدم | نمود کاکل پر حلقهٔ دام گفت و نگفت

سپرد تیغ نگه را بدست مردم چشم | به عاشقان جهان قتل عام گفت و نگفت

خط صبیح برآورد خواجهٔ حسنش | مرا ز بنده نوازی غلام گفت و نگفت

ببین که ساقیِ کوثر محب صادق را | اشاره کرد سوی حوض جام گفت و نگفت

امشب ای شمع درین بزم نیاز آمدهٔ | آفرین باد که پروانه نواز آمدهٔ

غیر محرابِ دو ابروی بتان سجده مکن | عشقبازانه اگر بهر نماز آمدهٔ

جرسِ شوق درین دشت بجنبان از دل | گر تو با قافلهٔ عجز و نیاز آمدهٔ

قصهٔ شوق مکن در شب هجران کوتاه | اگر ای شانه ازان زلف دراز آمدهٔ

هیچ جز وصف علی نیست بشعرِ تو محب | آفرین باد که خوش مدح طراز آمدهٔ

(۱۳۴) قابل ـ سید عبد اللہ بلگرامی

از بعض طبقات سادات بلگرام ساکن محلّه میدان پوره ـ پیشتر در طبقهٔ فضلا ممتاز است و حالا در گروه شعرا بی انباز ـ

تخلص او اسمی با مسمی بود ـ و در فضل و کمال و تحریر هفت قلم و فنون سپاهگری و ورزش اسلحه و اکثر صناعات اهل حرفت وقوف عالی داشت ـ و در صفت کبری مشارٌ الیه انامل می زیست ـ

ہموارہ روزگار قرین اعتبار گذرانید وبیشتر برفاقت نواب مبارز الملک سربلند خان تونی بسر برد۔ وبخدمت عدالت عسکری پرداخت۔

وچون کرت اولی سربلند خان در سنہ اربع وعشرین ومائۃ والف (۱۱۲۴) ناظم صوبۂ گجرات احمد آباد شد۔ سید عبد اللہ را منصب صدارت احمد آباد تفویض نمود۔ سید با ارباب وظائف سلوک پسندیدہ کرد۔ وغربا وضعفا را باحسان نواخت آخر الامر در دار الخلافہ شاہجہان آباد بیماری استسقا عارض شد۔ بہمان حالت بہ بلگرام آمد۔ وبعد چندی موافق سنہ اثنتین وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۲) جان بجہان آفرین سپرد۔ وسمت غربی باغ محمود در مقابر قبیلۂ خود مدفون گردید بعد انتقال آن مرحوم کتابخانہ او شیرازہ جمعیت گسیخت۔ واشعارش بتاراج حوادث رفت۔ ہمین یک بیت بدست آمد ؎

گر بسرمہ اثر کرد ضعف طالع من کہ بی عصا نتواند بچشم یار رسید

(۱۳۵) واحد میر عبد الواحد ترمذی بلگرامی

ترجمۂ اب والانسب او بنظر پروردہ لطف الٰہی سید محمد اشرف درگاہی در سلک فضلا از دفتر اول انتظام یافت۔

میر عبد الواحد صاحب طبع لطیف وذہن شریف بود۔ وسراپا بہ حلیۂ مکارم اخلاق وجلائل اوصاف آراستگی داشت۔ اختر نجابت از جبین مبینش می درخشید وعطر خلق محمدی از گل عنصرش می ترادید۔

شعر بزبان فارسی وہندی می گفت۔ وجواہر زواہر بمثقب اندیشہ می سفت سخن شیرینش بہ گلوسوزی نبات است۔ وشعر آبدارش بہ گوارائی آب حیات از یاران میر عظمت اللہ بیخبر بود۔ ونسبت بہ فقیر شفقت فراوان می فرمود۔

آنیا میکه والد ماجد او سید محمد اشرف بحکومت موضع راهون از اعمال دار السلطنه لاهور می پرداخت او را با کفار آن نواحی جنگ رو نمود - میر عبد الواحد در معرکه جرعهٔ شهادت چشید - و همانجا این آفتاب دل افروز خاکپوش گردید - و این واقعه دوم محرم روز جمعه بعد نماز عصر سنه اربع وثلاثین ومائته والف (۱۱۳۴) واقع شد - عمر شریفش از پنجاه متجاوز بود -

نگارندهٔ سطور در تاریخ شهادت آن مغفور قطعهٔ نظم کرده و یک عدد زیاده را بحسن تعمیه بر آورده ؎

میر عبد الواحدِ شیرین سخن ... از زبانش آب حیوان می چکید
سیدِ والا گهر صاحب هنر ... تا ثریا نظم و نثر او رسید
والدِ او حاکم راهون شده ... در رکابش رخت آن جانب کشید
خطهٔ پنجاب را از مقدمش ... آبروی تازهٔ آمد پدید
با زمینداران کافر رزم کرد ... از شهادت جرعهٔ صافی چشید
در سخن واحد تخلص می نمود ... لفظ ذوقی هم تخلص برگزید
چون که واحد رفت سال رحلتش ... کلک خونین زد رقم "ذوقی شهید"

۱۱ ۳۰۵ ۱
۱۱۳۴

صیاد فکرش وحشیان معانی فراوان صید کرده اما از عوارض روزگار مقید رشتهٔ شیرازه نساخته لهذا اکثری از آن به پرواز آمد - برخی از اشعار که در بیاضها مثبت بود درین سواد سفیدی می کند ؎

امروز بر جبینِ تو چین دیده ایم ما ... صد رنگ ناز را به کمین دیده ایم ما
گر بود ره یک قدم بی رهنما دور است دور ... بی اجل نتوان رسیدن گرچه منزل زیر پاست
سوختم در آرزوی بیش کاش ای صورتگران ... گردهٔ تصویر او سازید از خاکسترم

آگه ز دل شکستن بلبل نهٔ هنوز ‌ ‌ ‌ طرفِ کلاه خود مگر ای گل ندیدهٔ

عمریست در رخِ تو تماشای خود یم ‌ ‌ ‌ آئینه است بسکه ترا از صفا جبین

نباشد از گل از دل محبت نامه ام خالی ‌ ‌ ‌ چو بگشائی سرِ مکتوب من طوفان شود پیدا

آتشی پیچیده ام در نامهٔ پُر سوزِ خویش ‌ ‌ ‌ گر سمندر نیستی مگشای مکتوبِ مرا

نیستم محتاج خضر از فیض سوزِ خویشتن ‌ ‌ ‌ اخگرم خاکسترِ خویشم به از آب بقاست

رباعی

تا کی به هوا و حرص مائل باشی ‌ ‌ ‌ زان ره که بیهده نی است غافل باشی

اکنون که گذشته را تلافی خواهی ‌ ‌ ‌ از خنجرِ انفعال بسمل باشی

و او را نسخهٔ ایست مسمی به "شکرستان خیال" مشتمل بر نظم و نثر در وصف حلویات غزل و رباعی و قطعه و مثنوی و مخمس و ترجیع بند بدستور دیوان مرتب دارد و درخاتمه نکات شیرین آورده - و درین نسخه بمناسبت شیرینی ذوقی تخلص می کند - و اشعار هندی هم درین رساله می آرد - برخی ازان در فصل ثانی می آید انشاء الله تعالیٰ - در خطبه این نسخه گوید :-

"مخفی نماند که از تصنیف و تالیف این رساله و اظهار میل و رغبت با شیرینی سببی دو واسطهٔ

"منظور ارباب قیاس خواهد بود اما قسم ست

"بموزونی قامت نیشکر ‌ ‌ ‌ که اصل همه آمد آن سفتخر

"بعشقِ زلیبی خاطر پسند ‌ ‌ ‌ که انداخت در گردنِ جان کمند

"بحلوای تران فرح بخش جان ‌ ‌ ‌ بمفراضی آن غم تراش جهان

"به پُر مغزیِ پستهٔ خنده رو ‌ ‌ ‌ که چون سبزهٔ هند است زیبنده رو

"بآن نرمیِ مجلهٔ بلگرام ‌ ‌ ‌ که شبنم نزاکت ازو کرده وام

"ندارم سرِ بنگ باور کنید ‌ ‌ ‌ که دارم ازو ننگ باور کنید

"به تریاک هم نیستم آشنا — هم از تهمت کو کنارم رها

"کنون به که تمهید کمتر کنم — غزل خوانی مدعا سر کنم

آنانکه پرده از رخ لوزینه وا کنند — آیا بود تواضع صحنی بما کنند

نان از تنور بهر مربا جدا شده است — لازم بود که حق غریبی ادا کنند

درکار جبر حاجت هیچ استخاره نیست — اهمال در تناول فرنی چرا کنند

انجیر را ز شاخ درخت ار جدا کنید — پنهان ز چشم بد به لبش آشنا کنید

یکبار پوست را ز تنش برکشیده اید — بار دگر به کیله ندانم چها کنید

هنگام آن شده که اسیران انبه را — برکام دل ز محنت زندان رها کنید

آورده ام برای شما شربت انار — نوشش کنید و مخلص خود را دعا کنید

گر خاطر شما ز اناناس خوش نشد — چون ذوقی از شریفه و ترنج غذا کنید

شیرین نشدی ذائقه شکر نشدی گر — چشمم نشدی سیر مزعفر نشدی گر

فائق نشدی خشکه بدین سان به حلاوت — یاری ده او روغن و شکر نشدی گر

چندان به ادب دوست نمی داشتمش من — با شیر و شکر حب پیمبر نشدی گر

حلوا نفزودی به دماغ این همه قوت — ذوقی همه اجزاش برابر نشدی گر

نقل بگیر بر زبان یک دو سه چار و پنج و شش — ریزه قند در دهان یک دو سه چار و پنج و شش

در قدح بلور کن شربت قند با گلاب — چمچه بزن در آن میان یک دو سه چار و پنج و شش

پیده دلفریب را گرچه ثقیل گفته اند — لیک ندارد زیان یک دو سه چار و پنج و شش

شاهد انبه ام بکف گر فتد از کمال شوق — بوسه دهم بروی آن یک دو سه چار و پنج و شش

صحن پر از مزعفر و کاسه پر از برنج و شیر — خوب نمایدم به خوان یک دو سه چار و پنج و شش

مصرع نغز اطعمه ده چه خوش است ذوقیا — خربزه های خوش بنان یک دو سه چار و پنج و شش

نه تنها دل ز ذوق برفیم بیتاب می گردد — که از یاد زلابی محو پیچ و تاب می گردد

ببین بسوی چپاتی بدیدۂ انصاف — کہ بی وصالِ شکر حالتِ نزاران چیست
غرض ز موسمِ برسات اولہ و بوندی است — دگرنہ این ہمہ تمہید برق و باران چیست

چرا نہ نیشکر از خرمی بخود بالد — کہ آل او ہمہ مقبول آمد و منظور
در تمنای ملاقات شکرای ذوقی — آب گردید دلِ نیر بالفت سوگند

(۱۳۶) ایما - بندگی سید محمد حسن بلگرامی

برادر صغیر میر عبد الواحد ذوقی بلگرامی - گل سر سبد چمن استعداد بود - و نہال سر بلند قابلیت خداداد - مصوّر ازل حسن صورت را با حسن سیرت آمیختہ - و رنگ حیرت در دیدۂ تماشائیان ریختہ -

در صغر سن مصحف مجید را از بر کرد - و در پانزدہ سالگی فنون عربی و فارسی و ہندی را فراہم آورد - شعلۂ آوازش دل سنگ می گداخت - و حسن قرائتش ایمان سامعہ را تازہ می ساخت -

از انجا کہ کسب ہوای زندگانی و تحصیل اسباب کامرانی مقتضای عہد شباب است در عنفوان عمر از وطن مالوف بر آمدہ شاہزادہ عظیم الشان بن شاہ عالم را ملازمت نمود و بہ منصبی سرافرازی یافت (پدرش) سید محمد اشرف درگاہی دران وقت نوکر شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود

چون خلد مکان رایت عزم بملک جاودانی افراخت - و شاہ عالم از کابل و محمد اعظم شاہ از دکن بداعیۂ محاربہ شتافتند - و در میدان دھولپور بر مسافت دوازدہ کروہ از اکبر آباد تلاقی فئتین رو نمود - و محمد اعظم شاہ در معرکہ نقد زندگانی در باخت و نسیم ظفر بر پرچم الویۂ شاہ عالم وزید - بعد فراغ جنگ سید محمد حسن کہ جوان نازنین بود و سلاح در بر داشت - تاب حرارت ہوا نیاورد - بہ خیمۂ خود

آمد- و با حاضران گفت سلاح از من بگیرید که تاب و طاقتم نماند- همین که دراز کشید- چراغ حیاتش خاموش شد- و مردم خاک حسرت بر سر انداختند و بعد تجهیز و تکفین بر دروازه دهول پور دفن ساختند-

چون راه آمد شد وا شد سید درگاهی بملاقات پدر شتافت- او خود زیر خاک رفته بود- بیطاقتیها کرد فائده نداشت-

جنگ سلطانی بیستم شهر ربیع الاول واقع شد- سید محمد حسن بیست و یکم ماه مذکور سنه تسع عشر و مائة و الف (۱۱۱۹) برحمت حق پیوست- آیه کریمه "اِنَّمَا اَشْکُو بَثِّی وَ حُزْنِیْ اِلَی اللّٰهِ" (۱۱۱۹) تاریخ رحلت اوست که علامهٔ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی یافته و دیگر تاریخ رحلت یعقوبی سید محمد اشرف درگاهی تحریر نموده

این چند بیت تذکرهٔ ایماست ؎

جمالش بسکه در بزم تخیل جلوه پیرا شد — سویدای دلم چون مردمک محو تماشا شد

مرکز گردشِ ما نیست بغیر از دلِ ما — محملِ ما دلِ ما هم دلِ ما منزلِ ما

وصفِ تو اگر بر لبِ دریا گذر آرد — از گوش صدف پنبهٔ گوهر بدر آمد

مگر در یادِ ماهِ من ز بلبل ناله می خیزد — که در شاخ گلها در چمن چون هاله می خیزد

انتخاب از ناز خوبان نیست جز حسن کلام — وای بر بلبل که از گلها یکی حرفی نشنیده است

گشادِ کارم از جمعیتِ خاطر نمی آید — نشد چون غنچه بی چاکِ گریبان فتح بابِ من

رسید قاصد و واشد گره ز غنچهٔ دل — هوای بال کبوتر [illegible]

ز تمکینِ تو ای ظالم فغانم جوششی دارد — سکوتِ گل زند ناخن دلِ مسکین بلبل را

نیاز و ناز را یکدگر خوش جلوه می بخشد — درازیهای دست از من از و دامن کشیدنها

(۱۳۷) آگاه- سید علی رضا سلمه اللّٰه تعالیٰ

خلف الصدق میر عبد الواحد ذوقی مذکور- همعمر و یار دلپذیر این فقیر است

بحکم ارث گلدستهٔ اخلاق حمیده و نسخهٔ جامع اوصاف پسندیده۔
کتب مختصرات درسی تحصیل نموده و در فارسی استعداد شایسته بهم رسانده۔ بدقائق
شعر خوب می رسد۔ و گاهی خود هم فکری کند۔ این رباعی زادهٔ فکر اوست

هرچند که از ضمیر پاکست روشن ‌ ‌ بی راهبری گام درین راه مزن
پیداست که شمع پیش پای [illegible] ‌ ‌ بی شمع دگر نمی تواند دیدن

(۱۳۸) عارف محمد عارف بلگرامی

از اولاد مخدوم محمد رکن الدین بلگرامی است قدس سره که ذکر شریفش در دفتر اولیاء الله گذارش یافت۔

تولد محمد **عارف** روز جمعه نهم ذی القعده سنه اثنین و عشرین و مائة و الف (۱۱۲۲) و ست داد۔ جوانی است نجیب و رعنا که بعشق لهی است نو رسیده۔ اول شخصی از دودمان مخدوم رکن الدین که چراغ سخن افروخت۔ طرز موزونی از زبیده نیاض آموخت۔ اوست

از عنفوان شعور به گلگشت کوچهٔ سخن خرامیده و در فن فارسی و هندی کمالی بهم رسانیده سیما شعر هندی که این فن را خوب ورزیده و غزالان تازه در دام کشیده۔ برخی از سخنوران هند در فصل ثانی نقاب از رخ می کشایند۔
با فقیر محبت تمام دارد۔ و همیشه به نامه و پیام مرهم تسکین بر دل ریش می گذارد۔
این چند بیت ثمرات فکر اوست

گرمی محفل من از رخ صهبا باشد ‌ ‌ رشتهٔ شمع من از پنبهٔ مینا باشد
قطع این راه توان کرد بیک قطع نظر ‌ ‌ خار پایت مژهٔ دیدهٔ بینا باشد
بسکه نیرنگی حسنت بنظر جلوه نمود ‌ ‌ مژهٔ من پر طاؤس تماشا باشد

نیست معلومم کہ چشم زخم من چون می پرد شاید ازمژگان او آمد پیامم بوسۂ
مشو برای کبابے بآتشی محتاج چو سنگ از جگرِ خویشتن شرار طلب
چون صریرِ خامہ نبود نالہ ام را آفتی سرمہ می سازد بلند آواز فریادِ مرا

رباعی

ختم آمدہ منشور ولایت بر تو انجام صحیفۂ ہدایت بر تو
تعقیب خلافتِ تو برجا باشد چون ہست مدار ہر نہایت بر تو
ای دل کردی چہ کار یادِ تو بخیر رفتی بتلاش یار یادِ تو بخیر
در حسرتِ دیدار کسی خاک شدی ای بسملِ انتظار یادِ تو بخیر
صوفی گوید کہ ما خدائیم ہمہ زاہد گوید کہ با خدائیم ہمہ
این ہر دو بکار خویش ضدی دارند مائیم خدا و با خدائیم ہمہ

(۱۳۹) صانع۔ نظام الدین احمد بلگرامی

ہمین نام تاریخ تولد اوست۔ مطابق سنہ تسع وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۹)
جوانی است از عشیرۂ قضاۃ عثمانی مہذب و مؤدب۔ در حداثت سن کلام اللہ را
یاد گرفت۔ و در خدمت میر **نوازش علی** سلمہ اللہ تعالیٰ تربیت یافت۔
مشق سخن از خدمت میر می کند۔ وطبع سلیم و ذہن مستقیم دارد۔ و از قبیلۂ قضاۃ
عثمانی اول کسیکہ شعر درست انشا کرد۔ و لآلی دلپسند بہ غواصی فکر بر آورد اوست۔ ایزد
سبحانہ عمرش بیفزاید۔ و پایۂ سخنش را ترقیہا کرامت نماید۔
این چند شعر نتائج طبع اوست ؎

نقش روی یار را مانی بہ پرکاری کشید چون نظر بر چشم او افگند بیماری کشید
توان زائل نمود از بخت عاشق تیرہ رنگی را کند گر صنعتِ مشاطہ زیبا روی زنگی را

بحرفی کشتگان را زنده سازد کافر حشمت | مگر دادند اعجاز مسیحا این فرنگی را
داغ احسان برنتابد همت والای ما | از حنا رنگی نگیرد دست استغنای ما
هرگز از دور فلک عشرت نصیب ما نشد | سر کشد از شور بختی بادہ در مینای ما
در جہان امروز از بس قدر اہل زر بود | می زند پہلو بہ ہیبی ہر کہ صاحب خر بود
گرد کین از جانب ما بسکہ در دلہا نشست | در میان ما و یاران سدِ اسکندر بود
در جہان از بسکہ باشد صلح کل آئین مرا | می شمارم آفرین ہر کس کند نفرین مرا
در بہارستان غفلت ایمن از غارتگرم | غنچۂ تصویرم و نبود غم گلچین مرا
بسکہ ہر شب سبزۂ خط تو می بینم بخواب | سبز ہمچون بال طوطی شد پر بالین مرا
مپوش چشم خود از روی نو خطان زاہد | کسی کہ منکر مصحف بود مسلمان نیست
ہیچ بی برگ و نوا نیست ز فیضش محروم | گر ز نی نغمہ گرفتند شکر بخشیدند
آنچہ باید در خور ہر شخص سامان می کند | دختر رز را بود گہوارہ از پیمانہا
تنگ چشمان راز دولت حرص افزون می شود | مشت بر بندد صدف ہرگہ گہر آید بدست
شادمانی می کند از مرگ خود روشندلان | شد مرا این نکتہ روشن از لب خندان برق
نام آبا روشن از فرزند صاحب جوہر است | حرمت دیگر بہ عالم از گہر دارد محیط
اہل ہمت را چہ باک از خصمی بد گوہران | سنگ نتواند کسی بر شیشۂ گردون زدن
ہستی داد جانان وعدۂ یک بوسہ ام صانع | چہ سازم گر خدا نا کردہ از اقرار برگردد
از ہجوم داغ ناپیداست دل در سینہ ام | در سواد خویشتن این شہر پنہان گشتہ است
چرا از عشق خود آگاہ کردمش صانع | اگر حجاب نماید ز من سزای من است

(۱۴۰) سخنور — شیخ محمد صدیق بلگرامی[۱]

پدرش قاضی احسان اللہ امروز بہ منصب قضاء شہر قیام دارد سخنور کلام اللہ

[۱] نتائج الافکار صفحہ ۲۲۴۔

را از برکرد و مختصرات کتب درسی گذرانید مشق سخن در سایۂ تربیت میر نوازش علی می کند و فکری صحیح دارد - از وست ؎

تا بہ گلگشتِ چمن آن سرو قامت می رود | بر سرِ قمری چہ آشوبِ قیامت می رود
می شود سرمایۂ ناز آن سپاہی پیشہ را | آنچہ از جنسِ نیازِ من بغارت می رود
بی دماغانِ جنون از فکر صحرا فارغ اند | از خراب آباد دل طرحِ بیابان ریختند
در چمن آید اگر آن غنچہ لب بلبل ز شرم | زیر بالِ خود کند چون بیضہ پنہان غنچہ را

(۱۴۱) ثمین - شیخ غلام حسن بلگرامی

خواہرزادۂ قاضی احسان اللہ مذکور - جوان خوش طبیعت است - گاہی فکر شعر می کند و از میر نوازش علی اصلاح می گیرد - از وست ؎

از بسکہ سودم از سرِ افسوس کف بہم | دستم رساند آبلہا چون صدف بہم
ز سنگہای جفا مشکن ای پری پیکر | ترحمی کہ ترا منزل است شیشۂ دل

(۱۴۲) وامق - نواز محی الدین بلگرامی

پدرش شیخ غلام محی الدین فاروقی تن بخشی نواب مبارز الملک سربلند خان تولی بود و وامق ذہن درستی دارد - و با کتب درسی اشتغال نمودہ جنیتی بہم رساندہ و مشق سخن از میر نوازش علی استفادہ می کند - از وست ؎

گر بہ بینی تو مرا بر سرِ راہی گاہی | چہ شود گر بنوازی بنگاہی گاہی
بسکہ درماندۂ ہجرم ز خدا می خواہم | وصل ہر روزہ اگر نیست بماہی گاہی
یاد روزی کہ گزر داشت بہ کویش وامق | بود با او نظرِ لطفِ تو گاہی گاہی
بسکہ حیرانِ تماشایِ تو گردیدم نماند | در چراغِ دیدہ ام چون دیدۂ بسمل فروغ

(۱۴۳) محزون ـ سیّد برکت اللہ بلگرامی

از اولاد سیّد محمود اصغر بلگرامی است کہ ذکرش در خزینۂ اولیاء الہند سمت تحریر یافت ـ جوان شایستہ است ـ اکثر بہ دواوین و کتب فارسی و اسید و اخذ آداب و مشق سخن از میر نوازش علی نمودہ ـ ازوی آید ے

عاشقم وصل یار می خواہم ‌‌‌ ‌ عندلیبم بہار می خواہم

بہر یک بوسہ نا امید مکن ‌ ‌ کز تو این یادگار می خواہم

یا علی بہر قتل دشمن دین ‌ ‌ مدد ذوالفقار می خواہم

با گناہ ز حد فزون محزون ‌ ‌ رحمت از کردگار می خواہم

دعوی یک بوسہ از لعل لبش می داشتم ‌ ‌ خط برون آورد و مارا کرد آخر لاجواب

سپاس چمن آرای ازل کہ نوبہار فصل اول بعد رسید و دل و دیدۂ تماشائیان را سرمایۂ نشاط بخشید ـ قلم گرم رفتار عرقہا افشاند تا بہ شادابی این چمن پرداخت ـ و زبان آتشین گفتار شمعہا گیراند تا عرصۂ این سواد را روشن ساخت ـ اکنون طوطی ناطقہ فاتحۂ ختم می خواند ـ و تاریخ اختتام بہ عرض موزونان نکتہ سنج می رساند ے

زنوک کلک من نقشے تراوید ‌ ‌ کز و تصویر حیرانی است بہزاد

اگر تاریخ این تالیف پرسند ‌ ‌ بگو " تحریر عالی کرد آزاد "

فصل ثانی در ذکر نغمہ سنجان ہندی جزاہم اللّٰہ بجائزۃ الحبیر

من ہیچمدان با زبان عربی و فارسی و ہندی آشنایم ـ و از ہر سہ میکدہ بقدر حوصلہ قدحی می پیمایم ـ در عربی و فارسی عمرہا مشق سخن کردم و نو رسان معانی را در آغوش فکر پروردم ـ مشق سخن ہندی ہر چند اتفاق نیفتاد ـ و فرصت تسخیر سبزان این قلمرو دست بہم نداد ـ امّا سامعہ را از نوای طوطیان ہند حظی وافر است ـ و

ذائقہ را از چاشنی شکر فروشان این گلزمین نصیبی تمکاشر۔

معنی آفرینان عربی و فارسی خون از رگ اندیشہ چکانیدہ اند۔ و شیوۂ نازک خیالی را بہ اعلی مراتب رسانیدہ۔ افسون خوانان ہند ہم درین وادی پای کمی ندانند بلکہ در فن "نایکا بھید" قدم سحر سازی بیش می گذارند۔ کسی کہ زبان فارسی و ہندی ہر دو ورزیدہ۔ و با سفیدی و سیاہی آشنائی کامل بہم رسانیدہ۔ بہ تصدیق سخن فقیر می پردازد۔ و سجل دعوی خاکسار را بہ مہر شہادت مزین می سازد۔

موزونانِ زبان ہندی در بلگرام فراوان جلوہ نمودہ اند۔ و دماغہا را بہ روائح صندل تر تازگی و شگفتگی افزودہ۔ لہذا فصل این جماعہ علیحدہ بہ تحریر رسید و شمامۂ معطری بہ دست بوشناسان حوالہ گردید۔

(۱) شیخ شاہ محمد بن شیخ معروف فرملی

عشیرۂ فرملیان بلگرام در روزگار اکبر بادشاہ عمدگی و اعتبار داشتند و لوای فوقیت بر افراشتہ۔

شیخ شاہ محمد دران عہد صاحب ثروت و اقتدار بود۔ و بحکومت احصار قیام داشت۔ و او در نظم ہندی اُستاد کامل بود۔ و گوی نکتہ سنجی از اقران می ربود جمیع ماہرانِ این فن امروز استادی او را تسلیم می کنند۔ و سخن او را بجان خریداری می نمایند۔

آوردہ اند کہ در سرزمین ریری چندوار حکومت محلی داشت۔ روزی با فوج خود بہ عزم شکار بر آمد۔ اتفاقاً از فوج جدا اُفتاد و عبورش برسر دہی واقع شد در سواد آن دیہ دختری صاحب جمال را دید کہ سرگین گاو را پاچہ می سازد نام دختر "چنپا" بود۔ و در ساعد خود زیوری داشت کہ آن را در ہندی

"تابیت" گویند- و ابریشم سیاه دران تعبیه کنند-
شیخ شاہ محمد اشارہ بآن زیور کردہ گفت :-

"چہ خوب بھنور بر کنول نشستہ است"

بھنور زنبور سیاہ و کنول نیلوفر را گویند- ابریشم سیاہ را بہ زنبور و دست را بہ نیلوفر سُرخ تشبیہ داد کہ در موزونان ہند مستعمل است- و عشق زنبور سیاہ بر نیلوفر نیز نزد نکتہ سنجان ہند مقرر چنانچہ عشق بلبل بر گل و عشق قمری بر سرو نزد اہل فرس -
چنپا بزبان شکستگی جواب داد کہ :-

"بھنور نیست گوبرونده است"

یعنی جعل کہ در سرگین پیدا می شود-
شیخ شاہ محمدؒ ازین جواب محظوظ شد- و لطافت طبع او را دریافت - داد را بر اسپ گرفتہ در ربود- و بخانہ آوردہ تربیت کرد- و او در نظم ہندی فائق و در لطافت و ظرافت و بدیہہ گوئی یگانہ بر آمد تا بحدی کہ در نظم ہندی از شیخ شاہ محمد سبقت برد-
دوہا فراوان در سوال و جواب شیخ شاہ محمد و چنپا بین الجمہور مشہور است- اکثر سوال از شیخ شاہ محمد و جواب از چنپا است- و این دلیل افزونی قدرت چنپا است کہ سوال را فی البدیہہ جواب بہم می رساند-
روزی شیخ شاہ محمد و چنپا بر کنار دریائے نشستہ بودند-
شیخ شاہ محمد مصراعی گفت :-

"دھوم جو او تھت ترنگ مون یہ اچرج ہم آہ"

چنپا فی البدیہہ پیش مصراع بہم رساند :-

"ادتل روپ کو کامنی مجن کر گئی ساہ"

شمی در ایام برشکال کرم شب تاب در ہوا می رفت-

شیخ شاہ محمد آن را دیدہ گفت :-

"سیام رین مین کیتھ اورین چمکن کوٹ دس"

چنپا بداہتہً جواب داد :-

"من متھ باری دیٹھ بن پیہ تیہ کھو جت پھرے"

وقتی شیخ شاہ محمد از سفر بخانہ آمد- چنپا چشم پُر آب کرد- چنانچہ از نرم دلی رسم زنان هنود است-

دران حالت شیخ شاہ محمد گفت-

"رکم درگ ڈھری سنار م آیو بھا یو نہین"

چنپا در جواب گفت :-

"لینھین نین پکھار ملن ہتی تو درس بن"

شیخ شاہ محمد در آخر عمر استعمال افیون اختیار کرد- و اکثر اوقات در شعر بلح افیون می پرداخت- و چنپا قدح افیون می کرد- روزے این دوہا نوشتہ در محل سرا بپیش چنپا فرستاد و افیون طلبید :-

جل بھنبھن بیراگ رپ ہاری باہن سوئے

چنپا دی برہٹائے یہ جوری تہاری ہوئے

چنپا جواب گفتہ با افیون فرستاد کہ :-

روپ گنواون جگ ہسن تیجی کام کی کہاد

ہون تہہ پہو نچون ساہ یہ کہان بساہی بیاد

شیخ شاہ محمدؒ در آخر حال بہ قنوج رفتہ اقامت اختیار کرد و ہمانجا ازین جا انتقال نمود- از منظومات او چند نسخہ متداول است-

برخی از نتائج طبع او سمت تحریر می یابد ؎

پچھپ دشت اور کونج من سہج پر بواہنت
بہرنکی ہوئی کہت سنجری تب بہینتی بہگونت
کیچ چہوٹی تیہ سیس سون بپ کیچ رہی اتنگ
مانھہ کچن کلس تین امرت بیوت بہونگ
پہپ ترا ین چہرنس مانگ نک گج راہ
بدن چند دن دیکہت ام کر بہو لو ساہ
اِل مالا بین گیبئی آہ کل دری پتار
مرگ مدکرن کو چھوئی برن پاس تو یار
تل بنکٹ بہرکٹی ملن سو سو بہاجیہ جاگ
ادہر دہنک منون شرکہہ کی یانک پسارت کاک
میٹ میٹ بدہ بدہ سچت تو مکہہ ایمان لک
جگ بیتی ہیچت سچت بہیو نہ مکہہ سمک
تو مکہہ پانپ امیہ ندہ دیکہت نیت نہ کات
ینن پجنرا کہت بب پیوت ہون نہ اگہات
پریتم نین ترنگ چڈہ چہانہہ جو میلت آئی
من پارا گہٹ کوپ تین ابھر دوہون دس جائی
مرگ نینی مرگ راج کٹ مرگ باہن مکہہ جاہ
مرگ انگ مرگ مدنلک مرگ رتبجہت سرتاہ

این سہ دوہا از چنپا نوشتہ مے شود

ساہا انک دن یون ہتے چتون کہنچی اکاس
بہیو کہٹولن کو سمی ایک ایک نہہ پاس

تاہ نہ ساہ بسارئے یا ادہا جیونت
ہم کمدن تم سردسس کریا کرن سومت
برہ اُساس جرت اب تیہ کمت بن نا نہہ
منون سراوت تن تپت پرت جای وہ مانہہ

(۲) سید نظام الدین المتخلص بہ مدہنایک

بن سید علاؤالدین بن سید حمزہ بن سید صدر جہان بن سید علاؤالدین بن سید فاضل بن سید فتح محمد بن سید بدہ بلگرامی قدس سرہ کہ ذکر شریفش در دفتر فقرا تحریر یافت۔

سید نظام الدین شہرۂ روزگار و در موسیقی ہندی یگانۂ ادوار است۔ در عصر خود متانت وکرم می زیست۔ وصفت مروت وسخاوت بہ مرتبۂ کمال داشت وہموارہ خلق خاتمی وجود حاتمی را رنگی تازہ می بخشید۔ و در صحبت نکتہ سنجی ولطیفہ گوئی میر مجلسی بہ او مسلم می شد۔

ابتداء حال ذوق بہ نظم ونثر بہم رساند۔ و این فن را از اُستادان عصر سند نمود۔ و در ناظمی سرآمد برآمد۔ وکتب معتبرۂ فارسی را مستعدانہ درس می گفت۔

آخر طبع شریفش بہ علوم ہندی مائل گشت۔ و در شہر بنارس کہ بناء رس است کتب سنسکرت وبہاکا کسب نمود۔ ومہارتی عظیم پیدا کرد۔ و در موسیقی ہندی از علم نادوتال وسنگیت سازیکتائی نواخت۔ ومحقق ومدقق این فن ونایک وقت شد۔ ازینجاست کہ مدہنایک تخلص می کند۔ و دو کتاب تصنیف کرد یکی نادچندرکا دوم مدہنایک سنگار۔

ماہرانِ فن موسیقی ہندی دران عصر از اطراف دور دست بخدمت او می رسیدند

ومشکلات را به حل می رسانیدند۔

نقشهای او مشهور است۔ وخوانندها در وقت ذکر نام او گوش می گیرند واین ادبی است مصطلح اہل ہند۔ ودر کلام میرزا صائب گوش گرفتن بر سبیل تعظیم بنظر در آمد ازینجا مستفاد می شود که در اہل ولایت ہم این رسم معمول است۔ میرزا می فرماید۔

آتش نفسان گوش به تعظیم بگیرند ہر جا که من سوخته را نام بر آید

خواندن او کیفیتی داشت۔ بعض اوقات وحوش به استماع آن در مقام مستی و حیرت فرو می ماندند۔ تا به انسان چه رسد۔

أستاد المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب مضجعه فرمود که وقتی امساک باران شد۔ سید محمد فیض بلگرامی که ذکرش در دفتر فضلا رفت بخدمت سید نظام الدین عرض کرد که از نایکان پیشین تصرفها به عالم ظہور رسیده که برزبانها دائر است درین ایام که قحط باران وکار خلق خدا تباه است اگر توانند تصرفی به ظہور رسانند۔ وبه فریاد خلائق برسند۔ فرمود بنده عاجز است وتوانای مطلق جل شانہٗ برہمه چیز قادر۔ وصندلی طلبیده در صحن دیوان خانۂ سید محمد فیض گذاشت وبر صندلی نشست۔ وراگ میگھ خواندن گرفت تا آن زمان که مقداری از ابر تنک پیدا شد وحال آنکه بقول مشہور "ما فی السماء قدر راحة سحابا" ابری بقدر کف دست در آسمان پیدا نبود سید محمد فیض عرض کرد که خدمت گرامی بسیار تصدیع کشیدند۔ وبرای متحقق شدن تصرف این قدر ابر کافی است۔ برنخاست تا آن زمان که ابر پہن شده اطراف آسمان را فرو گرفت وآن مقدار باران بارید که روی زمین طوفانی گشت سید محمد فیض معذرتها کرد وخلائق به دعاء خیر تر زبان گردیدند۔

سید را با ہندو دختری سندر نام عشق بہم رسید۔ دختر نیز به جذب عشق کامل دل از دست داد۔ رفته رفته راز گل کرد۔ قوم دختر به پرخاش برخاستند۔ ازانجا که سررشتۂ

محبت از ہر دو جانب مستحکم بود۔ سید معشوقہ را گرفتہ بہ شاہ آباد بُرد و زیور اسلام پوشانیدہ
در حبالۂ نکاح در آورد۔ نواب کمال الدین خان بن نواب دلیر خان افغان
صاحب شاہ آباد مراسم اعزاز سید فوق الحد بجا آورد و مدت اقامت آنجا لوازم
مہمانداری نوعی کہ باید تبقدیم رسانند

بعد چندی شورش ہندوان فرونشست۔ وسید بہ وطن اصلی معاودت فرمود
وسالہا بر مسند زندگانی کامرانی کرد۔ وغرۂ رمضان المبارک سنہ تسع وتسعین و
الف (۱۰۹۹) بہ گلگشتِ روضۂ رضوان خرامید و در بلگرام مدفون گردید
رحمۃ اللہ علیہ۔

چند کبت از و نقلم می آید:۔

:سکیا برنن:۔

سنگ لاگی ڈولت مکر سر ساگر ن چتون پان کو چر تر کا ہو چتیو
للت رسن دب بولت کلت دنت ایکدہ ہسن ادہرن ہیت ہنتیو
اوکت ہوت نہ سر پر کنتی سار چھیر کنت مکھ کہتا کو کنھن کہو کہہ تبیو
روس ہون سورس ال سنیت نلن جبین دیوس مکھ دیکھ کہنسار کا نتھی رتیو

:سکلا ابھار کا:۔

چند ادی چلی چندمکھی تن گورہ چندن کہو رن کہو رین
دونیہ جوت بڑھی جت جونھ مانو پای مینکھہ کو رین
جانی نجات جتی چلی جات چھپی نہہ بات سگندہن جو رین
ہاتھ لیین سرپچن کون سوکیو سرپنچ پر پنچھ تو رین

:نین برنن:۔

کاری کجراری اُنیاری جگ موہنی کون تن بچ تاری ات ترل تریری ہین

جیسی ہین ساوک جاوک جل پہرین پہر کین سو کیسہون رہت نہ گہیری ہین
لال مدہنا ایک سو میر و من موہنی کون پٹ پنجری پنجر رہت نہ ہیری ہین
سالوکی سدہار سو بہا بہا او ہکار ایسی ہین کی کہونان کدہون ہین پیاری تیری ہین

چکھ برنن گھونگھٹ مین:-

جو چترانن چیت چدہی نہ بدہی بدہ ببیدن گر نتھ نہ گائی
بہار تھی بہوری کری بہہ ہین چپ جوگن جوگ انیتھ گنائی
جو تکہہ جوت جگی نہ تہلی مدہنا ایک گھونگھٹ چنچل تائی
جہین دو کول پہہی جھلکی اپنچھ براجت اچھ رجہائی

چند کی سیامتا برنن:-

کوئی کہی چند کی مرکنک انک دیکہیت کوئی کہی چہایا پچہت بہوتل پرکاس کی
کوئی کہی اندہکار پیوہی سو دیکہیت کوئی کہی کالمان کلنک انیاس کی
مدھ کہی ساہر لینون کرتار سب تاہی کی سنوارت بہامان کانہ کی بلاس کی
تادن تین چہاتی چہید پری ہین چہپاکر کی وار پار دیکہیت نیلتا اکاس کی

(۴) دیوان سید رحمت اللہ

بن سید خیر اللہ بن دیوان سید بھیکہ بلگرامی از اولاد سید محمد صغری است که ترجمہ او در دفتر اول بہ زبان قلم حوالہ شد و او سوای قبائل اربعہ مشہور سید وارہ است ونسب او بہ سید محمود عرف بڈہن می رسد کہ اسم او در ترجمہ سید عمر بلگرامی درہمان دفتر مذکور شد۔

دیوان سید بھیکہ از عظماء عہد بود۔ و در سخاوت وشجاعت ومروت ونیک طینتی شہرۂ روزگار می زیست ووجاہت صوری را با وجاہت معنوی فراہم داشت۔ ودر

دیوان

سرکار نواب احتشام خان و نواب محتشم خان عالمگیری و نواب مرتضیٰ خان والاشاہی عالمگیری صاحب اعتبار و عظیم الاقتدار بود

ہنگامی کہ ہندول بیانہ در علاقۂ نواب مرتضیٰ خان درآمد۔ زمینداران قطاع الطریق نلوہای پادشاہی را از دست قاصدان بغارت بردند۔ نواب مرتضیٰ خان بنابر آنکہ سرکشان بہ تردد جرءت مشہور بودند متامل شد تا کرا حکم تدارک کند۔ دیوان سید بھیکہ این معنی را از چہرۂ نواب دریافت۔ و با برادران خود سوار شدہ بر سر مفسدان رفت۔ و بہ ضرب شمشیر راجۂ آن ضلع را با اہل و عیال دستگیر کردہ پیش نواب آورد۔ و نلوہا مسلم بدست آمد۔ نواب مرتضیٰ خان نلوہا را بہ حضور خلد مکان فرستاد۔ و تردد دیوان سید بھیکہ معروض داشت۔ دیوان مورد تحسین و آفرین شد۔

دیوان تا سی[۳۱] و یک سال از طرف نواب اخلاص خان خویشگی عالمگیری بہ حکومت سیوندہ وغیرہ محالات جاگیر نواب مسطور از توابع صوبۂ اودہ قیام داشت۔

بعد ارتحال نواب اخلاص خان محالات مذکورہ بہ نواب مرتضیٰ خان مقرر گردید۔ و نواب مرتضیٰ خان بنابر ارتباط سابق و بواسطہ آنکہ نقش میر سید بھیکہ از مدتی دران الکہ خوب نشستہ بود۔ بہ آرزوی تمام میر را طلبید و حکومت محالات تفویض نمود۔

قضارا بعد یک ماہ ازین قضیہ نواب مرتضیٰ خان از منصب حیات معزول گشت و حامد خان پسر نواب مرتضیٰ خان کہ درآن ایام حکومت خطۂ بیسوار داشت برای محاسبہ پنج سوار از کچہری خیر اندیش خان دیوان لکھنؤ بہ احضار میر سید بھیکہ تعین نمود۔ سید ضیاء اللہ بلگرامی کہ در فصل اول ذکر یافت سفائ

میر سید بھیکہ بہ خیر اندیش خان تحریر فرمود۔ نامۂ سید درینجا ثبت می کنم کہ شمۂ احوال میرازان بوضوح می انجامد۔ نامہ این است :۔۔

" ازان مدت تشریف شریف باین ملک اتفاق افتاد۔ چون حقیقت سکنۂ این دیار از وارد
" وصادر بسمع شریف رسیدہ باشد و می رسد چہ احتیاج کہ در اظہار وقائع بلگرام بتکرار پرداختہ
" دردسری بتحصیل حاصل رود لیکن بمقتضای ضرور کہ لازمۂ بشریت است تکرار اظہار ناچار شد۔
" حقیقت حضرت قبلہ گاہ دیانت پناہ سیدی میر سید بھیکہ کہ از مشاہیر کبار این دیار است
" یقین کہ مسموع شریف گشتہ باشد کہ آن بزرگ بعد از آنکہ بچہل سالگی رسید از وطن برآمدہ
" مدت پنجاہ سال در خدمت امرا و ملوک گذراندہ حق گذاری و دیانت داری را بحدی رسانید
" کہ مدارعلیہ ہر سرکار و صاحب اختیار ہر کار گشتہ سزای تحسین و آفرین شد۔ بالفعل کہ سال
" دی بہ نود کشیدہ و قوای خود را از خدمت بزرگان معطل دیدہ چارۂ کار بی آنکہ آمدہ بوطن
" ونشیند نیافت۔ مرتضی خان مرحوم را چون بر دیانت و کمالات او اطلاعی تمام بود غرض خود
" خود را بر قصد سید مقدم داشت۔ چون الحاح بغایت کرد۔ انکار سید پیش نرفت۔ بعد از آنکہ
" کہ عازم این پرگنات شد چہل روز تمام نگذشت کہ مرغ روح نواب بہ آشیانۂ علیین پرید مردم
" پرگنہ کہ ازین واقعہ متنبہ شدند پیش از آنکہ میرا از حویلی برآید کوچہا بر بستند از انجا کہ علیہ السلام
" یقینی است برادران ہمراہ کہ آہن خائی بہ عادت داشتند در کاب میرا نگذاشتند خجالت بخش
" ہر مایۂ فساد شدند۔ میرا چون طاقت عود بدہلی نبود ناچار قصد وطن نمود حرکت بی آنکہ تمسک
" بہ عصا کند متعذر شدہ بالفعل حالت پیری این و تخلل نوکری آن و شدت افلاس کہ نتیجۂ دیانت
" است زیادہ از آن۔ وطلب کچہری کہ باغوای حامد خان شدہ علاوہ بر آن۔ اکنون بجز
" خدا پناہی نیست ؎

" در چار موج حادثہ یکتا خدا بس است　　چون تا خدا مدد نرساند خدا بس است

" مسموع است از حدیث شریف کہ ابن ثمانین از عتقاء خدا است۔ اکنون بندہ ہای خدا می خواہند

"کہ ابن تسعین[۹۰] را معتق ندانسته بقید حساب کشند و بتقصیر خدمت یک ماه اہانت آن بی گناه
"کنند جای وحشت است والسلام"

چون این نامہ بہ خیر اندیش خان رسید۔ میر سید بھیکہ را از مطالبہ معاف داشت لیکن سید رحمت اللہ ابن الابن میر مسطور کہ محاسب ممتاز بود بہ رغبت خود رفتہ بہ کچہری حاضر شد و بعد حساب فارغخطی حاصل کردہ خود را بخدمت جد بزرگوار رسانید۔

میر سید بھیکہ بہ جناب میر سید طیب بن میر عبد الواحد اکبر بلگرامی قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَہُمَا بیعت داشت۔ و بعد خانہ نشینی اوقات را بہ طاعت و عبادت معمور می داشت تا آنکہ نہم شہر ربیع الاول روز پنجشنبہ سنہ اربع و تسعین و الف (۱۰۹۴) در جوار رحمت آسود۔ و پائین مزار میر عبد الواحد مدفون گردید۔

خیر اللہ

اما سید خیر اللہ بن دیوان سید بھیکہ ہمراہ پدر خود می بود سید بھیکہ عبد الرحیم نامی را متبنی گرفت و او را سر فوج ساخت۔ سید خیر اللہ را این معنی گران آمد۔ و از پدر رُجدا گردید۔ و این قضیہ یاد از قضیہ اسامہ بن زید رضی اللہ تعالیٰ عنہما می دہد۔

سید خیر اللہ در سرکار قباد خان عالمگیری و امراء دیگر نوکری می کرد تا آنکہ سید بھیکہ وسائط برانگیختہ سید خیر اللہ را طلب فرمود و او فرمان پدر را امتثال نمود و در جنگی بہ زخم تفنگ جرعۂ شہادت چشید۔

اما دیوان سید رحمت اللہ بن سید خیر اللہ دختر زادۂ سید لطف اللہ بن سید حسن بن سید نوح بلگرامی است۔ ذکر سید حسن در دفتر فضلا گذشت

سید رحمت اللہ در خدمت جد بزرگوار تربیت یافت۔ و بہ نیابت او بسر انجام خدمت می پرداخت۔ چون دیوان سید بھیکہ را پیری دریافت سید رحمت اللہ

عرض کرد کہ حضرت حالا درخانہ نشینند و من خدمت بجا می آرم جد بزرگوار ملتمس اورا قبول کرد۔

سید رحمت اللہ بحکومت جاجموؤ و بیسوارہ وغیرہ می پرداخت و در دیانت و راستی دقیقہ از دقائق فرو نمی گذاشت۔ و مدبر و شجاع و صاحب عزم و عالی ہمت بود و اکثر مواضع قلب را تسخیر کرد و سرکشان را مطیع و منقاد ساخت۔ و از سرکار خیراندیش خان عالمگیری و از سرکار عبدالصمد خان روشانی و امراء دیگر نیز محالات فراوان داشت و با وارد و صادر سلوک پسندیدہ می کرد۔ و دست جود و احسان کشادہ می داشت۔

سید حبیب اللہ

بعد رحلت جد بزرگوار با برادر اعیانی خود سید حبیب اللہ جانب دکن بہ اردوی خلد مکان رفت و پادشاہ را ملازمت کرد۔ روز ملازمت خلد مکان بادشاہزادہ محمد اعظم شاہ فرمود کہ این خانہ زاد قدیم ماست و پدرش نلوہا را از قطاع الطریق بہادرانہ بدست آورد۔ سید رحمت اللہ بہ منصب دو صدی و جاگیر از محال سائی پور و سید حبیب اللہ بہ منصب صد و پنجاہی سرافرازے یافت۔ بعد چندی سید حبیب اللہ در دکن فوت شد۔ و سید رحمت اللہ بہ جاگیری کہ یافتہ بود اکتفا نمودہ بوطن رسید۔ و برای تربیت برادرزادۂ خود سید کرم اللہ بن سید حبیب اللہ بہ سلیم پور رفتہ اقامت گزید۔ تزویج سید حبیب اللہ با دختر سید پیاری حسینی واسطی انامی شدہ بود و سید پیاری سید حبیب اللہ را خانہ داماد ساخت۔ ازین جہت اولاد سید حبیب اللہ در اُنام می بود۔ اُنام بروزن حُکام از توابع لکھنو است و سلیم پور یکی از قرای اُنام است۔

آخر سید رحمت اللہ در سلیم پور سیزدہم شہر ربیع الآخر سنہ ثمانیہ عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۸) بہ رحمت حق پیوست نعش اورا در بلگرام آوردہ بہ خاک سپردند۔

و در سرکار شاه شجاع بن شاہجہان بادشاه با عزّت بسر می برد و او را تصنیفی است "کبت بچار" نام که درمیان سخن سنجان متداول است دوہہ مذکور در اثنیا النکار در کبت بچار داخل است۔

الحاصل چنتامن بعد استماع آن دخل مشتاق دیوان سید رحمت اللہ شد و به تقریب غسل دریای گنگ که از تحت جاجمؤ می گذرد با قبائل خود به جاجمؤ رسید۔ و دیوان را دریافت۔ دیوان لوازم مهمان نوازی نوعی که باید به عمل آورد۔ چنتامن مدتے نزد دیوان اقامت کرد۔ و به مناسبت موزونیت صحبت گیرا افتاد۔ و کبتی در وزن "جھولنا چھند" در وصف شجاعت و جوان مردی سید رحمت اللہ نظم کرد۔ کبت این است ؎

"گرب گہہ سنگھہ جیون سبل گل گاج من پربل گج باج دل ساج دبابر"

"بجت اک جمک گہن گھمک دندبھن کی ترنگ کہر دھمک بھو تل ہلایو"

"بیر تہہ کہت ہیہ کنپ ڈر جو رسن سین کو سور چھون اند چھایو"

"کہو چل پائی تج ناہ سناہ یہ رحمت اللہ سرناہ آیو"

دیوان زری نقد و خلعت زرین سنگین صلۂ کبت بخانۂ چنتامن فرستاد و بعرض رسانید که می خواهم در حضور دا لاقامت مباهات خود را به آئین خلعت آرایم۔ دیوان زبان به معذرت کشود که این لائق شما نیست۔ غائبانه قبول باید کرد۔ آخر چنتامن درحضور دیوان آمد۔ و سر مجلس کتب را خواند و خلعت پوشید و انعام برگرفت۔

کبت مذکور در نسخه "کبت بچار" بعد کبت مدح سلطان زین الدین محمد بن شاه شجاع ثبت است۔

دیوان سید رحمت اللہ کتابی دارد "پورن رس" نام۔ این چند بیت دوہا ازان کتاب کسوت تحریر می پوشد ؎

کاری ستکاری کری کہری سرس سکمار
لوٹن ہاری جگت کی لوٹن ہاری بار

سوہت بینی پیٹھ پر جہینین پٹ کی بہائی
لوٹت ناگن کنول دل انگ پراگ لگائی

مانگ سہاگ بہری الی بب پاٹی چہب چہائے
سیام منون گھنسیام مین چپلا لیک لکھائے

بہوںہہ کمان سمان کی کت تکیت انکہائے
کدھ من سوئن تور کی تہارو پیارو پائے

آن بان کو کہت ہین نینن بان سمان
دی لاگت سالت جویہ دیکہت بیدہت پران

ہوئی ترچہی ترچہی تکیو بہتو بہامنی بہیر
چہبھ چیتون چت مون کئی کاڈہت بادہت پیر

سندر مکہہ چو کا چمک اپمان گوبرنی نہ
آنند مندر مین جڑی ہیرا جڑیا مین

کراچائی جہائی تیہ دہاری بہج انہ بہائی
منو چپلا دوئی توک ہوئی کری بہوم پر آئی

سوبرن رنگ مہندی رچو چہلا جڑاؤ ساتھ
ہاتھی دئے ساتھی کیو موہن من آون ہاتھ

اوپمان سندر نکہن کی من آدی نہین اور
اندبدہو اریندکی کلن بہئین سرموز
چہلا چہیلی چہانگین بب چہب مل اک ساتھ

مصر دو اکر بن مصر بہر بنس کہ از براہمۂ معتبر بلگرام است و در فنون سنگت و بھاکا مسلّم خاص و عام۔ و علامۂ مرحوم ورا بہ ملازمت امیر الامرا سید حسین علی خان رسانید و در سلک ندماء نواب منسلک گردانید۔ دوہۂ در مرثیہ آنجناب نظم کردہ و بیان واقع بہ عالم اظہار آوردہ کہ ؎

مصر دو اکر شاعر ہندی

"ہوا نہ او ہوے گا ایسو کہین سد سیل"

"جیسو احمد نند جگ ہوی گیو میر جلیل"

از غرائب اتفاقات آنکہ چون این دوہہ را عدد کردہ شد بی زیادت و نقصان تاریخ برآمد۔ رحلت آن جناب بیست و سوم ربیع الآخر سنہ ثمان و ثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۸) واقع شد۔

از منظومات عالی "سکھ نکھ" در وزن بھیروی ست۔ این چند گل ازان چمن چیدہ می شود ؎

الہ نام پوتھی پرلکی ایبھہ بھا ئی	جیون جڑائی کو ٹیکو بہال سہائی
کیس پاس کی پھانس پھانسو لوگ	ایک سیام تم اویری الگ سنجوگ
پہلواری گھونگھٹ کی یاتین جات	سمن باس بن چھاین نہیں سہات
وا کپول نرمل تین در بن ہار	برت انت جھونٹھی کی نکھ چہار
وا تل دیکھی پترن باڈھہت جوت	دت چیکنون دیکھی ہلست کوت
لکھ کپوت واکریوان اتہہ ابھرام	ہوئی اتیت کرڈاری سیری سیام
سنکھ نا بہہ جیو موری دہون کیا کھوئی	کری لاک جہان بجھریو بہت تہائی
نکھ جھلک بہندی سنگ لعبن دت دین	چنین لال نرجین ڈاک نوین
بہاد نابہہ کی ترکو کہو نجات	کنول کلی لو موندی بہلی یہ بات
بینی پیٹھ دو دمل متو جو کین	لانبی چکلی باتن من ہر لین
چکل جنگھہ سو موہن انکو جاے	انت باندہیت گنہی کہنین لاے

کنول سانجھ موندت نہیں کوس سکور   واچرن کو بندت انجل جور

واز منظومات والا ست این چند دوہرہ ست

پھولاں ..گ ین سے سینچت لی لی باس
سو کہی رو کہہ پلاس کون رت بسنت کی آس

رجنی سجنی بیہ سنگ پاؤن روپ بہات
اب پریتم بچھری بھئی پاؤن پک کی بہانت

تونا سا کی ڈاہ کی کیر لگی جیبہ کو رچ
پہر کہو نٹو نت کری کہی دیت ہی چونچ

پیاری تیری چرن کی کہوں کہاں تو بھید
چھن بچھرت جا کی پری جہاوان پہ چہاتی چھید

(۵) سید غلام نبی بلگرامی

ہمشیرزادہ میر عبدالجلیل بلگرامی - ترجمہ او در فصل اول جلوہ پیراست
و درین فصل نیز بہ اداہای نازک ہوش ربا

اگرچہ حکمش در قلم وسخن فارسی و ہندی نفاذ دارد - اما بہ تسخیر سواد اعظم ہندی
نوعی پرداختہ کہ سرکشان پای تخت سخن را یک قلم از اوج غرور انداختہ - الحق ہیچ
طوطئ در ہندوستان بخوبی کلکش شکر افشانی نمودہ - وہیچ طاؤسی درین بوستان
بہ نیرنگی فکرش بال دیر نکشودہ - جوہر تیغ ہند از نیزۂ خطی بہ این حسن و انمودن جز
او کہ می داند - وچاشنی نیشکر ہندی از قلم واسطی باین لطف مہیا ساختن ہیچ او کہ می
تواند -

میرزا محمد امین چون قصائد عربی فقیر و اشعار ہندی میر شنید - حظی کرد - داین

قطعه در سلک نظم کشیده

درین زمانه که ارباب فضل کمیاب است	زبلگرام دو شخص اند در سخن اُستاد
یکی امام زمان سید غلام علی	کسی به شعر عرب مثل او ندارد یاد
دگر جهانِ هنر سید غلام نبی	رساند فطرتِ او شعر هند را به مراد
نگاهدار الٰهی همیشه ایشان را	بِمُرسَلِ عَرَبِیٍّ وَّ اٰلِهِ الْاَمْجَادِ

میرزا جانجانان مظہر دہلوی سَلَّمَہُ اللّٰہُ تَعَالیٰ فن شعر ہندی از میر غلام نبی اخذ نمود۔

از نتائج فکر او "سکھہ نکھہ" صد و ہفتاد و ہفت دوہا است که آن را "انگ درپن" نام گذاشته و دیگر "نایکا برنن" که در سنه ۱۱۵۴ ہزار و صد و پنجاہ و چہار ہجری تصنیف کرده و مطابق این سال دوہا در خاتمهٔ کتاب درج نموده و "رس پربوده" نام مقرر ساخت معنیش آنکه ازین کتاب تسلی و خاطر جمع در بیان رس می شود۔

مخفی نماند که نزد اہل ہند مقرر است که تغیر و کیفیتی که در انسان از دیدن یا شنیدن چیزی پیدا شود۔ و بعد از آن استغراق کامل دست دہد آن را "رس" گویند و آن نه حالت است۔ و کتاب "نورس" که ملا ظہوری دیباچه آن نوشته این معنی ہم دارد۔ نو در ہندی نه را گویند۔ از ان نه حالت

اول۔ "سنگار رس" که عبارت از کیفیت کمال محبت است که مرد را از دیدن زن یا شنیدن اوصاف او پیدا می شود و ہمچنین کیفیتی که زن را از دیدن مرد یا شنیدن اوصاف او بہم می رسد۔

دوم۔ "ہاس رس" که عبارت از کیفیت کمال ضحک است۔

سوم۔ "کرن رس" که عبارت از کیفیت کمال غم است۔

چہارم۔ "رودر رس" که عبارت از کیفیت کمال تہور است۔

پنجم۔ "بیررس" کہ عبارت ازکیفیت کمال شجاعت وسخاوت وغیرہ است

ششم۔ "بھیانک رس" کہ عبارت ازکیفیت کمال خوف است

ہفتم۔ "ببھتس رس" کہ عبارت ازکیفیت کمال کراہت است

ہشتم "اوبھت رس" کہ عبارت ازکیفیت کمال تعجب است

نہم "سانت رس" کہ عبارت ازحالتی ست کہ دران حالت ہمہ لذتہا محو شود و ہمہ نیک وبد یکسان نماید۔ و اصل منشاء این حالت ترک و تجرید است۔

و درین کتاب اکثر مقامات را کہ از مصنفین پیشین کم کسی بہ تحقیق آن رسیدہ بیر بہ دقت ونازکی تمام آن مقامات را حل نمودہ مثلاً فرق درمیان اقسام دھیرا وکھندتا و فرق درمیان بچن بدکدہا وسوین دوت وفرق درمیان کریا بدکدہا و بودہک ہا۔ وسبب جدا شدن انیہ سنبوک وکہتا دکرنبا و مانی از ہشت نایکا باوجود شریک بودن این مجموع درا وستھا بھید کہ مراد از اقسام حالات است خوب بیان کردہ۔ و دیگر مقامات کہ تفصیل آنہا اطالت می خواہد بوجہ احسن ضبط نمودہ۔ و در ایجاد و اختراع مضامین دقیق وخیالات نازک چہ قدر قوت فکری صرف کردہ۔ تمام نسخہ از اول تا آخر تمثیلات تام دارد۔ و مجموع کتاب انتخاب وسحر حلال واقع شدہ۔

وسوای این دو کتاب کتب متفرق متضمن مضامین لطیف بسیار دارد "رسلین" تخلص می کند۔ بین بمعنی محو است یعنی کسیکہ در رس محو باشد۔

درین مقام صد و بیست و پنج دوہا از ہر دو نسخہ بہ مراعات ترتیبی کہ در کتاب است انتخاب زدہ۔ و چند کبت چیدہ ثبت می شود۔

اول۔ از انگ درپن

:- منگلا چرن :-

سو پادت یا جگت مون ہر س نیہ کو بہاے

جون تن من تین تلن لو بالن ہاتھ بکاے

-: جورا برنن :-

چندمکھی جورد چتی چت بینھون پہچان
سیس اٹھایو ہی تمرسس کو پا پچھو جان

-: ارن مانگ پاٹی جت برنن :-

تیبن مانگ نہ ارن کن مدن جگت گون مار
است پہری پری دہری رکت بہری تروار

-: بھونہہ اینٹھ برنن :-

اینٹھن ہون او ترت دہنک یہ اجگت کی تان
جیون جیون اینٹھت بھرو دہنک تیون تیون جڈہت ندان

-: کرن مکت برنن :-

مکت بھئی گھر کہون کی بیٹھی کان جاے
اب گھر کہوت اور کی کیجئی کہا اپاے

-: تتر برنن :-

ترنگ دیٹھ آئین دہرین برنین دل کے ساتھ
تیوری چکھہ مکھہ کی جگت کیو جہت سب ہاتھ

-: کاجر برنن :-

ری من ریت بچتر ہ تیہ نینن کی چیت
یکھہ کاجر چ کھائی کی جیہ اورن کی لیت

-: کاجر کورین برنن :-

تیہ کاجر کورین بڈہی کیہ پورن کب پچھ

لکھیت کہنجن اچھ کین پچھ الکچھ پر پچھ

-:نترن کی لال ڈوری برنن:-

انجن کی دورت نہین لوین لال ترنگ

کورن پک دورن لگت تور پورن کو رنگ

-:ناسکا برنن:-

چھاک چھاک تو ناک سون یہ پوچھت سب گانو

کئی نواسن ناس کی ٹھیو ناسکا نانو

-:لٹکن برنن:-

تھک لٹکن نتھ پاس لئی پائی ناسکا ساتھ

مار مرور یو جگت تہو نٹ نٹ دولت ہاتھ

-:پناری برنن:-

للت پناری کلت یون لست ادھر سکمار

منون اہی بہاسنت پریو چہنھ انگری یہار

-: ادھر برنن :-

تیرس دتیا دوہن سس ایک روپ نجھ ٹھان

بھور سانجھ کہہ ارنئ بھئی ادہر تو آن

-:مہندی برنن:-

بارہ منگل راس کن سوئی سب مل آئی

ابھیہ دوہتھیرن دس نکھن مہندی بھئی بنائی

-:سکمارتا برنن:-

لگت بات تاکو کہان جاکو سہم گات

نیک سانس کی جھوک مین پاس نہیں ٹھہرات

-:روما دل برنن:-

امل اودروا سگھ بین روما دل کی بھیکھہ
پرگھٹ دیکھیئی سانس کی آواگون مین ریکھہ

-:پیٹھ کی تال برنن:-

نہین پناری پیٹھ توکیتھو دیٹھ بچار
وہسک گئی بہہ بہار تین بینی کی سکمار

-:کٹ برنن:-

سنیٹ کٹ بیچہم نپست تکت ندیکہت نین
دیہہ مدہ یون جانئے جیون رسنا میں بین

-:جنگھا برنن:-

سیس جٹا دہرمون گہہ کہڑی رہین ایک پای
اپنی نپ کدلی نیو ہین نہ جنگہہ سبھای

-:پگ تل برنن:-

لکھہ پگ تل کی مرولتا کب برنت سکچانہہ
من تین آوت جیبھ لون مت چھالی پرجانہہ

-:نکھ برنن:-

دوت واوت نکھن کی بہنی کون کب ایس
پای پرت چہت جاہ کو بہیو چندپیہ سیس

-:تترب انگ برنن:-

لکھہ سیس نرکہہ چکوراورتن پانپ لکھ مین

پگ پنگج دیکھت بھنور ہوت نین

دوم - ازرس پربودہ

-: پریت بھاو :-

توہت نو ترینہہ کو اپچتو ہرہیہ آئی
سرت سلل سینچت رہت پہل ہون کی جائی

-: سکیا :-

دہرت نہ چوکی نگ جتی یاتین ارہین لائی
چھاتہہ پری پر پرکہہ کی جن تیہ دہرم نسائی

-: الکرت جوبنا مگدہا :-

یون بالا جوبن جھلک ارجن مین درسائی
جیون پرگٹت من کو بجن بیہ پترن مین آئی

-: نو جوبنا مگدہا :-

جیون بیہ نتھ باڑہت کلا جوبن سیس ادبکات
تیون سستانس تمر گھٹ چھب دت بھیلت جات

-: بیٹھہ :-

السست ہین تو ارج ازنکست جھلک سبھائی
اُکس نکس سب تین کی پری جین مین آئی

-: گیات جوبنا مگدہا :-

سکہن کنت لون تیہ نین کچ تک بہس لجات
مانو کمل کلین چتی الین ہلس رہ جات

—: اگیات جوبنا مگدہا :—

دادن باندہی سانس مین ہورسکہن سون لائی
سومیرہن بیہ تہور ہوئی ہیہ مین اسی آئی

—: نیو دہا مگدہا :—

سکہن کہین لال آبہرن نیک نہ پہرت بام
من ہین من سکچت ڈرت. بہرم لال کی نام

—: بشربدہ نئو دہا مگدہا :—

ہنست ہنست رت بات لہہ یون روئی کہہ تیہہ
دہک دہک جیون دامنی ناجہین برسی مینہہ

—: پنچھ :—

تیہ اگیان ارگیان مین پریم نہ دیت جائی
جمن گنگ یہہ پائی کی رہی سرستی بہائی

—: مگدہا کی سرت آنت :—

یون مینجت کو اوللا اہلن انگ بنائی
ملی پہپ کی باس لون سانس نہ پائی جائی

—: مدہیا :—

پیہ تیہ پلن کپاٹ کٹ نرکہہ لیہہ درگ کور
کہلت پریم کی جوزین مندت نیم کی جور

—: پنچھ :—

رمنین من پادت نہیں لاج پریت کوانت
دہون اوراینچ پہرے جیون بب تیہ کو کنت

-: مدھیا انت کاما:-

یون تیہ نہین لاج مین لست کام کی بہائی
میوسلل مین نیہہ جیون اوپر ہین درسائی

-: مدھا کی پرت:-

کان پرت مرگ لون پری مرچہہ للن کی پران
کنٹھ ٹہنک نوپر جہنک دہن لئی جب تان

-: مدھیا کی بپریت:-

رت رمن بپریت یون لاج مدن میں پہاک
جیون رتہہ ہانکت سارتھی دہون لیک کون تاک

-: پروڑھا:-

جب بنتا برکھ راس مین رب جوبن چمکائی
مدن تپن پرت دیوس مہ لاج سیت گھٹ جائی

-: پروڑھا کی سترانت:-

ڈھرک پری کہون ارسبی نکہہ کچ سبین سہائی
ترن چھپیو منون کرسکھردو بیچ نکس درسائی

-: مدھیا دھیرا:-

لکھت ہنی درگ کمل لئی چور بدن رب ادر
اب انھہ انن چند ہت کربو نین چکور

-: مدھیا ادھیرا:-

بہی بڈ آئی تم رکھی میری ہت ٹھہرائے
ہانھ پرت ہو ادر کی پاین پرت مو آئے

-: مدھیا دھیرا دھیرا :-

کت بنولیت نٹھرکی یہہ پونچھت گہہ ہاتھ
دھن انسوا گہن بوند لون جھری بات کی ساتھ

-: پرورہا دھیرا :-

پاگ دھرین پیری کھری پیہ مکھہ پری نہار
پہول جھری کرمین دھری آنکھ بھری جھجھکار

پرورہا دھیرا دھیرا

نین لال تک رس دری کچھونہ بولی بال
بانہہ گہت ہین لال ارہنی تورا رمال

-: جیشٹھا کنشٹھا :-

کن بچتریہ کھیل بل دینھون تمھین سکھائی
موٹھہ ماروا کی درگن موںکھہ ماندت دہائی

-: پرورہا دھیرا :-

ڈری گانٹھ جو بال ہیہ لہی نہ کیھون ناتھ
پرگٹ بال مدہ گانٹھ لون بہئی گہت ہین ہاتھ

-: اوڈہا پرکیا :-

نین اچل چل منج تو دوا و بدہ من رنج
نج پت لاگت کنج ارا پیت لاگت کہنج

-: انوڑہا پرکیا :-

روکہی ہو جن باس لون چوری دیت جنائی
بنان جڈہین سرنیہ جو پیڈہیونیہ سرائی

۔:سا مانیا:۔

مکت مال لکھہ دہن کہیو یہ اجگت ہے نا نہہ
گنگ تھاری اربسی شو میری ار مانہہ

۔:انیہ سبنہوک دکھتا:۔

تیری پاس پرکاس پرنیہ سباس بسائی
موکارن لیائی نہین آئے آپ لگائی

۔:پریم کرتیا:۔

پیہ مورت میری سدا راکھین درگن بسائی
ڈریت گوری دیہہ یہہ مت سونری ہوئی جائی

۔:روپ کرتیا:۔

جوبن لہہ ان روپ ٹہنگ اوہت گت یہ کہین
آپ جگت کون مارکے ہتیا موسر دین

۔:مانِنی:۔

دہرت مانی درگن یون انسوا بند بسال
منون مانسرکنول تین جہرت مکت کی مال

۔:سوادہین پتکا:۔

نرکہہ نرکہہ پرت دیوس نس تنیہ چکھہ پیہ مکھ اور
کمل جان ال ہوت ہین سس انمان چکور

۔:انکنٹھا:۔

سکھی کہا جیہ ساج کی آج نہ آئی ناتھہ
گرہ بہولی کہگ لون بھری مومن سوجن ماتھہ

-: کھنڈتا :-

پیہ تن مکھہ لکھہ یون دری تیہ چکھہ انسوا آئی
منون مدہ کر مکرند کون اگل گئی پھر کھائی

-: پرلبدہا :-

لکھہ سنکیت سولون رہی یون تیہ نار نوائی
منون بنی شیو کی کرئی سبل کام کون پائی

-: کلنھتر تا :-

الی مان آہ کی دسی جھار یو ہر کر نیھہ
تیو کرد دہ بس نان پہتواب چہوٹت ہی دیھہ

-: باسک سجیا :-

تیہ سکھہ سیج بچھائی یون رہی باٹ پیہ ہیر
کھیت بنائے کسان جیون رہت بیتھہ اوسیر

-: ابھارکا :-

ایسین کامن لاج نین پیہ بین اٹکت جائی
جیین سلتا کو سلل یون ساگھین پائی

-: پنتھہ :-

انگ چھپاوت سرب سون چلی جات یون نار
کھولت نج چھٹا جنئ ڈھانپت گھٹا نہار

پرو گھٹ تپکا

نس جگای پراتھ چہت پران مجوری ہال
انگ نگرین برہ یہہ بہیو نیو کنتو ال

—: لکمکہت تپکا :—

پھلین پاکہہ نہ آیہوجو اساڑہ کی مانس
پر تہمہ جہڑ چیت باس لون نکسی پیہو سانس

—: لچہت تپکا :—

پیہ کی چلت بدیس کچہو کہہ نہہ سکی لجور
چرن انگوٹھا تین رہی داب پچھورا چہور

کر دی یہ جو چکنین ہرنت لاسے سنیہ
برہ اگن جو چھنک مین ہون چہت اب کیہ

—: المکہت تپکا :—

ہراون سن پتہک مکہہ امگن ہرکہہ سینہہ
نکہہ تین سکہ لون بال کے بہئی چکنین دینہہ

—: الچہت تپکا :—

آوت لہہ گہنسیام کی آن دیس تین پات
چیلا ہوئی چمکن لگیو نیہ نہی کو گات

—: آگت تپکا :—

سکہی پچہرن سسر کی ہوئی لہلہی ترنت
بیل روپ پر پہلت بہی لہہ بسنت سوکنت

—: اُتما :—

کیہون اوکن انگ کو لکہین نہ ہت کی جور
پیہ مینک مکہہ کی بہی رونی نین چکور

-: مدہما:-

پیہ سنگہ سنمکھہ رہت بمکھہ بمکھہ ہوئی جات
تیہ درپن پرت بنت لون تیری گت درسات

-: ادہما:-

جیون جیون آدر سون للن پانپ دیت بنائی
تیون تیون یہا من مین لون کہن انیٹھت جائی

-: پت نایک:-

جب تین لالن رون کو کون لے آئے سنگ
تب تین شیو لون آپنی کر راکھی اردہنگ

-: انکول نایک:-

نئی بسن جب ہون سجون تب پیہ بھرم لجاتھ
بن پرکہے دہن بچن کی ہیر سکت ہین ناتھ

-: وچھن نایک:-

ساگر وچھن دہن کی سم برنت ہین پمریت
وہ ندین یہ تین سون ملت ایکہی ریت

-: سٹھ نایک:-

ہیر ہیر مکھہ پھیر کت تانت بھو ہنہ ندان
بانن بدہ کا ہون نہین راکہی چڑھی کمان

-: دہرشٹ نایک:-

کاہہ گیو ہی آپہین موسر سو ہین کہائی
آج سیں جاوک لئین پھر لوٹت ہی پائی

:- اوپپت نایک :-

آئی وہ پانپ بھری رمنین آج انہان
جنھہ بوڈن نکس لکھین نکست بوڈب بران

:- ببیک نایک :-

لال ادہر ہیرا رون جنھہ سبران تن ساتھ
دیجیئی کنھ دہن لیائے جو کیجیئی تنہ دہن ہاتھ

:- روپ ماتی نایک :-

بار بار ہیرت کہا درپن ہین چیت لائی
نیک لکھو نج بدن سون رادہی بدن ملائی

:- پروکہت نایک :-

اگن روپ بن ری برہ کت جارت ہی موہ
نیہ تن پانپ پای کے بور مار ہون توہ

:- سرورن درسن :-

جب تین موہ سنائی تون کہے کا نہہ کی بات
تب تین درگ مرگ لون چلی کانن ہین کون جات

:- سپن درسن :-

جاگت چور جو پائی دور لاگئے ساتھ
سپنین کو چیت چور کیون آوی اپنین ہاتھ.

:- چتر درسن :-

چترہ چیتوت چتریون رہی ایک ٹک جوئی
متر بلوکت را دری کہو کون گت ہوئی

—: سونتکھ درسن :—

جیون پیہ درگ لال بھنوت تیہ بدن کمل کے اور
تیون پیہ مکھ سس کی بھئی تیہ کی نین چکور

—: دوتی برنن :—

کیجی سکھ گھنسیام ہون آج پون کی رنگ
انھ چپلا چمکای ہون لیاے تہاری انگ

—: نایکا کی استت :—

کسک کسک پونچھت کہا جبک مسک انمان
کھسک جاے گی ٹھسک یہ نیک سسک سن کان

—: برہ نویدن :—

کہا کہون واکی دسا جب کہک بولت رات
پیو سنت ہین جیت ہی کہان سنت مرجات

—: بسنت رت برنن :—

کہون لیاوت بکست کسم کہون ڈلاوت پائی
کہون بچھاوت چاندنی مدہ رت واسی آئی

—: نربدہ بات برنن :—

سرور مانھ اٹھای ارباگ باگ برماے
مندمند آوت پون راج ہنس کی بھاے

—: باگ برنن :—

کلپ برچھ تین سرس تو باگ درمن کون جان
ساگر نکسو لکھن کون جل جنترن مس آن

گریکھم رت برنن

دہوپ چٹک کر چیٹک ار پہانسی پون چلائے
مارت دوپہر بیچ تیہ یہہ گریکھم ٹھک آئے

-:پنچھہ:-

چھٹت نلی نل نیر جل دل سج چہت تین آئی
نرکھ نداگھ انیت کون چلیو بھان پین دہائی

-:جل کیل:-

ہر چھینٹٹ یون تین کر لہہ جل کیل انند
منون کمل پچھون اور تین نکتن جھورت چند

-:پاوس رت برنن:-

پاوس میں سر لوک تین جگت ادہک سکھہ جان
اند بدہو جاہیں سدا چہت بھرت ہین آن

-:پنچھہ:-

جھول جھول تیہ سکھت ہین گنگن چڈہی کی ریت
آج کالھہ مین آئی ہین سر نارن کون جیت

سرورت برنن

چند بدن چمکای ارکھنجن درگ پہر کاے
سکل دہرا کون چہلت یہ سروا پھرا آے.

-: ہیمنت رت برنن:-

ہیت سیت کی درن تین سکت نہ اوپر جائی
رہیو اگن کون پاے کی دہوم بہوم مین چھائی

-: سسرات برنن :-

پرگٹ کہیت یا سسر مین روکہہ روکہہ کی پات
بچھرن کون چت ہون دہربن سوکہہ جات ہی گات

-: لیلا ہاؤ :-

سیام بھیکھ سج کی گئی رادہی درپن دہام
بھولیو بھیکھ جگت بھئی جت دیکھی تب سیام

-: بلاس ہاؤ :-

درگن جور انٹھلاے اربھو ہین کر بلسای
کامن پیہ ہیہ گود مین مود بہرت سے جای

-: للت ہاؤ :-

سکل بہوکھنن کون جدب توچہب رہی سنگار
پی کنہہ بدھ انھہ بہارئی پیہ ہین جیہی نار

-: بچہت ہاؤ :-

سیام لال ان تلک تو یہ رنگ کینون مال
سوتن کو رنگ سیام دئی رنگیو سیام کو لال

-: بیوگ ہاؤ :-

بات ہوئی سو دور تین دیجئی موہ سنائی
کاری ہاتن جن گہو لال جو نری آئی

-: کلکنچت ہاؤ :-

شوسر کی سس مین شو انگ نج چھانہہ بہرمائی
ڈری جہکی روئی پھر ہنسی آپ کون پائی

—: بھرم ہاؤ:—

بیندی ارن کپول دی لال وتھونا ن بھال
ایھہ بدھ کنھہ من ہرن یہہ چلی نویلی بال

—: بودہک ہاؤ:—

مانگ بیچ دہر آنگری ڈہانپ نین پت بہال
اروہ نساسن چھپت پیہ سین بتای بال

—: مدہ ہاؤ:—

روپ گرب جوبن گرب مدن گرب کی جور
بال درگن مین بھرین آوت چلین ہلور

—: سوبھا اداہرن:—

ایک سکھین کر لی چھرین ہنت چکورن دہای
ایک بھنور کی بھیر کون مارت چنور ڈلای

—: کانت اداہرن:—

مکر بملتا ابہہ کہتی کمل مردلتا باس
تو توان کی من کی سبرن راکہتی آس

دیپت اداہرن

چند جہان بدہ مکھہ رچی تن چپلا سو ٹھان
تا پراوب دہری کہری تو تور پوجی آن

دہیرت اداہرن

دیپ تھاری نیہ کو برت رہت ہیہ ماتھہ
بات چھون دس کی سہی بجھت کیسھون ناتھہ

-: آٹھ ساتوک بھاو :-

پیہ تک تھک اوہ برہن کہہ پلک سو یدتین جھاے
ہوئے ببرن کنپت گری تیہ انسوا دھراے

-:سنگار رس اداہرن :-

موہن مورت لال کی کامن دیکھ سو بھای
ریجھ جھکی موہی جکی تھکی رہی ٹک لای

سنجوگ سنگار اداہرن

لی رت سکھ بپرپیت جیون رچی پریا اور میت
راو نوپرن بین بہی ایک رسنان کی جیت

-: انھ بیوگ مدہ ستا نراگ :-

جاہ بات سن کے بہی تن من کی گت آن
ناکہہ دکہائین کامنی کیون رہہین مو پران

-: پوریا نراگ مین درشتا نراگ :-

ہین ٹشکیا مانہہ متھ دیٹھہ رئی کون دار
موہن ماکھن لی گئی دیہہ دہی کون دار

کرمان اداہرن

پیہ درگ ارن چتئی بہئی بہہ تیہ مکھ گت آئی
کمل ارنیا لکھ منون سس دت گھٹی بنائی

-: دان اپائی :-

پیٹھئی ہین نج گرن کنہ لال مالتی پہول
جنھ لہہ نو ہییہ کمل تین کڈہی مان ال تول

بھیدا پائی

روس اگن کی آنچ تین تون جن جاری نانہہ
تنھہ ترور دہیت نہین رہیت جا کی چھانہہ

—: پرسنگ بدھیس ا پائی :—

کہت پران جورین کون تپوت ہین کر مان
تی سب چلکئ ہونھہ کی اگلی جنم ندان

—: پرپاس ہوک :—

سوا مناون کون گئی برہن پہپ منگاے
پرست پہپ ہشم ہی تب شیو دی چڑہاے

—: کرنا ہوگ :—

سکہہ ائی سنگ جنہ تج گئی پیہ مم رچہا کاج
سوء پران دکہ پاے کی چلیو چہت ہی آج

سندیس

پکڑ بانہہ جن کر دئی برہ ستر کے ساتھ
کہیوری وانٹھر سون ایسی کہیت ہاتھ

—: پاتی :—

بتھا کتھا لکھ انت کی اپنین اپنین پیہ
پاتی دے ہین اور سب ہون دہون یہہ جیہ

دیگر نایکا بہدنن بزبان ریختہ در وزن رباعی بستہ کہ این دو رباعی ازان است

۱-سکیا

ازبسکہ حیادوست ہی وہ مایۂ ناز اس طرح سون ہی اس کے سخن کا انداز

ہاتھن اُٹھائی گت گریون لچکائے دوا و بھنوین نچائے ات نین مٹکائے کے
نیور بجائے جب بہائے سون دہرت پائی لاگت ہی گت آی تیری پگ دہائے کے

(۶) سیّد برکت اللہ قدس سرہ

اسم سامی در فصل فقرا و شعرا شیرازۂ جمعیت این اجزا است
گاہی میل بہ شعر ہندی می نمود۔ و معانی عرفان را بہ زبان ہند ادا می فرمود۔
"پیم پرکاس" نام رسالۂ دارد مشتمل بر دوہا و کبت و بشنپد و دہرپد وغیرہ کہ در مردم دائر
است۔ پیمی تخلص می کرد قدری از اشعارش ثبت می شود ؎

چکھ جوگی کنٹھا گرین ارن سیام ادر سیت
آنسو بوند سمرن لیئن درسن بھچھا ہیت

پیمی ہندو ترک مین ہر رنگ رہو سمائے
دیول اور مسیت مون دیپ ایک ہین بہائے

انٹیاتن کی اٹیٹی من ٹپوا بھیو مور
سور جہاوسے کر گیان سون بنی پیم کی دور

من پنچھی تن پنجرا پانپ بھرو امول
پیار د پور و کر دیو توہیں توہیں نت بول

تم دیپک ہم ہین پتنگ اجگت کہے سنائی
بن دیکھین نہین رہ سکون دیکھین رہو نجائی

ہون چکئی وا سندھ کی جہان نہ سورج چند
رات دیوس نہین ہوت ہی نان دکھ نانھ انند

من پاراتن کی کہری دہیان گیان رس موی

برہنھ اگن سون پھونک دی نرمل کندن ہوی
جہان پریت تہان برہ ہے جہان سکھ دُکھ کر دیکھ
جہان پھول تہان کانٹ ہی جہان دیپ تہان سیکھ

جم جن بورا ہوئے تون دورت گھیرت آن
ہم تو تب بین دی پوگی پران ناتھ کو پران
ہم کسان ہت کھیت کے بوین دھیان کے دہان

لونین گیان کے ہاتھ سون ہووی درس کھلہان
نئی ریت یا پریت کی پھلین سب سکھ دیھ
پاچھین دُکھ کے جیل مون داڑکری تن کیھ

من بیند ہو واکیس سون ڈھونڈ ہو کیئو ہار
بھولو کاری برن کو تا کو کہا بچار
ہت کیون سکھ جان کے پڑی دُکھن کی بھیر

کیا کیجی من ہوی گئی گڈوا کڈ ہتین پھیر
یُوْمِنُوْنَ بِالْغَیْبِ کون آنکھ موند من بیل
سیکھو گرسون یہ جگت آنکھ مچونون کھیل

سیاہم ہو سانچ سون سر نہر آدی کوی
پرم جوت تا بدن پر جگمگ جگمگ ہوی
تو ہنین تو نہین جو چھوٹے ہو نہیں ہوے

جہار بچھاوی کامری رہی اکیلا سوے
رکت پان پکوان تن ہیو رسوئین سار
بیٹھی برہار اوری سدا کرت جیو نار

میاموہ من مین بہری پیم پنتھ کون جائے
چلی بلائی جج کون نو سی چوہے کھائے
اودوہ گئی آئی نہ ہرکریو نہ ہر چیت چاؤ
برہا توہ انند ہی موسل ڈھول بجاؤ

(۷) میر عبد الواحد ذوقی بلگرامی

سابق در فصل اول بیان نمودہ شد کہ او را رسالہ ایست مسمی بہ "شکرستان خیال" در وصف انواع شیرینی درین رسالہ طوطی ناطقہ اش طرفہ شکر ریزی کردہ و اشعار ہندی را بہ زبان شیرین ادا نمودہ۔ از انجاست ؎

برنون و احد کون بدہ کٹن کی دت جوت
رین اماوس جاہ لکھ پورن مانسی ہوت
کئی بار پھر پھر کے رسنان پھر پھر کہات
پھر پھرنے کی لگت ہی پھر پھرنے کی بات

—: کبت :—

میٹھی ہی نپت ہی سبھا ی بہای نینن کی جاکی رس چاکھی کو سبی للچات ہین
پھیکی او بھیمی سب کہای کے کہا کہون ہیرا کی سی جوت دیکھی پہولے نہ سمات ہین
کھانڈ کی کبیلی مدہ ات ہین بیوت ہنس رسنان کی پیاری ہی اوٹھن بلات ہین
ایسی سکار ہین، ہی اولی بارون کاپلی کی دیٹھ کی لکھین دیکھو ٹوتی نہو جات ہین

(۸) محمد عارف بلگرامی سلمہ اللہ تعالیٰ

جوان قابل صاحب فضائل است۔ ترجمۂ او در فصل اول گذشت شعر

ہندی خوب مے گوید۔ و مضامین دلنشین مے آرد۔ برخے از ان درین جریدہ درج می شود۔

از سکھ مکھ دوہا

-: منگلا چرن :-

بال بال کے بال کو بیوری بھید نہ پای
سکھ نکھ تین بالن ہین کنگی لون نہ سمای

-: بینی برنن :-

سمدہیو متھ مین من لئی جگ کرت انیت
بینی تیری سیس مدہ کرت کو بینی ریت

-: مانگ برنن :-

پچھیو ہیتو کے نان پچیو اندا بد بہچہ سوے
مانگ بھیکھ جھلکت سوہیہ راکھی کلا جو کوے

-: انک سدی جت :-

لال بیندلی جت الک لکھ آوت اپمان
پہن ست انگ مینگ کے من دہو کہین لپٹان

-: نتر برنن :-

لکھ چکھ مین بہر بہا دام مانون لیکھگ مین
چکھ پد دیرکھ کرت ہت لک دینہی ہی این

-: الحہ :-

کہنچ تھکی لکھ چپلتا کو رنگ چکی لکھ رنگ

ین جکی درگ پین لکھ چھب لکھ چھکی ترنگ

—: الحہ :—

بس پھیلت انکی لکھت من پاوت نہیں چین
کن پرکاش نج گن کرین برچھک راس توئین

—: کرن برنن :—

گنیا کیون کہہ سکت تیہ سمتا سیت پرکاس
جاکانن پت کی کرت مکت ناک پئین باس

—: ناسا برنن :—

اچبت ہے ایکئی کمل ایک نال مین آئے
اوبھت ناسا نال چت چکھ بب کمل لکھائے

—: نتھ برنن :—

تیہ نتھ کی جھولن نرکھہ لبنہی من یون پای
مکتن ڈاریو ناک مین سنگ ہنڈورا آی

—: کرن مکت برنن :—

مکت بہئی جدپ نوؤ ناک باس نو آس
کانن کانن مین اجون تب ہت کرت نواس

—: لالری برنن :—

نتھ موتن نج لالری راجت ہی ایتھہ مود
مکت رمت منون ناک پراند بدہو گھ گود

—: ادھر برنن :—

ادہرامی دہرہیت کنھ بال سدہا دھر بہال

سینچو اوٹھن ناس مگ ادہر گاڈ مرنال

—:مسابرنن:—

لسامسات رس مسابسا کپولن سوبھ
دھنسا الی ال کمل مین پھنسا سوربھ کی لوبھ

—:دسن برنن:—

لکھیت کچھو اتیات سوالی دسن ہی تانھ
بھان اودی ہون دیکھئی نکہت بال بدہ مانھ

—:دس برنن:—

دسن مکت کی ہوت ہی جہان ہنسن درسائی
بیج کہری دب جات ہی پھول جہری بھ جائی

—:مکھ جوت برنن:—

اتگ نہ انگ مینگ کی او مرگ انکھو نانھ
تؤ مکھ دت لکھ رسن جر دیو راک ہیہ مانھ

—:مکھ جوت برنن:—

مکھ دیپ وابدن کی ایمان ہین سب ہین
جا مکھ جوتن ہوت ہی رجنی پت دت چہین

—:مکھ باس برنن:—

ڈگر ڈگر تؤ بگر کی گنجت مدھکر تیج
کینو تؤ مکھ باس نی بھون کنج بن کنج

—:تھودہی برنن:—

توٹھوڈہی سوبھا چتئ کیون نہ لال للچانہ

سکہان کیجئے کون سراپان بوڈی جات

—: کٹ برنن :—

ای ری تیری لنک تین الکہ روپ سرسات
جاتین سب پرکاس ہی وہی نہین ورسات

—: الحہ :—

کٹ اڈیٹھ کون ایٹھ لون بہیو نٹھ بدھ سنگ
پرگٹ بہیوہی بھیکہہ دہر جگ ایک کوانگ

—: کام بھون برنن :—

تیری نابھ ترکوالی برنن کرت سکات
بدہ نج ہیہ سکچت جہان اوپمان جات لجات

—: چرن برنن :—

امل کمل واچرن کی لہئی نہ سمتا این
جاپربہنورن سون سدا بہرمت ہین جگ نین

—: ایڈی برنن :—

تو ایڈن سکہان کی ہین اپمان سب ہین
موڈہ بوڈھ جابرن ہوی اندبدھو پدلین

—: گات برنن :—

اپمان کو اولاگت نہین واتن اوپ انوپ
جات روپ سی گات لکہ جات روپ کو روپ

—: چھت برنن :—

چھب جہلکت منہ جہلک تین من لاگت اپمان

ہوت اودئے سس کی منون سمد سلل اولنھان

-: سکمارتا برنن :-

کیون وہ بھوکھن کنک کی سجئی انک سُکمار
نیٹھ نیٹھ تک ڈگ دہرت نار مہادر بہار

-: سوبھا برنن :-

بن جیور جیہ برہری تاتین بدھ بچار
ستواری ہتیار لون راکھی بہوکن ٹار

-: سکھ نکھ پورنتا :-

پرتھم پنچیو سکھ نکھ برن عارف نپٹ اجان
بدہ جن جان سدھاریو چھمیو بدھ ندان

از سکھ نکھ کبت

-: جورا برنن :-

کیدہون بدہ ببدہ بدہان چھند بند کریاندہیو گانٹھ سوہت اسیت ہے
کیدہون رس میچک کی للت نوین لتا سندر ادوار پہل تاکو چھبب دیت ہے
کیدہون کام نٹ کہری کندن جہری بین دہری نلین کوئی دان پرانن کولیت ہے
کیدہون ہم سان ہین بدن بیٹھو آسن کئی کیدہون تیہ تیرو جورونیہ کو نکیت ہے

-: بینی برنن :-

کیدہون رتن سان ہین کے سکھاپی سوہی دہار ترن تنؤ جاے ادہک سکھ دینی ہے
کیدہون مین کیتن نکیت کے نسینی سوہی کیدہون نب رسنا کے سچھم سنینی ہے
کیدہون کل پدرم کے للت لتا کے پرت سندر سودیس سوہی الی ال سینی ہے

سکھان سو بکھ آدرس کی سہاونی ہی کیدھون منوہنی کی موہنی سی بینی ہے

-: ننز برنن :-

کیدھون مین کیتن کی سرکی ہین اودھی مین کیدھون ہنج سرجو کی سرزدوات ہین
کیدھون پرپھلت ارن سرسج تا مین نیل کنج راکھی تا کی سوبھا سرسات ہین
کیدھون جوری بھوری کل کہنجن کی رنجن ہئی رسک ملند کیدھون دنپت بکھا ہین
نپٹ نویلی ال بیلی ہیم سیلی کیدھون تیری سپھہ اچھہ میری پچھن سہات ہین

-: مکھ برنن :-

یاسرن ہوا ایتو اونت امل جوت واکونس ہی مین اد لوکی لوک لوک ہے
بہان مد مان یاکے مہان سمان مان بہئین دن واکون دن پروبہہ سوک ہے
پورن پرکاس سدا سدہاکو نواس دیکھو رہت دوکہت جاتین نت سوت کوک ہے
یاکون نکلنکت کلنکت لکھیوہی واکون نیرومکھ چندبال چند سم کوک ہے

-: ناسا برنن :-

سکہان اکھنڈ سک تنڈن کی کھنڈن ہی منڈن مکھ منڈل کب ابھلاکھی ہے
تل کوسمن تلوتول تن پادئی نہین تومین کینتن کی چھبین بدھ بھاکھی ہے
سکہان امل مہا کومل نوین ات روپ سرسرسج کلی کی سب تاکھی ہے
راجیو بخ نیہ تین بدہاتا تیہ مکھ دیپ تا کی دت ہیت ناسا باتی سم راکھی ہے

اروج برکا برنن

کالندیکے کول کیدھون کام کیل کلاکر کوک دوی اسوک چت کھت بسیری ہین
جوبن تمنک ماتو مدکی ترنک تنک ناکی کل کیغہ کیح بھیکھ جک تیری ہین
کیدھون کاہو سدہ ہیکی سادھنان تین ہیم لتا سو پھل بھی ہی تاکون بکھ کب چتیری ہین
کالکا سروج ہین منوج مانسر ہیکی کیدھون جب جوج سی اروج تیہ تیری ہین

ـ: رام راجی برن :ـ

کیدھون منمتھ کیا نے من لبس کر بکیون جلدل پان پر منتر پانت ساجی ہے
کیدھون پیہ منکے منورتھ بن کج ڈاری کنندکاری ات چھب چھاجی ہے
درپن اور بین کی تیب کوری کو جانین نپک کمار چھب کوٹ کٹ راجی ہے
کری پیہ راجی دیت سوتن کو باجی یہ تیری ردم راجی بدھ ایسی سبھ ساجی ہے

ـ: جان برن :ـ

کری ہوئی رہین کرسا نکر کری ہی دیکھ نپت اچانیھا بھری رنبھاگت چھاجی ہے
سندر سرت دنت سو بھونت راجت ہی رچنا رچر رچ کرن براجی ہے
ات ہین سروپ ڈھاری روپ ہیکی سانچی مانون کا یگرئین اچھی موتدت ساجی ہے
سکھمان ترلوک کی سکیں سوچ سوچ ات میری جان بدہ جان جان نیہ ساجی ہے

ـ: نو پر برن :ـ

روپ کو کیدار سم سندر راجرتا مین نرل کنک کیسی لتا در سات ہے
کیدھون پچھری کھری کلد ہوت کی نورہی جاکے چھب مرکن کی پھتتا چھرات ہے
نوپر نوین بیلن کی نگن جیٹوتا کو کر دیٹھ انیتھ ایمان سہات ہے
بھونرن کی پانت تا مرس کے سمن پر سکھمان سموہ نہ سکھ سون اگھات ہے

ـ: پد برن :ـ

پدم نہار ہار پنک پد کار بیٹھو باس سرن واکون ہوت دن کر ہے
سانجھ مرجھائے جھوم جھکت ہی سوچ سوچ نلج بہات کری پھیر سرپر ہے
کومل ان مہات ہین سرنگ لکھ ایمان بھلکت بھی کری کاہ سر ہے
ایری پرت بنب تیری بدھبکو جیہ جان لینہی ہی کمل اجون رمان نج کر ہے

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ وَ الْمِنَّة کہ خامۂ خوشخرام بہ منتہای این قلمرو رسید۔ وسیا حتے کہ

آغاز کردہ بود بہ انجام رسانید۔ و بہ اقتضای ترتیبی کہ درین تالیف اختیار افتادہ ختم کتاب بر نظم ہندی دست بہم دادہ۔ چہ مضایقہ۔ بعض الفاظ ہندی جزو فرقان عظیم است وجواہر سلک کلام قدیم۔

شیخ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ تعالے در تفسیر" درمنثور" می گوید۔ تحت قولہ تعالی طُوبیٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَاٰبٍ" اخرج ابن جریر وابو الشیخ عن سعید بن مسجوح قال طوبی اسم الجنة بالهندية"[1]

ونیز شیخ جلال الدین سیوطی رح در تفسیر آیہ کریمہ سندس خضر از شیدلہ صاحب کتاب برہان نقل می کند" السندس رقیق الدیباج بالهندية"[2]

ونیز شیخ جلال الدین سیوطی رح می فرماید" اخرج ابو الشیخ عن جعفر بن محمد عن ابیہ رضی اللہ عنہما فی قولہ تعالی یا ارض ابلعی ماءك اشربی بلغة الهند"[3]

علماء فصاحت اتفاق دارند کہ این آیہ افصح آیات قرآنی است وابدع بینات آسمانی۔ وقوع لفظ ہندی در کلام معجز نظام خصوص درین آیہ بلند پایہ از عجائب است۔

ختم این کتاب در سنہ ست وستین ومأتہ والف (۱۱۶۶) بوقوع پیوست۔ و خامۂ آرام طلب تاریخ ختم چنین نقش بست لمولفہ

ہذا نو نہال موزونے کردہ ام سبز در ریاض سخن

سال اتمام آن خرد پرسید گفت آزاد" ختم او احسن"

چشم از یاران دادرس وعزیزان مسیحا نفس آنکہ اگر گوشۂ چشمی برین متاع حقیر اندازند۔ وبا وصف عدم لیاقت منظور نظر التفات سازند مخلص را بہ ارمغان

[1] درمنثور جلد رابع صفحہ ۵۹ مطبوعہ مصر۔

[2] اتقان صفحہ ۱۷۱ مطبوعہ مصر ۱۲۷۹ھ جلد اول۔

[3] درمنثور جلد ثالث صفحہ ۳۳۵۔

دعائے یاد آرند۔ وسبزۂ احسانے برمزارِ خاکسار واگذارند۔ اَللّٰھُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ
عَلٰی سَیِّدِنَا خَاتَمِ النَّبِیِّیْنَ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ نِہَایَاتِ الْاَوَّلِیْنَ۔ وَ اٰخِرُ
دَعْوَانَا اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۝

تمت بالخیر

(۱) **حصہ اوّل** میں مقدمہ ہے جس میں ... تمام وہ اسباب درج ہیں جنہوں نے

جناب رسالت مآب صلعم اور اُن کے اصحاب کو ... پر مجبور کیا۔ اس کے ضمن میں مسلمانوں کی

ابتدائی تاریخ اور **مشرکین عرب** کے مظالم کو مفصل بیان کیا ہے جن کی مدافعت کے لئے مسلمان

تلوار اٹھانے پر مجبور ہو گئے۔ اس کے بعد اشاعت اسلام کے واقعات بیان کئے ہیں۔ اسلام کی تعلیم

اور تمدنی اصلاحات پر گہری نظر ڈالی ہے اور مرو نواہی خصوصاً مسئلہ جہاد کے فلسفہ کو سمجھایا ہے۔

اور نتیجہ نکالا ہے کہ مذہب اسلام اصول **انصاف** اور قوانین **فطرت کے مطابق ہے** اس لئے

آسانی کے ساتھ لوگوں کے دل نشین اور دنیا میں مروج ہوا۔ یہ مقدمہ (۱۲۸) **صفحات کا ہے**۔

(۲) **حصہ دوم**۔ مقدمہ کے بعد **اصل کتاب شروع** ہوتی ہے۔ جس میں تمام غزوات کے

حالات درج ہیں۔ قرآن۔ **حدیث**۔ فقہ اور تاریخ کے ناقابل تردید حوالوں سے ثابت کر دیا ہے کہ بانی

اسلام کی تمام لڑائیاں دفاعی تھیں۔ اشاعت **مذہب** میں آپ نے کبھی جبر و اکراہ سے کام نہیں

لیا۔ اسیران جنگ کے متعلق یورپین مورخوں کی افتراپردازیوں کی قلعی کھول دی ہے اور پورے

طور پر ثابت کر دیا ہے کہ آنحضرت صلعم نے اسیران جنگ کے ساتھ ہمیشہ نہایت رحیمانہ و منصفانہ برتاؤ کیا۔

(۳) **حصہ** سوم میں تین ضمیمے ہیں پہلے ضمیمہ میں جہد و جہاد کی صرفی ... لغوی تحقیق کر کے

تحقیق کر کے یہ ثابت کیا ہے کہ قرآن مجید میں یہ الفاظ بمعنی **جنگ و جدل** استعمال نہیں ہوئے۔

دوسرے ضمیمہ میں لونڈی غلام اور حرم بنانے کی تردید کی ہے تیسرے ضمیمہ میں ان آیات قرآن مجید کے حوالے

درج ہیں جن میں دفاعی لڑائیوں کا ذکر وارد ہوا ہے۔ ان مباحث کے ذیل میں مصنف علامہ نے تاریخ

تفسیر اور فقہ کے اکثر مسائل حل کئے ہیں مثلاً قبائل عرب کے انساب و مواطن کی تحقیق۔ رجم و رجوم کی لغوی

تشریح بنو نضیر بنو قریظہ اور دوسرے یہودیوں کے قتل کی فرضی داستانیں۔ غزوۂ خندق کے متعلق نعیم بن

مسعود کی تقریر پر بحث جنگ بدر کے اسباب۔ تعدد ازدواجات مغازی و سیر کے مباحث خاص طور پر پڑھنے

کے قابل ہیں۔ ریحانہ۔ ماریہ قبطیہ اور بی بی زینب کے حالات پر بھی روشنی ڈالی ہے۔ غرض کہ یہ کتاب مسئلہ

جہاد اور اس کے متعلقات پر اس خوبی سے لکھی گئی ہے جس کی مثال نہیں مل سکتی۔

اس کتاب کے پبلشر مولوی عبداللہ خان صاحب کے نام سے علم دوست اصحاب بخوبی واقف

ہیں جنہوں نے "گلشن ہند" اور "مآثر الکرام" اور "عظیم الکلام فی ارتقاء الاسلام" اور

"**تحقیق الجہاد**" جیسی ... مذہبی کتابیں شائع کر کے ملک و قوم کی عظیم الشان علمی خدمت انجام

دی ہے۔ خان صاحب موصوف نے اس کتاب "تحقیق الجہاد" کو بصرف زر کثیر شائع کر کے اسلامی لٹریچر میں ایک

قابل قدر اضافہ کیا ہے۔

مولوی غلام الحسنین صاحب پانی پتی کا نامنامی ترجمہ کی خوبی و عمدگی کے لئے ایک ضمانت ہے۔ مولوی صاحب [illegible] فاضل مترجم نے جا بجا نہایت مفید و محققانہ نوٹ بھی لکھے ہیں اور اس کے بے مثل ہونے کا سب سے بڑا ثبوت یہ ہے کہ یہ ترجمہ جناب شمس العلما مولانا الطاف حسین صاحب پانی پتی کی نظر سے گذر کر [illegible] مزین ہوا ہے۔ خود پبلشر یعنی مولوی عبداللہ خاں صاحب نے بھی خاص طور پر نہایت توجہ و اہتمام سے اس کی تہذیب و ترتیب کی ہے۔ مصنف مرحوم نے انگریزی میں جو حوالے دئے تھے خان صاحب نے صفحات بھی بتا دئے ہیں تاکہ تلاش کرنے والے کو آسانی ہو اور خود دوسرے حوالے تلاش کر کے [illegible] کر دئے تاکہ مصنف کے بیان کو مزید تقویت و تائید ہو۔ انگریزی میں آیات قرآن کا فقط ترجمہ تھا۔ خان صاحب نے اس اردو ترجمہ میں اصل متن کو جمع کر دیا اور نصف کالم میں اصل آیت لکھ کر مقابل میں اس کا فصیح اردو ترجمہ لکھا ہے۔ انگریزی سے عربی کے اسماء و اعلام کے نقل ہونے میں جس قدر دشواریاں ہیں وہ صرف علمی مذاق رکھنے والے سمجھ سکتے ہیں۔ خان صاحب نے نہایت قابلیت و محنت کے ساتھ سیکڑوں کتابوں کی مدد سے ان مشکلات کو بھی حل کیا۔ غرض کہ آپ نے اس کتاب کی تصحیح و تحشی میں نہایت عرق ریزی اور کمال تحقیق و تدقیق سے کام لیا ہے۔ اور حیرت انگیز بات یہ ہے کہ یورپ میں جو کام بڑی بڑی [illegible] کے ہاتھ سے ہوتا ہے وہ انہوں نے تن تنہا انجام دیا۔ جس کے لئے وہ مبارکباد اور شکریہ کے مستحق ہیں۔ حقیقت یہ ہے کہ کتب خانہ آصفیہ کا ایسا عظیم الشان بے مثل اور نادر خزانہ کتب اگر موجود نہ ہوتا تو یہ مرحلہ طے ہونا ممکن نہ تھا۔ اب پبلک کو اس لاجواب کتاب کی خریداری کر کے قدردانی و امداد کرنی چاہئے تاکہ [illegible] ممدوح کو دوسرے مفید کتابوں کے شائع کرنے کا آئندہ حوصلہ ہو سکے۔ صرف مولوی چراغ علی صاحب کی بے مثل اور قابل قدر (۴۵) چھوٹی اور بڑی مذہبی کتب و رسائل قابل اشاعت موجود ہیں۔ اس کتاب کے شروع میں مولانا مولوی عبدالحق بی اے علیگ کا مختصر مگر دلچسپ و مفید مقدمہ شامل ہے۔ اس کتاب کے (۴۱۲) صفحات ہیں اور نہایت عمدگی سے مطبع رفاہ عام لاہور میں چھپی۔ اس کی قابل قدر خوبیوں پر قیمت نہایت کم یعنی فقط (سے) علاوہ محصولڈاک مقرر ہے اور کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن یا عبداللہ خاں صاحب کے پتہ سے مل سکتی ہے۔

۵ شوال ۱۳۳۱ ہجری
مطابق ۷ ستمبر ۱۹۱۳ء

شمس اللہ قادری
حیدرآباد دکن